

LIETUVOS TEISĖS UNIVERSITETAS

Viktoras Justickis

**BENDROJI IR TEISĖS
PSICHOLOGIJA**

Vadovėlis

Vilnius 2003

UDK 159.9(075.8)
Ju259

2003-02-21 Nr. A-134
Aukštųjų mokyklų bendrųjų vadovėlių leidybos komisijos
rekomenduota

Išleista Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos lėšomis

Vadovėlio rengimą parėmė Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų
fondas ir Atviros Lietuvos fondas

Recenzavo:

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Bendrosios ir pedagoginės psichologijos katedros docentas dr. **Gintautas Valickas**;

Lietuvos teisės universiteto Socialinio darbo fakulteto Socialinės politikos katedros docentas dr. **Gediminas Navaitis**

Vadovėlis svarstytas Lietuvos teisės universiteto Socialinio darbo fakulteto Psichologijos katedros 2002 m. vasario 28 d. posėdyje (protokolo išrašas Nr. 5) ir rekomenduotas spausdinti

Lietuvos teisės universiteto vadovėlių, monografijų, mokslinių, mokomųjų, metodinių bei kitų leidinių aprobavimo spaudai komisija 2002 m. rugšėjo 30 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L-1) leidinių patvirtino spausdinti

TURINYS

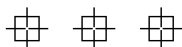
Ivadas.....	6
Pirmoji dalis. Bendroji psichologija teisininkams	
1. Teisės psichologija. Dalykas. Sistema Teisė ir psichologija. Jų sąveika nagrinėjant teisės taikymo problemas.....	10
1.1. Teisės psichologija kaip mokslas apie psichologijos žinių taikymą teisėje.....	10
1.2. Psichologijos ir teisės sąveikos intensifikacija. Veiksniai, skatinantys platesnį teisės taikymą.....	15
1.3. Veiksniai, stabdantys psichologijos taikymą teisėje.....	18
1.4. Teisės psichologija siaurąja prasme. Teisės psichologija kaip savarankiškas mokslas ir mokslinio tyrimo objektas.....	22
1.5. Teisės psichologijos struktūra. Įvairių „teisės psichologijų“ problema.....	24
1.6. Teisės psichologijos kaip savarankiško mokslo raidos istorija	27
1.7. Pratybos. Psichologijos žinių taikymas teisėje.....	33
2. Psichologinis asmenybės pažinimas. Mokslinė ir „praktinė“ teisininkų psichologija.....	35
2.1. Psichologijos teorijos. Jų savybės ir tarpusavio santykiai.....	35
2.2. Teisinė „praktinė“ psichologija. Jos pagrindiniai bruožai ir santykis su moksline ir „naiviaja“ psichologija. „Naivioji“ (sveiko proto) psichologija.....	43
2.3. Pratybos. Teisinė „praktinė“ psichologija.....	52
3. Bendrieji psichikos veiklos dėsningumai ir jų studijavimas.....	55
3.1. Psichikos procesai ir jų pažinimo reikšmė teisininkui.....	55
3.2. Kaip studijuoti psichikos procesus?	57
3.3. Biologiniai psichikos procesų „rėmai“.....	59
3.4. Kategorizacija įvairiuose psichikos procesuose.....	61
3.5. Kategorijos poveikis psichikos procesams.....	69
3.6. Kategorijų pasirinkimas. Atpažinimas.....	73
3.7. Psichika ir problemų sprendimo algoritmai.....	85
3.8. Informacijos apdorojimo algoritmų pobūdis.....	89
4. Asmenybės savybių psichologija.....	96
4.1. Asmenybės psichologinio bruožo samprata.....	96
4.2. Faktorinė analizė ir asmenybės bruožas.....	98
4.3. Faktorinė analizė ir asmenybės savybių struktūra.....	101

4.4. Penkių veiksnių modelis. Penketas svarbiausių bruožų.....	104
4.5. Asmenybės psichologinės savybės pasireiškimas. Asmenybė ir situacija. Psichologinis individo bruožų savitarpio suvaržymo fenomenas.....	105
4.6. Konkreti gyvenimo situacija ir individo bruožų savitarpio suvaržymas. Asmens bruožo ir situacijos sąveikos teorija.....	107
4.7. Asmenybės bruožo nukrypimas.....	111
4.8. Asmenybės nukrypimų pavyzdžiai.....	122

Antroji dalis. Pagrindinės teisės psichologijos problemos

Įvadas.....	129
5. Liudininko psichologija.....	131
5.1. Įvadas. Liudininkai. Jų reikšmė ir psichologinis tyrimas.....	131
5.2. Teisinis procesinis liudininkų statusas.....	132
5.3. Liudininko psichologijos tyrimų istorija ir pirmieji rezultatai.....	138
5.4. Dabartiniai psichologinio liudininkų parodymų tyrimo metodai..	141
5.5. Liudininkų parodymus veikiančios situacijos veiksniai.....	143
5.6. Liudininko asmenybė ir jo parodymai.....	151
5.7. Liudininkas, sakantis netiesą. Subjektyvios tiesos išaiškinimas.....	168
5.8. Liudininko psichologijos duomenų reikšmė ir taikymas nustatant teisiniu požiūriu svarbius faktus.....	175
6. Specialiųjų psichologijos žinių taikymas nustatant bylai reikšmingus faktus. Psichologinė ekspertizė.....	183
6.1. Eksperto teisės ir pareigos. Psichologinė ekspertizė.....	183
6.2. Psichologinės ekspertizės paskirtis, ypatumai ir jos teisinis statusas.....	189
6.3. Psichologinės ekspertizės funkcijos.....	195
6.4. Psichologinės ekspertizės santykis su psichiatrie.....	204
6.5. Kai kurios psichologinių ekspertizių atmainos.....	208
6.6. Pratybos. Psichologinės ekspertizės skyrimas (dalykinis žaidimas).....	236
7. Tikrovės vaizdo rekonstrukcija teismo nagrinėjimo metu.....	237
7.1. Tikrovės rekonstrukcija (atkūrimas). Samprata.....	237
7.2. Istorijų kūrimas kaip tikrovės rekonstrukcijos pagrindas.....	239
7.3. Scenarijus kaip istorijos pagrindas.....	242
7.4. Istorijos (versijos) vertinimas.....	243
7.5. Kategorizacijos, nepilnos atrankos algoritmas ir istorijų vertinimas.....	246
7.6. Galimybė įsivaizduoti istoriją ir tikėjimas ja.....	247
7.7. Sveiko proto postulatai ir istorijos tikrumo pojūtis.....	249

7.8. Vidinis įsitikinimas istorijos tikrumu ir teisėjo motyvai. „Mastymas norais“	252
7.9. Pratybos. Tikrovės įvykio rekonstrukcija.....	254
8. Psichologinis poveikis ir jo taikymas teisėje. Procesio dalyvių psichologinis tarpusavio poveikis.....	255
8.1. Psichologinio poveikio samprata.....	255
8.2. Psichologinio poveikio struktūra.....	257
8.3. Psichologinis poveikis teisėje.....	258
8.4. Psichologinio poveikio metodai.....	261
8.5. Tikėjimo pagrindine versija sumažinimas pateikiant alternatyvą. Fabuliacija.....	266
8.6. Distancijos euristika. Konkretizacijos metodas.....	273
8.7. Nespontiniai (reflektyviniai) psichologinio poveikio metodai..	275
9. Teisingumo psichologija. Teisinių ginčų sprendimo psichologiniai aspektai.....	287
9.1. Procesinis teisingumas ir subjektyvus jo vertinimas.....	287
9.2. Pasitenkinimo procedūriniu teisingumu padariniai.....	291
9.3. Pasitenkinimo procedūriniu teisingumu šaltiniai. Arbitro vaidmuo kaip procedūrinio teisingumo vertinimo šaltinis.....	297
9.4. Įsitikinimų dėl būdo, kurio turi būti išspręstas konfliktas, prigimtis. Psichologiniai teisinių įsitikinimų šaltiniai.....	306
9.5. Procedūrų teisingumo vertinimo ir arbitro elgesio savitarpio ryšiai.....	312
9.6. Teismo posėdžio procedūros ir subjektyvus įsitikinimas jų teisingumu. Situacija Lietuvoje.....	319
9.7. Ikiteisminio tyrimo procedūros ir subjektyvus įsitikinimas jų teisingumu. Procedūrinis teisingumas ikiteisminio tyrimo stadijoje.....	326
Literatūra:	
Pagrindinė.....	334
Papildoma.....	334

ĮVADAS

Šis vadovėlis pirmiausiai skirtas studentams, studijuojantiems teisę, teisę ir valdymą, penitencinę, policijos teisę. Tai Lietuvos teisės universiteto, Vilniaus, Vytauto Didžiojo universitetų, kitų aukštųjų mokyklų studentai.

Taikant teisę psichologijos žinios būtinos. Sprendžiant teisinį ginčą labai svarbu gerai suvokti jo psichologinę pusę. Santuokos nutraukimas, ginčas tarp ūkio subjektų, konfliktas dėl nuosavybės tarp kaimynų, ginčas tarp darbdavio ir darbuotojo – tai tik nedaugelis pavyzdžių, kai derinant psichologinius žmonių tarpusavio santykius panaudojamos teisinės priemonės. Įtariamasis, kaltinamasis, teisiamasis, tardytojas, teisėjas, ieškovas, atsakovas, liudininkas, visi kiti baudžiamojo, civilinio, administracinio ir bet kurio kito proceso subjektai yra žmonės. Dėl to psichologiniai jų asmenybės ypatumai daro įtaką jų elgesiui ir sprendimams proceso metu. Pagaliau psichologijos žinios svarbios kuriant ir plėtojant teisę.

Ši knyga – pirmas mūsų šalyje teisės psichologijos vadovėlis. Tačiau tai toli gražu ne pirma knyga, iš kurios teisininkas galėtų pasisemti jam reikalingų teisės psichologijos žinių. Ypač norėtumėme paminėti doc. G. Valicko parengtą vadovėlį „Psichologinės asocialaus elgesio ištakos“, taip pat jo kartu su doc. Suslavičiumi parengtą knygą „Socialinė psichologija teisėtvarkos darbuotojams“. Svarbus įvykis gerinant psichologijos dėstymą buvo garsaus D. Myerso psichologijos vadovėlio vertimas į lietuvių kalbą. Ši knyga teisininkui ypač naudinga bendrosios psichologijos žinioms įgyti.

Taigi šio vadovėlio tikslas jokia būdu nėra pakeisti viską, kas buvo parašyta iki šiol. Juo siekiama papildyti minėtas knygas.

Modulinis mokymasis. Šis vadovėlis sudarytas pasitelkus modulinio mokymosi elementus. Jis gerokai skiriasi nuo kitų mokymo priemonių, su kuriomis studentas įpratęs dirbti. Mat įprasti vadovėliai apsiriboja tuo, kad tam tikra tvarka išdėsto tam tikrą medžiagą. Studento vaidmuo šiuo atveju pasyvus. Jis turi pateiktą medžiagą išmokti. Vadovėlis yra „mokytojas“, studentas – pasyvus „mokinys“. Mokymosi psichologijos tyrimai nepalieka jokių abejonių – pats neefektyviausias mokymosi būdas yra tiesiog skaityti vadovėlį ir bandyti atsimiti, kas ten parašyta. Mokymasis turi būti aktyvus. Prieš susipažįstant su tam tikra vadovėlio dalimi reikia suvokti jo skaitymo tikslą, tvarką, žinoti, į kuriuos klausimus būtina atsakyti.

Moduliniu pagrindu parengtas teisės psichologijos vadovėlis kitoks. Čia studentui skiriamas aktyvus vaidmuo – jis pats sau mokytojas. Jam pasa-

komi kiekvieno skyriaus ir poskyrio pedagoginiai tikslai, nurodomos priemonės jiems pasiekti, taip pat sudaromos galimybės pačiam nustatyti, kas jau išmokta, o ko dar reikia mokytis.

Toks vadovėlio pobūdis leidžia gerokai padidinti mokymosi efektyvumą, organiškai diegti moderniausius pedagogikos metodus, skatina aktyvų ir probleminį mokymąsi, sudaro galimybę mokymo procesą kompiuterizuoti. Labai svarbu ir tai, kad toks vadovėlis moko studentą ne tik teisės psichologijos, bet ir labai jam reikalingo mokymosi meno. Jis sudaro studentui galimybę savarankiškai kelti mokymosi tikslus, pasirinkti tinkamus metodus, suvokti, kiek jau priartėta prie mokymosi tikslo.

Studentui, pripratusiam prie tradicinių vadovėlių ir tradicinio mokymosi būdo, darbas su modulinio vadovėliu iš pradžių gali atrodyti šiek tiek neįprastas. Tačiau, išmokęs nesudėtingos darbo su juo technikos, jis greitai įsitikina, kad mokytis iš tokio vadovėlio yra lengviau, patogiau, įdomiau, galima detaliau susipažinti su kursu.

Mokymosi vienetas vadovėlyje yra modulis. Modulį sudaro:

- a) tam tikra mokymo medžiaga. Tai gali būti mokomasis tekstas, kurį reikia panagrinėti, lentelė, kurią reikia išanalizuoti, praktikos atvejais, kurį reikia išnagrinėti ir pan.;
- b) šios medžiagos mokymosi tikslai. Studentui pasakoma, ko jis turi siekti. Šie tikslai gali būti labai skirtingi: vienais atvejais studentui keliamas tikslas išmokti tam tikrą sąvoką, kitais – išvaizduoti tam tikras psichologines būsenas, apie kurias pasakojama vadovėlyje, arba atpažinti tam tikrus psichologinius reiškinius (mokymosi tikslai nurodomi po modulio pavadinimo);
- c) patarimai arba nurodymai, kaip pasiekti mokymosi tikslų. Pateikiami pratimai, kurie padeda geriau įsisavinti mokymosi medžiagą;
- d) pateikiamos savikontrolės priemonės. Pedagoginiai tyrimai rodo, kad viena svarbiausių nesėkmingo mokymosi priežasčių yra mokymosi metu kylanti „žinojimo“ iliuzija. Kartais studentui, kuris iš tikrųjų mokomąją medžiagą suprato iš dalies ar neteisingai, atrodo, kad suprato gerai ir gali žengti tolesnį žingsnį. Žengęs tą žingsnį, jis, tinkamai nesupratęs ankstesnės medžiagos, nesugeba susidoroti su tolimesne ir nesupranta priežasties. Taigi priemonės žinioms pasitikrinti leidžia studentui išvengti tos iliuzijos, geriau kontroliuoja mokymosi procesą. Savikontrolės priemonės gali būti klausimai, į kuriuos reikia atsakyti, uždaviniai, kurį reikia sugebėti išspręsti ir pan. Norint pasitikrinti pakanka peržvelgti atitinkamą modulį.

Pavieniai moduliai sujungti į modulinę programą (žr. kurso programos modulių paveikslus).

Programą (ir visą parengtą kursą) sudaro atskiri moduliai. Jie žymimi skaičiais. Aukščiausiojo lygio modulis žymimas vienu skaičiumi su tašku. Pavyzdžiui:

1. TEISMO PSICHOLOGIJA. DALYKAS. STRUKTŪRA. TEISĖ IR PSICHOLOGIJA. JŲ SAŲVEIKA NAGRINĖJANT TEISĖS TAIKYMO PROBLEMAS.

1. Žemesnio lygio modulis žymimas dviem skaičiais. Pirmasis nurodo aukščiausio lygio modulio, kuriam jis priklauso, numerį, antras – jo paties numerį. Pavyzdžiui:

1.1. Teismo psichologija kaip mokslas apie psichologijos žinių taikymą teisėje.

Dėstant tiek programą, tiek kursą atsisakyta įprasto modulinėje literatūroje begalinio žodžio „modulis“ kartojimo prieš modulio numerius. (Pavyzdžiui, 1. modulis, 1.1. modulis, 1.1.1. modulis). Naudojantis programa reikia žinoti, kad skaičių su taškais kombinacija yra modulio pavadinimas.

Ypač atkreipkite dėmesį į modulių metodinius komentarus, *surinktus kursyvu (kaip tekstas, kurį dabar skaitote)*. Tai nurodymai, kaip studijuoti modulį, jo mokymosi tikslai, užduotys studentui, pratybų ir pan. aprašymai.

Modulių komentarai dažnai yra susiję. Pavyzdžiui, viename dėstoma užduotis, kitas tęsia ar keičia ją.

(Pavyzdžiui, prieš 1.1. modulį „Teismo psichologija kaip mokslas apie psichologijos žinių taikymą teisėje“ pateikta užduotis:

„Prieš skaitydami šį tekstą pabandykite patys išivaizduoti situacijas, kai kuriant, taikant, naudojant ar vykdant teisę gali būti naudinga psichologija. Žinokite, kad tokių situacijų labai daug. Pasistenkite sugalvoti ne mažiau kaip 20. Dabar perskaitykite 1.1. modulio tekstą“.

Perskaitę šį modulį gaunate kitą užduotį:

Prisiminkite psichologijos taikymo teisėje galimybes, kurias sugalvojote prieš pradėdami skaityti šį modulį, ir patys sau atsakykite į klausimą: kokias psichologijos taikymo galimybes numatėte, kokių nesugebėjote numatyti.

Šių užduočių derinys padeda jums nepalyginti giliau suprasti problemą, išdėstyta modulyje, geriau susieti ją su kasdienine savo praktika, Jums bus įdomiau ir dėl to (kaip rodo psichologijos tyrimai), kad šiai problemai suprasti bus daug efektyviau panaudoti Jūsų atmintis, protas, vaizduotė ir pan. Taigi žinokite, kad šis kursyvu surinktas tekstas labai svarbus, kad galėtumėte gerai ir greitai įsisavinti modulį. Skaitykite jį atidžiai.

PIRMOJI DALIS
BENDROJI
PSICHOLOGIJA
TEISININKAMS

1. TEISĖS PSICHOLOGIJA. DALYKAS. SISTEMA. TEISĖ IR PSICHOLOGIJA. JŲ SAŲVEIKA NAGRINĖJANT TEISĖS TAIKYMO PROBLEMAS

!!! Tikslai !!!

Suprasti santykį tarp psichologijos ir teisės mokslų.

Suprasti skirtumą tarp teisės psichologijos plačiąja prasme (kaip taikomojo mokslo) ir teismo psichologijos siaurąja prasme.

Suvokti teisės psichologijos objektą. Sugebėti apibūdinti jos potencialaus ir realaus objekto skirtumus.

Žinoti ir sugebėti apibūdinti veiksnius, skatinančius platesnį psichologijos taikymą teisėje.

Žinoti ir sugebėti apibūdinti veiksnius, kliudančius psichologiją taikyti teisėje.

Įvairios teisės psichologijos sampratos: „psichologija įstatyme“, „įstatymo psichologija“, „psichologija ir įstatymas“.

Išmanyti teisės psichologijos struktūrą (iš kokių dalių ji susideda).

Išmanyti teisės psichologijos raidos istoriją, sugebėti apibūdinti pagrindinius etapus.

1.1. Teisės psichologija kaip mokslas apie psichologijos žinių taikymą teisėje

Šiame modulyje kalbama apie santykius tarp teisės ir psichologijos. Daugiausia dėmesio skiriama psichologijos taikymui teisėje. Prieš skaitydami šį tekstą pabandykite įsivaizduoti situacijas, kai kuriant, taikant, naudojant ar

vykdant teisę gali būti naudinga psichologija. Žinokite, kad tokių situacijų labai daug. Pasistenkite, sugalvoti ne mažiau kaip 20. Dabar perskaitykite 1.1. modulio tekstą.

Teisės ir psichologijos sąveika

Teisės psichologija dažniausiai suprantama kaip psichologijos ir teisės šaka, nagrinėjanti psichologinius procesus, vykstančius kuriant, naudojant, taikant ir vykdant teisę.

Tiek psichologija, tiek teisė yra labai platūs mokslai. Kiekvienas iš jų – ilgo vystymosi rezultatas. Ir vienam, ir kitam būdinga sudėtinga struktūra, daugelis atskirų šakų, pošakių, temų, krypčių. Pagaliau ir vienas, ir kitas užima savo tvirtą poziciją mūsų praktiniame gyvenime. Yra svarbių praktinių problemų, kurioms spręsti panaudojami šio mokslo duomenys.

Apie šių mokslų bendradarbiavimą, ryšį galime kalbėti, kai tam tikrai teorinei ar praktinei problemai spręsti reikia taikyti kitą mokslą (žinios, specialisto dalyvavimas, specialūs tyrimai). Koks platus yra, gali būti ar turi būti toks bendradarbiavimas tarp teisės ir psichologijos?

Ko gero, nepavyktų rasti tokios psichologijos šakos ar netgi atskiros temos, kurios išvados vienoje ar kitoje situacijoje negalėtų būti naudingos ir netgi būtinos sėkmingai sprendžiant teisinę problemą. Kad ir kokią psichologijos šaką pasirinktumėme: pedagogiką, inžineriją, vystymosi ir psichologiją, nesunkiai nustatysime realią ar potencialią situacijas, kai tos psichologinės žinios gali būti labai svarbios sprendžiant bylą, kuriant teisinį aktą, organizuojant justicijos veiklą ir pan.

Teisė taip pat pasižymi šakų ir pašakių gausumu. Ir vėl neįmanoma rasti tokią, kur kuriant ir taikant teisę, vykdant ir naudojant ją nebūtų taikytinos psichologijos žinios. Kad ir kokią teisės šaką pasirinktume: civilinę ir kano-ninę, policijos ir valdymo, ūkio ir ekologinę – visur aptiksime problemų, kurios geriau, efektyviau sprendžiamos pasitelkus psichologijos žinias.

Teisės psichologija (plačiaja prasme) ir yra mokslas, nagrinėjantis realų ir potencialų psichologinių žinių taikymą, išaiškinantis ir aprašantis teises problemas, kurioms sėkmingiau spręsti reikia taikyti psichologines žinias.

Potencialus psichologijos taikymas iš tikrųjų neturi ribų. Realus yra daug siauresnis. Jo ribos yra nulemtos istorijos, jos priklauso nuo psichologų ir teisininkų abipusio supratimo ir daugybės bendradarbiavimo problemų sprendimo (daugelį iš jų aptarsime vėliau).

1 pav. Psichologijos žinių taikymas teisėje.
Santykis tarp potencialaus ir realaus taikymo

Psichologija kaip taikomasis mokslas

Kai psichologija taikoma teisinėms problemoms spręsti, santykis tarp šių mokslų ypatingas. Psichologija čia atlieka pagalbinę, „aparnavimo“ funkciją. Kaip geras padėjėjas, ji stengiasi nustatyti teisines problemas, kurioms spręsti reikalinga psichologija, ir pateikti reikalingas žinias.

Sugalvotas specialus terminas, apibūdinantis tokią mokslų sąveiką – taikomasis mokslas. Jis reiškia įvairiausias vieno mokslo žinias, kurios vienu ar kitu požiūriu naudingos kitam. Teisinei problemai spręsti gali pririnkti inžinerijos, pedagogikos, psichologijos ir bet kokios kitos srities žinių.

Taikomojo mokslo pavyzdys yra, tarkime, verslo teisė.

Žinome, kad toks dalykas egzistuoja, kad aukštosiose mokyklose skaitomi kursai, rašomi vadovėliai, rengiami specialistai. Tačiau vargu ar galima sakyti, kad tai tikrai atskira teisės šaka. Verslo teisė – tai „visko po truputį“: ir civilinė, ir baudžiamoji, ir administracinė, ir mokesčių, ir tarptautinė teisė. Visos šios teisės šakos vienu ar kitu požiūriu reguliuoja verslą. Jos nustato verslo veikimo teisines sąlygas. Kartu kiekviena jų tik iš dalies taikoma tai darant. Tai reiškia, kad kiekvienos tam tikros (bet toli

gražu ne visos) normos svarbios verslui. Pavyzdžiui, vargu ar civilinio kodekso straipsniai, reguliuojantys tėvų pareigas mažamečių vaikų atžvilgiu, labai svarbūs organizuojant verslą. Tačiau kiti straipsniai, reguliuojantys įmonių organizavimą ir veikimą, teisinius jų narių santykius – sudaro verslo organizavimo šerdį. Tą patį galima pasakyti ir apie baudžiamąjį įstatymą. Verslui svarbi tik tam tikra baudžiamųjų įstatymų dalis. Taigi įvairios teisės šakos vienaip ar kitaip dalyvauja nustatant verslo teisinę sąlygą.

Lygiai taip pat yra ir su teisės psichologija. Kalbant apie teisės psichologiją plačiausia šio žodžio prasme turimos omenyje psichologinės žinios, kurių prireikia sprendžiant svarbiausias teisinis problemas. Dėl to šio mokslo vidinė struktūra daugiausiai atkartoja teisės apskritai ir atskirų teisės šakų struktūrą. Pavyzdžiui baudžiamojo proceso psichologijos pagrindas yra šio proceso stadijos. Nagrinėjant vieną po kitos tas stadijas, kiekvienoje iš jų aptariame psichologijos taikymo galimybes ir problemas. Kalbame apie tardymo psichologiją, teismo nagrinėjimo, baudmės vykdymo ir t. t. psichologijas.

Psichologijos žini taikymo teis je ypatumai

Teisė intensyviai panaudoja įvairiausių mokslų žinias. Vienokioje ar kitokioje teisės taikymo situacijoje naudingos ar net būtinos chemijos, fizikos, medicinos, matematikos žinios.

Psichologija – tik vienas iš teisėje taikomų mokslų. Tačiau egzistuoja principinių dalykų, skiriančių ją iš kitų.

Taikant įvairių mokslų išvadas teisėje vyrauja „*know how*“ principas. Teisininkas tokiu atveju panašus į vairuotoją, kuriam nereikia automobilio konstrukcijos ir gamybos žinių, kad galėtų sėkmingai važinėti. Pasitelkiant tokių mokslų žinias teisininkui pakanka žinoti tik, kaip taikyti, bet nebūtina giliai suprasti, kodėl gaunamas reikalingas rezultatas.

Neretai teisininkai (taip pat ir kitų specialybių atstovai) siekia panašiu būdu sieti savo darbą su psichologo darbu. Jie prašo suteikti nurodymų, kaip elgtis vienoje ar kitoje situacijoje. Jiems neįdomu, kodėl taip reikia pasielgti. Tačiau psichologijos atveju toks santykis dažnai neįmanomas. Beveik kiekvienu klausimu skirtingi psichologai gali teikti skirtingas išvadas.

Du psichologai ekspertai sprendami tą patį klausimą gali prieiti visiškai skirtingas išvadas. Situacija iš esmės skiriasi nuo to, kaip teismo procese panaudojamos įvairiausių kitų specialistų žinios. Matematikai, fizikai, chemikai daugeliu teismui svarbių klausimų sutaria. Ne taip lengva sutarti psichologams. Psichologui ypač tinka žymaus advokato Koni žodžiai, pasakyti apie ekspertą apskritai. „Kol ekspertas vienas – jis išdidus kalnų erelis.

Kai tik pasirodo kitas – prieš mus du ambicingi, nesuprantantys vienas kito, besiplėšantys dėl bet kokio klausimo gaidžiai“.

Tas nuomonių skirtumas susijęs su psichologijos teorijų daugybe, su tikslių metodikų trūkumu, dideliu asmeninės psichologo patirties, intuicijos ir pan. vaidmeniu. Tarkime, nutraukiant santuoką ir sprendžiant klausimą, su kuriuo iš tėvų liks vaikas, turime vadovautis vaiko interesais. Tam tikslui labai svarbus vaiko interesų apibrėžimas. Jį patikslinti kai kuriose bylose neretai pavedamas psichologui ekspertui. Jam tenka tai daryti situacijoje, kai tarp psichologų vyksta ginčiai dėl to, kas sudaro tuos interesus, ir kiekviena psichologijos mokykla siūlo savo supratimą ir savo nustatymo budus. Nieko nuostabaus, kad vienas, atlikęs aibę testų ir kitokių tyrimų, prieis išvadą, kad vaiką reikia palikti su tėvu. Kitas gi gali atlikti ne mažiau tyrimų ir pateikti priešingą išvadą.

Teisėjui keliami užduotis eksperto parodymus byloje vertinti kaip įrodymą. Susipažinti su įvairiomis nuomonėmis teisėjui bus neabejotinai naudinga, nes tai pagilins vaiko interesų supratimą, paskatins atkreipti dėmesį į naujus esminius momentus. Tačiau tai nenulems galutinės jo nuomonės tuo klausimu. Ją teisėjas turi susidaryti savarankiškai. Tam jis turi turėti bendrųjų (fundamentalesnių) psichologijos žinių, kurios leistų jam palyginti skirtingus požiūrius, nustatyti, kiek kiekvienas iš jų atitinka bendruosius psichologijos mokslo reikalavimus. Kad sugebėtų teisingai įvertinti psichologinius įrodymus, fundamentalių psichologijos žinių reikia ir tardytojui bei gynėjui.

Prisiminkite psichologijos taikymo teisėje galimybes, kurias sugalvojote prieš pradėdami skaityti šį modulį, ir palyginkite su tuo, ką sužinojote apie šio mokslo taikymą. Atsakykite patys sau į klausimą: kokias psichologijos taikymo galimybes žinojote dar prieš pradėdami skaityti, o kokias sužinojote tik dabar.

Psichologijos taikymo teis je ribos

Anksčiau minėjome, kad galimybės psichologijos žinias taikyti teisėje neribotos. Neįmanoma atrasti psichologijos žinių, kurios negalėtų būti panaudotos vienokioje ar kitokioje teisės taikymo situacijoje. Nėra nei vienos teisės šakos, kurios problemoms spręsti negalėtų būti panaudotos psichologijos žinios. Tačiau panagrinėję, kiek realiai taikomos psichologijos žinios, pamatysime, kad jos taikomos toli gražu ne visais atvejais, kai būtų galima.

Realų psichologinių žinių panaudojimą nulemia teisės ir psichologijos išsivystymas vienoje ar kitoje šalyje, teisiniai papročiai, teismų praktika ir daugelis kitų momentų. Dėl to riba, skirianti potencialų nuo realaus psi-

chologijos žinių panaudojimo, skirtinga kiekvienoje šalyje. Sakykime, tiek Lietuvoje, tiek JAV suimant asmenį jam turi būti išaiškintos jo teisės. Tiek Lietuvoje, tiek JAV asmuo gali turėti psichologinių priežasčių, trukdančių jam suprasti. Tačiau Jungtinėse Valstijose gali būti paskirta psichologinė ekspertizė, siekiant nustatyti, ar asmuo pakankamai suprato savo teises, ir kokios psichologinės aplinkybės trukdė jam tai padaryti. Lietuvoje tokia ekspertizė dar neskiriama. Taip yra ne dėl to, kad būtų nesuprantama teisių išaiškinimo svarba, o dėl to, kad tiesiog dar nėra tokių ekspertizių atlikimo praktikos. Laikui bėgant panašios psichologinės ekspertizės taps kasdienybe. Drauge riba tarp potencialaus ir realaus psichologijos taikymo teiseje pasistūmės platesnio taikymo link.

Išnagrinėsime veiksnius, skatinančius platesnį psichologijos žinių taikymą teiseje ir tokius, kurie tam trukdo.

1.2. Psichologijos ir teisės sąveikos intensifikacija. Veiksniai, skatinantys platesnį teisės taikymą

Ar teko girdėti nuomonę, kad kuo geresnė teisė, tuo mažiau joje psichologijos?

Ar teko susidurti su nuomone, kad visuomenės ir teisės progresas siejamas su psichologijos reikšmės teiseje mažėjimu?

Pagalvokite, kiek pritarumėte tokiai nuomonei. O dabar perskaitykite modulį.

Visuomenės demokratizacija

Totalitarinėje visuomenėje psichologas nereikalingas. Čia lemia nurodymai iš viršaus. Asmens pareiga – paklusti.

Demokratinėje visuomenėje atsiranda ir plečiasi pasirinkimo laisvė. Žmogus pats sprendžia, kaip jam pasielgti. Negalime jo priversti, reikia suinteresuoti. Žmonės renkasi, kaip jiems elgtis. Psichologas padeda geriau suprasti, ko žmogus nori, ir kaip jį paskatinti pasielgti taip, kaip reikia. Šiomis sąlygomis psichologijos vaidmuo didėja. Psichologai aiškina automobilių gamintojams, kaip turi atrodyti mašina ar lėktuvo salonas, reklamos specialistams – kaip padidinti reklamos poveikį pirkėjui, politikui – kaip kurti politinį įvaizdį, gamybos organizatoriui – nuo kokių veiksnių priklauso darbuotojų motyvacija ir pan.

Nieko nuostabaus, kad ir teisėje psichologija vaidina vis didesnę vaidmenį. Kada teisme ar tardytojo kabinete pasirodo psichologas, nieks neklausia, ką jis ten veikia. Visi supranta – atėjo tokie laikai. Psichologų dabar esama visur.

Dabartinis teisės humanizacija

Dabartinė teisė tampa vis labiau orientuota į žmogų, į jo teisių užtikrinimą.

Kol bausmės tikslas buvo atlyginti nusikaltėliui, nukenksminti jį, neleisti padaryti tolimesnių nusikaltimų, apsaugoti teisės pasiekimus – psichologija buvo nelabai reikalinga.

Taliono principas „akis už akį“ įgyvendinamas ir be psichologijos. Psichologijos pozicijos sustiprėjo XIX amžiuje, kai Č. Bekario dėka teisės tikslu buvo pripažintas sulaikymas. Psichologijos pozicijas dar labiau sustiprino teisinis pozityvizmas. Siekiama, kad bausmė individui duotų naudą. Vokietijos įstatymų leidėjai tiesiog reikalauja, kad teisėjas pagalvotų, kokią poveikį bausmė turės nusikaltėlio asmenybei, ir tolimesniam jo vystymuisi ir likimui. Daugelyje šalių nepilnamečių teisėje pabrėžiamas auklėjimo momentas. Didėja individo vaidmuo, vis labiau siekiama suprasti ir atsižvelgti.

Dar viena dabartinės baudžiamosios teisės tendencija – persiorientavimas į paslaugos idėją. Kriminologiniai tyrimai „sutriuškino“ įsitikinimus, kad nuoseklus įstatymo taikymas pats savaime sumažina nusikalstamumą ir gerina teisėtumą. Policija persiorientuoja į paslaugos ideologiją, nes būtent pilietis apmoka policijos darbą, ir jo pasitenkinimas ar nepasitenkinimas jos veikla tampa vienu svarbiausių policijos veiklos kriterijų. Tačiau tik pradėjus taikyti šį kriterijų aiškėja, koks sudėtingas reiškinys yra pasitenkinimas, kokią didelį vaidmenį jam susiformuoti vaidina psichologiniai procesai.

Teisės persiorientavimas derybas, santykių reguliavimui

Vienoje sutartyje tarp dviejų ūkio subjektų buvo įtrauktas toks punktas – visi ginčai sprendžiami derybų keliu, kreipiantis į tarpininką ir pan. Tačiau jeigu nepavyks susitarti, ginčas turi būti išspręstas burtų keliu, metant monetą. Šis iš pirmo žvilgsnio keistas sutarties punktas iš tikrųjų buvo gana logiškas. Abi šalys pripažino, kad joms svarbiausia ne vienoks ar kitoks sa-

vitarpio ginčo sprendimas, o tai, kad ginčas būtų kažkaip išspręstas ir išgelbėtas susiformavęs bendradarbiavimas. Nusistovėję ūkiniai santykiai, savitarpio pasitikėjimas ir vienai, ir kitai šaliai yra daug didesnė vertybė negu vieno ar kito ginčo tiesioginis rezultatas.

Esant tokiam požiūriui, ginčas vis labiau tampa santykių vystymo, tobulinimo įrankiu.

Aišku, kad derybos, susitarimai vis dažniau tampa svarbiausi. JAV iš 100 ginčų, kuriuos galėtų nagrinėti teismas, tik mažiau kaip vienas pasiekia teismą. Amerikiečių advokatai sako savo nuolatiniams klientams: „Jeigu Jūs piktas ir vadovaujatės principu: tegul man bus blogai, kad tik mano priešui būtų dar blogiau! – tada galima bylinėtis. Bet jeigu Jūs nesate sau priešas – geriau susitarti žmoniškai“.

Dėl to teisminis ginčo sprendimo būdas vis labiau vaidina „atsarginės instancijos“ vaidmenį. Ginčo šalys vis mažiau vilčių sieja su teismu, siekdamos sprendimų vis labiau pasitiki savo pačių pastangomis. Ikiteisminiai ginčų sprendimai pasiekiami pačių dalyvių, advokatų, specialių derybininkų pastangomis.

Šis vystymasis atsispindi ir teisėje. Baudžiamojoje teisėje greitai plėtojasi privatus kaltinimo institutas. Įstatyme atsiranda vis daugiau nusikaltimo sudėčių, kur byla gali būti iškelta tik paties nukentėjusiojo iniciatyva. Kodėl žmogus gali norėti pasinaudoti privatus kaltinimo teise, kodėl jis to nori ar nenori, kaip stimuliuoti jį pasielgti tam tikru būdu, derybos, pasirinkimas, motyvacija, sprendimų priėmimas – visa tai psichologijos sritis. Aišku, kad teisininkas turi būti geras psichologas ir geras derybininkas, suprasti savo klientų motyvus, ambicijas, sąmoningus ir pasąmonės stimulus, verčiančius šalis elgtis vienaip ar kitaip.

Lokalini žini vaidmuo

Vis labiau suvokiama teisininko vadinamųjų lokaliųjų žinių reikšmė. Lokalinėmis vadinamos žinios apie teisės taikymo aplinkybės tam tikrame rajone, mieste. Tai žinios apie šio rajono ar miesto žmonių santykius, tradicijas, požiūrius į įvairiausias klausimus. Tai žinios, kurių būsimasis teisininkas negali gauti besimokydamas aukštojoje mokykloje. Baigusio universitetą teisininko teisės žinios gali būti labai geros, bet lokaliųjų žinių jis įsigis tik keletą metų padirbėjęs tam tikroje vietoje, bendraudamas su žmonėmis, spręsdamas jų problemas. Jeigu teisininkas dirba, sakykime, Maišiagaloje, jo profesinė sėkmė labai priklauso ir nuo to, kiek jis pažįstą Maišiagalos žmones, teisėją, prokurorą, verslininką, kiek jis sugeba kalbėti su jais, suprasti, ko jiems iš tikrųjų reikia, kaip jie vertina įvairius klausimus. Ne vi-

sada šie jų požiūriai teisingi, bet tik gerai juos suprantant, galima jiems ką nors paaiškinti, įtikinti ir pan.

Psichologija yra mokslas, kuris daugiausiai padeda teisininkui suprasti kitus žmones, daugiausiai pasako, kokie būna žmonės, jų charakteriai, konfliktai, meilės, simpatijos, antipatijos, kaip jie išsivaizduoja įvairiausias situacijas ir pan. Dėl to gana greitai auga profesionalių teisininkų susidomėjimas psichologija.

Student taka

Didelė jėga plečiant psichologijos dėstymą buvo studentai. Universitetuose, kur mokslas mokamas ir daug dalykų pasirenkamų, teisės psichologiją renkamasi labai dažnai. Ne tik dėl to, kad studijuodamas teisės psichologiją studentas gauna žinių apie teisės veikimą. Psichologija domina studentus ir kitais atžvilgiais. Dauguma studentų – jauni žmonės, ką tik įžengę į savarankišką gyvenimą. Gyvenimo paradoksas, kad itin svarbius gyvenimo sprendimus (renkantis profesiją, kuriant šeimą) tenka priimti būtent gyvenimo pradžioje, kai patirties mažiausia. Psichologijoje studentai ieško trūkstamų žinių apie save ir kitus, apie žmones ir jų santykius.

Studentų teisininkų susidomėjimas psichologija kyla ne tik dėl jauno jų amžiaus. Teisininkai iš prigimties yra psichologai, jiems apskritai įdomūs žmonės, jų santykiai, konfliktai. Neatsitiktinai tiek daug teisininkų tampa rašytojais, visuomenės veikėjais. Tai dar labiau sustiprina domėjimąsi psichologija.

Dar kartą peržvelkite perskaitytą tekstą. Pažymėkite punktus, kurie sutampa su jūsų nuomone, ir tuos, su kuriais nesutinkate.

1.3. Veiksniai, stabdantys psichologijos taikymą teisėje

Kas, jūsų nuomone, labiausiai trukdo psichologui ir teisininkui suprasti vienas kitą? Sudarykite šių klūčių sąrašą.

Perskaitykite modulį.

Atsižvelgiant į tai, kiek reikšmingų veiksnių skatina teisės ir psichologijos integraciją, būtų galima tikėtis, kad teisė ir psichologija tiesiog „puls

viena kitai į glėbį“, kad teisininkai mes kitus reikalus ir sės studijuoti psichologiją, kad rengiant teisininką ryte bus dvi psichologijos paskaitos, po pietų – viena teisės, kad teisėjas bus diplomuotas psichologas ir pan. S. Diamondas, teismo psichologijos patriarchas ir gyvas klasikas, garsiojo teisės psichologijos vadovėlio įvade¹ rašo: „buvo puikios dienos, kai aš maniau, kad teisė – tai, viso labo, sudėtinė psichologijos dalis. Kadangi psichologija yra mokslas apie žmonių elgesį, tai aišku, kad jos sudėtinė dalis yra teisė, kuri yra svarbiausias visuomenės instrumentas žmonių elgesiui kontroliuoti. Štai dėl ko teisė yra tokia palanki dirva psichologinėms hipotezėms ir idėjoms“.

Harry Crombagas (1994 m.) parašė straipsnį įdomiu pavadinimu: „Teisė kaip taikomosios psichologijos šaka“ (*Law as a Branch of applied Psychology*).

Taip nėra. Suartėjimas vyksta pakankamai sunkiai ir lėtai. Tai liudija, kad egzistuoja stabdžiai. Paminėsime kai kuriuos iš jų.

Skirtingas asmenyb s suvokimas

Kas sakoma apie žmogų baudžiamosios teisės vadovylyje? Kad ir kokią teisės šaką rinktumėtės, visur remiamasi „laisvos valios ir atsakomybės“ prezumpcija.

Daugumoje psichologijos teorijų ši sąvoka nepripažįstama. Viena svarbiausių dabartinių teorijų – biheiviorizmas teigia, kad žmogaus elgesys labiausiai priklauso nuo mokymosi procesų: žmogus elgiasi taip, kaip yra išmokytas. Kita psichologijos teorija – psichoanalizė teigia, kad tai, kas teisės dogmoje vadinama laisvąja valia ir atsakomybe (atsirandančia valios laisvės sąlygomis), iš tikrųjų yra teisinė fikcija, nusakanti individo „super-ego“ ir „ego“ veikimą. Kaip jie veikia, priklauso ne nuo paties individo, bet nuo jo emocinių santykių su tėvais ankstyvojoje vaikystėje. Nemažą vaidmenį psichoanalizėje vaidina pasąmonės koncepcija. Ji taip pat nesuderinama su laisvos valios koncepcija. Pagal pirmąją, žmogus nežino tikrų priežasčių, kodėl elgiasi vienaip ar kitaip, pagal antrąją – puikiai žino.

Valios laisvė nebuvo pripažinta ir įtakingiausioje dabartinės psichologijos teorijoje – kognityvinėje psichologijoje. Remiantis ja žmogaus psichika suprantama kaip galingas kompiuteris, tiksliau jų sistema. Aišku, kompiuteris neturi valios laisvės. Jis veikia taip, kaip yra suprogramuotas.

¹ Handbook of Psychology and Law / Ed. by Kagehiro D. K., Laufer W. S. New York: Springer Verlag, 1992.

Nemažai žmonių mano, kad šie mokslai ne tik skirtingi, bet ir prieštaruoja vienas kitam. Kuo daugiau psichologinės ir kitokios informacijos apie žmogų, jo asmenybės vystymąsi ir pan. turime, tuo sunkiau jį teisti ir smerkti. Tuo daugiau jaučiame, kad žmogus yra toks ir pasielgia taip, kokį ir kaip jį suformavo šeima, gyvenimas, kaip paveikė aplinkybės ir pan.

Skirtingas m stymas, logika, išvad pob dis

Rusijos carienės Jekaterinos Antrosios laikais teismas be sprendimo, kad kaltinamasis kaltas ar nekaltas, galėjo priimti dar trečią variantą: „Nekaltas, bet turi būti ir toliau įtariamasis“. Toks požiūris dabartinei teisei nebūdingas. Paprastai galimas tik vienas iš dviejų sprendimų: kaltas arba nekaltas.

Teisinis mąstymas ir ypač sprendimai dichotominiai: kaltas ar nekaltas, pakaltinamas ar nepakaltinamas, sutartis galioja ar negalioja ir pan. Psichologinis mąstymas yra visai kitoks – statistinio ir tikimybių pobūdžio. Sunku paminėti bent vieną psichologijos išvadą, kuri teisinga 100 proc. Bet kokį psichologinį teiginį galime teigti tik su kažkokia tikimybe.

Aišku, kad tai gerokai kliudo psichologijos išvadas taikyti teisėje.

Teorij gausa

Skirtingai nei daugelyje techninių mokslų, psichologijoje nėra vientisos teorijos. Esama daug teorijų, iš kurių kiekviena gali kitaip interpretuoti dominančius teismą reiškinius. Žiūrint iš metodinių dabartinės psichologijos pozicijų, tai visiškai normalu, atspindi tiek modernią mokslų apie žmogų (postmodernizmas), tiek paties žmogaus specifiką. Teisės dogma operuoja „vienintelės tiesos idėja“. Pasak jos, reiškinys negali turėti daugelio paaiškinimų. Teismas reikalauja, kad psichologas pateiktų vieną reiškinio išaiškinimą, o jis gali pateikti tik daugelį.

Sunkumai atliekant svarbiausi teis s sri i tyrimus

Norėdami gauti žinių apie psichologinius procesus, vykstančius taikant teisę, psichologai patiria rimtų kliūčių. Pavyzdžiui, labai svarbu suprasti procesus, vykstančius teismo pasitarimo kambaryje. Labai svarbu ištirti psi-

chologinius procesus, kurie vyksta parlamentarams svarstant ir priimant naujus įstatymus. Tačiau negalime trukdyti parlamento darbą. Be to, svarbiausi susitarimai pasiekiami neviešų derybų, lobistikos ir pan. būdais. Įstatymas apsaugo nuo tyrimų tardytojo bei kvotėjo veiklą (tardymo paslaptis). Taigi yra nemažai sričių, kur psichologija „neįleidžiama“ ir jai sunku atlikti reikalingus tyrimus. Nemažai žinių apie psichologinius procesus taikant teisę tokiais atvejais gaunama netiesiogiai, imituojant tikrus teisės veikimo procesus.

Tai ir sukelia „ekologinio validumo“ problemą, t. y. klausimą, kiek pagrįstas taip gautų žinių taikymas priimant realius sprendimus, susijusius su realiais teisės taikymo procesais.

Ryškesniai skirtumą tarp teisės ir psichologijos apibūdino žymus austrų teisės teoretikas Hansas Kelzenas. Svarstydamas, kas bendro tarp teisės ir psichologijos, jis teigė „Nieko bendro“. Psichologija teikia mums žinių apie tai, kas yra, o teisė – apie tai, kas ji turi būti. O tie du dalykai, sakė H. Kelzenas, tikrai neturi nieko bendro. Iš tikrųjų, dvi kaimyninės šalys gali būti visiškai vienodo ekonominio išsivystymo lygio, susidurti su tomis pačiomis socialinėmis problemomis, turėti visiškai panašią istoriją, tradicijas, gyventojus. Tačiau jų teisė gali labai skirtis. Dalykai, už kuriuos vienoje šalyje baudžiama, kitoje gali būti leidžiami ir net skatinami¹.

Taigi riba tarp potencialaus ir realaus psichologijos taikymo vienoje ar kitoje šalyje yra veikiama įvairių jėgų, kurių dalis skatina, dalis stabdo psichologijos taikymo išplėtimą. Tačiau pagrindinė tendencija visgi vyksta išplėtimo link. Humanizuojant teisę, diegiant demokratiją visuomenėje, vis daugiau orientuojantis į derybas, į ginčo šalių pasitenkinimo užtikrinimą, vis sėkmingiau sprendžiamos minėtos psichologijos taikymo problemos ir vis dažniau psichologijos žinios panaudojama sprendžiant teisės problemas.

Peržiūrėkite ir papildykite psichologų ir teisininkų savitarpio nesupratimo problemų sąrašą. Pagalvokite, kurios iš tų problemų susijusios su pačia psichologijos ir teisės esme, o kurios iš principo yra įveikiamos ir reikalauja tik didesnio noro ir pastangų.

¹ Geras pavyzdys – įvairių netradicinių lytinių santykių kriminalizacija. Tarybų Sąjungoje už homoseksualizmą buvo griežtai baudžiama, senovės Spartoje jį skatindavo, o dabartinėse Vakarų šalyse į jį žiūrima gana indiferentiškai.

1.4. Teisės psichologija siaurąja prasme. Teisės psichologija kaip savarankiškas mokslas ir mokslinio tyrimo objektas

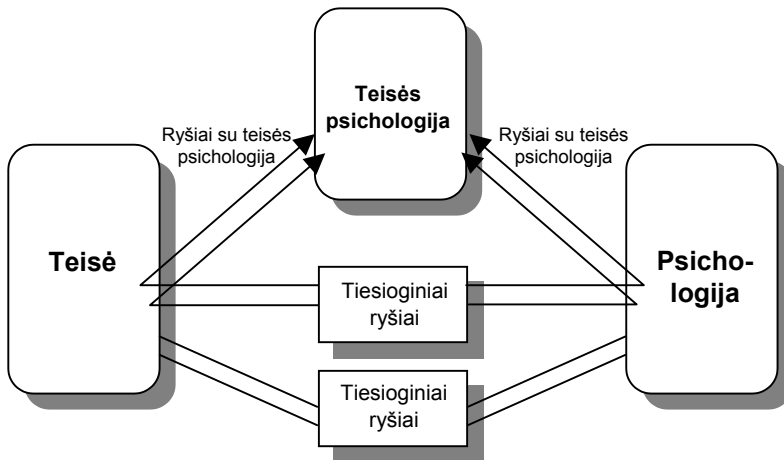
Perskaitykite modulį.

Išsiaiškinkite skirtumus tarp psichologijos taikymo teisėje apskritai ir specializuotos teisės psichologijos.

Kol kas kalbėjome apie teisės ir psichologijos bendrąją prasme ryšius.

Matėme, kad sprendžiant teises problemas galėjo būti panaudotos bet kurios psichologijos šakos žinios. Tačiau be bendrosios psichologijos panaudojimo, egzistuoja dar ir specializuota psichologijos šaka – teisės psichologija.

Dabar atėjo metas kalbėti apie atskirą mokslą ar šaką (žr. 2 pav.).

2 pav. Teisės ir psichologijos santykiai

Kuo skiriasi teisės psichologijos žinios nuo bet kokių kitų teisėje naudojamų psichologinių žinių. Kad suprastume skirtumą, panagrinėkime pa-

vyzdį. Važiuojamojoje gatvės dalyje staigiai pasirodžius pėsčiajam vairuotojas nesugebėjo sustabdyti automobilio, ir įvyko avarija. Ar vairuotojas kaltas, ar nekaltas? Tai teisinė problema. Tačiau jai išspręsti pirmiausiai reikia techninės informacijos.

Autoįvykio atveju tardytojas ar teismas gali pateikti klausimą ekspertui automobilių technikai: Ar buvo *techninė galimybė* sustabdyti transporto priemonę? Sakykime, automobilių technikos specialistas atsakė į šį klausimą teigiamai: „Taip! Jeigu vairuotojas pradėtų iš karto stabdyti pėsčiajam vos įžengus į važiuojamąją dalį, transporto priemonė sustotų laiku“. Tačiau prieš pripažįstant vairuotojo kaltę galima būtų užduoti klausimą ir psichologui: „Ar buvo *psichologinė galimybė* sustabdyti transporto priemonę? Ar žmogaus psichologinės reakcijos greitis šioje situacijoje pakankamas, kad būtų galima sustabdyti automobilį?“ Taip pat galimi du atvejai.

Būna, kad psichologija jau disponuoja reikalingomis žiniomis. Pavyzdžiui, žmogaus reakcijų greitį intensyviai tyrinėja psichologijos šaka – inžinerinė psichologija. Atlikta nemažai tų reakcijų laboratorinių tyrimų. Taigi pakviestas inžinerinės psichologijos specialistas pažvelgs į žmogaus reakcijų greičio lentelę ir pateiks reikalingą atsakymą. Jis, pavyzdžiui, gali pasakyti: „Ne! Laiko sureaguoti buvo per mažai. Jus dominančioje situacijoje reikėjo sureaguoti per daugiausiai 0,05 sekundės. Psichologiniai tyrimai rodo, kad žmogui tokiomis sąlygomis reikia mažiausiai 0,1 sekundės. Tai reiškia, kad psichologinės galimybės sustabdyti transporto priemonę nebuvo“. Atkreipkime dėmesį į tai, kad šioje situacijoje buvo taikomos inžinerinės psichologijos žinios. Gali būti atveju, kai taikomos kitų psichologijos šakų žinios, tarkime, bendrosios, pedagoginės, medicininės psichologijos ir pan.

Tačiau gali būti, kad nė viena psichologijos šaka neturi duomenų teisei problemai išspręsti. Dar reikia atlikti specialius tyrimus. Mūsų pavyzdyje pakviestas psichologas gali pasakyti: „Žinokite, kad duomenys apie reakcijų greičius, kuriuos aš naudoju, gauti laboratorijos sąlygomis. Bet teismą dominantis autoįvykis įvyko ne laboratorijoje, o gatvėje, ir spaudžiamas ne mygtukas kaip laboratorijoje, o stabdys. Dėl to aš nesu tikras dėl inžinerinės psichologijos duomenų teisingumo autoavarijos sąlygomis. Kad galėtume nustatyti, kaip žmogus reaguoja autoįvykio sąlygomis, reikia atlikti specialius tyrimus“. Tuo atveju reikia gauti naujų žinių, kurių neturi nei teisė, nei psichologija. Tai bus specializuotos teismo psichologijos žinios, gautos teisės problemoms spręsti.

Teismo psichologija yra psichologijos šaka, kurios tikslas – gauti psichologinių žinių, reikalingų teisės problemoms spręsti, sisteminti tokias žinias ir nagrinėti jų panaudojimą kuriant, vykdam, naudojant ir taikant teisę.

Pateikite psichologijos taikymo teisėje pavyzdžių, kai tuo turi užsiimti:

- *teisininkas;*
- *psichologas;*
- *teisininkas, kuris kartu yra ir psichologas;*
- *teismo psichologijos specialistas.*

1.5. Teisės psichologijos struktūra. Įvairių „teisės psichologijų“ problema

Perskaitykite modulį. Išsiaiškinkite, kuo skiriasi teismo psichologija „siauraja prasme“ nuo teismo psichologijos „plačiaja prasme“.

Taigi lyg ir turime dvi teismo psichologijas. Viena labai plati ir tiria bet kokią psichologijos taikymą teisėje. Kita – siaura (specializuota), ji apima tik psichologijos žinias, specialiai gautas teisės problemoms spręsti. Tačiau ir specializuota teismo psichologija suprantama gana įvairiai. Jos pavadinimas dar nėra galutinai nusistovėjęs. Aptinkami pavadinimai: „teismo psichologija“, „teisminė“, „teisės“, „juridinė psichologija“. Dėl pavadinimų įvairovės kilo nemažai problemų plėtojant ir taikant šią mokslo šaką, vyko ilgos diskusijos apie tai, kas gi iš tikrųjų yra teisės psichologija ir kaip ji turi vadintis.

Vienas žymiausių teismo psichologijos atstovų – Ronaldas Blackburnas savo programiniame straipsnyje žurnale „*Legal and Criminological Psychology*“ 1996 m. pasiūlė neblogą kompromisą. Jis pasiūlė naudoti tris skirtingas teismo psichologijos sąvokas. Pirmoji – „psichologija teisėje“ (*psychology in law*), antroji – „psichologija ir teisė“ (*psychology and law*), trečioji „teisės psichologija“ (*psychology of law*).

Psichologija teis je

Pirmoji (*psychology in law*) – tai psichologijos taikymas proceso tikslais. Tarkime, vyksta teisminis nagrinėjimas, ir teismui prireikia specialių psichologijos žinių. Pavyzdžiui, teismas nežino, kiek galima pasitikėti mažamečio liudytojo parodymais, arba teismui neaišku, kam palikti vaiką, kad būtų kuo geriau užtikrinti jo interesai, arba reikia nustatyti, ar asmuo, būdamas tam tikros būklės, galėjo suvokti ir valdyti savo veiksmus.

Visais tais atvejais psichologijos žinios reikalingos tam tikram procesiniam veiksmui konkrečioje byloje atlikti. Tų žinių „vartotojai“ yra teisės *taikytojai*: teisėjas, tardytojas, advokatas.

Psichologas atsiduria viename iš įstatymo numatytų procesinių statusų – ekspertas, specialistas, liudininkas.

Psichologija ir teis

Psichologija ir teisė (*psychology and law*) – tai psichologiniai justicijos ir jos veikėjų tyrimai. Teismas, policija, prokuratūra, bausmių vykdymo institucijos, notariatas – visų jų veiklos pagrindinis tikslas – užtikrinti įstatymo veikimą. Nuo jų veiklos priklauso, kaip teisingai bus taikomas įstatymas, ar bus pasiekiami įstatymo leidėjo deklaruojami tikslai. Psichologijos žinios gali būti taikomos tiriant psichologinius veiksmus, nuo kurių priklauso šių įstaigų veikla. Ypač svarbus yra pagrindinių proceso subjektų: teisėjų, tardytojų, įstatymo atstovų, liudytojų, kaltinamųjų ir pan. asmenybės psichologinis tyrimas.

Tokios psichologijos žinios suteikia galimybę tobulinti baudžiamąjį, civilinį ir kitus procesus ir gerinti justicijos veiklą. Tokios psichologinės informacijos vartotojas yra įstatymo leidėjas (psichologinė informacija reikalinga baudžiamajam ir kitiems procesams tobulinti), teisingumo ministerijos ir kitų aukščiausių šalies institucijų vadovai, atsakingi už teismų, policijos ir kitų justicijos institucijų veiklą. Psichologas čia yra *tyrinėtojas*. Jis psichologijos mokslo metodais tiria justicijos veiklą ir teikia rekomendacijas ją gerinti.

Sakykime, teisėjų nepriklausomumas tiek Lietuvoje (Lietuvos Konstitucijos 109 straipsnyje), tiek ir daugelyje kitų šalių įtvirtintas Konstitucijos ir įstatymo, kuriuose pasakyta, kad teisėjas klauso tik įstatymo. Šiai Konstitucijos nuostatai įtvirtinti ir užtikrinti veikia teisėjo nepriklausomumo politinių, socialinių ir teisinių garantijų sistema. Bet kyla svarbus klausimas, kiek visos minėtos garantijos užtikrina teisėjo *psichologinį nepriklausomumą*, pirmiausiai, nuo viešosios nuomonės, nuo įtakingų politinių jėgų ir panašaus psichologinio spaudimo. Šiam klausimui ištirti reikalingi jau psichologiniai tyrimo metodai, ir gautos žinios priklausys teismo psichologijai, tiksliau, sutinkant su Ronaldu Blackburnu, „teisės ir psichologijos“ sferai.

Teis s psichologija

Tai tyrimai, kodėl žmonės vykdo bei naudoja įstatymą. Tai tyrimas motyvų, skatinančių piliečius vykdyti įstatymo reikalavimus bei nulemiančių tai, kaip jie išnaudoja savo teises.

Svarbus šių žinių *virtotojas* yra *įstatymų leidėjas*. Jis leidžia įstatymus ir turi užtikrinti, kad įstatymas veiktų. Jeigu išleidžiamas įstatymas, kuris neveikia – tai menkina pagarbą įstatymui. Ir šiuo atveju psichologas yra *tyrinėtojas*, psichologiniais metodais gaunantis specialių psichologijos žinių.

Teismo psichologija

Istoriškai susiklostė taip, kad mokslo šaka, tirianti psichologijos taikymą, teisėje vadinama ne „teisės“, o „teismo“ psichologija. Šis pavadinimas nėra itin tikslus. Psichologiją panaudoti teisėje galima ne tik teismo salėje. R. Blackburno nuomone, šio istoriškai susiklosčiusio netikslaus pavadinimo reikia atsisakyti. Teismo psichologija yra ir turi būti tai, kuo ji vadinama, būtent – psichologija teisme. Tai „tiesioginis psichologinės informacijos pristatymas į teismą“. Tačiau lygiai taip pat psichologija gali būti taikoma ir kitose proceso stadijose. Ji gali būti panaudojama ikiteisminio tyrimo, baudmės vykdymo stadijose. Taigi be teismo psichologijos (psichologija teisme), turėtų būti ir tardymo ir baudmės vykdymo psichologijos (žr. 3 pav.)

Ikiprocesinė psichologija	Ikiteisminė psichologija	Teismo psichologija	Baudmės vykdymo psichologija	Poprocesinė psichologija
---------------------------	--------------------------	---------------------	------------------------------	--------------------------

3 pav. Teisės psichologijos pošakės, atsižvelgiant į proceso stadijas

Taigi šioje schemoje teismo psichologija – tai labai siaura teisės psichologijos sritis.

Kokiai teisės psichologijos sferai priklauso tokios problemos:

- a. *Teisėjai nesugeba įveikti savo subjektyvizmo teisiamaųjų atžvilgiu?*
- b. *Ar naują įstatymą supras silpnesnio proto žmonės?*
- c. *Kokie psichologiniai momentai veikia nusikaltimo mechanizme?*

1.6. Teisės psichologijos kaip savarankiško mokslo raidos istorija

Perskaitykite modulį. Įsivaizduokite kiekvieną teismo psichologijos vystymosi etapą. Susikurkite nuomonę apie tai, ko galima tikėtis iš tolimesnio vystymosi.

Mes gyvename mokslų integracijos laikotarpiu. Kasdien mokslų sandūroje atsiranda naujų, integruotų mokslų. Biochemija, astrofizika, geofizika – tai tik nedaugelis pavyzdžių. Nesunku įsivaizduoti, kaip atsiranda ir vystosi toks mokslas. Scenarijus beveik visada vienodas. Iš pradžių buvo atskiri mokslai, sakykime, fizika ir chemija. Juos skyrė gana griežti barjerai, kurie padėdavo atskirti fizikos sritį nuo chemijos. Tie barjerai buvo labai svarbūs nustatant, kokiam mokslui priklauso viena ar kita problema, kokio mokslo atstovai turi ją spręsti. Tai sudarydavo sąlygas efektyviai spręsti problemą ir taip prisidėdavo prie mokslo vystymosi.

Tačiau besivystant ir vienam, ir kitam mokslui atsiranda problemų, kurioms spręsti aiškiausiai reikia ir vieno, ir kito mokslo metodų ir žinių integracijos. Barjeras tarp mokslų užuot padėjęs pradeda trukdyti reikiamai žinių integracijai. Atsiranda žmonių, kuriems užtenka drąsos įveikti tuos barjerus ir kartu su kito mokslo atstovais spęsti problemą. Kartu ištiriama viena tokia problema, po to kita, trečia. Taip atsiranda naujų žinių, kurios vienodai priklauso ir vienam, ir kitam mokslui, o tiksliau – naujam integruotam mokslui. Jo pavadinime dažniausiai sujungiami abiejų kitų, iš kurių jis atsirado, vardai. Kai tokių atvejų ir tokių problemų padaugėja, atsiranda būtinybė sisteminti, nagrinėti, rengti specialistus. Atsiranda savi mokslo centrai, sava literatūra, savos organizacijos ir institucijos. Taip buvo visiems mokslams, atsiradusiems integracijos pagrindu. Taip vystėsi ir teisės psichologija.

Pradžia. H. Grossas

Vienas šio mokslo kūrėjų buvo didysis vokiečių kriminalistas Hansas Grossas. 1898 metais jis parašė veikalą, kurį galima pripažinti vienu iš pirmųjų teisės psichologijos darbų – „Psichologija tardytojams“. Taigi prieš ketelį metų šiai mokslo šakai sukako 100 metų. Pirmoji problema, nuo ku-

rios prasidėjo teismo psichologijos vystymasis ir kuriai skiriama didžiausia šios knygos dalis – liudininko psichologija.

Iki Hanso Grosso buvo manoma, kad sąžiningas ir norintis padėti tardymui liudininkas sako tiesą. O nenorintis – priešingai.

Hansas Grossas atliko tai, ką dar ilgai po jo darė ir daro teisės psichologai: atrinko anų laikų psichologijos duomenis apie suvokimą, atmintį, mąstymą ir kitus psichikos procesus ir susiejo juos su tardymo situacijomis. Jis atskleidė tardytojams, kada liudininkų duomenys gali būti nepatikimi, net jeigu liudininkai protingi, nuoširdūs ir siekiantys padėti tardymui žmonės.

A. Binet

Tai vienas iš mokslinės psichologijos pradininkų, ypač daug padaręs tiriant suvokimo ir mąstymo procesus. Jo indėlis į teismo psichologiją – 1905 metais pasirodęs platus straipsnis „Mokslas apie liudininką“¹. Jame buvo susisteminti Hanso Grosso tyrimai ir atskleistos tolimesnės liudininko psichologijos tyrimo perspektyvos.

K. G. Jungas

K. G. Jungas buvo vienas iš vadinamosios psichoanalizės atstovų. Tai buvo tuo metu atsiradusi psichologijos šaka, kuri ypač daug dėmesio skyrė žmonių elgesio motyvams tirti. K. G. Jungo straipsnis „Nusikaltimo sudėties psichologinė diagnozė“ pasirodė 1905 metais. Šis darbas atvėrė naujos teismo psichologijos problemos – nusikalstamojo elgesio psichologinio mechanizmo tyrimą. Tai buvo daugiau nei 40 puslapių darbas, išspausdintas svarbiausiame Šveicarijos baudžiamosios teisės žurnale „*Schweizerische Zeitschrift fuer Strafrecht*“.

Z. Freudas, L. Petražickis

Zigmundas Freudas – vienas svarbiausių XX amžiaus psichologų. Jo knyga „Totemas ir tabu“ siekė atsakyti į teisei labai svarbų klausimą: kodėl žmonės paklūsta įstatymui. Ilgus šimtmečius vyravo gana primityvus atsakymas į šį klausimą: dėl to, kad bijo bausmės. Z. Freudo knyga parodė, kokios gilios gali būti paklusnumo įstatymui psichologinės šaknys. Jis teigė,

¹ *Binet A. La science du tomoigne // Annee Psychologique. 1905. P. 12–138.*

kad žmogaus požiūrio į įstatymą šaknų reikia ieškoti jo ankstyvojoje vaikystėje, santykiuose su tėvais.

Dar vienas svarbus to periodo darbas – ne psichologo, o teisės klasiko Leono Petražickio straipsniai apie žmonių elgesio motyvus, nulemiančius tiek pasirengimą klausytis įstatymo reikalavimų, tiek apskritai požiūrį į patį įstatymą, jam keliamus reikalavimus. Leonas Petražickis įrodinėjo, kad svarbiausią vaidmenį čia vaidina vadinamieji „teisiniai poreikiai“, aprašė juos ir nagrinėjo jų vaidmenį tiek kuriant, tiek vykdant teisę. Jis kaip ir Freudas bandė atsakyti į klausimą, kodėl žmonės paklūsta įstatymui. Jis visą teisę traktavo kaip gyventojų, tautos „teisinių jausmų“ kristalizaciją.

Matome vystymosi dėsninę sąsają. Teismo psichologija pradėjo vystytis nuo liudininko psichologijos problemų ir toliau buvo atrandamos ir tiriamos vis naujos problemos. Tačiau lengva pastebėti, kad tas vystymasis neperžengė tam tikrų ribų. Tai baudžiamosios teisės veikimo sfera: liudininkas, nusikalstamojo elgesio mechanizmas, paklusnumas įstatymui. Taigi nors nauja psichologijos šaka ir buvo vadinama teisės psichologija, iš tikrųjų ji buvo „baudžiamosios teisės psichologija“ – jos interesai apsiribojo baudžiamąja justicija. Beveik nesidomėta kitomis teisės šakoms, pavyzdžiui, civiline, administracine, kanonine. Dėl to sakydami „teismo psichologija“ visi turėjo omeny būtent kriminalinę – liudininkas, nusikaltėlio psichologija, baismės poveikis ir pan. Lygiai taip pat juridinės psichologijos vadovėliuose nebuvo nagrinėjami psichologiniai reiškiniai, susiję su skyrybomis, su komercinėmis sutartimis ir jų nevykdymu, nors ir vienur, ir kitur yra nemažai specifinių psichologinių problemų.

Šios tradicijos relikty galima pastebėti ir šiandien. 1998 metais Rusijoje išėjo V. L. Vasiljevo vadovėlis „Juridinė psichologija“¹. Nepaisant plataus pavadinimo iš tikrųjų ten kalbama tik apie kriminalinę psichologiją.

Taip yra ne dėl to, kad būtų kažkokių kliūčių psichologiją taikyti kitose srityse, o tiesiog taip susiklostė istoriškai. Ko gero jeigu Hansas Grossas būtų civilinės teisės atstovas ir jo pirmasis veikalas būtų apie sandorių psichologiją, nuo to prasidėtų teisės ir psichologijos bendradarbiavimas, ir tolimasis vystymasis būtų labiausiai susijęs su civiline teise.

Vėliau prasidėjo psichologijos taikymo teisėje ekspansijos laikotarpis.

Svarbiausi yra du jos etapai:

1. Apibendrinimo. Tai, ko pasiekė psichologija tiriant liudytoją bei nusikalstamojo elgesio mechanizmus, buvo bandoma perkelti į kitas sritis. Tarkime, liudytojas kaip proceso subjektas yra ne tik baudžiamajame, bet ir civiliniame, administraciniame ir kituose procesuose. Sakykime, liudyto-

¹ Васильев В. Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2000.

jas civiliniame procese gali dalyvauti pasirašant testamentą, sudarant sandorį ar nustatant juridinę reikšmę turintį faktą.

Taigi buvo bandoma baudžiamąjį procesą liudytojų tyrimų rezultatus perkelti į kitus procesus, panagrinėti, kiek tai, kas žinoma apie liudytoją baudžiamajame procese, galima pritaikyti kitų procesų liudytojams.

2. Teismo psichologijos požekių formavimasis. Prasiđėjus šiam etapui pradeda išsiskirti civilinės teisės psichologija, administracinės teisės psichologija ir pan.

Dabar aptarsime pirmąjį, apibendrinimo periodą. Pavyzdys lai bus dabartinis vadovėlis, sakykime, Kembridžio universiteto išleistas Andreaso Kapardžio „*Psychology and Law. A Critical Introduction*“. Čia nagrinėjamos temos: liudininkas, teismas, prisiekusieji, atpažinimas, melo išaiškinimas, teisminis nagrinėjimas kaip bendri visų teisės šakų fenomenai.

Kada prasiđėjo antrasis etapas? Sunku pasakyti. Teismo psichologijos sampratą dabartine prasme, tai yra, kai ji apima ir baudžiamosios, ir civilinės, ir kitų teisės šakų problemas, pirmas apibūdino vokiečių teisininkas Muenstenbergis 1908 m. išleistoje knygoje „Apie liudininko padėtį“. Nors čia liudininkas minėtas net pavadinime, tai buvo ne tik baudžiamąjį, bet ir civilinio ar administracinio proceso liudininkas. Muensterbergis pirmas nagrinėjo bendrąsias psichologijos taikymo teisėje problemas. Jis atkreipė dėmesį, kad teisė yra per daug „depsichologizuota“, psichologiškai akla tiems, kieno likimus sprendžia. Kritika buvo, ko gero, per aštri. Knyga buvo sutikta priešiška, ir autorius teisiu buvo pripažintas daug vėliau.

Praėjo dar keletas dešimtmečių. Dabar jau visi suprato būtinybę plėtoti specialias teisės psichologijos šakas, nustatyti ne tik, kas bendra įvairių teisės šakų psichologijoms, bet ir kiekvienos specifika. Vyksta ir intensyvūs atskirų šakų tyrimai.

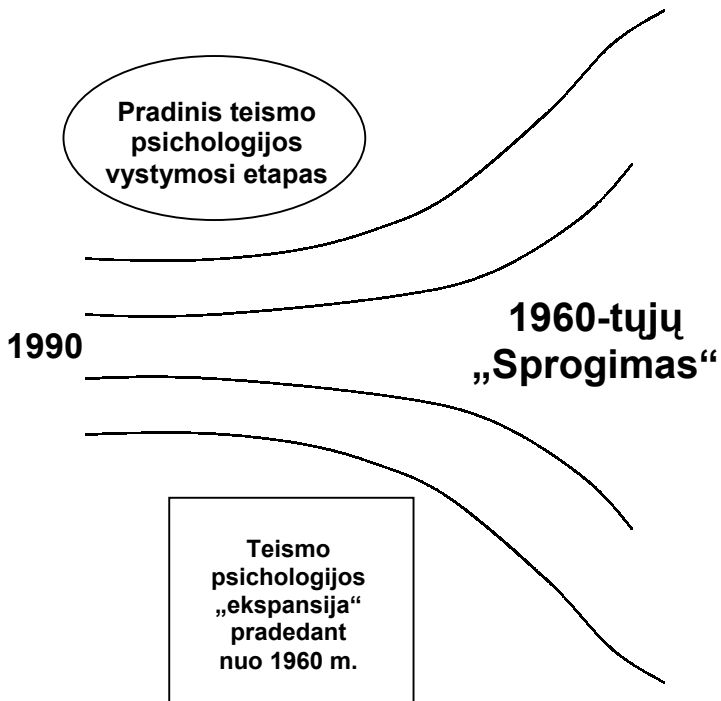
Kaip maratone „bėgikai“ – tyrinėtojai išsiskirstė trasoje. Vieni jau finišuoja, kiti – bando įveikti paskutinius kilometrus, treči – tik įpusėja. Taip yra ir su dabartine teisės psichologija. Beveik vienu metu pasirodo lyg ir skirtingiems teismo psichologijos vystymosi etapams priklausančios knygos: minėtas Vasiljevo vadovėlis (kuriame teismo psichologija suprantama kaip kriminalinė psichologija), Didžiojoje Britanijoje Kapardžio vadovėlis (apibendrintas teisės psichologijos supratimas) ir „*Psychological Evaluations for the Courts*“¹. Čia teismo psichologija dėstoma jau pagal teisės šakas.

¹ Psychological Evaluations for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers / Melton G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobogin Ch. New York; London: The Guilford Press, 1987. P. 511.

Organizacinis teisės psichologijos vystymasis

Užduokime patys sau klausimą: ar teisės psichologiją jau galima vadinti psichologijos ar teisės šaka? O gal būtų tiksliau kalbėti tiesiog apie tam tikrą tyrimų kryptį?

Atsakymas priklauso nuo to, ką pripažinsime atskira mokslo šaka. Labiausiai paplitęs toks supratimas: jeigu tam tikroje mokslo srityje esama tik tyrimų ir publikacijų, tai dar tik kryptis. Bet jeigu jau susiformavusios organizacinės struktūros: mokslo institutai, specializuoti žurnalai, rengiami specialistai, jau galima kalbėti apie mokslo šakos atsiradimą.

4 pav. Teismo psichologijos vystymosi periodai

Jeigu taip suprantame santykį tarp krypties ir mokslo šakos, tai teismo psichologija tapo psichologijos ir teisės šaka praėjusio amžiaus septintajame dešimtmetyje. Tuo metu (pirmiausiai JAV) teismo psichologiją vis plačiau imta taikyti praktiškai, pradėtos vystyti ir plėsti ir atitinkamos organizacinės struktūros. Teismai pradėjo vis intensyviau pritraukti psichologus kaip ekspertus ir specialistus sprendžiant įvairiausių klausimus.

Kodėl tai įvyko būtent 1960 metais? Turime prisiminti: Vietnamo karas ypač akivaizdžiai parodė visam pasauliui jėgos metodų neefektyvumą sprendžiant konfliktus, kartu vyko plati pasaulio demokratizacija, žmogaus teisių judėjimai, vis plačiau pripažįstama asmenybės reikšmė ir pagarba jai. Vokietijoje pirmajame Konstitucijos straipsnyje žmogaus orumas buvo deklaruotas kaip pagrindinė konstitucinė vertybė. Sustiprėjo gynybos ir teisinio atstovavimo reikšmė baudžiamajame ir kituose procesuose. Advokatai ėmė vis aktyviau pabrėžti subjektyviąją nusikaltimo veikos pusę, „žmogiškąjį momentą“. Iš to logiškai sekė, kad sprendžiant teisės problemas vis aktyviau buvo įtraukiami psichologai. Klausimų, į kuriuos turėjo atsakyti psichologai, greitai daugėjo: liudininkas, melo psichologija, poligrafas, stresas, ir kitos ekstremalios būsenos, atpažinimo psichologija ir pan. Tas procesas vis greitėja.

Per paskutinius du dešimtmečius ši mokslo šaka vystėsi labai intensyviai. Pateiksime kai kuriuos faktus, iliustruojančius šį vystymąsi. Dabartiniu metu pasirodo nemažai specializuotų mokslinių teismo psichologijos žurnalų. Iš jų žinomiausias „*Law and Human Behaviour*“, leidžiamas nuo 1977 metų. Tai oficialus JAV Teisės ir psichologijos asociacijos, kuri susikūrė 1968 metais, žurnalas. Plačiai žinomi „*Behavior science and Law*“, „*Expert Evidence*“, „*Law and Psychology Review*“, „*Legal and Criminological Psychology*“. Pagaliau pasirodė žurnalas, kuris specializuojasi vienoje teismo psichologijos šakoje – administracinės teisės psichologijoje „*Psychology, public policy, and Law*“. Teisės psichologijos kursas plačiai dėstomas teisės specialybės studentams. Rengiami teismo psichologijos specialistai.

Pripažinta, kad šioje srityje pirmauja JAV. Tačiau ir kitose šalyse vyksta intensyvus judėjimas į priekį. Britanijoje Oksfordo universitete vyksta kasmetinės konferencijos teismo psichologijos klausimais. Nemažai universitetų turi specialias teisės psichologijos katedras.

1.7. Pratybos. Psichologijos žinių taikymas teisėje

!!! Tikslai !!!

Padėti suprasti psichologijos taikymo įvairiose teisės šakose reikšmę ir perspektyvas.

Padėti suvokti studentui psichologijos reikšmę jo paties pasirinktoje teisės šakoje.

Suformuoti psichologijos taikymo įgūdžius. Padėti pastebėti, suvokti naujas psichologijos taikymo teisėje kryptis.

Suformuoti motyvus ir sustiprinti studentų susidomėjimą teismo psichologijos studijomis.

Grįžtamojo ryšio su studentais formavimas.

Ši užduotis atliekama du kartus: po išanginės paskaitos ir kurso pabaigoje. Pirmą kartą labiausiai pabrėžiama psichologijos taikymo problema. Paskutinių pratybų metu svarbiausia tema yra kurso žinių integracija ir jų būsimas konkretus praktinis panaudojimas

Nurodymai

Pratybos vyksta grupėje. Metodika – vaidmenų žaidimas.

Žaidimo siužetas.

„Baigėte studijas ir jau keletą mėnesių dirbate (advokatų firmoje, prokuratūroje, teisme ir pan.). Jūsų naujoje darbovietėje vyksta kolektyvo pasitarimas. Darbo dienos pabaiga. Pasitarimo dienotvarkė labai ilga. Jis vyksta jau ne pirmą valandą. Visi jau pavargo ir nekantriai laukia pabaigos. Tačiau jūs jaudinatės dėl kitos priežasties. Mat, paskutiniu metu dienotvarkės punktu numatytas jūsų valandos ilgio pranešimas „Psichologijos žinių nauda mūsų darbe“. Kai priėjo jūsų eilė, ir pirmininkaujantysis paskelbė jūsų pranešimo temą ir trukmę, kilo bendras nepasitenkinimas.

Tada sumanus pirmininkaujantysis pasiūlė kompromisą.

„Kolegos, – tarė jis. – Siūlau daryti taip. Suteikime jaunajam mūsų kolegai penkias minutes, per kurias jis turi papasakoti, apie ką bus kalbama jo pranešime.

Tuomet skelbsime pertrauką. Kam pranešimas neįdomus, galės eiti namo. Kas susidomės ir norės paklausti viso pranešimo, pasilik, ir po pertraukos pranešimas bus perskaitytas“.

Jūs turite penkias minutes sudominti kolegas. Jūsų tikslas – kad pasiliktu kuo daugiau kolegų.

Jūsų kolegos – tai jūsų grupės draugai. Jums baigus pranešimą jie apsisprendžia, ar lieka. Savo sprendimą jie išreiškia balsuodami“.

Šį siužetą studentai gauna po paskaitos ir pranešimą rengia namuose.

Pratybų metu kiekvienam suteikiamos 5 minutės, po to vyksta balsavimas.

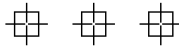
Po kiekvieno balsavimo tie, kas „pasilieka“, turi pasakyti po vieną nuoširdų komplimentą pranešėjui. Jo tema – „Kas mane paskatino, nepaisant nuovargio ir laiko stokos, visgi pasilikti dar valandai“. Kritinės pastabos neleidžiamos.

Prieš pratybas ir po jų studentai užpildo „Psichologijos naudingumo teisininko darbe įvertinimo anketą“. Jos pagrindiniai klausimai:

Įvertinkite 10 balų sistema, kiek psichologija gali būti naudinga sprendžiant pagrindines pasirinkto darbo problemas?

Įvertinkite 10 balų sistema, kiek psichologija gali būti naudinga didinant paties teisininko domėjimąsi pasirinktąja profesija?

Įvertinkite 10 balų sistema, kiek psichologija gali būti naudinga gerinant santykius su kolegomis?

2. PSICHOLOGINIS ASMENYBĖS PAŽINIMAS. MOKSLINĖ IR „PRAKTINĖ“ TEISININKŲ PSICHOLOGIJA

!!! Tikslai !!!

Suprasti psichologinių asmenybės teorijų specifiką ir funkcijas.

Padėti susipažinti su pagrindinėmis dabartinėmis asmenybės psichologijos teorijomis.

Suvokti „sveiko proto“ („naivosios“, „praktinės“, „buitinės“) psichologijų esmę ir jų santykį su mokslinė.

Suvokti vadinamosios teisinės „praktinės“ psichologijos prigimtį.

2.1. Psichologijos teorijos. Jų savybės ir tarpusavio santykiai

Pagalvokite apie tai, kaip jūs įsivaizduojate mokslinę teoriją. Prisiminkite fizikos, biologijos teorijų pavyzdžių. Perskaitykite toliau pateiktą tekstą. Pagalvokite, kuo psichologijos teorijos panašios ir kuo skiriasi nuo gamtos mokslų teorijų.

Senoje pasakėčioje pasakojama, kaip trys akli žmonės bandė aiškinti, kas yra dramblys.

Vienas priėjo prie dramblio, užkliuvo už jo kojos ir pasakė: „Aš žinau, dramblys – tai stulpas“.

Kitas priėjęs prie dramblio palietė jo pilvą. „Ne, – tarė jis, – dramblys – tai statinė“. Trečiasis palietė dramblio straublį. „Jūs visi klystate, – pareiškė jis, – dramblys – tai virvė“.

Kažkuo panašus į tai yra mūsų psichologijos pažinimas. Tik čia dramblys – tai asmenybę sudarančių psichologinių procesų visuma. Tų procesų be galo daug, ir jų sąveika nepaprastai sudėtinga. Sunku net spėlioti, kada galėsime visus apžvelgti.

Kai atveriamė matematikos, fizikos ar chemijos vadovėlį, susipažįstame su dabartiniu šių mokslų požiūriu į svarbiausius matematinius, fizikinius, cheminius reiškinius. Tas požiūris dažniausias vienintelis – tas, kuris patvirtintas mokslinių tyrimų rezultatais.

Kitaip yra su psichologija. Čia yra aibė teorijų. Atvėrę psichologijos vadovėlį ar asmenybės teorijų apžvalgą matysime, kad jų labai daug, jos suskirstytos į stambias grupes: psichoanalitinė, bihevioristinė, bruožų, humanistinė ir pan. Kiekviena skirtingai žiūri į asmenybę, skirtingai aiškina psichologinius reiškinius.

Kokia iš tų teorijų teisinga? Į šį klausimą neįmanoma atsakyti. Kaip ir akli žmonės pasakėčioje kiekviena „žino“, t. y. paaiškina tik tam tikrą tiesos dalį. Dėl to kiekviena tam tikru atžvilgiu yra teisinga, nors negalime pasakyti, kiek teisinga. Kaip ir pasakėčioje niekas nežino visos tiesos, niekas nėra labiau teisingas negu visi kiti. Dėl to mums tenka vienodai pasitikėti (ir nepasitikėti) kiekviena.

Trečia vertus, net ir psichologinių teorijų visuma nesuteikia pilno žmogaus asmenybės vaizdo. Iš tikrųjų dramblys yra ne tik „stulpas, statinė ir virvė“. Tai ir daugybė kitų kūno dalių, apie kurias aklieji žmonės kol kas dar nežino. Galima tikėtis, kad jie sužinos apie jas ateityje. Dabar gi jie ne tik nežino jų, bet ir neturi supratimo, kiek dar dalykų jiems reikia sužinoti, kad iš tikrųjų galėtų susidaryti vientisesnį dramblio vaizdą. Taigi jie neturi tikslesnės informacijos, kokio didumo yra jų žinių spragos. Taip ir su dabartinėmis psichologinėmis teorijomis. Nežinome, ko mes dar nežinome. Dėl to labai sunku tas teorijas integruoti. Jeigu, pavyzdžiui, bandytume „integruoti“ tris minėtas „teorijas“ apie tai, kas yra dramblys, gautume labai keistą ir visai į dramblių nepanašų stulpo, statinės ir virvės derinį. Panašiai problemiškas yra ir kažkokios integruojančios asmenybės teorijos kūrimas. Dabartinės psichologijos teorijos dar neleidžia pamatyti visumos. Turimos psichologijos teorijos lyg spinduliai tamsoje iš įvairių šalių apšviečia tamsų, gigantišką, sudėtingą ir neaiškios formos reiškinį – žmogaus asmenybę. Po truputį ryškėja jo kontūrai. Matome atskirus svarbius momentus. Tačiau apie visumą žinome dar labai mažai.

Taigi dabartinių asmenybės teorijų situacija pasižymi tokiais bruožais:

1. Yra daug teorijų, kiekviena iš tų teorijų atskleidžia tam tikrą asmenybės aspektą.
2. Nė viena iš jų negali pretenduoti į tai, kad būtent ji yra teisinga ar bent teisingesnė už kitas.

3. Visos jos papildo viena kitą, tačiau net ir visos kartu jos dar negali pretenduoti į pilną asmenybės supratimą.

Taigi dabartinė psichologija nesuteikia mums galimybės vadovautis nei vieną iš teorijų, nei jų visuma.

Kyla klausimas, ar psichologijos teorijos iš viso kuo nors naudingos? Ar jos gali būti naudingos siekiant pažinti konkretų žmogų.

Atsakymas į šį klausimą yra teigiamas. Taip, dabartinės psichologijos teorijos jau dabar yra galingas žmogaus ir jo elgesio pažinimo ir paaiškinimo įrankis.

Tai jos daro keliais būdais:

1. Praplėsdamos žmogaus ir jo elgesio aiškinimo galimybes. Daugiausiai tai vyksta didinant galimų žmogaus išgyvenimų ir poelgių paaiškinimo variantų skaičių.

Pavyzdžiui, advokatas, nagrinėjantis skyrybų bylą, bando suprasti keistą besiskiriančio sutuoktinio elgesį. Klientas pilnas neapykantos kitam sutuoktiniui ir reiškia tvirtą norą skirtis. Tačiau su juo bendraujant susidaro įspūdis, kad jis nėra apsisprendęs dėl skyrybų – kartais jis karštligiškai skubina, paskui nustoja veikti ir netgi pradeda trukdyti advokatui. Advokatui ne kartą kilo klausimas, ko jo klientas iš tikrųjų nori.

Kasdieninė profesinė ir gyvenimiškoji patirtis duoda advokatui keletą galimų paaiškinimų. Galbūt jo klientas bijo savarankiško gyvenimo po skyrybų, kito sutuoktinio pajamos buvo svarbiausias jo gerovės šaltinis, gal sutuoktinis nėra įsitikinęs, kad teismas paliks vaikus būtent jam, gal jam rūpi turto padalijimas, gal patiria giminaičių spaudimą ir pan. Gali atsitikti, kad viena iš tų versijų teisinga, ir advokatas tokiu būdu sugebėjo „atpėti“ tikrą keisto savo kliento elgesio priežastį. Tačiau gali būti, kad jo elgesio priežastis visai kitokia. Ji gali būti viena iš tų versijų, apie kurias advokatas net nepagalvojo. Jis ir nepagalvos, jeigu vadovausis tik savo sveiku protu bei asmenine patirtimi.

Advokato, susipažinusio su dabartinėmis psichologijos teorijomis, padėtis geresnė. Jo paaiškinimo versijų „arsenas“ platesnis. Pavyzdžiui, psichoanalizės teorija skatins jį panagrinėti versiją, kad sutuoktinio nesusipratimai ir jo keistas elgesys gali būti jo konfliktų su tėvais ankstyvojoje vaikystėje tęsinys. Bruožų teorijos požiūriu, sutuoktinio elgesys stimuliuojamas kažkokio jo asmenybės bruožo, pavyzdžiui, agresyvumo. Galbūt klientas iš viso labai konfliktiška asmenybė ir dėl to konfliktai jam teikia pasitenkinimą. Bihevioristinė teorija „pasiūlys“ advokatui dar vieną paaiškinimą: sutuoktinio elgesį nulemia tai, kokio elgesio konfliktinėse situacijose pastarasis iš viso išmoko. Panagrinėję ankstyvesnius jo konfliktus, matysime, kad tada jam buvo naudinga „aštrinti konfliktus“ – elgtis taip, kaip jis daro dabar. Dėl to jis tiesiog „išmoko“ taip elgtis konfliktinėse situaci-

jose. Šis elgesys tapo įgūdžiu. Skyrybų siekimas kaip tik ir yra toks aštrinantis elgesys – konfliktų sprendimo būdas. Tačiau klientas visai nesirengia iš tikrųjų skirtis. Tam tikrų paaiškinimo versijų advokatui pasiūlys ir kitos psichologijos teorijos.

Aišku, kiekviena iš minėtų versijų – tik prielaida, hipotezė. Tačiau tarp jų gali būti ir būtent ta, kuri teisingai paaiškina kliento elgesį. Aišku, advokatas, susipažinęs su psichologijos teorijomis, psichologiškai „stipresnis“ už savo kolegą, besivadovaujantį tik sveiku protu. Kuo daugiau versijų iškelsime kiekvienu konkrečiu atveju, tuo didesnė tikimybė, kad tarp jų yra ir teisinga. Taigi dabartinių psichologijos teorijų visuma iš esmės padidina žmogaus ir jo elgesio paaiškinimo galimybes ir daro tai, pirmiausia, praplėsdama mums žinomų paaiškinimų skaičių ir taip didindama tikimybę, kad tarp jų bus ir teisingasis.

2. Dabartinių psichologijos teorijų visuma iš esmės padidina ir mūsų sugebėjimą patikrinti iškeltų versijų teisingumą, atrinkti iš jų tą, kuri geriausiai paaiškina mus dominantį atvejį. Taip yra todėl, kad kiekviena psichologijos teorija ne tik nurodo tam tikrą reiškinio priežastį, bet ir nurodo, kaip ji pasireiškia. Sakykime, jeigu iš tikrųjų keistas besiskiriančio sutuoktinio elgesys kyla iš konfliktinių santykių su jo tėvais vaikystėje, kaip teigia psichoanalizė, tai panagrinėję jo vaikystę iš tikrųjų turėtume rasti šios teorijos aprašytus santykius tarp vaiko ir kiekvieno iš jo tėvų. Jeigu individo elgesys susijęs su jo asmenybės bruožais (bruožų teorija), tai (taip pat remiantis ta teorija) tas bruožas turi pasireikšti ne tik santykiuose su sutuoktiniu. Jis panašiai turi elgtis ir su kitais žmonėmis. Tai mums iš karto nurodo būdą, kaip patikrinti versiją. Panagrinėję kliento santykius su kitais žmonėmis galime patikrinti, ar tai tiesa.

Dėl visų šių priežasčių psichologinių asmenybės teorijų pažinimas – praktinė būtinybė visiems, kam tenka dirbti su žmonėmis, kurių profesija reikalauja suprasti žmones, jų elgesio priežastis.

Asmenybės teorija ir jos struktūra

Kiekviena asmenybės psichologijos teorija susideda iš tam tikrų pastovių struktūrinių dalių.

1. Pirmiausia, kiekviena tokia teorija nurodo konkrečius psichologinius procesus, mechanizmus, kurie, tos teorijos požiūriu, lemia asmenybės struktūrą, psichinius procesus ir, galiausiai, elgesį. Pavyzdžiui, psichoanalizė teigia, kad tai lemia konfliktas tarp neįsisąmonintų individo biologinių poreikių ir visuomenės „atstovybės“ psichikoje – vadinamojo „super-ego“. Biheivioristinė teorija skelbia, kad asmens psichinio gyvenimo pagrindas –

sąlyginių refleksų formavimasis. Kognityvinės teorijos požiūriu – tas asmenybės pagrindas yra jos mąstymo procesų organizavimas ir pan.

2. Antroji kiekvienos teorijos dalis – ją patvirtinantys tyrimai. Biheivioristinės teorijos atveju – tai psichologiniai eksperimentai, psichoanalizės, klinikiniai psichiatrų stebėjimai ir pan.

3. Kitas svarbus kiekvienos teorijos momentas – jos taikymas, aiškinant svarbiausius psichologijos fenomenus. Kiekviena psichologijos teorija siekia atsakyti į klausimą, kodėl žmonės daro nusikaltimus, kokios yra psichikos sutrikimų priežastys, psichologinių problemų šaltiniai, žmonių poelgių aiškinimo pagrindiniai būdai ir pan.

Paprastai asmenybės teorija pretenduoja į universalumą, tai yra į tai, kad ji viena sugebės atsakyti į visus svarbiausius klausimus, su kuriais susiduria dabartinė psichologija. Neretai teorija ir vertinama pagal tai, kiek įtikinamai ji sugeba tai padaryti.

4. Asmenybės psichologijos teorija yra vientisas požiūris į psichikos ir elgesio tyrimą. Ji yra strategija, sakanti, kur ieškoti atsakymo į dar neatsakytus klausimus, kaip spręsti dar neišspręstas problemas. Paprastai „raktas“ joms spręsti ižiūrimas tame psichologiniame mechanizme, kurį tam tikra teorija laiko pagrindiniu. Susidūrusi su sunkiai paaiškinamu reiškiniu psichoanalizė iš karto siūlo panagrinėti, ar jis nėra šio žmogaus santykių, konfliktų su jo tėvais ankstyvojoje vaikystėje padarinyš. Mokymo teorija toje pačioje situacijoje rekomenduos panagrinėti ankstyvesnes mokymosi situacijas ir pabandyti atsakyti į klausimą, ar nebuvo situacijų, kai tai, kas mums dabar atrodo keista, buvo visiškai natūralu ir individas tai išmoko.

Vienas iš dabartinių mokslininkų iškėlė „teoriją“, kad individualios žmogaus psichinės savybės labiausiai priklauso nuo... jo kraujo grupės. Ko reikia, kad ši idėja galėtų pretenduoti į psichologinės teorijos statusą?

Psichologini teorij pažinimas

Taigi išmanyti psichologines teorijas reikia visiems – ir praktikams, kurių darbas reikalauja suprasti žmogų, ir teoretikams.

Ką gi reiškia išmanyti tam tikrą psichologinę teoriją? Kartą didįjį rusų rašytoją Levą Tolstojų vokiečių laikraščio korespondentas paklausė, ar būtų galima romano „Ana Karenina“ turinį išdėstyti trumpai ir vokiškai. Kiekvienam skaičiusiam šį romaną toks klausimas gali sukelti tik šypseną. Joks trumpas romano fabulos atpasakojimas neatspindės didžio dviejų tomų romano, kuriame svarbi kiekviena detalė.

Panaši situacija yra su psichologijos teorijomis. Kiekviename psichologijos vadovėlyje rasime trumpą pagrindinių asmenybės teorijų išdėstymą, panašų į tą, kurio norėjo vokietis žurnalistas. Ten trumpai paaiškinama, kas yra psichoanalizė, biheviorizmas ir pan., kas juos plėtojo, kokie pagrindiniai veikalai yra parašyti, kas juose gera ir bloga. Šie aprašymai labai naudingi:

1. Kaip įvadas į dabartines psichologijos teorijas, jų pažinimo pradžia. Mat psichologijos klasikai gyveno tam tikru laikotarpiu, rėmėsi tam tikromis psichologijos žiniomis ir tradicijomis. Dėl to „vadovėlinis susipažinimas“ su jų teorijomis gali būti savotiškas „tiltelis“ į tą teoriją, padėti išvengti neaiškumų. Sunkoka susipažinti, sakykime, su Z. Freudo teorija, tiesiog pradėjus skaityti vieną iš jo veikalų. Geriau prieš tai išstudijuoti gerą „įvadą į Freudą“, kuriame būtų paaiškintos pagrindinės sąvokos ir idėjos.

2. Norint suvokti teorijos vystymąsi, reakciją į ją, su ja susijusius mokslinius ginčus. Kiekviena teorija vystosi, ir kad ją suprastumėme, turimė pažinti jos vystymąsi labai svarbu.

3. Norint suprasti teorijos santykį su kitomis teorijomis. Įvadinis kursas padeda studentui susidaryti bendrą dabartinių psichologijos teorijų vaizdą.

Bet susipažinti su tais aprašymais jokia būdu nereikia jas išmokti. Dėl to psichologinė teorija įvaldoma susipažinus su teorijos pagrindiniais veikalais, tyrimais. Psichoanalizės teorijos atveju – tai Z. Freudo, K. Jungo, dabartinių psichoanalitikų darbai. Tokį pat vaidmenį vaidina akad. I. Pavlovo, Skinnerio, Banduros ir kt. mokymo teorijos atstovų veikalai. Tik toks susipažinimas suteikia galimybę „žiūrėti atskiros teorijos akimis“, sugebėti nuosekliai taikyti jos suponuojamus aiškinimus.

Dėl to numanoma, kad įsisavindamas asmenybės teorijas studentas turi savarankiškai susipažinti su pagrindinių psichologijos teorijų svarbiausiais veikalais. Skaitant pirmiausiai reikia stengtis suprasti teorijos vidinę logiką. Reikia atsiminti, kad kiekviena iš tų teorijų padarė labai didelę įtaką tiek psichologams, tiek ir už šio mokslo ribų. Labai svarbu suvokti kiekvienos tokios teorijos įtikinamumo šaltinius, jos „racionalųjį grūdą“. Tik tai leidžia išmokti žiūrėti į įvairiausių reiškinius „šios teorijos akimis“.

Minėjome, jog teorijų pagrindėjams gana būdingas įsitikinimas, kad tam tikra teorija viena gali paaiškinti visus psichikos reiškinius. Jis natūralus ir studentui, susipažįstančiam su kiekviena konkrečia teorija. Skaitant Z. Freudo, K. Jungo, Skinnerio, Banduros ir kt. veikalus kažkuriam laikui susidaro įspūdis – „dabar viskas aišku“. Tas efektas paprastai liudija, kad teorija „subjektyviai suprasta“ ir „psichologiškai priimta“.

Tačiau tam tikrame psichologinių asmenybės teorijų mokymosi etape turi būti pereita prie kompleksinio požiūrio, prie sugebėjimo žiūrėti į tam tikrą reiškinį iš įvairių teorijų pozicijų. Būtent šiame etape ypač svarbus ir

naudinga jas vieną su kita palyginti, sugebėti suvokti, kaip kiekviena iš jų paaiškintų tam tikrą reiškinį, kokios paaiškinimo versijos tikriausiai būtų pasiūlytos. Čia vėl tenka grįžti prie apibendrinančių veikalų.

Savarankiško darbo užduotis

Susipažinkite su pagrindinių asmenybės psichologinių teorijų aprašymu D. G. Myerso knygoje¹.

Pabandykite nustatyti, kuriai psichologinei teorijai priklauso šie teiginiai?

Pažymėkite teorijas tokiais simboliais:

<i>Dinaminė (psichoanalitinė)</i>	<i>D</i>
<i>Humanistinė (saviaktualizacijos)</i>	<i>H</i>
<i>Biheivioristinės</i>	<i>B</i>
<i>Kognityvinės</i>	<i>K</i>

1	<i>Daugelio žmogaus poelgių ir minčių tikrasis šaltinis yra neįsisąmoninti norai</i>	
2	<i>Žmogaus psichiniai procesai priklauso nuo to, kaip jis įsivaizduoja tuos procesus</i>	
3	<i>„Super–ego“ panašus į slaptą policijos departamentą, kuris tiksliai nustato bet kokias uždraustų potraukių tendencijas ir negailestingai už tai baudžia žmogų</i>	
4	<i>Paprastas žmogus pasaulį pažįsta tais pačiais būdais kaip ir mokslininkas</i>	
5	<i>Ankstyvojoje vaikystėje nemaža dalis vaikų nekenčia savo tėvo</i>	
6	<i>Ankstyvojoje vaikystėje mergaitės pavydi berniukams</i>	
7	<i>Jeigu žmogui be ypatingos priežasties patinka kažką daryti, vadinasi kažkada anksčiau tokie veiksmai daug kartų suteikė jam pasitenkinimo</i>	
8	<i>Norint išgydyti psichikos ligonį reikia padėti jam suvokti neįsisąmonintus savo norus</i>	

¹ Myers D. Psichologija. Vilnius, 2000. Taip pat yra vertingų knygų kitomis kalbomis. Tai: Pervin L. A. & John O. P. Personality. Theory and Research. New York. Knyga buvo išleista 7 kartus. Studentui ji gali būti prieinama ir rusų kalba Первин Л., Джон О. Психология личности. Теория и исследование. Москва, 2000;

Frager R., Fadiman J. Personality and Personal Growth. New York: Longman, 1990. Knyga išleista 4 kartus. Ji taip pat gali būti prieinama rusų kalba. Фрейджер Р., Фрейдимен Д. Личность. Теории. Эксперименты. Упражнения. Санкт-Петербург, 2001.

9	<i>Žmogaus gyvenimas labiausiai priklauso nuo to, ar bendraudamas su kitais jis sugeba tiksliai suprasti save ir išreikšti savo norus</i>	
10	<i>Svarbiausias žmogaus siekis yra aktualizuoti save</i>	
11	<i>Neįsisąmoninti ir uždrausti žmogaus norai pasireiškia sapnuose</i>	
12	<i>Noras, kad asmens nuopelnai būtų pripažinti, gali būti asmeninio vystymosi kliūtis</i>	
13	<i>Tik atviras žmogus gali būti iš tikrųjų laimingas</i>	
14	<i>Geriausias būdas padėti žmogui – tai kuo geriau suprasti jo jausmus</i>	
15	<i>Laisvė, garbė, kūryba yra svarbiausia, ko reikia siekti norint išspęsti psichikos problemas</i>	
16	<i>Asmenybės vystymasis labiausiai priklauso nuo to, ar ji sugeba suprasti pati save</i>	
17	<i>Norint pataisyti nusikaltėlį reikia sudaryti jam tokias sąlygas, kad blogas elgesys sukeltų jam nemalonias pasekmes</i>	
18	<i>Žmogus gali „išmokti sirgti“, „išmokti simptomą“ pats nesuvokdamas, kad tai jam malonu, patenkina slaptus jo troškimus</i>	
19	<i>Žmogus ne tiek žiūri, girdi, kiek bando iš anksto prognozuoti, ką pamatys ar išgirs</i>	
20	<i>Norėdami suprasti, kodėl žmogus vienaip ar kitaip sureagavo, turime pirmiausiai panagrinėti sąvokas (kategorijas), kurias jis vartoja pasauliui suvokti</i>	
21	<i>Vieni žmonės linkę įvykių priežastis priskirti sau, kiti – išoriniam pasauliui</i>	
22	<i>Asmenybės vystymasis daugiausiai vyksta dėl individo instinktų ir visuomenės reikalavimų prieštaravimo</i>	

2.2. Teisinė „praktinė“ psichologija. Jos pagrindiniai bruožai ir santykis su moksline ir „naiviaja“ psichologija. „Naivioji“ (sveiko proto) psichologija

Perskaitykite tekstą. Išsiaiškinkite, kas yra „naivioji“ (sveiko proto) psichologija, kuo ji skiriasi nuo mokslinės.

Dvi senutės aptaria, kodėl šias laikais toks sugedęs jaunimas ir ką su juo reikia daryti. Jos teigia, kad jaunimas sugedęs dėl to, kad jam „viskas leidžiama“, jos mano, kad jį reikia sugražinti į „tikrą kelią“ ir tam „reikia griežtumo“.

Šie samprotavimai gali sukelti mums tik šypsena. Jie be galo naivūs ir aiškiausiai supaprastinti. Tačiau svarbu pažymėti, kad šių teiginių pagrindas yra tam tikra „psichologija“. Senutėms būdingi tam tikri įsitikinimai dėl jaunų žmonių asmenybės, jos psichologinių savybių. Senutės, pavyzdžiui, mano, kad „jeigu jaunimui viskas leidžiama, jis genda“. Ši savotiška jų „psichologinė teorija“ išplaukia iš tam tikro jauno žmogaus psichikos bei jos vystymosi dėsningumą įsivaizdavimo: jeigu su jaunu žmogumi elgiamasi griežtai, jo vystymasis vyksta normaliai, jeigu jam „viskas leidžiama“, jis sutrinka. Tai psichologinis teiginys – teiginys apie žmogaus psichikos procesų savybes. Tuo jis panašus į mokslinės psichologijos teiginius. Kita vertus, mūsų senučių įsitikinimai jauno žmogaus asmenybės atžvilgiu nesiremia jokiais moksliniais psichologiniais tyrimais, šie įsitikinimai – tik šių senučių patirties ir asmeninių samprotavimų išdava.

Panagrinėkime kitą pavyzdį. Parlamentaras samprotauja, ką jam reikia pasakyti rinkėjams, kad susilauktų jų paramos. Galvodamas apie tai jis taip pat vadovaujasi savo gyvenimiškais žiniomis apie rinkėjų asmenybę, jų jausmus, mąstymą, vaizduotę, dėmesį ir pan. Visa tai irgi psichologijos objektas. Dėl to parlamentaro įsitikinimai priklauso psichologijos sričiai. Kita vertus, čia ne mokslinė psichologija, o patirties, apmąstymų, bendravimo su kitais žmonėmis išdava.

Vaikinas, bandantis užkariauti merginos simpatiją, abiturientas, kuris renkasi profesiją, pavaldinys, svarstantis, kaip gauti viršininko leidimą – visi jie vadovaujasi tam tikromis žiniomis apie žmonių motyvaciją, mąstymą, jausmus, suvokimą. Ir vėl tai nėra mokslo psichologijos žinios. Tai „praktinė“, „sveiko proto“, „buitinė“, „naivioji“ psichologija.

Mokslinės psichologijos pradėdame mokytis aukštojoje mokykloje. Kitaip yra su naiviaja. Sunku pasakyti, kada pradėdame mokytis jos žinių. Mat kiekvienas iš mūsų nuo pat kūdikystės yra psichologas. Bendraudami su tėvais ir kitais žmonėmis po truputi surenkame informaciją apie savo ir kitų žmonių suvokimą, jausmus, mąstymą, dėmesį, kitus psichologinius procesus.

Eina metai, plečiasi žmonių, su kuriais individas bendrauja, būrys ir kartu jis vis daugiau sužino apie žmones, jų charakterius, jausmus, mąstymą, vystosi jo psichologinės žinios ir įsitikinimai. Pardavėjas vis daugiau sužino apie savo klientų „psichologiją“, gydytojas – apie pacientų, mokytojas vis geriau supranta savo mokinius. Kažkas panašaus vyksta, kai žmogus tampa teisininku, parlamentaru ar kitais būdais dalyvauja kuriant ir taikant teisę.

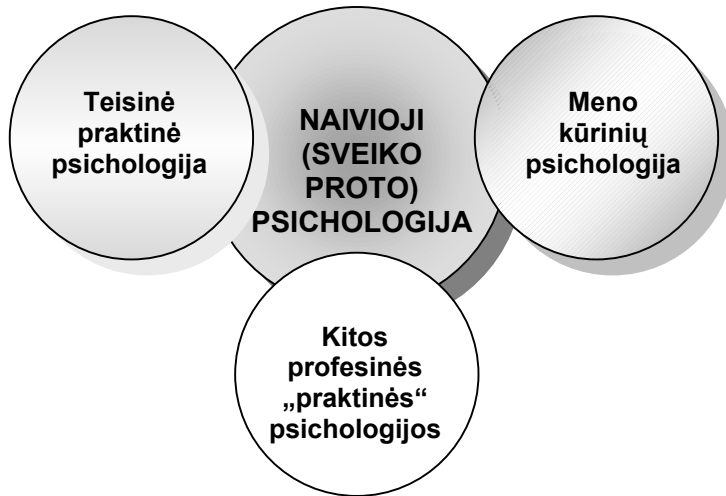
Teisėjas, bandydamas suprasti kaltinamojo motyvus ar nuspręsti, kam palikti vaiką po santuokos nutraukimo – taip pat vadovaujasi kažkokiomis psichologinėmis tiesomis. Sprendžiant vaiko likimą įstatymas liepia teisėjui vadovautis vaiko interesais. Bet jis nieko nesako apie tai, kas gi sudaro vaiko interesus, ko reikia vaikui. Teisėjas nėra skaitęs storų socializacijos teorijos foliantų. Spręsdamas, ko reikia vaikui, jis vadovaujasi asmeniniais psichologiniais įsitikinimais. Įstatymų leidėjas – parlamentaras svarstydamas, ar reikia sugriežtinti kriminalinę sankciją, vadovaujasi asmeniniais psichologiniais įsitikinimais ir jais remdamasis bando išsivaizduoti, kaip į tai reaguos nusikaltėliai ir rinkėjai. Psichologinės idėjos, kuriomis jis vadovaujasi, taip pat nėra mokslinės. Tai „sveiko proto“, „praktinė“ psichologija. Ji niekur nėra išdėstyta ar susisteminta. Tačiau apie ją nemažai sužinosime paklausę šio teisėjo ar parlamentaro samprotavimų ir komentarų, pasigilinę į „psichologines tiesas“, kurias jis laiko „savime aiškėmis“, pagnagrinęję išvadas, kurias jis jų pagrindu daro.

Negalime sakyti, kad teisėjo psichologinės idėjos niekuo nesiskiria nuo anksčiau minėtų senučių ar politinio veikėjo. Mat teisininko praktinės psichologinės idėjos remiasi ne tik jo kasdiene patirtimi, bet ir sena teisine tradicija. Nagrinėdamas teisinę dogmą, skaitydamas advokatų ir kaltintųjų kalbas, su kolegomis aptardamas bylas ir aiškindamasis įstatymą teisininkas perima ne tik teisinės žinias, bet ir savo kolegų psichologinius įsitikinimus. Jie tampa teisininko – profesionalo asmeninių įsitikinimų dalimi ir pilniausiai pasireiškia teisinėje praktikoje ir idėjose apie žmonių, vykdančių, naudojančių ir taikančių teisę jausmus, intelektą ir kitas psichines savybes.

Tam tikromis psichologinėmis prielaidomis apie žmogaus asmenybę vadovaujasi ir meno literatūra bei publicistika. Ir tai, kaip rašytojas ar scenaristas išsivaizduoja žmogų, jo jausmus, norus, mąstymą, gali gerokai skirtis

nuo senutės ar politiko „psichologinių įsitikinimų“. Tačiau ir vienu, ir kitu atveju – tai „gyvenimiškoji“ – sveiko proto psichologija.

Santykis tarp „naivosios“ (sveiko proto) ir teisinės, publicistinės, meno literatūros bei kitų profesinių „praktinių“ psichologijų atsispindi schemeje „Naivioji (sveiko proto) ir teisinė „praktinė“ psichologija“ (5 pav.).

5 pav. Naivioji (sveiko proto) ir teisinė „praktinė“ psichologija

Kaip minėjome, teisinė „praktinė“ ir naivioji sveiko proto buitinė psichologija nėra visiškai identiškos. Tačiau joms (o kartu ir kitoms profesinėms praktinėms psichologijoms) būdingi bendri esminiai skirtumai nuo mokslinės psichologijos. Aptarsime kai kuriuos iš jų.

Pabandykime įsivaizduoti situaciją, kai įstatymo leidėjas (sakykime, karalius) svarsto naujo įstatymo kūrimo būtinybę. Įsivaizduokime, kad karalius sunerimęs, jog vis daugiau pavaldinių jo nekenčia. Aišku, tam, kad pavaldiniai jį pamiltų, jam reiktų tiesiog sumažinti mokesčius. Tuomet mūsų karalių užlietų dėkingumo bangos. Tačiau karalius verčiau renkasi „teisinį sprendimą“ ir nutaria griežtinti sankcijas už „nepagarbą karaliui“.

Jis sukviečia patarėjus ir klausia, kaip geriausiai nubausti nepatenkintus. Vienas patarėjas sako, kad tokius reikia karti, kitas – kad reikia kirsti galvas, trečias siūlo ir viena, ir kita.

Kaip mūsų karalius renkasi geriausią pasiūlymą? Nors žmonių jausmai, kuriuos jis nori paveikti, yra psichologijos tyrimo objektai, rinkdamasis geriausią pasiūlymą karalius nepradeda skaityti psichologijos darbų, nebando atlikti psichologinių tyrimų ar tartis su psichologijos specialistais. Užtuot

pasitelkęs mokslinę psichologiją jis pasinaudoja „naiviaja“, „praktine“. Remdamasis savo psichologiniais įsitikinimais apie pavaldinių mąstymą, jausmus ir pan., jis mąsto, įsivaizduoja, kaip atrodys kiekvieno pasiūlymo vykdymas, pasistengs įsivaizduoti, kokį jis darys poveikį. Karalius gali samprotauti, pavyzdžiui, taip: Jeigu bausime tikrai griežtai, nepatenkinti pavaldiniai bijos kelti galvą, griežtos bausmės privers juos tylėti, o vėliau po truputi sugrįš ir meilė karaliui. Šiame samprotavime esama visų „praktinės psichologijos“ pagrindinių elementų. Panagrinėkime juos.

Psichologiniai postulatai vietoj psichologini teigini mokslinio tikrinimo (verifikavimo)

Postulatais vadinami teiginiai, kurie, manoma, esą per daug banalūs ar akivaizdūs, kad reikalautume juos įrodyti. Minėtieji įstatymų leidėjo – karaliaus samprotavimai teikia nemažai tokių postulatų pavyzdžių.

Karalius šventai tiki, kad visi žmonės bijo bausmių. Dėl to jis ir nutaria bausti nepatenkintus. Negana to, karalius taip pat tiki, kad kuo griežtesnė bausmė, tuo stipresnis jos poveikis.

Dauguma žmonių kaip ir jo didenybė tiki, jog teiginys „kiekvienas žmogus vengia bausmės“ akivaizdus, per daug banalus, kad reikėtų įrodinėti. Niekas nėra pats sau priešas, dėl to visi darys viską, kad išvengtų bausmės.

Tuo remiasi visa imperatyvinė teisė. „Daryk taip, kaip liepia įstatymas, kitaip būsi nubaustas“ – „sako“ teisė nepastoviams piliečiams ir mano, jog savaime aišku, kad jie išsigąs, ir tai paskatins juos atsisakyti ketinimo nepaklusti įstatymo reikalavimams.

Tai, kas naiviajai buitinei ir teisei praktinei psichologijai yra savaime aiški, banali, akivaizdi tiesa, mokslinei yra tik hipotezė, reikalaujanti kruopštaus patikrinimo. Tarp kitko, tokie patikrinimai neretai paneigia praktinės psichologijos postulatus. Taip yra ir su baudžiamosios sankcijos poveikiu. Dauguma tyrimų tiesiog neaptinka ryšio tarp įstatymo sankcijos ir asmens, kuriam ja grasinama, elgesio. Nemažai tyrimų nurodo priešingą efektą, sankcijos taikymas padidina recidyvo tikimybę¹. Tačiau jo didenybė – praktikos žmogus ir vadovaujasi praktine psichologija. Jis tiki tik savo protu, kuris jam sako, kad kriminalinės bausmės poveikis – akivaizdus dalykas.

Dar vienas psichologinio postulato pavyzdys – tai mūsų karaliaus tikėjimas, kad jeigu žmogus neišreiškia savo nepasitenkinimo dėl baimės, vėliau jis po truputi pripras ir tikrai nustos nekęsti savo karaliaus. Nuomonė,

¹ *Justickis V. Kriminologija. I dalis. Vilnius, 2001.*

kad jeigu žmogui ilgai ko nors neleisi, jis, galiausiai, liausis to norėjęs – „praktinės“ psichologijos postulatą, kuriuo šventai tiki milijonai žmonių. Mokslinei psichologijai ir šis naivosios psichologijos postulatą – tai tik patikrinimo reikalaujanti hipotezė. Psichologiniai tyrimai rodo, kokie įvairūs būna draudimų efektai. Parodyta, kad draudimai neretai daro kaip tik priešingą poveikį, sustiprina norą (vadinamasis „reaktancijos“ efektas).

Naivosios psichologijos žinios, sisteminamos kaip stereotipinis asmenybės vaizdis

Tiek naivioji, tiek mokslinė psichologija apima labai daug informacijos apie žmogaus psichiką. Dėl to šią informaciją reikia sisteminti, kitaip bus labai sunku ja naudotis, greitai rasti reikiamą.

Mokslinės psichologijos žinios sisteminamos pagal žmogaus psichikos pagrindines sritis: pavyzdžiui, išskiriami tokie pažintiniai procesai, kaip jutimai, suvokimas, jausmai, mąstymas ir pan. Tarkime, susidomėję žmogaus jutimais atitinkamame vadovėlio skyriuje rasime tiek dabartines jutimų teorijas, tiek jas patvirtinančius tyrimus ir jų duomenis.

Kitaip žinios sisteminamos naiviojoje (sveiko proto) psichologijoje. Čia sistemos pagrindas – stereotipinis asmenybės vaizdas. Štai mūsų karalius svarstydamas, kaip įveikti nepasitenkinimą ir kokią bausmę už tai paskirti, įsivaizduoja tam tikrą savo pavaldinio, asmenybės tipą. Būtent jis, šis tipiškas pavaldinys, ir yra žmogus, vis labiau nepatenkintas karaliumi. Būtent šis vidutinio pavaldinio vaizdinys ir teikia karaliui informaciją apie jo jausmus, mastymą, kitus psichikos procesus. Tas vaizdas „pasako“ karaliui, kad jo tipiškas pavaldinys godus ir todėl bijo piniginių bausmių. Tačiau dar labiau jis bijo fizinių bausmių ir ypač mirties bausmės. Taigi „praktinės psichologijos žinių“ apie savo pavaldinio asmenybės savybes karalius semiasi, remdamasis šiuo tipiško pavaldinio vaizdu.

Atkreipkime dėmesį į tai, kad tas „tipiško pavaldinio vaizdinys“, kuriuo vadovaujasi jo didenybė yra labai supaprastintas asmenybės vaizdas. Karaliaus vaizduotėje pavaldinys (niekuo nesusijęs su realiais pavaldiniais) turi visai nedaug asmenybės bruožų. Toks supaprastintas asmenybės įsivaizdavimas būdingas naiviajai psichologijai. Jos požiūriu žmogus – gana paprasta ir aiški būtybė. Žmonės ganėtinai vienodi, visi nori maždaug to paties, bijo to paties, vienodai reaguoja į vienodus stimulus. Aišku, tarp žmonių gali būti ir skirtumų, bet tai jau niuansai. Dėl to į prašymą apibūdinti save žmogus neretai atsako labai paprastai:

– „Aš? Normalus, kaip visi...“.

Dėl to, naivosios psichologijos požiūriu, žmogaus pažinimas nėra didelė problema. Manoma, kad žmogus pats save puikiausiai pažįsta, žino, ko

norį, ko nenorį, kas jam patinka, kas nepatinka, savo silpnybes ir stipriąsias puses, savo slaptus troškimus. Taigi jeigu jis nuoširdus, gali viską apie save papasakoti.

Toks žmogaus įsivaizdavimas yra visiškai priešingas mokslinės psichologijos požiūriui. Pastaroji remiasi įsitikinimu, kad kiekvienas žmogus – be galo sudėtinga būtybė, kurios niekada nesugebėsime pažinti iki galo. Lygiai taip pat joks žmogus nesugebės iki galo pažinti pats save.

Psichologinis pažinimas mokslin je ir naiviojoje psichologijoje. sivaizdavimas ir mintinis eksperimentas kaip naiviojo psichologinio pažinimo metodas

Kodėl karalius įsitikinęs, kad pavaldiniai juo nepatenkinti? Kodėl jis netiki savo patarėjais, kurie tvirtino, kad pavaldiniai tiesiog laimingi? Jis žino, kad jais dėtas jis pats būtų nepatenkintas.

Kodėl karalius mano, kad pavaldiniai išsigąs didesnių baisių bausmių, kurias jis ruošiasi įvesti? Dėl to, kad jis pats jų bijo. Jis pats su siaubu galvoja apie momentą, kai suokalbinkai nuvers jį nuo sosto ir nukirs jam galvą. Kai karalius nėra tikras, kaip jo pavaldiniai reaguos į vieną ar kitą jo poveikio priemonę, jis mintyse daro eksperimentą. Sakykime, mūsų karalius nebuvo tikras, kad jo pavaldiniai reaguos į griežtesnes bausmes. Bet jis pabandė įsivaizduoti savo „vidutinį pavaldinį“ tuo metu, kai pastarasis sumano pažeisti įstatymą, tačiau tuoj prisiminė, kad pagal naują įstatymą už tai baudžiama daug griežčiau. Įsivaizdavęs tai, karalius „pamatė“, kad jo pavaldinys sunerimo, susimąstė ir, galų gale, atsisakė tos savo idėjos. Tokie mintyse atliekami eksperimentai, „mintinis modeliavimas“ yra vieni pagrindinių praktinės (sveiko proto) psichologijos pažinimo instrumentų.

Psichologai atliko įdomų eksperimentą. Studentų miestelyje jie pridavo prie studentų, siūlydami už nedidelį mokesį pavaikščioti po miestelį su reklaminiu skydu „Valgykite pas Džo!“ Dalis studentų sutiko, kiti atsisakė. Po to vienų ir kitų buvo klausama: „Kaip manote, kuri dalis studentų, prie kurių priename, prašydami to paties, sutiks pavaikščioti su šiuo skydu?“. Paaiškėjo, kad atsakymai iš esmės skyrėsi. Tai priklausė nuo to, ar pats atsakantysis būtų sutikęs, ar nesutikęs. Tie, kurie patys sutiko, manė, kad ir dauguma visų kitų studentų noriai dalyvautų tokia renginyje. Tie, kurie atsisakė, buvo įsitikinę, kad ir visi kiti atsisakys.

Visa tai labai svarbu norint suprasti, kaip taikoma ir vystoma teisė, kaip priimami sprendimai. Panagrinėję, kaip leidžiami ir taikomi įstatymai, kaip teisėjas komentuoja nuosprendį, kaip policininkas svarsto, nubausti ar nenubausti viešosios tvarkos pažeidėją, pamatysime, kad kiekvienas iš jų įsivaizduoja tam tikrą „tipišką žmogų“, „tipišką nusikaltėlį“, „tipišką ieš-

kovą“. Stebėdami, kaip jie svarsto vienokį ar kitokį teisinį sprendimą, pamatysime, kad jie mąsto, turėdami galvoje tą įvaizdį. Kaskart, kai reikia patikrinti, kiek geras ar blogas vienoks ar kitoks sprendimas, jie bando mintyse pritaikyti tą sprendimą „tipiškam žmogui“ ir pažiūrėti, taip pat mintyse, kas iš to išeina.

Taigi konstatuojame:

Tiek naivioji (sveiko proto, buitinė), tiek teisinė praktinė psichologijos remiasi psichologiniais postulatais – įsitikinimais dėl asmenybės psichologinių savybių. Jie dažnai yra įvairiausių teisinių (teisėdaros, teisės taikymo ir kt.) sprendimų pagrindas. Tie įsitikinimai remiasi susistemintos, supaprastintos „tipiškos asmenybės“ įvaizdžiu. Tas įvaizdis asmeniui yra praktinės psichologinės informacijos šaltinis, mintyse su juo atliekamas eksperimentas leidžia tam pačiam asmeniui gauti naujos informacijos.

Tokios žinios nėra mokslinės (nesuformuluotos mokslinių teiginių forma, nėra patikrintos psichologijos mokslo priemonėmis ir pan.).

Naivosios ir teisinės praktinės psichologijos reikšmė studijuojant mokslinę psichologiją

Naivioji psichologija daugeliu atžvilgių primityvesnė už mokslinę. Jos žinios nepalyginti siauresnės, patikimumas nepalyginti mažesnis. Pirmaisiais savo vystymosi etapais mokslinė psichologija buvo panaši į praktinę. Savistaba (introspekcija) besiremiantys psichologų darbai daugeliu atvejų išreiškė „kristalizavo“ sveiko psichologinio proto įsitikinimus. Pagrindinės buvo tokios sąvokos, kaip „valia“, „psichologinis tipas“, „charakteris“, „temperamentas“, išplaukiančios iš praktinės psichologijos ir kurių jau nėra (ar beveik nėra) dabartinėje psichologijoje.

Panašų vystymosi kelią praėjo daugelis mokslų. Pirmieji astronomai kaip ir paprasti žmonės tikėjo, kad Saulė sukasi aplink Žemę. Ne mažiau naivos buvo mokslinės fizikos, chemijos ir kitų mokslų žinios.

Atrodytų, kad dabartiniam studentui, pradėjusiam studijuoti psichologiją, reikia kuo greičiau pamiršti apie naiviają (praktinę) ir imtis vien mokslinės. Tačiau iš tikrųjų studijuojant įvairias psichologijos temas naiviajai bus skiriama daug dėmesio.

Taip yra dėl daugelio priežasčių.

Viena iš jų – didelė naivosios psichologijos reikšmė mūsų kasdieniniame gyvenime. Minėjome, kad naivioji ir teisės praktinės psichologijos, jų postulatai, įsitikinimai vaidina labai svarbų vaidmenį mūsų gyvenime, primant svarbiausius kasdieninius ir teisinius sprendimus. Kalbėjome apie tai, kad tie postulatai pačių individų suvokiami kaip „savaime aiškūs“, todėl į juos nežvelgiama kritiškai. Taigi būtent šie postulatai yra svarbus daugybės

neefektyvių sprendimų pastovumo ir pasipriešinimo korekcijai šaltinis. Prsiminkime kriminalines bausmes. Baudžiamąją politiką sunkiai paveikia net ir daugybė tyrimų, paneigiančių jų efektyvumą. Įstatymai ir toliau primami, o nuosprendžiai skiriami remiantis vis tais pačiais mokslo nepatvirtintais naiviosios psichologijos postulatais – „Visi žmonės bijo bausmių, dėl to jų griežtinimas – geras būdas kovoti su nusikalstamumu“. Kaip bangos negali iš karto sugriauti akmeninės uolos, o tik po truputi ją ardo, taip ir mokslinės psichologijos išvados labai lėtai veikia realią praktiką.

Visa teisės sistema, susiklostęs teisės taikymas persunkti sveiko proto psichologijos. Pakanka užduoti klausimą apie tą ar kitą teisės institutą ar sprendimą, atsakyme būtinai išgirsime ir apie tai, kokie yra žmonės, kokie yra jų asmenybės bruožai, elgesys, motyvai, ir bus paaiškinama, kodėl reikia imtis tokių priemonių¹.

Naiviosios ir praktinės teismo psichologijos vaidmuo individo psichikos procesuose

Pažintiniai psichikos procesai apima jutimus, suvokimą, dėmesį, vaizduotę, atmintį, mąstymą. Žmogaus psichika veikia tol, kol jis gyvena. Dabartinės (ypač vadinamosios kognityvinės) psichologijos vystymasis parodė, kad naiviosios psichologijos teiginiai labai svarbūs, norint suprasti jų veikimą.

Esmė ta, kad ir pojūčiai, ir dėmesys, ir mąstymas, ir vaizduotė „mąsto“ – apdoroja informaciją, priima sprendimus, koreguoja juos. Darydami tai (matysime kitame skyriuje) jie remiasi kaip tik naiviosios psichologijos postulatais. Tai supratęs galima paaiškinti nemažai psichikos reiškinių: suvokimo, iliuzijų, atminties spragų, mąstymo, nesugebėjimo susidoroti su problema.

Naivioji psichologija kaip kognityvinis filtras sisavinant mokslin

Klausydamasis psichologijos paskaitos, studentas ne tik fiksuoja pateikiamas žinias. Jis taip pat jas „rūšiuoja“. Klausydamasis vienų mokslinės psichologijos teiginių jis juos „priima“, atitinkamai koreguoja savo požiūrį į

¹ Pateiksime psichologinio postulato pavyzdį. Šios knygos autorius prisimena, kaip seminare, kuriame buvo pristatomas naujas baudžiamasis įstatymas, pateikė klausimą, kodėl numatytos sankcijos tiek griežtesnės už Vakarų Europos šalių. „Užtat, kad mūsų nusikaltėliai daug labiau užkietėję“ – atsakė įstatymą parengusios komisijos vadovas. Tokio teiginio nepatvirtina jokie tyrimai, tačiau komisijos vadovas visiškai neabejojo, kad tai tiesa.

žmonės bei jų psichiką. Klausydamas kitų – jis juos „atmeta“: „Gal mokslas taip ir teigia“, – sako sau studentas, – „gyvenime taip nebūna“. (Pavyzdžiui, „gal mokslas ir nenustato baudžiamosios sankcijos poveikio, tačiau gyvenime jis yra“.) Toks „atmetimas“ atsiranda, kai mokslinės psichologijos duomenys ir išvados prieštarauja individo sveiko proto įsitikinimams. Jei mokslas teigia, kad žemė sukasi aplink saulę, o žmogus „savo akimis“ mato priešingai, jis gali būti linkęs „tikėti savo akimis“.

Taip veikia savotiška „psichologijos mokymosi psichologija“. Štai dėl ko mokantis psichologijos reikia gerai suvokti savo reakcijas į jos teiginius bei tų reakcijų šaltinius. Būtent todėl susipažįstant su dabartine psichologija svarbu pažinti naiviają ir teisės praktinę psichologiją.

Užduoties atsakymai

1	<i>Daugelio žmogaus poelgių ir minčių tikrasis šaltinis yra neįsisąmoninti norai</i>	D
2	<i>Žmogaus psichikos procesai priklauso nuo to, kaip jis išivaizduoja tuos procesus</i>	K
3	<i>„Super ego“ panašus į slaptą policijos departamentą, kuris tiksliai nustato bet kokias uždraustų potraukių tendencijas ir negailestingai baudžia už tai žmogų</i>	D
4	<i>Paprastas žmogus pasaulį pažįsta tais pačiais būdais kaip ir mokslininkas</i>	K
5	<i>Ankstyvojoje vaikystėje nemažai vaikų nekenčia savo tėvo</i>	D
6	<i>Ankstyvojoje vaikystėje mergaitės pavydi berniukams</i>	D
7	<i>Jeigu žmogui be ypatingos priežasties patinka kažką daryti, vadinasi kažkada anksčiau tokie veiksmai daug kartų suteikė jam pasitenkinimo</i>	B
8	<i>Norint išgydyti psichikos ligonį reikia padėti jam suvokti neįsisąmonintus savo norus</i>	D
9	<i>Žmogaus gyvenimas labiausiai priklauso nuo to, ar bendraudamas su kitais jis sugeba tiksliai suprasti save ir išreikšti savo norus</i>	H
10	<i>Svarbiausias žmogaus siekimas yra savęs aktualizavimas</i>	H
11	<i>Neįsisąmoninti ir uždrausti žmogaus norai pasireiškia sapnuose</i>	D
12	<i>Asmens noras, kad būtų pripažinti jo nuopelnai, gali būti asmeninio vystymosi kliūtis</i>	H
13	<i>Tik atviras žmogus gali būti iš tikrųjų laimingas</i>	H
14	<i>Geriausias būdas padėti žmogui – tai kuo geriau suprasti jo jausmus.</i>	H
15	<i>Laisvė, garbė, kūryba yra svarbiausia, ko reikia siekti norint išs্পęsti psichikos problemas</i>	H

16	<i>Asmenybės vystymasis labiausiai priklauso nuo to, ar ji sugeba suprasti pati save</i>	H
17	<i>Norint pataisyti nusikaltėlių reikia sudaryti jam tokias sąlygas, kai blogas elgesys sukels jam nemalonias pasekmes</i>	B
18	<i>Žmogus gali „išmokti sirgti“, „išmokti simptomą“ pats nesuvokdamas, kad tai jam malonu, patenkina jo slaptus troškimus</i>	B
20	<i>Žmogus ne tiek žiūri, girdi, kiek bando iš anksto prognozuoti, ką jis pamatys ar išgirs</i>	K
21	<i>Norėdami suprasti, kodėl žmogus vienaip ar kitaip reagavo, turime pirmiausiai panagrinėti sąvokas (kategorijas), kurias jis naudoja pasauliui suvokti</i>	K
22	<i>Vieni žmonės linkę įvykių priežastis priskirti sau, kiti – išoriniam pasauliui</i>	K
23	<i>Asmenybės vystymasis daugiausiai vyksta dėl individo instinktų ir visuomenės reikalavimų prieštaravimo</i>	D

2.3. Pratybos. Teisinė „praktinė“ psichologija

!!! Tikslai !!!

Išmokyti studentą atpažinti ir išskirti sveiko proto ir „praktinės“ teisinės psichologijos teiginius, kuriais jis remiamasi.

Išmokyti studentą pastebėti, kuo šie teiginiai skiriasi nuo mokslo psichologijos teiginių.

Nurodymai

Pirmasis pratimas atliekamas per paskaitą. Tolimesnius studentas atlieka savarankiškai namuose.

Rezultatai aptariami ir įvertinami kitos paskaitos metu.

1 pratimas. Patarimai ir jų psichologinis pagrindas

Įsivaizduokite, kad draugas pasakoja, jog jam patinka mergina, bet jam niekaip nepavyksta užkariauti jos širdį. Sugalvokite 7 patarimus jam. Užrašykite juos.

Panagrinėkite patarimus ir nustatykite, kokiais sveiko proto psichologiniais teiginiais remiasi jūsų patarimai.

Pavyzdžiui, „Turėk kantrybės. Nesiliauk stengėsis jai patikti. Ilgainiui ji atkreips į tave dėmesį, įvertins atkaklumą ir pamils tave“.

Patarimas remiasi sveiko proto teiginiu – „jeigu ilgai rodysi merginai dėmesį, galų gale atsiras atsakomasis jausmas“. Šis teiginys psichologinis, kadangi juo aiškinamos tam tikros jausmų savybės. Šis teiginys yra postulatas, nes jis laikomas „savaiame aiškiu“.

2 pratimas. Patarimai ir jų psichologinis pagrindas

Jūsų draugas ruošiasi nemaloniam pokalbiui su viršininku. Priežastis – jis visą savaitę be svarbios priežasties neateidavo į darbą.

Jūs patariate draugui, kaip kalbėti ir elgtis.

Sugalvokite mažiausiai 7 patarimus.

Išaiškinkite, kokie buitinės psichologijos teiginiai sudaro jų pagrindą.

Kaip kiekvienu atveju pasireiškia sveiko proto psichologijos ypatumai?

- 1. Verifikavimo – kodėl manome, kad teiginys yra teisingas?*
- 2. Sisteminimo – tas teiginys yra „merginos“, „darbdavio“ stereotipų dalis.*
- 3. Mintyse atliekamas eksperimentas – kaip buvo įsitikinta, kad „mergina“ ar „darbdavys“ pasielgs būtent taip, kaip mums reikia?*

3 pratimas. Įstatymas ir „praktinė teisinė psichologija“

Toliau išdėstyti keli veikiančio Lietuvos baudžiamojo kodekso straipsniai.

Išnagrinėkite, kokiais psichologiniais teiginiais remiasi įstatymų leidėjas, nustatydamas šias teises normas.

12 straipsnis. Nepakaltinamumas

Pagal baudžiamuosius įstatymus neatsako toks asmuo, kuris, darydamas visuomenei pavojingą veiką, buvo nepakaltinamumo būsenoje, tai yra nebegalėjo suprasti savo veiksmų esmės arba jų valdyti dėl lėtinės psichinės ligos, laikino psichinės veiklos sutrikimo, silpnaprotystės ar kitokios pataloginės būsenos. Tokiam asmeniui, teismo paskyrimu, gali būti taikomos priverčiamosios medicininio pobūdžio priemonės, numatytos šio kodekso 59 straipsnyje.

13 straipsnis. Girta ar apsvaigusio nuo narkotinių ar toksinių priemonių asmens atsakomybė už padarytą nusikaltimą

Lietuvos Respublikos 1994 m. liepos 19 d. įstatymo Nr. I-551 (nuo 1994 m. rugsėjo 1 d.) (Žin., 1994, Nr. 60–1182) redakcija

Asmuo, kuris būdamas fiziologiškai girtas ar apsvaigęs nuo narkotinių ar toksinių priemonių padarė nusikaltimą, nuo baudžiamosios atsakomybės neatleidžiamas. Asmuo, prieš savo valią nugirdytas ar apsvaigintas ir dėl to nevisiškai sugebėjęs suvokti savo daromos veikos, baudžiamas švelniau arba gali būti atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės už padarytą veiką.

14–1 straipsnis. Būtiniosios ginties ribų peržengimas

Lietuvos Respublikos 1993 m. birželio 10 d. įstatymo Nr. I–180 (nuo 1993 m. liepos 2 d.) (Žin., 1993, Nr. 26–597) ir 1995 m. birželio 8 d. įstatymo Nr. I–962 (nuo 1995 m. liepos 5 d.) (Žin., 1995, Nr. 55–1358) redakcija

Būtiniosios ginties ribų peržengimas yra aiškus gynybos neatitikimas kėsinimosi pobūdžiui ir pavojingumui. Būtiniosios ginties ribų peržengimu nelaikoma veikla, kurios metu besikėsinančiajam padarytas lengvas ar apysunkis kūno sužalojimas, materialinė žala. Neužtraukia baudžiamosios atsakomybės tokia veikla, kai būtiniosios ginties ribos buvo peržengtos dėl didelio sumišimo ar didelio išgąščio, kurį sukėlė kėsinimasis, arba ginantis nuo įsibrovimo į būstą. Neužtraukia baudžiamosios atsakomybės būtiniosios ginties ribų peržengimas, jeigu besikėsinančiajam padaryta žala dėl neatsargumo.

Tais atvejais, kai būtiniosios ginties ribų peržengimas užtraukia baudžiamąją atsakomybę, gali būti skiriama švelnesnė negu įstatymo nustatyta bausmė (45 straipsnio 3 dalis).

21 straipsnis. Bausmė ir jos paskirtis

Lietuvos Respublikos 1994 m. liepos 19 d. įstatymo Nr. I–551 (nuo 1995 m. sausio 1 d.) (Žin., 1994, Nr. 60–1182) redakcija

Kriminalinė bausmė yra valstybės prievartos priemonė, skiriama teismo apkaltinamuoju nuosprendžiu asmeniui, padariusiam nusikaltimą, ir apribojanti nuteistojo teises bei laisves visuomenės interesais.

Kriminalinės bausmės paskirtis:

- 1) sulaukyti asmenis nuo nusikaltimų padarymo;
- 2) nubausti nusikaltimą padariusį asmenį;
- 3) atimti ar apriboti nuteistojo galimybes daryti naujus nusikaltimus;
- 4) siekti, kad bausmę atlikę asmenys laikytųsi valstybėje galiojančių įstatymų ir nedarytų naujų nusikaltimų.

40 straipsnis. Atsakomybę lengvinančios aplinkybės

Skiriant bausmę, lengvinančiomis atsakomybę aplinkybėmis laikoma tai:

- 1) kad kaltininkas užkirto kelią žalingoms padarytojo nusikaltimo pasekmėms arba savo noru atlygino padarytą nuostolį ar pašalinio padarytą žalą;
- 2) kad nusikaltimas padarytas dėl susidėjusių sunkių asmeninių ar šeiminių aplinkybių;
- 3) kad nusikaltimas padarytas dėl grasinimo ar prievartos įtakos arba dėl materialinio, tarnybinio ar kitokio priklausomumo;
- 4) kad nusikaltimas padarytas dėl didelio susijaudinimo, kurį sukėlė neteisi nukentėjusiojo veiksmai, įtakos.

3. BENDRIEJI PSICHIKOS VEIKLOS DĒSNINGUMAI IR JŲ STUDIJAVIMAS

!!! Tikslai !!!

Suprasti įvairių psichikos procesų bendruosius dėsningumus.

Suprasti, kas yra kategorizacija ir koks jo vaidmuo vykstant įvairiems psichikos procesams.

Suprasti, kas yra kategorija ir kategorijų sistema.

Suprasti, kaip psichika panaudoja kategorijų sistemas organizuodama percepcijos, mąstymo ir kitus psichikos procesus.

3.1. Psichikos procesai ir jų pažinimo reikšmė teisininkui

Kol žmogus gyvas, jo psichika nė sekundės nenustoja veikusi. Atsiranda ir dingsta jausmai, mintys, žmogus kažką pamato, pajunta, išgirsta, tai sužadina prisiminimus bei vaizduotę. Jis kažką padaro, ir vėl atsiranda nauji jausmai, naujos mintys, nauji pojūčiai, nauji prisiminimai. Žmogaus psichinis gyvenimas kartais lyginamas su upe. Senovės išminčius sakė, kad į tą pačią upę negalima įbristi du kartus. Kai įbrisime antrą kartą, tai jau bus kita upė, joje tekės kitoks vanduo. Taip ir žmogaus psichinis gyvenimas – jis niekada nebus toks pat. Jo atskiros mintys, momentiniai jausmai bei pojūčiai – lyg atskiri tos upės lašai, jie atsiranda ir dingsta, ir jų nebelieka.

Tačiau pažinti psichikos procesus yra svarbu. Pirmiausia, visas mūsų gyvenimas – tai „tik akimirka tarp praeities ir ateities“ ir minėtieji procesai, kad ir kokie trumpalaikiai jie būtų, sudaro mūsų gyvenimo psichinį turinį.

Kaip upės nepažinsime be atskirų jos lašų, taip ir psichikos nepažinsime, nepažinę atskirų psichikos procesų.

Antra vertus, būtent šie nepastovūs, judrūs, trumpalaikiai procesai sudaro ilgalaikių, pastovių psichikos savybių pagrindą. Net ir pastoviausias asmens optimizmas susideda iš aibės atskirų optimistinių minčių, jausmų, kurie pasireiškia įvairiais gyvenimo momentais, įvairiausiose situacijose.

Teisnininkas itin suinteresuotas asmenybės psichikos procesų studijomis. Šis domėjimasis labiausiai susijęs su sąvoka „klaida“ – *teisinė klaida*.

Liudininkas nuoširdžiausiai papasakojo viską, ką matė, teismas patikėjo jo parodymais, priėmė atitinkamą sprendimą ir... paaiškėjo, kad liudininkas klydo. Teisėjas kruopščiausiai išnagrinėjo bylos medžiagą, įvertino visus proceso dalyvių pateiktus argumentus ir įrodymus, vadovaudamasis savo teisine sąmone ir vidiniu įsitikinimu priėmė sprendimą ir... paaiškėjo, kad jis suklydo, ir sprendimas buvo neteisingas. Teisės istorija pilna klaidų pavyzdžių. Jų pasekmės neretai buvo labai rimtos ir nepataisomos.

Ypač įdomu tai, kad paaiškęjus klaidai, proceso dalyviams neretai įvyksta „praregėjimas“. Visi „pamato“, kad kaltinimas „susiūtas baltais siūlais“, kad liudininkų parodymai buvo netikslūs ir prieštaravo vieni kitiems, kad įrodymų buvo nepakankamai, kad nebuvo atkreipta dėmesio į svarbias bylos aplinkybes, kad tardymo ir teisėjo išvados buvo nelogiškos. Kas įvyksta teisinio proceso dalyvių mąstymui, suvokimui, atminčiai? Kokie procesai lemia klaidas?

Būtų gerai, jeigu galėtumėme teigti, kad tie jų veiklos iškraipymai atsiranda dėl minėtų procesų sutrikimų, atsitiktinių klaidų. Tačiau iš tikrųjų tie iškraipymai išplaukia iš pačių mūsų psichikos organizavimo principų, jie yra labai svarbių, esminių mūsų psichikos procesų veiklos savybių padarinys. Dėl to nepavyksta jų visiškai išvengti apeliuojant į teisėjo ir kitų proceso dalyvių sąžinę, skatinant juos kuo kruopščiau atlikti savo darbą, nustatant net ir labai rimtas sankcijas už jų padarytas klaidas.

Šio skyriaus tikslas jokia būdu nėra pateikti išsamią psichikos procesų apžvalgą, supažindinti su visais psichikos procesais. Daugiausia dėmesio kreipsime į psichikos reiškinius, glaudžiausiai susijusius su teisei ypač svarbia teisinės klaidos problematika. Panagrinėsime bendras įvairių psichikos procesų savybes bei jų klaidingo veikimo šaltinius.

3.2. Kaip studijuoti psichikos procesus?

Perskaitykite tekstą. Jis paskatins jus visai naujai pažvelgti į psichikos sandarą, suprasti jos vientisumą, atsisakyti įprasto požiūrio, kad psichika susideda iš atskirų, savarankiškai veikiančių „dalių“, tokių kaip suvokimas, mąstymas ir panašiai.

Vartydami psichologijos vadovėlio puslapius matome, kad viena po kitos aprašomos pagrindinės žmogaus psichikos sistemos. Viename vadovėlio skyriuje paprastai kalbama apie pojūčius (regėjimas, klausa, uoslė ir kt.), kitame – apie mąstymą, dar kitame – apie vaizduotę. Atskiri skyriai paprastai skiriami jausmams, emocijoms, motyvacijai, dėmesiui ir pan. Bendra šių skyrių struktūra dažniausiai panaši. Skyriuje, skirtame pojūčiams, rasime nemažai įdomios informacijos apie tai, kaip kiekvienas iš jų veikia, kokie pagrindiniai pasireiškimai, kokių ypatingų reiškinių pasitaiko jiems veikiant (pvz., matymo iliuzijos ir pan.), nurodymų, kas padeda ir kas trukdo kiekvienam iš jų reikštis. Lygiai taip pat skyriuje, skirtame atminčiai, rasime medžiagos apie tai, kaip žmogus atsimena ir pamiršta, čia aprašyti pagrindiniai dėsniumai, ypatingi reiškiniai, veiksniai, trukdantys ir stimuliuojantys mąstymą. Apie panašius dalykus kalbama skyriuose apie atmintį, vaizduotę ir kt. Susipažinę su šiais vadovėlio skyriais apie šias psichikos „dalis“ sužinosite nemažai svarbaus ir įdomaus¹.

Tačiau toks (skyrius po skyriaus) susipažinimas su žmogaus psichikos veikla gali ir klaidinti. Lengvai susidaro įspūdis, kad žmogaus psichika susideda iš atskirų „gabalų“, „blokų“. Atskirai vienas nuo kito veikia pojūčiai, atskirai mąstymas, savarankišką „bloką“ sudaro atmintis ir t. t. kažkas panašaus į, sakykime, automobilio agregatus, tarp kurių matome atskirus blokus – variklį, bėgių sistemą, transmisiją ir pan.

Minėtas psichikos „skirstymas“ į blokus yra labai apgaulingas. Skirtingai nei automobilyje psichikoje nėra atskirų blokų. Smegenyse neaptikta vietos, kur atskirai „padėtas“ mąstymas, atmintis, vaizduotė ar pojūčiai.

Žmogaus psichikos veikla panaši ne tiek į atskirą kompiuterį, kiek į kompiuterių tinklą. Tarkime, kalbėdami apie mąstymą paprastai turime

¹ Teisės studentams rekomenduojame gerą modernų psichologijos vadovėlį lietuvių kalba – tai iš anglų kalbos išversta Myerso „Psichologija“. Tačiau studentas su minėtais psichikos reiškiniais gali susipažinti ir skaitydamas kitus vadovėlius. Labai intensyviai psichologinė literatūra verčiama Rusijoje. Per labai trumpą laikotarpį išversta daugybė psichologijos klasikų veikalų bei fundamentalių veikalų, apibendrinančių dabartinės psichologijos pasiekimus.

omenyje kažkokį vieną uždavinius sprendžiantį ir įvairiausią informaciją apdorojanti mūsų vidinį „kompiuterį“. Iš tikrųjų gi mąstymas – tai daugybė tokių kompiuterių – gana įvairių informacijos apdorojimo sistemų. Jos yra sujungtos viena su kita, jų veikla koordinuota. Jos keičiasi informacija, tam tikru mastu daro poveikį, netgi valdo viena kitą. Kiekviena iš jų turi aibę ryšių su kitomis psichikos sistemomis – atmintimi, vaizduote, pojūčiais. Čia taip pat vyksta apsiekitimas informacija ir savitarpio valdymas. Dėl to apie tuos atskirus žmogaus psichikos „agregatus“ (emocijas, atmintį ir pan.) galime teigti gana paradoksalius ir prieštaringus dalykus: emocijos turi savo „atmintį“, savo „mąstymą“ ir savo „dėmesį“. Žmogaus atmintis, savo ruožtu, turi ir savo „emocijas“, ir savo „dėmesį“ (dalykus į kuriuos mąstymo procesas labiausiai linkęs atsižvelgti), ir savo atmintį. Dėl to taip sunku pasakyti kažką, kas apibendrintų visą atskiro žmogaus mąstymą ar visą atmintį. Juk vientiso žmogaus mąstymo tiesiog nėra. Nelabai tikslus pasakymas, kad tam tikro žmogaus intelektas yra aukštas ar žemas ir pasižymi vienokiomis ir kitokiomis savybėmis. Žymiai tikslesnis yra teiginys, kad žmogus turi aibę įvairių „mąstymų“. Kiekvienas iš jų yra palyginti savarankiškas ir nepriklausomas nuo kitų, turi savus stabilumą užtikrinančius mechanizmus. Mes galime būti labai protingi ir net genialūs vienu atžvilgiu, ir apgailėtini, buki kitais. Kiekvienas žmogus sprenddamas tam tikrus uždavinius yra genialus, kitose srityse visai neprotingas, vienur pasižymi stebėtina atmintimi, o kitur neatsimena paprasčiausių dalykų, vienur rodo stebuklingą vaizduotės galią, o kitur nesugeba išvaizduoti elementariausių dalykų, vienur labai emocionalus, o kitur ramus ir santūrus.

Mūsų rega gali būti „mąstanti ir protinga“, o gali būti ir priešingai – „nesugebanti mąstyti ir kvaila“. Lygiai taip pat „mąstantys ir protingi“ ar atvirksčiai gali būti mūsų dėmesys, emocijos, pojūčiai ir pan.

Visa tai nulemia šios dalies tikslus. Ji jokių būdu neatstoja bendrosios psichologijos vadovėlio. Jos tikslas visai kitoks – „atsverti“ vadovėlį, padėti studentui suprasti žmogaus psichiką kaip joje vykstančių psichikos procesų visumą. Bus kalbama apie įvairių procesų bei psichikos sistemų bendrusius dėsningumus ir savybes.

Nėra tokių psichikos sistemų, kurių pažinimas būsimajam teisininkui būtų svarbesnis arba mažiau svarbus negu visų kitų. Pojūčiai, suvokimas, mąstymas, dėmesys, atmintis, motyvacija – visų tų psichikos sistemų žinios jam bus reikalingos kasdien, bendraujant su įvairiais žmonėmis, nagrinėjant įvairiausias gyvenimo situacijas. Taigi reikės (žymia dalimi savarankiškai) susipažinti su visomis jomis. Tai, kas bus išdėstyta šiame skyriuje, parodys esminius momentus, kurie svarbūs susipažįstant su kiekviena iš minėtų dalių. Šio skyriaus tikslas – papasakoti apie reiškinius, kurie, pirmiau-

siai, būdingi visoms psichikos sistemoms ir, antra vertus, išreiškia ir yra tos jų universalios vienybės padarinys.

Kaip jūs suprantate posakius: „mąstantis regėjimas“, „mąstanti atmintis“, „intelektualūs jausmai“?

3.3. Biologiniai psichikos procesų „rėmai“

Šis skyrius padės išmokti „kompiuterinę metaforą“, išsiaiškinti santykius tarp biologinių psichikos procesų pagrindų ir pačių procesų.

Kalbėdami apie kompiuterį esame pratę skirti techninę ir programinę įrangą. Techninė įranga – tai kompiuterio techninės galimybės. Nuo jų priklauso, kiek informacijos vienetų telpa jo atmintyje, kaip greitai jis gali juos apdoroti, kaip greitai ir kokiais kiekiais kompiuteris gali ją įvesti ir pan. Visa tai priklauso nuo kompiuterio konstrukcijos.

Programinė įranga – tai darbo su informacija programos. Svarbiausias jos skirtumas nuo techninės įrangos yra tas, kad programas galima keisti, modifikuoti. Techninės įrangos taip lengvai nepakeisi. Taigi, kokia ji yra, tokia turime ir naudotis. Nei greičio, nei atminties apimties nepakeisime. Tai galimybių „rėmai“, „veiklos sąlygos“, kurias tiesiog turime priimti.

Visai kas kita yra programinė įranga. Čia esame šeimininkai. Mūsų psichika turi savo techninę įrangą – biologines sistemas, kurios vienaip ar kitaip dalyvauja įvedant, apdorojant mūsų žmogiškąją informaciją. Tam tikrus „techninius“ parametrus turi mūsų pojūčiai. Pirmausia, jų tik penki. Šie penki pojūčiai riboja informacijos, kurią gali gauti žmogus, pobūdį. Vienoje Voltero apysakoje aprašytas Jupiterio gyventojas, kuris turi net 90 pojūčių. Pasakodamas apie tai, kiek daug įdomių dalykų jie jam pasako, jis priduria: „Aišku, tai geriau negu penki pojūčiai, bet man vis tiek kartais būna nuobodu“.

Žmogui „duoti“ penki pojūčiai, ir su tuo jis turi gyventi. Negana to, tie pojūčiai turi tam tikras „technines charakteristikas“, kurios suteikia galimybę gauti vienokią informaciją, bet apriboja kitokią.

Ne vieną šimtmetį besivystantys mūsų pojūčių tyrimai atskleidė tiesiog fantastišką jų galingumą. Mūsų akis gali pamatyti žvakės šviesą vieno kilometro atstumu. Mūsų ausis gali girdėti normalų žmonių pokalbį per daugiau nei šimto metrų atstumą. Tačiau kartu išryškėja ir mūsų pojūčių „rėmai“ ar tiesiog „konstrukcijos trūkumai“. Mes negirdime žemesnių ar aukštesnių nei tam tikrų dažnių garsų ir nematome šviesos. Skirtingai nei

šikšnosparniai, negirdime ultragarsų. Nejaučiame ir šimtosios dalies kvapų, kuriuos gali pajusti šuo. Mūsų ausis (kitai nei šuns) neretai negali nustatyti, iš kur girdime garsą. Ypač, kai garsas sklinda iš viršaus, iš už nugaros ar iš apačios. Niekas nuostabaus. Juk kiekvienas prietaisas turi savo teigiamų ir neigiamų savybių. Kokių privalumų ir trūkumų jis turi, priklauso nuo jo konstrukcijos. Pasirinkus vieną konstrukciją bus vieni privalumai ir trūkumai, pasirinkus kitą bus išvengta tam tikrų trūkumų, bet nebus ir tam tikrų privalumų.

Nemažiau nuostabių dalykų galima pasakyti ir apie mūsų mąstymą, atmintį. Tik visai neseniai pavyko sukonstruoti tokį galingą kompiuterį, kuris pagaliau sugebėjo įveikti pasaulio šachmatų čempioną. Mūsų atminties apimtis toli pralenkia tobuliausius kompiuterius. Tačiau žmogaus mąstymas ir jo atmintis turi aiškių netobulumų, darančių juos labai ribotus. Dabartinių kompiuterių procesoriai yra tikrai galingi. Jie gali iškviesti, „laikyti atmintyje“ ir atlikti įvairias operacijas su milijonais informacijos vienetų. Žmogaus procesorius palyginti su jais yra labai silpnas. Dėl to tai, ką lengvai padaro dabartiniai kompiuteriai, pavyzdžiui, sudauginti didelius skaičius, žmogui labai sunku. Vienu metu į atmintį patenka per daug informacijos. Dėl to žmogus gali atlikti šią operaciją tik „suskaldeš“ ją į daugybę tokių „gabaliukų“, kurių kiekvienam atlikti reikia atsiminti nedaug skaičių.

Nemažiau nuostabių dalykų galime papasakoti ir apie mūsų atmintį. Jos potencialios galimybės toli pralenkia visas dabar veikiančių kompiuterių sistemas. Tačiau ir čia yra aiškių netobulumų ir apribojimų. Dažniausiai ir skaudžiausiai tai pajuntame užmaršties procesuose. Kai norime ištrinti iš kompiuterio kažkokią informaciją, kompiuteris paprastai paklausia: „Ar esate tikras, kad norite ištrinti šią informaciją?“ Neretai paaiškėja, kad jūs visai to nenorite, kad ši informacija jums dar reikalinga. Deja, kitaip yra su mūsų atmintimi. Ji ištrina informaciją neįspėjusi ir „nesuderinusi“ su mūsų sąmone.

Neretai nemaloniai pasijuntame supratę, kad jau neatsimename mums labai svarbių dalykų: netikėtai „dingo“ iš atminties labai reikalingas telefono numeris, pamiršome vardą, neatsimename gatvės pavadinimo ar esmo taisyklės, nors visai neseniai puikiai išlaikėme egzaminą.

Visais atvejais tai vyksta neuronų lygmenyje ir priklauso nuo to, kaip veikia informaciją išlaikančios ląstelės. Neuroninės ląstelės informacijos neišsaugo automatiškai. Jos nepanašios į fotonuotrauką, kuri be mūsų pastangų ilgus metus gali išsaugoti atvaizdą. Neuroninėje ląstelėje saugoma informacija turi būti aktyvinama. Iki tam tikro lygio sumažėjus jos aktyvumu informacija neatsinaujina.

Neuronų tinklų sugebėjimas „mokyti“ (šiuo atveju išlaikyti informa-

ciją) priklauso nuo individo amžiaus, nervų sistemos būklės. Tai „nustato rėmus”, kuriuose veikia mūsų psichika.

Taigi susipažįstant su psichika, studijuojant psichologijos vadovėlyje pateiktus pojūčių organų, atminties, mąstymo ir pan. biologinius pagrindus, pirmoji studento užduotis – suvokti galimybes ir rėmus, ribojančius psichikos veikimą.

Sudarykite regėjimo, atminties, dėmesio biologinių sistemų, „techninių parametru“, tokių kaip „veikimo greitis“, apimtis, sąlygos, kuriomis veikia geriausiai, ir sąlygos, kurios trukdo gerai veikti, sąrašą.

Pratybos. Biologiniai psichikos procesai

Susipažinkite su vadovėlyje aprašomais biologiniais psichikos pagrindais.

Pasitelkę „smegenų šturmo“ metodiką sugalvokite kuo daugiau situacijos padarinių (jie gali būti išgalvoti), kurie įvyktų, jeigu psichikos procesų „biologiniai rėmai“ būtų kitokie negu dabar.

1 užduotis

Kas būtų, jeigu galėtumėme kaip šikšnosparniai girdėti ultragarsus, matyti ultravioletinius ir infraraudonuosius spindulius?

2 užduotis

Viena sunkiausių žmogaus psichikos problemų yra informacijos įvedimas. Dirbdami kompiuteriu per sekundes įvedame didžiulius informacijos kiekius. Kitaip yra su žmogaus atmintimi. Tam pačiam informacijos kiekiui išiminti reikia mėnesių ir metų atkaklaus mokslo. Pabandykite pafantazuoti, kas būtų atradus būdą į žmogaus sąmonę tiesiogiai įvesti bet kokių informacijos kiekius.

3.4. Kategorizacija įvairiuose psichikos procesuose

Perskaitykite skyrelį. Išsiaiškinkite, ką reiškia kategorizacija. Žinokite, kad šią sąvoką suprasti labai svarbu norint teisingai suvokti daugelį tolesnių psichologinių problemų. Kai skaitysite apie kategorizaciją, svarbu, kad ne tik gerai suprastumėte šią sąvoką, bet ir suvoktumėte, kaip kategorizacija pasireiškia įvairiuose psichikos procesuose. Turite išmokti „atpažinti“ kategorizacijos procesus, kad ir kur jie pasireikštų.

Įsivaizduokime žmogų, kuris nuo vaikystės buvo aklas. Jis niekada nematė saulės, medžių, žmonių. Jis nėra matęs net tiesios linijos ar apskritimo. Jis nematė nė vienos spalvos, jis nematė šviesos ir šešėlio, daiktų apaičios ir viršaus, jis nematė tolumos ir artumos. Ir štai sėkmingos operacijos dėka jo regėjimas atstatomas. Ką mato toks žmogus? Sunkiai įsivaizduojamą chaosą, begalinį dėmių, spalvų, linijų, atspalvių, formų mišinį. Nors dabar visi jie atsispindi jo akies tinklainėje, jis nieko negali išskirti, jo akys „nieko nesuvokia“.

Būtent toks vaizdas patenka ir į mūsų, seniai matančių žmonių akių tinklainę. Tokį pat begalinį garsų mišinį girdi mūsų ausys. Tokie pat be galo įvairūs ir chaotiški yra mūsų kūno signalai, patenkantys į mūsų sąmonę. Tokį pat sudėtingą mišinį kiekvieną akimirką sudaro kiekvieno iš mūsų jausmų, minčių, įspūdžių, prisiminimų ir pan. visuma.

Visa ši informacija tikrai be galo įvairi. Tai, viena vertus, nuostabu, tačiau, kita vertus, sudaro didžiulę problemą: kaip susidoroti su ta įvairove? Kaip kažką joje suprasti?

Svarbiausias atsakymas į šį klausimą – informacijos apdorojimas.

Žmogaus psichikos procesus tvarko be galo sudėtingi informacijos apdorojimo algoritmai. Jie pertvarko tai, ką žmogus mato, girdi, jaučia. Iš begalinio linijų, spalvų, garsų ir pan. mišinio išskiriamos formos, daiktai. Šie algoritmai nukreipia mūsų dėmesį, reguliuoja pojūčius, prisiminimo ir įsiminimo procesus, „įjungia“ atitinkamus jausmus ir emocijas, nukreipia mastymą.

Dauguma šių procesų vyksta savaime, automatiškai, sąmonės nekontroliuojami.

Apibūdinkime svarbiausius informacijos apdorojimo algoritmus, nukreipiančius psichikos procesus.

Kategorizacija

Kategorizacija – tai reiškinių grupavimas į kategorijas. Pavyzdžiui, kategorija „stalai“. Daiktai, prie kurių galima atsisėsti papietauti ar norint ką nors parašyti, yra be galo įvairūs. Tačiau visus tuos daiktus galima priskirti vienai grupei – stalai ir pažymėti vienu žodžiu – „stalas“.

Kitas pavyzdys – kategorijos, sisteminančios daiktų *savybes*. Pavyzdžiui, spalva. Tarkime, raudona. Labai skiriasi aušros, prinokusio obuolio ar kraujo spalva. Tačiau apibūdiname jas tuo pačiu žodžiu – raudona.

Dar vienas pavyzdys – kategorijos, žyminčios mūsų *būsenas*. Pavyzdžiui, kategorija, jungianti tokius jausmus kaip „pyktis“. Vieni jausmai, mintys, prisiminimai kyla, kai žmogų kas nors įžeidžia, kitokie, kai jam kas nors nepavyksta, dar kitokie, kai kas nors trukdo jam pasiekti tai, ko jis nori.

Tačiau ir juos galima priskirti vienai kategorijai ir visais atvejais pasakyti „jis supyko“ (o ne, pvz., „apsidžiaugė“).

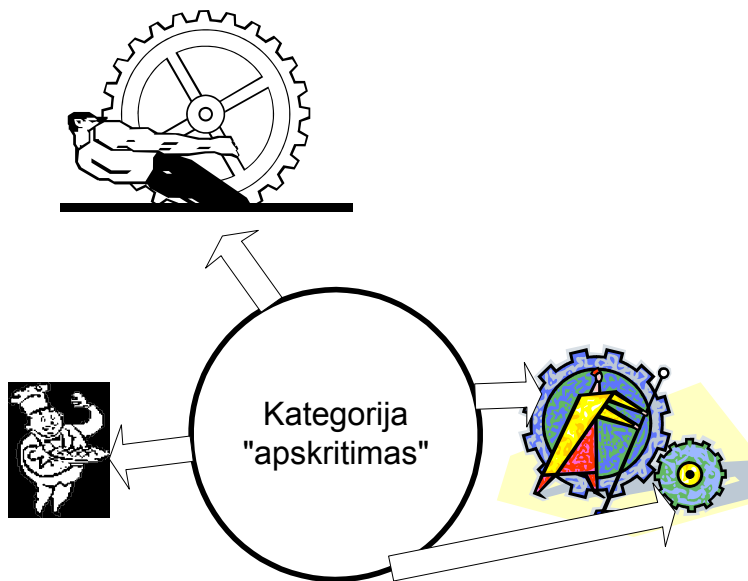
Dar vienas pavyzdys – kategorijos, grupuojančios *mąstymo* sferos reiškinius, pavyzdžiui, problemines situacijas. Situacijos, kai žmogui trūksta pinigų ir jis nežino, kaip pragyvens tam tikrą laiką, visiškai skiriasi nuo tų, kai jis karštai nori papasakoti mylimam žmogui apie savo jausmus, bet nežino, kaip tai padaryti. Dar kitokia yra situacija, kai jis sėdi prie suolo su vadovėliu rankose ir įtemptai ieško uždavinio sprendimo. Tačiau visais šiais atvejais žmogus nežino, kaip pasielgti ir turi rasti sprendimą. Taigi visus tokius atvejus priskirsime vienai kategorijai – „problema“.

Tradicinėje psichologijoje buvo manoma, kad kategorizacija (apibendrinimas, abstrahavimas) yra tik vienos psichikos sistemos – mąstymo savybė. Buvo manoma, kad kai žmogus mąsto, jis iš tikrųjų naudoja įvairiausias kategorijas. Tuo tarpu visais kitais atvejais, pavyzdžiui, kai jaučia, žiūri, reaguoja – apsieina be jų. Atitinkamai buvo išivaizduojama kategorija – vien kaip žodis, kuriuo pažymima tam tikra reiškinių grupė.

Iš tikrųjų kategorizacija yra universalus reiškinys.

Kategorijos gali būti įvairiausios. Panagrinėsime keletą kategorijų atmainų.

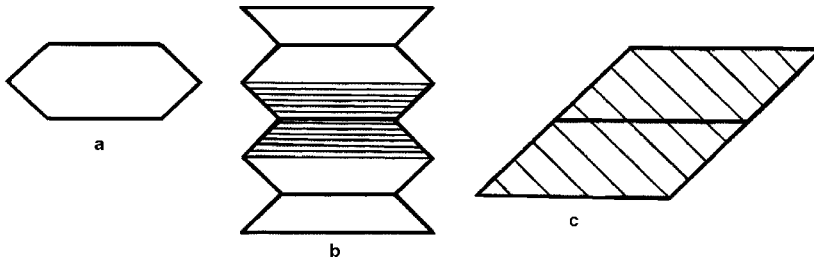
Vaizdo kategorija

6 pav. Vaizdo kategorija „Apskritimas“ ir tikrovės reiškinių kategorizacija

Labai įvairūs yra apskritimai. Tačiau visiems jiems mūsų sąmonėje „atstovauja“ apskritimo formos linija. Tokios visą kategoriją žyminčios formos vadinamos pregnantinėmis – būtent jas akis stengiasi išžiūrėti įvairiose formose, net mažai panašiose į skritulį¹.

Tokio pobūdžio „vaizdinės kategorijos“ („geros formos“) buvo intensyviai tiriamos. Įrodyta, kad akis sugeba jas išskirti net iš labai maskuojančio fono.

7 pav. Figūra ir fonas

Figūra (a) paprasta. Ją ne iš karto pamatome viduriniame paveiksle ir labai sunkiai dešiniajame (žr. 7 pav.). Tačiau kai išvelgiame šias figūras, jos „užvaldo“ mūsų matymą. Kartą pamatę, negalime jų nematyti.

Emocij kategorijos

Labai skirtingi yra pykčio protrūkiai. Tačiau visiems jiems mūsų sąmonėje atstovauja „tas pyktis“, kurį paprastai įsivaizduojame, kai kalbame apie pyktį apskritai.

Ši kategorija irgi nežodinė. Aišku, galime bandyti žodžiais aprašyti, ką jaučiame, kai esame pikti. Tačiau tas aprašymas dažniausiai tik blankus atspindys to, ką turime galvoje. Pykčio „etalonas“ mūsų sąmonėje, pagal kurį priskiriame pykčiui įvairiausių jausmus, yra iš tos pačios „medžiagos“ kaip ir tikrasis pyktis. Dėl to jį ne taip lengva „perteikti“ kitam žmogui. Gali būti, kad abudu kalba apie pyktį, bet kiekvienas turi omenyje kitoki

¹ Экспериментальная психология / Ред. М. Фресс, Ж. Пиаже. Москва, 1978. Т. 6. С. 276.

jausmą. Psichologiniai tyrimai parodė, kad būtent tokia „emocinė kategorija“ labiausiai nulemia emocijos vystymąsi.

Ypač reikšmingi šiuo atžvilgiu S. Schachterio darbai¹.

Jie parodo, kad nuo to, kokia būtent emocija išsivysto dėl neapibrėžto bendro nervinio pakilimo, labiausiai priklauso, kokios emocijų kategorijai ją priskirs pats asmuo.

Kategorizacija ir atmintis

Nepaprastai sunki užduotis tenka mūsų atminčiai. Adatos paieška šieno kupetoje yra tiesiog vaikų žaidimas palyginti su uždaviniu, su kuriuo susiduria atmintis, ieškodama reikalingos informacijos savo kloduose. Įsivaizduokime sandėlį, kurio plotas prilygsta Lietuvos ir Latvijos teritorijai kartu sudėjus ir kurio kiekviename kvadratiname centimetre patalpintas tam tikras daiktas. Jie ten atsidūrė įvairiu laiku, pradedant nuo mūsų vaikystės, įvairiomis aplinkybėmis, įvairiu būdu. Ir štai, kai užduodame sau (savo atminčiai) klausimą „Kokia to žmogaus pavardė?“ ar „Kurgi aš jį mačiau?“, tai mūsų atmintis turi iš visos tos begalinės informacijos gausybės akimirksniu surasti tai, ko reikia.

Tačiau ir čia pagrindinį vaidmenį vaidina įvairiausia kategorizacija. Kad surastų, ko reikia, atmintis dažnai remiasi atitinkama kategorija, kuriai priklauso reikiamas objektas. (žr. „Prisiminimo procesai ir kategorizacija“).

Pratybos

!!! Tikslas !!!

Padėti „pažinti“ kategorizaciją ir jos poveikį psichikos procesams.

Nurodymai

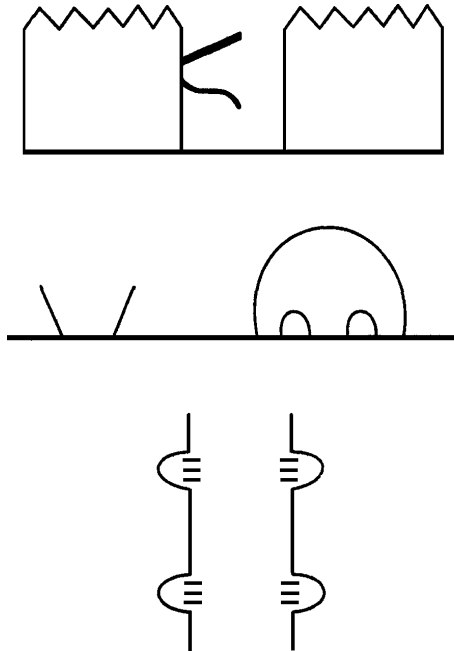

Keletą sekundžių pažiūrėkite į paveikslukus, po to juos uždenkite ir pabandykite atsiminti visas jų detales. Matysite, kad daugelio jų prisiminti nepavyks.

Tada pabandykite padaryti tą patį, tik pagalvokite, kas, tikriausiai, vaizduojama kiekviename paveiksluke. (Pirmame – už tvoros pasislėpęs medžiotojas su šautuvu, pasirengęs nušauti antį. Antrame – du kosmoso ateiviai slapta stebi žemės gyventojus. Trečiame – meška lipa į medį).

¹ Schachter S. The Interaction of Cognitive and Psychological Determinants of Emotional States // Spielberger C. D. (ed.). Anxiety and Behavior. New York: Academic Press, 1966. P. 193–244.

Pamatysite, kaip iš karto tapo lengviau prisiminti, kai informacijai tvarkyti panaudojome kategorijas.

8 pav. Kategorizacija ir atmintis

Kategorizacija ir m stymas

Kai mokinys skaito uždavinį apie du baseinus, jis gali nesijaudinti – uždavinyje nėra nereikalingos informacijos. Visko, kas parašyta, prireiks jį sprendžiant.

Kitaip yra gyvenime. Kai sprendžiate gyvenimo problemą (pvz., kaip pragyventi be pinigų), į jos „sąlygas“ įeina viskas: ir jūsų pinigai, ir jūsų perspektyvos, ir jūsų charakteris, ir daugelis kitų dalykų. Kaip iš linijų, spalvų ir dėmių chaoso reikia išskirti figūrą, taip ir čia iš begalinės aplinkybių aišbės reikia išskirti problemą.

Psichologiniai tyrimai rodo, kad tam psichika taip pat taiko kategorizaciją. Ji bando nustatyti, kokiai problemų kategorijai priklauso mūsų sprendžiama užduotis. Priskyrus prie kategorijos kartu nutariama, kokia infor-

macija reikalinga, kokiais būdais bus bandoma ją spręsti ir, pagaliau, kokio pobūdžio atsakymo bus tikimasi.

Mąstymą tyrinėjantys psichologai sugalvojo nemažai gražių eksperimentų, kurie išryškina kategorizacijos (pvz., problemos priskyrimo tam tikrai kategorijai prieš ją sprendžiant) reikšmę (žr. savarankiško darbo užduotį „Kategorizacija mąstymo procesuose“).

Pratybos. Kategorizacija mąstymo procesuose

!!! Tikslas !!!

Padėti suvokti kategorijų esmę ir jų veikimą psichikos procesuose.

??? Užduotis ???

Jūsų draugė pakvietė jus į savo gimtadienį. Ji iškepė pyragą, kurį nori padalinti po lygiai 7 svečiams ir pasilikti vieną gabalą sau. Taigi reikia tik trimis pjūviais padalinti pyragą į 8 gabalus.

Nurodymai

Mąstyti reikia balsu. Savo samprotavimus užrašykite į magnetofoną. Vienodai svarbi ir turi būti įrašyta kiekviena mintis, taip pat ir jūsų emocijos, abejonės dėl tam tikro sprendimo ir viso uždavinio.

Net jeigu matote, kad visiškai nesiseka išspręsti uždavinio, atkakliai samprotaukite toliau. Nenutraukite bandymų bent 10 minučių.

Tuomet (jeigu neišsprendėte) susipažinkite su sprendimu.

Sprendimas

Uždavinio sprendimas labai paprastas – reikia supjaustyti pyragą į keturis gabalus ir sudėjus juos vieną ant kito dar kartą perpjauti pusiau. Tai išties paprasta.

Tolimesni nurodymai

1. Įrašykite į juostą savo mintis ir jausmus, kuriuos patyrėte sužinoję sprendimą.

2. Atsakykite į klausimus:

Ar buvo sunku suprasti sprendimą?

Ar jis atrodė neįprastas?

Ar nustebote, kodėl pats nesugebėjote išspręsti?

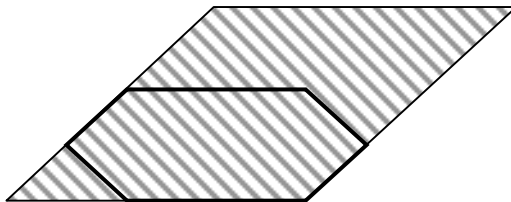
3. Perklauskite savo samprotavimų įrašą ir pabandykite apibūdinti, kaip įsivaizdavote sprendimą, kol pats jo ieškojote. Nurodykite vietas, kai buvote priartėjęs prie minties, kad sprendimas „trimatis“, t. y. pyrago gabalai nebūtinai turi gulėti greta vienas kito ant stalo, bet gali būti ir suguldyti vertikaliai, vienas ant kito. Kas sutrukdė jums priėti prie tos minties?

Dauguma žmonių atkakliai bando surasti kokį nors būdą padalinti „apskritimą“ – pyragą į 8 gabalus trimis pjūviais, sugalvoja įvairiausių pjūvių kombinacijų, tačiau galų gale vis tiek įsitikina, kad tai neįmanoma, ir pasiduoda.

Negana to, kai žmogui pasakomas sprendimas, jis 1. paprastai, be jokio vargo jį supranta 2. pats labai nustemba, kodėl tokia paprasta idėja jam iš karto neatėjo į galvą.

Kodėl gi žmonėms, nepaisant atkaklių ir ilgų bandymų išspręsti užduotį, didžiausio išradingumo galvojant vis naujus būdus pyragui pjauti, nepavyksta rasti tokio paprasto sprendimo. Kas gi apakina žmones ir neleidžia jiems pamatyti akivaizdaus sprendimo? Atsakymas vėl atveda mus prie kategorizacijos problemos. Mat psichika iš pat pradžių nustato problemos „tipą“ (kategoriją). Ji paanalizuoja užduoties tipą ir pagal tam tikrus požymius nustato, kad tai „planimetrinis“ – plokštumos (dvimatės erdvės) uždavinys¹. Mums net į galvą neateina tai, kad galima panaudoti ir trečią matmenį – būtent sudėti gabaliukus vieną ant kito. Iš kur žmogus žino, kad reikia dirbti tik plokštumoje? Tai „sufleruoja“ būtent anksčiau minėtas „uždavinio tipas“. Susipažinę su uždaviniu įsivaizdavome apskritimą – pyragą, ir mūsų psichika uždavinį automatiškai priskyrė prie „dvimačių“ (geometrinių), o ne trimačių („stereometrinių“) užduočių. Dėl to net ir natūraliausias ir paprasčiausias idėjos, susijusios su trečiojo matmens panaudojimu, netgi neatėjo mums į galvą. Taigi būtent „kategorizacija“ – problemos priskyrimas prie tam tikro tipo nulemia jos formulavimą bei sprendimo pasirinkimą.

¹ Pagrindinį vaidmenį nustatant, kad tai planimetrinė užduotis, paprastai suvaidina pirmasis pyrago vaizdas, kurį dauguma žmonių įsivaizduoja tik gavę uždavinį. Esmė ta, kad pyragas (ypač namie keptas) paprastai būna labai plokščias, jo trečiasis matmuo – aukštis nepatraukia dėmesio. Be to, matome jį iš viršaus. Iš viršaus jis iš tikrųjų atrodo kaip apskritimas. Todėl problema, kaip supjaustyti pyragą, suprantama kaip problema, kaip padalinti apskritimą.

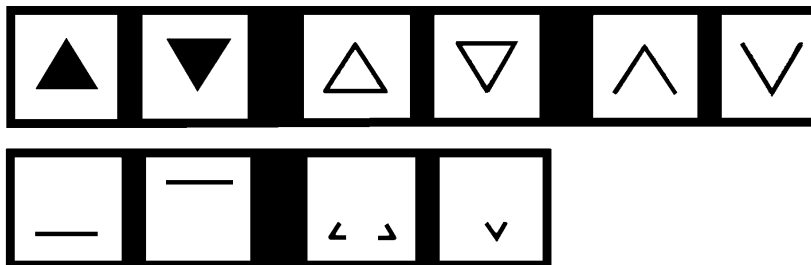
9 pav. Figūra ir fonas

Taigi kategorizacija – tai universalus principas. Jis būdingas įvairiausioms psichikos sistemoms ir užtikrina jų veiklą bei ryšį su kitomis sistemomis.

3.5. Kategorizacijos poveikis psichikos procesams

Pažvelkime į 10 pav. „Kategorizacijos ir vizualinės informacijos papildymas“.

Kai vizualinės informacijos trūksta, akis linkusi esama interpretuoti kaip tokią kategoriją – formą¹.

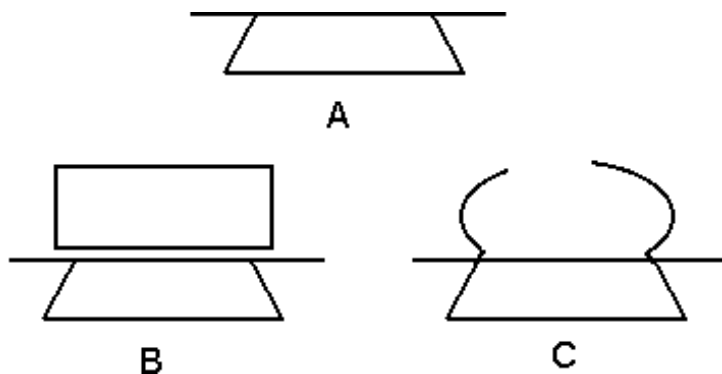
10 pav. Kategorizacija ir vizualinės informacijos papildymas

¹ Экспериментальная психология / П. Фресс, Ж. Пиаже. Москва, 1978. Т. 6. С. 252.

Kampiukus ir netgi tiesias linijas esame linkę matyti jau kaip trikampio dalis. Taigi kategorijos „žiūrimos“ ne tik tada, kai informacijos per daug. Jas nemažiau veikia ir tada, kai jos nepakankamai.

Neapibrėžtumo ar informacijos stokos sąlygomis kategorizacija papildo tai, ką matome.

Pažiūrėkime į kitą paveikslą. Negalime matyti visos „A“ paveikslo formos, tačiau akys automatiškai suvokia ją kaip matomą trikampio dalį. Į klausimą: „Ką matote?“ žmonės dažniausiai atsako: „Apatinę trikampio dalį“. Tuo tarpu iš tikrųjų tai gali būti ir bet kokios kitos formos dalis (žr. pav. B ir C.) Tačiau tai kažkaip neateina į galvą. Mūsų akims šie „kampiukai“ – tai būtent trikampio, o ne formos, pavaizduotos „B“ ar „C“ pav. dalys. Matome, kad pasirinkta kategorija lemia mūsų regėjimo „tendencingumą“, „nukreipia“ formos supratimą. Kategorizacijos dėka tai, ką matome, papildo tuo, ką žinome, ir tuomet matome nematomus dalykus.

11 pav. Nematomos formos dalies įsivaizdavimas

Esame įsitikinę, kad tai, ką matome kitapus stalo, yra kėdė, nors iš tikrųjų matosi tik viršutinė atramos dalis. Susipažindami su S. Schachterio eksperimentais matėme, kad nuo to, kaip pavadinsime savo emociją, priklauso jos tolimesnis vystymasis. Jei medikamentų sukeltą neapibrėžtą emociją būseną suvoksime kaip pyktį, toliau jausime ir išgyvensime būtent pyktį, jeigu kaip džiaugsmą, vėliau tas jausmas pasireikš ir toliau vystysis kaip džiaugsmas.

Ši kategorizacijos savybė – papildyti ir nukreipti suvokimo procesą, yra universali (pasireiškia įvairiausių kategorijų atveju) ir labai svarbi. Būtent ji

leidžia mums matyti ir suvokti pasaulį tokį, koks jis yra. Jos dėka žiūrėdami į obuolį matome obuolį, o ne raudoną ir žalią dėmę. Išgirdę „la-as“, girdime „labas“, o ne neaiškų garsų derinį. Sutikę pažįstamą matome būtent pažįstamą, kartu su viskuo, ką apie jį žinome, o ne kažkokio žmogaus į mus atsuktą kūno dalį (nors iš tikrųjų tuo momentu matome kaip tik pastarąją).

Tačiau ši labai svarbi kategorizacijos savybė sudaro ir nemažų problemų, ypač situacijose, kai informacijos trūksta arba ji prieštaringa ar neaiški.

Tardytojas dar labai mažai žino apie žmogų, kurį iškvietė pokalbio, tačiau jis žino, kad jis kaltinamasis, tai yra žmogus, kaltinamas nusikaltimo padarymu. Dėl to (nemaža dalimi, neatsižvelgiant į tardytojo valią) jo dėmesys, suvokimas, vertinimas, emociniai išgyvenimai veikia kitaip, surenkama kita informacija, pamatomi kiti dalykai. Du kampiukus suvokiame kaip „apatinę trikampio dalį“ ir „pamatome“ visą trikampį, taip pat ir sužinojė, kad žmogus kaltinamasis, „pamatome“ jame daug kitų dalykų. Mūsų informacijos apdorojimo algoritmai automatiškai pratęsia ir papildo tai, ką tiesiogiai matome ar girdime.

Lygiai taip pat, kaip stebėdami žalią ir raudoną dėmę matome obuolį, taip ir sužinojė, kad žmogus padarė nusikaltimą, žiūrime į jį ir visą jo gyvenimą „kitomis akimis“. Kategorijos savybę papildyti ir nukreipti suvokimą gerai iliustruoja išmintinga kinų pasakėčia apie žmogų, kuris pavogė kirvį¹.

Kartą valstietis Dzianis pasigedo kirvio. Niekur troboj jo nebuvo. Dzianis pagalvojo, kad jį pavogė kaimynas Dzinis. Dzianis išėjo iš savo trobos ir pažvelgė į kaimyno trobą. Tuo pat metu ir Dzinis išėjo iš savo trobos. Dzianis pažiūrėjo į Dzinį ir nustebo, jis labai panašus į žmogų, kuris pavogė kirvį. Jis šypsosi kaip žmogus, kuris pavogė kirvį, jis vaikšto kaip žmogus, kuris pavogė kirvį, jis net žiūri kaip žmonės, kurie vagia kirvius. Dzianis pasisveikino su Dzinium, tas atsakė, ir Dzianis nustebes išgirdo, kad ir Dzinio balsas kaip žmogaus, kuris vagia kirvius.

Sukrėstas savo atradimo Dzianis grįžo į trobą. Staiga virtuvės kampe išvydo savo kirvį. Anksčiau jo tiesiog nepastebėjo. Dzianis išbėgo iš trobos ir vėl pažvelgė į Dzinį. Keista, bet paaiškėjo, kad Dzinis vaikšto kaip normalus, paprastas žmogus, jis kalba, žiūri, šypsosi kaip žmogus, kuris niekada nevagia jokių kirvių.

Ši pasakėčia, manytumėm, puikiai iliustruoja neigiamus kategorizacijos proceso padarinius. Kai tik reikškinys priskiriamas kategorijai, pastaroji papildo ir nukreipia jį. Dažniausiai tai labai naudinga, padeda mums išgyventi labai sudėtingame ir greitai besikeičiančiame pasaulyje. Mums nereikia

¹ Esu labai dėkingas filosofui Aleksandrui Dobryninui, kuris papasakojo man šią išmintingą istoriją.

ilgai galvoti, kas yra ta didelė geltona dėmė, kurią mato mūsų akys. Mes tiesiog iš karto pamatome liūtą, kuris ruošiasi mus užpulti. Mūsų akys tai, ką matome, iš karto sujungia su tuo, ką žinome. Tai ypač naudinga, kai reikia greičiau ir tiksliau orientuotis ir kai trūksta informacijos. Tačiau lygiai tas pats procesas gali būti iškraipymų ir klaidų šaltinis.

Nusikaltimų tyrimas paprastai vyksta neapibrėžtumo ir nepilnos informacijos sąlygomis. Įsivaizduokime, kad tenka bendrauti su žmogumi, apie kurį žinome tik viena – jis kažką pavogė. Apie jį nežinome daugiau nieko. Tačiau informacijos spragas greitai papildo mūsų vaizduotė. Jis nelabai gerbia svetimą nuosavybę (kitai jo nevogtų), nelabai gerbia įstatymą (kitai jo nepažeistų), nelabai bijo bausmės (kitai bijotų vogti). Taigi tikimės, kad kiekvienas vagis turi visus šiuos bruožus, „matome“ juos vagyje.

Toks požiūris iš esmės skiriasi nuo mokslinio. Nepaisant visų pastangų, tyrimai nenustatė jokių visiems vagims būdingų asmenybės bruožų¹. Tačiau gyventojų apklausos rodo, kad nepaisant to žmonės tuos bruožus „mato“. Dar įdomiau, kad šiuos tipiško vagies bruožus „ižvelgia“ ir kriminalinės policijos pareigūnai, kasdien susiduriantys su nusikaltėliais, kurių dauguma – būtent vagys.

Tendencingumas, atsirandantis vykstant kategorizacijos procesui – pirma vadinamoji fundamentalioji klaida, susijusi su įvairiausių mūsų psichikos procesų (pojūčių, atminties, emocijų, mąstymo ir t. t. veikla)². Ši klaida atsiranda informacijos trūkumo ir neapibrėžtumo sąlygomis ir pasireiškia tuo, kad įvykus net ir klaidingam kategorizavimui, ši kategorija nukreipia tolimesnius psichikos procesus. Tai, savo ruožtu, apsunkina klaidos išaiškinimą. Jeigu akis jau mato du kampiukus kaip trikampio dalis, vėliau pamatę visą figūrą (ypač jei suvokimo sąlygos nelabai geros) būsime linkę išvelgti trikampį, net jeigu tai visai kita figūra.

Nusikaltimų išaiškinimas ir tyrimas, teisinių ginčų nagrinėjimas yra itin palanki dirva šiai fundamentaliajai klaidai atsirasti. Tai lemia didelis neapibrėžtumas bei naudojimų kategorijų pobūdis.

¹ *McGuire J. Property offences // Handbook of Offender Assessment and Treatment / Ed. Hollin D. R. Chichester. New York, Weinheim, Buisbare, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, LTD, 2001. P. 501–504.*

² Ši klaida vadinama fundamentaliaja taip pabrėžiant, kad ji kyla ne iš kokių nors psichikos procesų sutrikimų, o yra jų normalaus funkcionavimo padarinys, išplaukiantis iš jų organizavimo būdo.

3.6. Kategorijų pasirinkimas. Atpažinimas

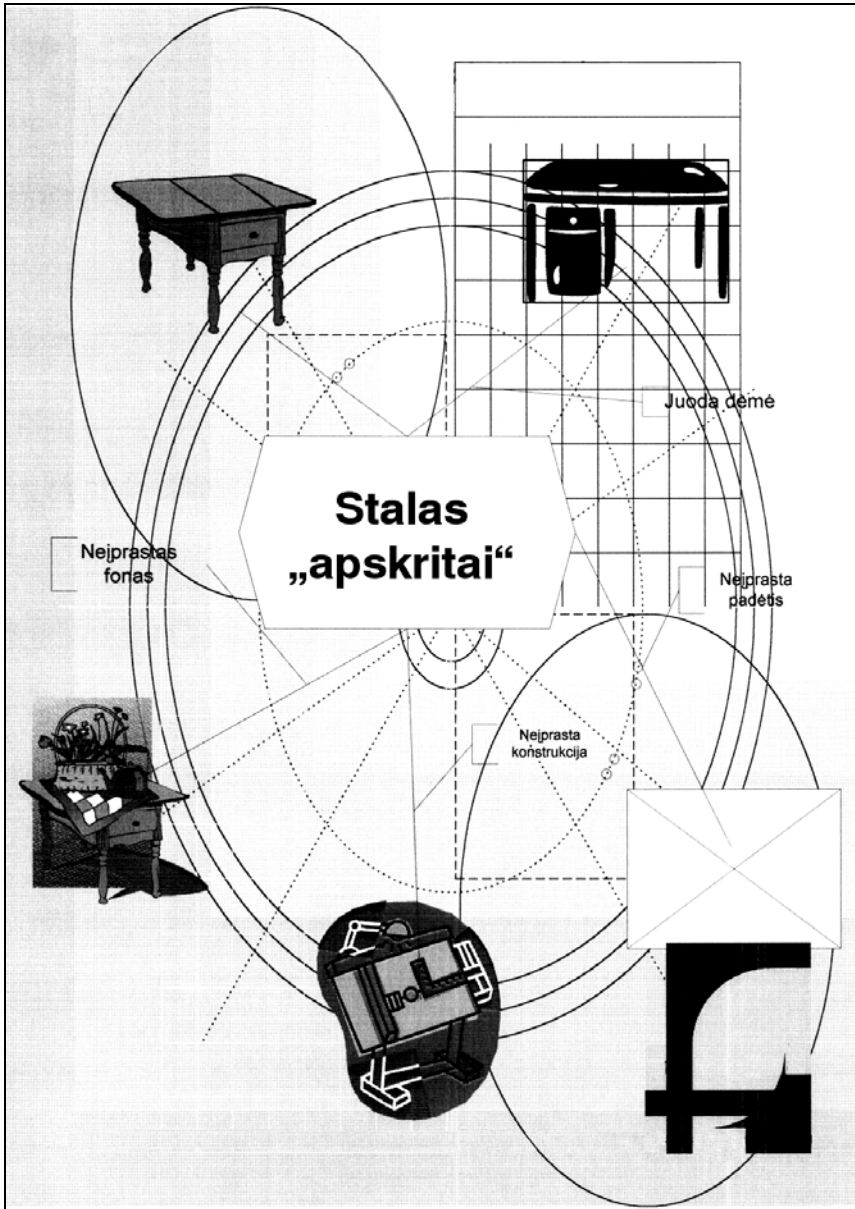
Šio skyriaus turiniui suprasti būtina išsiaiškinti, kas yra pilnos ir nepilnos atrankos algoritmas, kaip jie veikia. Taip pat reikia suvokti kiekvieno iš jų trūkumus ir privalumus.

Atpažinimo (tinkamos kategorijos paieškos) problema

Kol kas nagrinėjome, kaip įvairiausių psichikos procesus reguliuoja tam tikra kategorija. Tačiau tikrovėje viskas yra daug sudėtingiau. Iš anksto nežinome, kokia iš begalybės galimų kategorijų tinka konkrečiu atveju. Kad susistemintume savo tikrovės išpūdžius vien kategorijų nepakanka. Reikia dar nustatyti, kuri iš daugybės kategorijų yra „tinkamiausia“. Tarkime, žalia ir raudona apvali dėmė, kurią mato mūsų akys, gali būti ne tik obuolys, bet ir kitas vaisius, gėlė ar apskritai kitas daiktas. Kad nustatytumėme, kuri iš psichikos kategorijų jam labiausiai tinka, reikia iš visų psichikos kategorijų atrinkti tinkamiausią. Jeigu šio proceso dėka bus teisingai atpažintas obuolys, vadinasi kategorijos parinkimo procesas (bent šiuo atveju) veikia teisingai.

Kategorijos pasirinkimas yra labai sudėtingas procesas. Mūsų sąmonėje yra tūkstančių tūkstančiai įvairiausių kategorijų. Įsivaizduokime, kad šį sykį akys mato tam tikrą spalvų, linijų ir pan. derinį. Akys dar „nežino“, kad keletas iš visos tos daugybės linijų, spalvų ir dėmių, su kuriomis teko susidurti šį sykį – tai stalas. Jos dar „nesupranta“, kad iš tūkstančių žinomų vizualinių kategorijų būtent kategorija „stalas“ geriausiai atitinka tai, ką jos pamatė. Linijų ir spalvų mišinys akies tinklainėje gali būti viskas: ir stalas, ir dramblys – bet koks iš milijonų daiktų, kuriuos žmogus mato jį supančiame pasaulyje.

12 pav. vaizduojamos problemos, kylančios pasirenkant tinkamą kategoriją stebimam vaizdui įvardyti.

12 pav. Problemos taikant kategoriją

Kaip galima nustatyti, kokia gi kategorija tinka, kas tai? Kaip visgi galima atpažinti stalo formą?

Įsivaizduokime du kompiuterius, kurie bando išspręsti šią stalo atpažinimo problemą. Kiekvienas iš jų naudoja skirtingą algoritmą.

Pilnos atrankos algoritmas

Pirmas kompiuteris peržiūri visas kategorijas. Sakykime, atmintis saugoja aibę įvairiausių „pavyzdžių“. Mes žinome, kaip apskritai atrodo kėdė, stalas, dramblys ir tūkstančiai kitų daiktų. Taigi mūsų „kompiuteris“ gali vieną po kitos „ištraukti“ iš atminties visas tas kategorijas ir bandyti kiekvieną iš jų „pritaikyti“ spalvų ir linijų, kurias matome, mišiniui. Peržvelgę visas nuo pradžios iki galo, po to galime patikrinti, kuri iš visų mums žinomų kategorijų geriausiai tinka tam, ką matome. Jeigu geriausiai tinka kategorija „stalas“, darysime išvadą, kad matome stalą, o jeigu „dramblys“, nutarsime, kad tai dramblys.

Tai, viena vertus, gana tikslus ir objektyvus algoritmas. Juo iš tikrųjų iš visų mūsų kategorijų išsirinksim geriausiai tinkančią. Kita vertus, šis algoritmas turi vieną didelį trūkumą. Jį naudojant reikia nepaprastai daug darbo ir laiko. Pagalvokime, kiek milijonų daiktų yra pasaulyje. Mūsų galvoje gali būti kiekvieno iš jų atvaizdas. Taigi atmintyje yra daugybė tūkstančių vaizdinių kategorijų, kurių kiekvieną reikia „ištraukti“ ir „primituoti“ tam, ką matome. Be to, realus daiktas gali atrodyti labai įvairiai. Pavyzdžiui, kad ir stalas. Kokie įvairūs yra stalai! O kokia skirtinga gali būti jų padėtis. Apverstas aukštyrų kojomis stalas atrodo visiškai kitaip negu gulintis ant šono. Tas gi, savo ruožtu, atrodo visai kitaip negu normaliai stovintis. Taigi mūsų vidinis „kompiuteris“ turi ne tik palyginti kiekvieną iš milijonų pavyzdžių, kuriuos saugo mūsų atmintis, su kiekviena spalvų, dėmių ir linijų konfigūracija, kurią atspindi mūsų tinklainė. Reikia dar išbandyti įvairiausių variantus („mažas stalas“, „didelis stalas“, „apverstas stalas“ ir pan.).

Aišku, kad jeigu kompiuteris veiktų tokiu būdu (peržiūrėtų visus atmintyje saugomus vaizdus ir lygintų su kiekviena įmanoma tinklainės vaizdu, linijų, spalvų ir pan. kombinacija), tai būtų grandiozinis darbas, su kuriuo nelengva susitvarkyti ir labai galingam kompiuteriui (nors tikrovėje toks algoritmas neretai taikomas), kuris vyktų labai lėtai.

Dalinės atrankos algoritmas

Kitas mūsų kompiuteris dirba kitokiu būdu.

Šis kompiuteris turi savą „pasaulėvaizdį“. Jis įsivaizduoja, kas gyvenime būna dažniau ir kas rečiau. Patekęs į kambarį šis kompiuteris iš anksto

žino, kad jame galima tikėtis stalo, o ne dramblio. Taigi mūsų kompiuteris užuot perrinkinėjęs visus atminties pavyzdžius iškart ištraukia būtent stalo „pavyzdį“ ir pirmiausiai patikrina jį. Šis kompiuteris dirbs daug greičiau už pirmąjį.

Tačiau jis susidurs ir su papildoma problema. Jeigu paslaptینگasis daiktas iš tikrųjų panašus į stalą, šį algoritmą naudojančiam kompiuteriui tenka atsakyti į dar vieną klausimą – *ar pakankamai panašus*. Mat naudojantis pilnos atrankos algoritmu šis klausimas tiesiog nekildavo. Tiesiog kompiuteris tikrindavo visas kategorijas, visas „primatuodavo“ ir nustatydavo, kiek kiekviena iš jų tinka. Atlikus pilną atranką paaiškėdavo, kad viena iš jų tinka labiausiai. Būtent ji „nugalėdavo“, ją ir pasirinkdavome.

Kai naudojamas antrasis algoritmas ir pradėdame nuo idėjos, kad kambario centre labiausiai galima tikėtis stalo, ir iš karto bandome nustatyti, ar tai tiesa, reikia turėti papildomų „pakankamo panašumo“ kriterijų. Juk jeigu nustatysime, kad panašumas „pakankamas“, iš karto sakysime – tai tikrai stalas, kitų kategorijų toliau galime netikrinti.

Bet čia slypi klaidos pavojus. Sakykime, pradėjusi tikrinti kategorijas mūsų psichikoje veikianti programa gana greitai nustato, kad mūsų matomas daiktas pakankamai panašus į stalą. Ji sustabdo tolimesnę paiešką ir kitų kategorijų netikrina. Bet gali atsitikti, kad tarp likusių nepatiktinų kategorijų yra tokia, kuri tiktų dar labiau. Tačiau *mes apie tai nesužinosime* (juk atranka jau sustabdyta).

Be abejonės, antruoju būdu veikiantis kompiuteris nepalyginti greičiau susidorotų su kambario stovinio stalo „atpažinimo problema“. Užuot perrinkinėjęs visus atmintyje saugomus pavyzdžius, jis iš karto pradeda nuo reikiamo, labiausiai tikėtino.

Bet už tą privalumą jam tenka brangiai mokėti. Atsiranda didžiulių atpažinimo klaidų šaltinių. Mat atpažinimo kokybė, pirmiausiai, labai priklauso nuo kompiuterio „subjektyvios nuomonės“ apie pasaulį, pavyzdžiui, apie tai, kas paprastai būna kambario centre.

Antra vertus, tokio atpažinimo algoritmo taikymo rezultatas gerokai priklauso nuo to, nuo ko pradėta atranka. Jeigu žalios ir raudonos dėmės atpažinimą pradėsime nuo vaisių, didesnė tikimybė, kad ji bus atpažinta kaip vienas iš vaisių. Jeigu pradėsime nuo gyvūnų, tai padidėja tikimybė, kad bus atpažinta kaip vienas iš jų.

Trečia vertus, šis algoritmas labai priklauso nuo subjektyvaus „kompiuterio priekabumo“ – jo nuomonės, koks atitikimas vienu ar kitu atveju „pakankamas“. Jeigu pakankamo panašumo kriterijai yra labai griežti – kompiuteris dirbs lėčiau, bet darys mažiau klaidų. Jeigu jis nėra itin reiklus, gana greitai parinks kažkokią (kad ir klaidingą) kategoriją ir netikrins tolimesnių kategorijų.

Ketvirta, tokiam kompiuteriui būdinga „patvirtinimo tendencija“ – jis linkęs matyti tai, kas atitinka jo pasaulėvaizdį. Jis linkęs manyti, kad kambario centre labiausiai galima tikėtis stalo, ir kategorijų atranką pradeda būtent nuo stalo. Taigi būtent „stalo“ kategorija, nuo kurios pradėta, turi didžiausią tikimybę (ypač jeigu kompiuteris nelabai „priekabus“) būti pasirinkta kaip teisinga. Negana to, jeigu klaida tuoj pat nepaaiškės (nustatęs kategoriją kompiuteris daugiau neturėjo su ja nieko bendro), jis ir toliau manytų, kad daiktas kambario centre buvo stalas. Dar svarbiau tai, kad sustiprės jo (kompiuterio) įsitikinimas, jog kambarių centre paprastai stovi stalai. Vadinasi, kitą kartą jis lengviau priskirs kambario centre stovintį daiktą stalų kategorijai.

Kategorijos pasirinkimo pabaigą subjektyviai išgyvename kaip atradimo („A–ha!“) jausmą. Jaučiame, kad pagaliau mums aišku, ką matome, kad atpažinome mus dominantį reiškinį. Be to, įvykus atpažinimui mums sunku atsisakyti jo rezultato ir atranką pradėti iš naujo. Pažvelkime į 13 pav. Jis nupieštas taip, kad galime išvelgti ir gražuolę, ir seną moterį. Žiūrėdami į paveiksluką galime pamatyti vieną svarbų reiškinį. Kol suvokiame piešinuką kaip „grazuolę“, mums gana sunku „persijungti“ į „uošvę“. Tačiau kai pradėdame matyti „uošvę“, mums reikia specialių pastangų, kad imtume vėl matyti „grazuolę“¹. Taigi mūsų psichika tarsi sustoja ties pasirinkta kategorija („grazuolė“ arba „uošvė“), „prilimpa“ prie jos.

13 pav. Dviprasmiai paveikslai.
Patvirtinimo tendencija percepcijos etape

¹ Mes dabar neaptariame spontaninių „persijungimų“, kurie įvyksta *ilgą* laiką stebint paveikslą.

Matydamas „gražuolę“ mechanizmas, reguliuojantis mūsų percepciją, tarsi „nutaria“ – paveiksliuke „iš tikrųjų“ pavaizduota gražuolė, o ne kas nors kita. Tai lyg ir sumažina mūsų sugebėjimą pamatyti, kad vaizduojama kažkas kita.

Psichika tarsi „nusprenđė“: „Tai, ką aš matau – ne kas kita kaip gražuolė. Tai reiškia, kad jokia kita kategorija čia netinka.

14 pav. Vaizdinė kategorija. Namo iliuzija

Geras pavyzdys yra „namo“ paveikslas (žr. 14 pav.). Juk žiūrėdami į minėtą paveiksliuką suklystame ne dėl to, kad apskritai nesugebame atskirti namo nuo dekoracijos, bet dėl to, kad šiuo konkrečiu atveju per anksti nutariame, jog tai namas, ir dėl to nenagrinėjame kitų kategorijų.

Vienodai svarbūs abiejų šių algoritmų klaidų šaltiniai – ir tai, kad mes pasitenkinami pasirinkta kategorija ir toliau netikriname ir ypač (!) tai, kad „atmetame abejones“ ir manome, kad tai, ką matėme, buvo tikrai namas. Kartu teiginys, kad tai namas, iš prielaidos pereina į įsitikinimo statusą. Tai reiškia ir tai, kad dabar abejonėms sukelti, o juo labiau įsitikinimui paneigti reikės nepalyginti daugiau ir „stipresnių“, aiškesnių paneigimų – jam prieštaraujančios informacijos – negu anksčiau. Reikia, kad kas nors pasa-

kytų: „Pažiūrėk dar kartą, tik atidžiau! Tik atrodo, kad tai namas, iš tikrųjų tai kažkas kita“. Svarbus ir nustebimo jausmas, kurį patirsime nustatę, kad sena kategorija „netinka“. „Atradimą“, kad tai „ne namas“ patriame kaip savotišką „vidinį perversmą“. Mums tenka atsisakyti įsitikinimo, kuris jau tapo mūsų pasaulėvaizdžio dalimi.

Mūsų psichika naudoja ir vieną, ir kitą atrankos algoritmą. Tačiau nepilnos atrankos algoritmas taikomas žymiai dažniau.

Tuo galime paaiškinti nemažai reiškinių. Nagrinėjant įvairiausias psichikos sferas (pojūčius, mąstymą, emocijas, atmintį ir pan.) nustatomi fenomenai, rodantys, kad psichika linkusi parinkti kategorijas greitesniu ir lengvesniu keliu – remtis savo „pasaulėvaizdžiu“, matyti reiškinius taip, kaip išplaukia iš šio pasaulėvaizdžio ir „nepastebėti“ reiškinių, kurie jo neatitinka. Kaip ir pavyzdyje su stalu žmogus linkęs pirmiausiai tikrinti prielaidas, kurios atitinka jo pasaulėvaizdį, ir jeigu atitikimas „pakankamas“, jį ignoruoja visas kitas galimybes.

Patvirtinimo tendencija ir nepilnos atrankos algoritmas

Važiuodami visuomeniniu transportu kartais „pajuntame kažkieno žvilgsnį“. Atsisukę pamatome žmogų, kuris lyg ir iš tikrųjų į mus žiūrėjo. Nustatę tą faktą dar kartą susimąstome apie žmogaus psichikos paslaptinę gamą ir jos stebuklingus sugebėjimus. Tiriant šį įdomų fenomeną paaiškėjo, kad dalis žmonių važiuodami visuomeniniu transportu kartkartėmis spontaniškai atsigręžia. Vieni tai daro dažniau, kiti rečiau. Bendra tendencija yra tokia – kuo stipresnis žmogaus nerimas, tuo daugiau tokių orientacinių atsiskumimų. Tai daroma mechaniškai, žmogus neprisimena nei pačių atsiskumimų, nei, juo labiau, kiek jų buvo. Tačiau kartais atsiskęs jis pagauna kito žmogaus žvilgsnį. Tuo atsiranda jau įprastas „vienintelis paaiškinimas“ – atsiskau dėl to, kad „pajutau žvilgsnį“. Ir prasideda samprotavimai apie stebuklingus reiškinius. Visų atvejų, kai žmogus atsiskėjo ir jokio žvilgsnio nebuvo, mes tiesiog neatsimename, nekreipiame į juos dėmesio.

Šis reiškinys gerai iliustruoja vieną gana svarbią žmogaus atpažinimo ypatybę – jis linkęs orientuotis tik į faktus, patvirtinančius jo prielaidą. Nepalyginti mažiau dėmesio skiriama jį paneigiantiems faktams. „Išbandykite šį vaistą, – sako vienas pacientas kitam. – Man padėjo“. Nei vienam, nei kitam neateina į galvą pasidomėti, kiek yra žmonių, kuriems vaistas nepadėjo. Psichikos selektyvumas ir polinkis atrinkti faktus, kurie sutampa su pasaulėvaizdžiu, nustatytas atliekant daugybę įvairių žmogaus psichikos sistemų tyrimų.

M stymas ir patvirtinimo tendencija

Mąstymas lyg ir egzistuoja tam, kad padėtų žmonėms įveikti subjektyvizmą ir šališkumą, vertinti problemą objektyviai, visapusiškai, atsižvelgiant į visus „už ir prieš“. Ypač svarbus ir perspektyvus šiuo atžvilgiu atrodo ginčas, diskusija, kurių metu, kaip teigia išmintis, gimsta tiesa.

Tačiau tyrimai rodo ką kita. Tiek pats svarstydamas problemą, tiek darydamas tai diskusijoje žmogus linkęs skirtingai vertinti argumentus, kurie sutampa su jo įsitikinimais, ir tuos, kurie jiems prieštarauja. Pirmiesiems keliami mažesni, o antriesiems didesni reikalavimai. Dėl to tiek svarstymas, tiek ginčas sustiprina pirmuosius ir susilpnina antruosius.

Vieno iš tyrimų metu koledžo studentai gavo užduotį parašyti pranešimą viena iš probleminių temų, pavyzdžiui, abortai arba mirties bausmė¹. Po to jiems davė perskaityti eksperimentinių tyrimų rezultatus. Tų tyrimų rezultatai buvo neaiškūs – nei „už“, nei „prieš“. Perskaitę šią neutralią apžvalgą studentai, pritarę abortams ar mirties bausmei, manė, kad straipsnis remia teigiamą požiūrį. Tuo tarpu studentai, kurie laikėsi priešingos nuomonės, taip pat nuoširdžiai manė, kad eksperimentai remia nuostatą „prieš“.

Taigi užuot suartinusi požiūrius (kaip buvo tikimasi) neutrali apžvalga juos išskyrė. Kiekviena šalis labiausiai atkreipdavo dėmesį į informaciją, patvirtindavusią jos požiūrį.

Šis fenomenas pasireiškia tuo, kad tam tikru momentu psichika „nusprenžia“, jog atpažįstamas reiškinys yra būtent „A“. Žymus percepcijos procesų tyrinėtojas J. Bruneris teigia, kad šis sprendimas savotiškai „apakinia“ žmogų, atima jo sugebėjimą matyti tai, ką iki šio sprendimo jis tikrai sugebėjo įžvelgti.

Šiuo reiškiniu J. Bruneris paaiškina, pavyzdžiui, tokį fenomeną, kaip akcentas kalbant užsienio kalba. Jo negirdi tik pats kalbantysis. Tačiau jis sugeba pastebėti jį, kai kalba kiti, arba klausydamasis savo paties kalbos įrašo. Aiškiausiai matome psichikos procesų, reguliuojančių percepciją, „sprendimą“, kad kalbančiojo kalba pakankamai panaši į taisyklingą.

¹ Lord C., Ross L. & Lepper M. Biased Assimilation and Attitude Polarisation. The Effects of Prior Theories on Subsequently considered evidence // Journal of Personality and Social Psychology. 1979. Nr. 37. P. 2098–2109.

Atmintis ir patvirtinimo tendencija

Panašiai veikia ir atminties mechanizmai. Jiems taip pat būdinga atrinkti tai, kas atitinka pasaulėvaizdį ir „streikuoti“, kai reikia prisiminti ką nors, kas jam prieštarauja.

Atminties mechanizmų veiklą gerai iliustruoja tyrimas, atliktas Marko Snyderio laboratorijoje Minesotos universitete. Tiriamieji pradėjo skaityti jaunos moters, vardu Betti, biografiją nuo vaikystės iki momento, kai ji tapo gydytoja.

Po savaitės dalis sužinojo, kad ji buvo „normalios“ (heteroseksualios) orientacijos. Kita dalis – kad ji tapo lesbiete. Po to tiriamuosius apklausė, ką jie atsimena iš biografijos. Tuo tikslu jie atsakinėjo į klausimus apie biografijos faktus, kurie galėjo būti susiję su seksualiniu gyvenimu.

Kiekvienos iš tiriamųjų grupių prisiminimai buvo gana skirtingi. Pirmieji prisiminė daug detalių, kurios tiesiogiai arba netiesiogiai liudijo apie normalų seksualinį gyvenimą, antrieji – apie homoseksualizmą. Naujoji nuomonė aiškiausiai nukreipdavo atsiminimo procesus.

Patvirtinimo tendencija ir kit žmoni pažinimas. Buitin „psichodiagnostika“

Niekas nevaidina mūsų gyvenime tokio svarbaus vaidmens kaip kiti žmonės. Mes gyvybiškai suinteresuoti iš jų gauti teisingą informaciją. Tačiau ir čia vyrauja patvirtinimo tendencija.

Vieni iš pirmųjų šią tendenciją 1978 metais savo tyrime atskleidė M. Snyderis ir W. Swannas¹.

Koledžo studentai gavo užduotį apklausti tam tikrus žmones ir išsiaiškinti, ar jie pasižymi tam tikrais charakterio bruožais. Pusei studentų buvo užsiminta, kad žmogus, kurį jie rengiasi tirti, yra ekstravertas. Kitai pusei – kad intravertas.

Studentams buvo įteikta 26 klausimų anketa ir pasakyta, kad jie turi iš jų pasirinkti 12, kuriuos norėtų pateikti apklausos metu. Kokių gi klausimų studentai klausė savo tiriamųjų?

Tie, kurie manė, kad tiriamasis ekstravertas, pateikdavo klausimus, skirtus prielaidai apie ekstraversiją patvirtinti. Tie, kurie vadovavosi prielaida apie intraversiją, pateikdavo klausimus, kurie paprastai klausiami intravertų.

¹ Snyder M. and Swann W. Hypothesis – Testing in Social Interaction // Journal of Personality and Social Psychology. 1978. Vol. 36. P. 1202–1212.

Aiškindamas šią psichodiagnostikos taktiką, F. Zimbardo'as pateikia įdomų pavyzdį.

Įsivaizduokite, kad apklausiate jauną moterį ekstravertę. Bet jūs to nežinote ir manote, kad ji intravertė. Klausiate intraversijai išaiškinti skirtą klausimą: „Ar jums būna sunku būti atvirai su kitais žmonėmis?“. Nors ji ir ekstravertė, bet tikrai patekdavo į tokias situacijas. Dėl to norėdama, kad atsakymas būtų nuoširdus, ji gali pasakyti: „Man nelengva atsiskleisti mano tėvų amžiaus žmonėms. Be to, man nelengva būti atvirai su vaikinų, jeigu mūsų santykiai nueina per toli“. Tai išgirdę pagalvojame: „Aiški intraversija, ypač aštri tėvų ir priešingos lyties atstovų atžvilgiu“.

Itin ryškus patvirtinimo tendencijos pasireiškimas – okultiniai tikėjimai. Ar tikite aiškiaregyste, pranašystėmis, telepatija, ekstrasensine chirurgija, gydomaisiais kristalais, psichokineze, astralinėmis kelionėmis, levitacija, Bermudų trikampio paslaptimis, neatpažintais skraidančiais objektais, augalų sąmone, aura, vauduokliais? Jeigu nors kartą atsakėte „taip“, nesate vienišas. JAV koledžų studentų apklausa parodė, kad 99 proc. tiki bent vienu iš minėtųjų reiškinių¹.

Visi jie remiasi „atskirais patvirtinančiais pavyzdžiais“. Įsivaizduokite, kad pagalvojote apie seniai matytą draugą, ir jis jums paskambina. Na kaip čia nepagalvoti apie telepatiją! Aišku, jūsų gyvenime buvo daugybė atvejų, kai pagalvodavote apie įvairius žmones, bet jie neskambindavo. Visi jie pamiršti. Tik tas konkretus atvejis, kai kažkas įvyko, įkvepia vaizduotę. Tik jis susilaukia susidomėjimo ir paaiškinimo (aišku, mistinio). Pagaliau faktas, kad paslaptingos jėgos pasireiškia tik vieną kartą, nesuvaidino jokio vaidmens. Faktas ir jo paaiškinimas įgauna įsitikinimo statusą ir tampa individo „pasaulėvaizdžio“ dalimi.

Psichikos procesas „totalitarizmas“

Šis psichikos procesų pastovumas, polinkis ignoruoti įsitikinimų neatitinkančią informaciją ir atvirumas bei jautrumas atitinkančiai buvo pavadinti žmogaus psichikos „per dideliu pasitikėjimu savimi“.

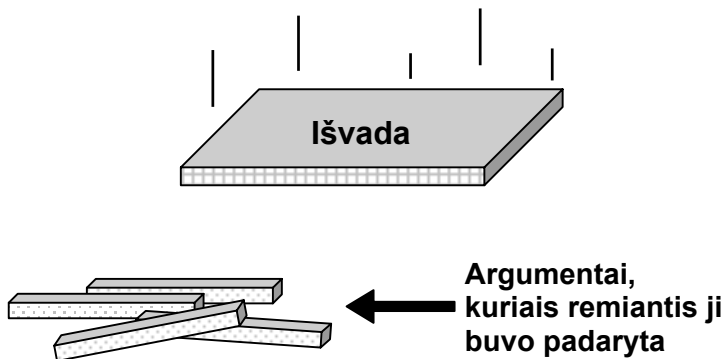
Amerikiečių psichologas Antony Greenwaldas (1980) sugalvojo dar aiškesnį šios tendencijos pavadinimą². Jis pavadino tai psichikos „totalitarizmu“. Jo nuomone, žmonėms būdingas „totalitarinis ego“.

¹ Messer W., Griggs R. A. Student Belief and Involvement in the Paranormal and Performance in Introductory Psychology // Teaching of Psychology. 1989. Vol. 16 (4). P. 187–191.

² Greenwald A. G. The Totalitarian Ego. Fabrication and Revision of Personal History // American Psychologist. 1980. Vol. 35. P. 603–618.

Palyginimo pagrindas yra tai, kad žmogaus psichika priešinasi savo pasaulėvaizdžio pokyčiams lygiai, kaip nedemokratinė totalitarinė valstybė priešinasi socialinėms naujovėms, informacijai, neatitinkančiai oficialios ideologijos. Totalitarinės valstybės linkusios „perrašinėti istoriją“ taip, kad ji atitiktų partinę liniją. Psichikos sistemos, susijusios su informacijos gavimu ir apdorojimu ir nukreipiančios kitus psichikos procesus, taip pat atrenka, „perrašo“, „papildo“, „ištaiso“ esamą informaciją taip, kad ji atitiktų pasaulėvaizdį.

Žmonės yra „kognityviniai konservatoriai“ – jie nenori keisti savo minčių apie pasaulį ir jo objektus. Šis konservatizmas daug stipresnis, negu mes manėme anksčiau, ir (o tai ypač svarbu) nei paprastai mano pats žmogus. Vyksta procesas, kurį geriausiai galėtume pailustruoti paveikslu, kuriame vaizduojama, kad lentelės jau nieks nelaiko (15 pav.).

15 pav. Išvada tampa nepriklausoma nuo argumentų

Kalbame apie reiškinį, kai įsitikinimas išlieka netgi tada, kai jį grindusi informacija buvo visiškai diskredituota. Negana to, tai gali padaryti tas pats žmogus, kuris įtikino, kad ji teisinga.

C. A. Andersonas, L. Ross'as ir jų kolegos, dirbantys JAV Stanfordo universitete, atliko labai įdomų eksperimentą¹. Tyrinėtojai davė tiriamiesiems perskaityti išgalvotą informaciją apie tai, kokią poveikį gaisrininko darbui turi polinkis rizikuoti. Vieniems buvo pateikta informacija, iš kurios sekė, kad linkusieji rizikuoti tampa gerais gaisrininkais, kiti gavo priešingo

¹ Anderson C. A., Lepper M. R., Ross L. Perseverance of Social Theories: The role of Explanation in the Persistence of Discredited Information // Journal of Personality and Social Psychology. 1980. Vol. 39. P. 1037–1049.

turinio informaciją. Po to ir vieni, ir kiti buvo paprašyti parašyti darbą apie ryšį tarp polinkio rizikuoti ir sugebėjimo dirbti gaisrininku. Tada prasidėjo įdomiausia tyrimo dalis. Tiriamiesiems buvo atvirai pasakyta, kad visa informacija išgalvota, kad ji neteisinga ir to, koks iš tikrųjų yra ryšys, niekas nežino. Jiems buvo pasakyta, kad visi „atsitikimai gaisro metu“, kuriais buvo remiamasi, nuo pradžios iki galo išgalvoti.

Tačiau nepaisant tokios negailestingos diskreditacijos tiriamieji ir toliau laikėsi susiformavusios nuomonės. Tie, kas teigė, kad rizikos pomėgis naudingas gaisrininko profesijai, ir toliau tuo tvirtai tikėjo. Lygiai taip pat ir tie, kurių nuomonė buvo priešinga, laikėsi jos.

Kaip pasakė žymus psichologas Robertas Čaldinis „įsitikinimai patys sau išsiaugina kojas“. Taigi matome dar vieną fundamentalią klaidą – tai patvirtinimo tendencija, kylanti iš nepilnos kategorijų atrankos algoritmo. Kaip ir klaida esant kategorizavimui, ši nėra kokių nors psichikos procesų veiklos sutrikimų ar nesklandumų padarinys. Ji – normalios psichikos normalaus veikimo išdava. Ji nėra ir kažkas atsitiktinio, nebūdingo psichikai. Kaip tik priešingai – ją lemia esminiai jos veiklos bruožai.

Šis psichinės informacijos apdorojimo algoritmas, viena vertus, suteikia psichikai puikias galimybes veikti greitai, maksimaliai atsižvelgiant į jau turimą patirtį ir žinias. Tačiau su šiais pranašumais glaudžiai susiję ir trūkumai, kurių svarbiausias – antroji fundamentali klaida – patvirtinimo tendencija.

Patvirtinimo tendencijos pasireiškimas nagrin jant byl teisme

Siekdami išaiškinti tiesą byloje kriminalinės justicijos dalyviai: tardytojai, prisiekusieji, teisėjai kuria nusikaltimo versijas ir siekia jas ištirti.

Atliekant šios veiklos tyrimus buvo nustatyta aiški patvirtinimo tendencija. Pavyzdžiui, prisiekusiųjų tyrimas parodė, kad patvirtinimo tendencija yra pagrindinė nustatant, ar teisiamasis kaltas, ar nekaltas. Siekdami išaiškinti jo kaltumą, prisiekusieji pirmiausiai konstruoja įmanomą (kaip jiems atrodo) įvykių versiją ir po to ieško jos patvirtinimų¹.

Labai palankios sąlygos patvirtinimo tendencijai pasireikšti atsiranda ikiteisminio tyrimo metu. Ikiteisminio tyrimo tikslas yra išaiškinti tiesą byloje. Tam tikslui tarnauja tardymo veiksmai (apklausa, krata, akistata ir pan.) ir kardomosios priemonės (suėmimas, rašytinis pasižadėjimas neiš-

¹ *Kuhn D., Weinstock M., Flaton R.* How Well do Jurors Reason? Competence Dimensions of Individual Variation in a Juror Reasoning Task // *Psychological Science*. 1994. Vol. 5. P. 289–296.

vykti ir pan.). Vienos tų priemonių yra griežtesnės, labiau riboja kaltinamojo teises, kitos švelnesnės. Griežtesnės yra stipresnio poveikio, bet suteikia daugiau tyrimo galimybių. Tačiau kad tardytojas gautų teisę jas taikyti, jis turi turėti svaresnių įrodymų, kad asmuo padarė nusikaltimą. Sprendimą dėl kaltinamojo apklausos tardytojas gali priimti ir savarankiškai. Tačiau leidimą kratai atlikti gali duoti tik teisėjas, ir jam reikia pateikti svarių įrodymų, kad kaltinamasis tikrai padarė nusikaltimą. Dėl to tardytojas atsiduria paradoksaliaje padėtyje, jam reikia gauti kuo daugiau įrodymų, kad asmuo padarė nusikaltimą, kad galėtų naudoti veiksmingesnes priemones nustatydamas, ar žmogus tikrai tą nusikaltimą padarė.

Tai gerokai sustiprina patvirtinimo tendenciją. Tardytojas pastebi kiekvieną detalę, rodančią, kad kaltinamasis kaltas, ir yra aklas kiekvienai tai paneigiančiai.

??? Užduotis ???

Sukurkite psichologinį portretą žmogaus, kurio ryškiausias bruožas yra stipri patvirtinimo tendencija.

Aprašykite gyvenimo sąlygas, kuriomis šiam žmogui sekasi ypač gerai.

3.7. Psichika ir problemų sprendimo algoritmai

Dauginate vieną skaičių iš kito, gaunate tų skaičių sandaugą. Kas įvyko? Iš esamos informacijos (dviejų skaičių) gavote naują informaciją – jų sandaugą. Tai tikrai nauja informacija, nes anksčiau tų skaičių sandaugos nežinojote. Naująją informaciją gavote atlikę „informacijos apdorojimo operaciją“ – daugybą.

Kad ir ką žmogus daro, mąsto, jaučia, pyksta, myli, jis apdoroja esamą informaciją, siekdamas gauti naują. Tradiciškai informacijos apdorojimas dažniausiai siejamas su mąstymu. Buvo priešinami šaltas mąstymas ir karšti jausmai, šalta ir protinga galva ir karšta širdis. Tačiau „mąsto“ ir jausmai, ir pojūčiai, ir atmintis. Nė vienas psichikos procesas nevyksta be įvairaus pobūdžio informacijos apmąstymo ir jo dėka gautos naujos informacijos. Informacijos apdorojimas – naujos informacijos gavimas apdorojant esamą yra daugelio psichikos procesų pagrindas. Pojūčių, suvokimo, atminties, dėmesio pagrindas yra įvairių informacijos apdorojimo operacijų atlikimas, kurių dėka gaunama įvairiausia nauja informacija.

Pratybos

Perskaitykite toliau pateiktą ištrauką. Tai žmogaus, pavyduliaujančio savo žmonai, jausmų aprašymas.

Pabraukite sakinius, kuriuose kalbama apie informacijos apdorojimo procesus ir pažymėkite kiekvieną atitinkama raide (I – išvados, „SA – savaimė aiškūs“ teiginiai, PR – prisiminimai, PA – palyginimai).

Apimtas pavydo jausmo vyras grįžta namo, ketindamas netikėtai užklupti žmoną su menamu meilužiu¹.

„Nesuvokdamas, kodėl taip vėlai pro mūsų langus matyti šviesa, aš, būdamas tos pačios sielos būsenos, tikėdamasis kažko baisaus, pakilau laiptais ir paskambinau. Duris atidarė geras, rūpestingas ir labai kvailas liokajus Jegoras. Pirma, kas krito man į akis, buvo prieškambaryje ant kabiklio šalia kitų drabužių kabantis jo apsiaustas. Aš turėjau nustebti, bet nenustebau, nes šito tikėjaisi. Taip ir yra – tariau pats sau... Aš negalėjau įkvėpti oro ir sulaukyti virpančių žandikaulių... Aš vos nepravirkau, bet tučtuojau šėtonas man pakuždėjo: „Verk, rodyk savo švelnius jausmus, o jiedu ramiai išsiskirs, kaltės įrodymų nebus, ir tu visą amžių abejosi ir kankinsies“. Ir jautrumo kaip nebūta, tuojau atsirado keistas jausmas. Jūs nepatikėsite, aš pajutau džiaugsmą, kad dabar pasibaigs mano kančios, kad dabar aš galiu ją nubausti, galiu nusikratyti ja, kad aš galiu duoti valią savo pagiežai. Ir aš daviau valią savo pagiežai, aš tapau žvėris, piktas ir gudrus žvėris...“

Norėjau atsistoti, bet negalėjau. Širdis taip plakė, jog negalėjau pastovėti ant kojų. Taip, aš mirsiu nuo smūgio. Ji nužudys mane. Jai šito ir tereikia. Ką jai reiškia nužudyti? Bet ne, tai jai būtų labai naudinga, ir šito malonumo aš jai nepadarysiu“.

O štai nusikaltėlio minčių, jausmų bei veikslių nusikaltimo metu aprašymas:

„Kai žmonės sako, kad jie ištikti siuto priepuolio neatsimena nieko, ką daro, jie kalba nesąmones, netiesą. Aš viską atsiminiau ir nė sekunde nepraradau atminties. Juo stipriau kaitinau savo širdyje siutulio garus, juo ryškiau ėmė liepsnoti suvokimo šviesa, kurioje negalėjau nematyti viso to, ką aš dariau. Kiekvieną sekundę, netgi, atrodo, truputį anksčiau, aš žinojau, ką dariau, tarytum tam, kad būtų galima gailėtis, kad galėčiau pats sau pasakyti, jog galėjau sustoti. Aš žinojau, kad smogiu žemiau šonkaulių ir kad durklas įsmigs.“

¹ Plg. Tolstojus L. Kreicerio sonata. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958. P. 132–140.

Tą minutę, kai tai dariau, aš žinojau, kad darau kažką baisaus, darau tai, ko dar niekuomet nesu daręs, ir tatau turės baisių pasekmių. Bet šitas suvokimas švystelėjo kaip žaibas, ir po to tuojau sekė pats poelgis. Aš girdėjau ir atsimenu, kaip vieną akimirką pasipriešino jos korsetas ir kaip po to peilis smigo į minkšta vietą“.

Kiekvienas iš toliau esančių klausimų žymi kitokį informacijos apdorojimo algoritmą. Perskaitykite kiekvieną ir sugalvokite jam pavadinimą.

Esant kokiai temperatūrai sušalo vanduo?

Kas parašė „Respubliką“?

Kodėl auksas brangesnis už varį?

Paaiškinkite, ką reiškia žodis „keistas“.

Sudėkite paveikslą iš atskirų gabaliukų.

Ar skiriasi šios dvi spalvos?

Ko trūksta paveiksluke?

Kas padarė nusikaltimą?

Pakeiskite kitu žodžiu žodį „nuoširdus“.

Suvokimas ir nes moningas informacijos apdorojimas

Spalvų, linijų, formų mišinio patekimas į mūsų akies tinklainę – tai tik pirmoji visos šios pradinės informacijos apdorojimo operacijų grandinė. Jos metu atliekama analizė ir nustatoma, kur apačia, kur viršus, kas arčiau, kas toliau, kas yra šviesa, tamsa, formos ir atstumas tarp jų.

Tų operacijų ypatumai ypač gerai matomi nagrinėjant vadinamąsias matymo iliuzijas.

Viena iš jų – atstumo iliuzija. Kai „iš akies“ nustatome nuotolį iki kito upės kranto, rezultatas būna labai skirtingas, atsižvelgiant į tai, ar tarp tų krantų kas nors yra (valtis ar pan.). Jeigu taip, tai atstumas įvertinamas kaip didesnis. Jis atrodo dar didesnis, jeigu tarp krantų plūduriuos ne viena, o dvi valtys.

Matome, kad protinga žmogaus akis nustatydamą atstumą remiasi „neišsąmoninta“ išvada: „Tarp krantų telpa daugiau daiktų, vadinasi ir atstumas didesnis“¹. Daugelį šimtmečių mokslininkams buvo mįslė – kodėl mė-

¹ Panašūs efektai nustatomi ir vertinant laiko trukmę. Jeigu individas užsiėmė vienu stambiu darbu, jis linkęs suvokti tą patį periodą kaip trumpesnį. Jeigu atliko keletą smulkių darbų, atsiranda laiko „pailgėjimo efektas“ (žr. Экспериментальная психология / ред. Фресс П., Пиаже Ж. Москва: Прогресс, 1978. Т. 6. С. 112). Tačiau norėtume pabrėžti, kad toks atstumo iliuzijos paaiškinimas dabartinėje psichologijoje jokia būdu nėra vienintelis. Iš tikrųjų tą iliuziją gali sukelti ir kiti psichologiniai procesai.

nulis prie horizonto atrodo daug didesnis negu tada, kai jis aukštai danguje. Vis labiau linkstama prie atsakymo, kad iliuzijos pagrindas yra neišsąmonintas palyginimas ir juo remiantis daroma išvada. Kai mėnulis yra prie horizonto, jis yra greta medžių ir kalnų, kuriuos matome ta pačia kryptimi. „Protinga akis“ palygina mėnulio diską su jais ir daro (neišsąmonintą) išvadą: „Vadinasi, mėnulis daug didesnis už juos“¹.

Atmintis ir informacijos apdorojimas

Iš pirmo žvilgsnio atmintis atrodo susijusi su informacijos įsiminimu ir atkūrimu, o ne apdorojimu. Štai mes įsiminėt naują žodį, o po to jį atkūrėme.

Tačiau atminties tyrimai parodė, kad atmintis „mąsto“, tiek įsiminimas, tiek atsiminimas vyksta renkantis naujos informacijos sutvarkymo ir senos paieškos strategijas.

Remdamasi turima informacija atmintis „nutaria“, kur begaliniuose atminties kloduose gali būti informacija, kurios ieškome, kokia ji turi būti, pagal kokius požymius galėsime ją rasti. Psichologai atrado nemažai patvirtinimų, kad atlikdama paiešką begaliniuose savo „aruoduose“ atmintis „samprotauja“.

Geras pavyzdys – „puiki“ šachmatininkų atmintis. Jų sugebėjimas keletą sekundžių pažiūrėjus į lentą tiksliai atsiminti, kokios figūros stovi kiekviename iš 64 langelių, yra glaudžiai susijęs su žaibiška partijos analize. Jeigu figūros lentoje stovi be jokios sistemos, šachmatininkas atsimena jų išdėstymą ne geriau negu paprastas žmogus. Tiek įsimindamas, tiek atkurdamas informaciją šachmatininkas (neretai pats to nesuvokdamas) „mąsto“. Bandydamas prisiminti, kokia figūra stovi, šachmatininkas pirmiausia pamąsto, kokia turi stovėti, ir ši išvada tampa atminties „kabliu“, „ištraukiančiu“ reikiamą prisiminimą.

Tokie pat „mastantys“ yra kiti psichikos procesai: vaizduotė, dėmesys ir kt.

Taigi informacijos apdorojimas yra įvairiausių žmogaus psichikos procesų pagrindas. Jeigu mums reiktų palyginti, tai tuos procesus turėtumėme lyginti ne tiek su srove (tai lyg ir savaime išplaukia iš žodžio „procesas“), kiek su nenutraukiama medžiaga, kurios siūlai – tai begalinės klausimų, samprotavimų, išvadų ir tolimesnių klausimų bei samprotavimų grandinės. Šis informacijos apdorojimo procesas „tvarko“ atminties, suvokimo ir kitų procesų darbą.

¹ Nuoširdžiai rekomenduojame susipažinti su regėjimo ir kitų vaizdų apdorojimu ir atitinamomis iliuzijomis D. Myerso vadovėlyje „Psichologija“. Vilnius, 2000.

3.8. Informacijos apdorojimo algoritmų pobūdis

Matėme, kad mūsų psichika apdoroja įvairiausią informaciją ir tuo tikslu atlieka įvairiausias operacijas. Tačiau tarp visų tų operacijų nėra nė vienos, kurią galėtų atlikti tik žmogus. Žmogus gali padaryti loginę išvadą, bet lygiai tokią pat išvadą gali padaryti ir atitinkamai užprogramuotas kompiuteris. „Protinga“ ir mąstanti žmogaus akis nustato atstumą tarp dviejų objektų. Lygiai taip pat ir lygiai tokiais pat būdais atstumą gali nustatyti ir kompiuteris. Pavyzdžiui, jeigu kaip ir žmogus nustatydamas atstumą jis atsižvelgs į tai, kiek daiktų „telpa“ tarp pradinio ir galutinio taško (pavyzdžiui, tarp upės krantų), tai toks kompiuteris netgi turės tas pačias atstumo iliuzijas kaip žmogus.

Taip yra ne dėl to, kad žmogus būtų kompiuteris¹. Esmė ta, kad vienoks ar kitoks informacijos apdorojimo būdas priklauso ne nuo to, kas apdoroja, bet nuo *informacijos pobūdžio*. Teisingas logines tam tikrų faktų išvadas galima padaryti tik remiantis logikos taisyklėmis. Tos taisyklės tos pačios ir žmogaus, ir kompiuterio, ir plėšrūno, kuris bando nustatyti, kaip geriau sugauti grobį, ir ateivio iš kosmoso.

Lygiai taip pat regimosios ar girdimosios informacijos atpažinimas vyksta panaudojant algoritmus, kurių daugelis aprašyti matematinės statistikos darbuose, skirtuose atpažinimo procesams. Aišku, žmogus gali panaudoti vienus iš tų algoritmų, kompiuteris kitus, o kitoks kompiuteris – dar kitokius. Tačiau nėra tokio „žmogiškojo algoritmo“, kuris iš principo negali būti užprogramuotas kompiuteryje, ir nėra tokio kompiuterio, kurio negalėtų panaudoti žmogus.

Visa tai nurodo būdą, kaip reikia tirti informacijos apdorojimo operacijas, kurias atlieka žmogus. Pirmas žingsnis – nustatyti, kokie tokios informacijos apdorojimo algoritmai efektyvūs. Antras – ar būtent taip veikia žmogus. Jeigu paaiškėja, kad žmogus veikia kitaip, tenka atsakyti dar ir į trečią klausimą – kodėl.

Daugiausia šioje srityje nuveikė psichologai, nagrinėjantys mąstymo, ypač sprendimo priėmimo, suvokimo, atminties, tikimybės (subjektyviosios tikimybės) vertinimo problemas.

Visi šie tyrimai leido nustatyti du esminius faktus.

¹ Ar žmogus yra kompiuteris, ar ne, priklauso, aišku, nuo to, kaip suprasime žodį „kompiuteris“. Žmogus *nėra* „Pentiumas 4“, bet *yra* informacijos apdorojimo sistema.

Žmogus toli gražu ne visada panaudoja teisingus informacijos apdorojimo algoritmus, tai yra tokius, kurie užtikrina teisingą išvadą. Žmogus nepanaudoja tų algoritmų net ir tada, kai gerai juos išmano. Jis verčiau linkęs plačiai naudoti netikslus ir klaidingus algoritmus. Netikslūs algoritmai užtikrina teisingą išvadą tik įprastomis, „tipiškomis“ sąlygomis. Tuo tarpu klaidingi iš viso neužtikrina teisingos išvados. Kaip sustojusio laikrodžio rodmenys pritaikius tuos algoritmus gautos išvados gali būti kartais teisingos, bet nemažesnė tikimybė, kad jos bus neteisingos.

„Supaprastinti“ informacijos apdorojimo algoritmai

Šiai grupei priskiriame daugelį informacijos apdorojimo algoritmų, kurie iš esmės tie patys, kaip ir aprašytieji logikos, aibių teorijos, algoritmų teorijos atitinkami algoritmai.

Kai kurie iš tų informacijos apdorojimo algoritmų yra labai paprasti ir elementarūs. Tačiau kiti yra daug sudėtingesni. Naudodamas šiuos informacijos apdorojimo algoritmus žmogaus „kompiuteris“ supaprastina juos, pasirenka „primityvesnį variantą“.

Diane Halpern iliustruoja tai pokalbio fragmento pavyzdžiu. Kalbėdamas apie bendrą pažįstamą Džoną, vienas pašnekovas pasakė kitam: „Žmonės, kurie lanko roko koncertus, vartoja narkotikus. Džonas juos lanko. Vadinasi, ir jis vartoja narkotikus“.

Konstrukcija rodo, kad samprotaujant panaudotas kategorinis silogizmas. Yra du teiginiai, iš kurių remdamiesi logikos dėsniais gauname trečią.

Vienintelis šios išvados skirtumas nuo formalios logikos reikalavimų yra tas, kad nepatikslinami vadinamieji „kvantoriai“. Logikos specialistas papriekaištautų anksčiau pateiktam samprotavimui sakydamas, kad šiuose teiginiuose praleisti žodžiai „visi“, „kai kurie“. Minėtas silogizmas būtų teisingas, jeigu būtų nurodyta, kad „visi“, kas lanko roko koncertus, vartoja narkotikus. Galbūt tai ir neatitiktų tikrovės, bet pats algoritmas būtų teisingas, ir logikos atžvilgiu išvada būtų teisinga. Iš tikrųjų, įsivaizduokite, kad tai tiesa, kad visi, kurie lanko roko koncertus, vartoja narkotikus. Tarkime, mus domina, ar Džonas juos vartoja. Sužinoję, kad jis lanko roko koncertus, padarysime logiškai nepriekaištingą išvadą, kad ir jis juos vartoja. Tačiau jeigu kvantorius bus „dauguma“ ar „kai kurie“, ši išvada bus neteisinga.

Negana to, vienas pašnekovas gali turėti omenyje tikimybinę išvadą (yra didelė ar tam tikra tikimybė, kad žmonės, kurie lanko roko koncertus, vartoja narkotikus). O kitas manys, kad turima omenyje visi, kas lanko tuos koncertus.

Jokiu būdu negalime sakyti, kad algoritmas, kurį pritaikė minėtasis žmogus, visiškai neteisingas. Jis tik primityvus. Gali atsitikti, kad taikant šį primityvų algoritmą bus gauta apytikriai teisinga išvada – iš tikrųjų, narkotikų vartojimas gana populiarus tarp tokių koncertų lankytojų. Ir ko gero Džonas tikrai yra juos išbandęs. Tačiau gali būti padaryta ir klaidinga išvada.

Tokio algoritmo veikimo tikslumo pakanka, jeigu:

- nereikia ypač didelio tikslumo (pašnekovams nėra labai svarbu nustatyti, ar Džonas vartoja narkotikus),
- išvados reikia labai greitai, tada geriau ją daryti paprasčiausiu (kad ir nevisai tikslu) būdu,
- reikia padaryti *kažkokią* (nebūtinai teisingą) išvadą. Pavyzdžiui, neturime pakankamai informacijos, kad priimtumėme teisingą sprendimą, bet būtinai reikia *kažkaip apsispręsti* Džono atžvilgiu. Paskui tą išvadą bus galima pakoreguoti.

Toks suprimityvintas algoritmas gali būti taikomas apdorojant įvairiausia informaciją, veikiant įvairiausiems psichikos procesams. Pavyzdžiui, rega.

Percepcijos procesų tyrinėtojai daug dėmesio skiria vadinamajam „suvokimo schematizavimui“. Prisiminkime atstumo suvokimo iliuziją. Jeigu tarp upės krantų kažkas yra (pvz., valtis), atstumą tarp jų pervertiname. Tai įvyksta veikiant tam pačiam supaprastintam silogizmui, kuris atrodo maždaug taip:

Didesniame atstume telpa daugiau daiktų.

Upėje tarp krantų telpa valtis.

Vadinasi, atstumas didesnis.

Nesunku pažinti tą patį supaprastintą kategorinį silogizmą, kuris veikė, kai buvo aptariama, ar Džonas vartoja narkotikus. Kaip ir Džono atveju trūksta kvantoriaus (pvz., „dažniausiai“). Tačiau nurodytas algoritmas matyt dažnai būna gana tikslus.

Kitas pavyzdys – implikacijos (teiginiai, kurie jungiami žodžiais „jeigu“). Logika skiria paprastą ir griežtą implikaciją. Pastaruoju atveju „jeigu“ reiškia „jeigu ir tik jeigu...“. Pavyzdžiui, jums kažkas pasako: „Jeigu padarysi šį darbą, gausi 100 Lt“. Paprasta implikacija reiškia tik teiginį, kad „jeigu individas padarys nurodytą darbą, tai jis gaus tuos pinigus“. Tačiau ji nereiškia, kad negaus, jeigu nepadarys. Galbūt tuo atveju jis gaus minėtą sumą už ką nors kita. Griežta implikacija, priešingai, reiškia „jeigu ir tik jeigu...“. Suprimityvinta implikacija neskiria šių niuansų. Įdomiausia, kad dauguma

žmonių supranta tą skirtumą, arba jiems bent nesunku jį paaiškinti. Tačiau tai netrukdo jiems naudotis primityvesniu.

Supaprastinta implikacija dažnai naudojama atpažinimo, atminties, mąstymo procesuose.

Pojūčius ir suvokimą tiriantys psichologai jau seniai suprato, kokia svarbi percepcijos procesuose mąstymo veikla. Dar praėjusio šimtmečio percepcijos tyrinėtojas Helmholtzas kalbėjo apie „neįsisąmonintus samprotavimus“, sukeliančius savotišką „laukimo efektą“. Pavyzdžiui, jeigu akis priprato po A paprastai matyti B, pradeda veikti neįsisąmonintas samprotavimas „jeigu A, tai B“, jis sukelia B laukimą ir dėl to atsiranda regėjimo klaidos.

Šiuos efektus vėliau tyrė gruzinių mokslininkas D. N. Uznadze. Jo eksperimentų idėja buvo tokia: tris kartus būdavo pateikiami apskritimai A ir B, iš kurių A didesnis. Po to iš karto būdavo parodomi du vienodi apskritimai. Paaiškėjo, kad tiriamieji linkę juos suvokti kaip nevienodus, antrojo dydis būdavo sumažinamas. Garsus šveicarų mokslininkas Ž. Piaže modifikavo šį eksperimentą ir atliko vaikų tyrimą. Paaiškėjo, kad didėjant amžiui (ir vystantis mąstymui) šis efektas stiprėja¹.

Supaprastinti loginiai algoritmai toli gražu nėra vieninteliai, kuriuos psichika naudoja įvairiausiai informacijai apdoroti. Tai įvairiausios supaprastintos priežastingumo schemas, įvykio tikimybės įvertinimo būdai ir pan.²

Tai, kad mūsų psichika informacijai apdoroti naudoja supaprastintus algoritmus, nėra nei gerai, nei blogai. Supaprastinti algoritmai turi savų privalumų – pirmiausia, greitį. Tačiau tikrasis pavojus tas, kad nesuvokiamos potencialios klaidos, taikomas supaprastintas algoritmas, o jo dėka gauta išvada panaudojama taip, lyg buvo taikytas tikslus algoritmas.

Klaidingi informacijos apdoravimo algoritmai

Matėme, kad naudodami supaprastintus algoritmus dažnai prieiname teisingų išvadų. Iš esmės tie algoritmai remiasi logikos dėsniais, tik labai juos suprimityvina. Klaidingi algoritmai nesiremia jokia logika. Kartais ir jais remiantis gauta išvada pasitvirtina, bet tai jau daugiau atsitiktinumas. Minėjome, kad net ir sugedęs laikrodis du kartus per parą rodo teisingą laiką. Tačiau net ir teisingi rodmenys tokiu atveju nereiškia, kad laikrodis geras.

¹ Экспериментальная психология / под ред. Фресс П., Пиаже Ж. Москва: Прогресс, 1978. Т. 6. С. 45.

² Myers D. Psychologija. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2000. P. 325–342.

Šie algoritmai dažnai vadinami euristiniais. Toks pavadinimas kelia abejonių. Mat paprastai euristiniais vadiname „paieškos algoritmus“. Jie tiesiogiai prie tiesos neatveda, tačiau bent nurodo, kaip ieškoti kelio.

Kitaip yra su euristiniais algoritmais, kuriuos naudoja psichika. Jie tik atrodo kaip loginis samprotavimas. Paminėkime kai kuriuos iš jų.

„Kartu reiškia todėl“

Vienas svarbiausių psichikos algoritmų apdorojant įvairiausią informaciją yra asociacijų kūrimas. Jeigu du reiškiniai ar įvykiai yra arti vienas kito laike (įvyksta kartu) ar erdvėje, psichika daro „išvadą“, kad jie susiję įvairiausiais ryšiais: priežastiniais (vienas lemia kitą), struktūriniais (yra vienas kito dalys) ir pan.

Amerikiečių psichologas R. Munsonas pateikia linksmą šio reiškinio iliustraciją¹.

Fermeris važiuodamas su savo žmona traukiniu pamatė, kad priešais sėdintis žmogus išsitraukė bananą ir pradėjo valgyti. „Ei, mister! – sušuko jis, – Ką jūs valgote?“ „Bananą, – atsakė žmogus. Jeigu norite, paragaukite“. Fermeris paėmė bananą, apvalė jį, davė gabaliuką žmonai ir kaip tik tuo momentu, kai jis suvalgė pirmą kąsnį, traukinys įvažiavo į tunelį. „Nevalgyk, Mod, – sušuko jis, – apaksi!“.

Anglų patarlė sako: „Nežinau, jis pavogė ar iš jo pavogė, bet jis yra įsipainiojęs į šią nešvarią istoriją“.

Abiem atvejais reiškiniai seka vienas po kito, tačiau mūsų psichika „daro išvadą“, kad vienas (ankstesnis) yra kito (vėlesnio) priežastis.

„Todėl, kad jis toks“

Šis algoritmas labai svarbus. Jo esmė – daikto savybių sutapatinimas su pačiu daiktu.

Kodėl individas taip elgiasi? Atsakymas paprastas: „Todėl, kad jis toks yra. Jam tai būdinga“.

Samprotaujant apie nusikalstamumą ir nusikaltėlius šis algoritmas taikomas ypač noriai. Ilgus amžius jis buvo pasitelkiamas atsakant į klausimą, kodėl žmogus padarė nusikaltimą. Atsakymas būdavo toks: dėl to, kad jis yra nusikaltėlis („antisociali asmenybė“, jam būdingi „nusikaltėlio bruožai“, „nusikalstami polinkiai“, jis „sugedęs“ ir pan.). Jeigu žmogus padarydavo keletą nusikaltimų, iš to sekdamo, kad tie bruožai labai ryškūs. Į klausimą, kodėl žmogus padarė keletą nusikaltimų, būdavo atsakoma: „Todėl,

¹ Munson R. The way of words. Boston: Houghton Mufflin, 1976. P. 277.

kad jis užkietėjęs nusikaltėlis“. Į klausimą, iš kur apie tuos bruožus žinome, sekė atsakymas: „žinome, nes jis padarė nusikaltimą“.

Kiti tokio samprotavimo pavyzdžiai¹:

„Reikia padidinti leistiną važiavimo greičio ribą, kadangi dabar egzistuojanti riba yra per maža“. Faktiškai, išvadoje pakartota tai, kas jau pasakyta – kad leidžiamo greičio riba yra per maža.

Obuolys geltonas „todėl“, kad jis prinokęs (prinokusiam obuoliui „būdinga“ būti geltonam). Mokinys nenori mokytis todėl, kad jis tinginys – kitais žodžiais tariant, jam tiesiog „būdingas“ nenoras mokytis.

Šis „ydingas ratas“ tik imituoja loginį samprotavimą. Jis leidžia mums turėti iliuziją, kad į mūsų klausimą atsakyta, kad reiškinys paaiškintas. Šis samprotavimo būdas gerokai prisideda prie patvirtinimo tendencijos sustiprinimo. Iš tikrųjų, jos dėka niekada negausime netikėtos, nelauktos, mūsų pasaulėvaizdžio neatitinkančios išvados. Nusikaltėlis daro nusikaltimus todėl, kad jis nusikaltėlis, vanduo šlapias todėl, kad jis vanduo ir t. t. Taigi mes sužinome tai, ką ir be to žinojome apie nusikaltėlius, vandenį ir t. t.

Artumo (vaizdo ryškumo) euristika

Tai dar vienas euristinių (klaidingų) algoritmų. Jo turinys yra gana paprastas: jeigu kažką aiškiai įsivaizduojame, vadinasi tai tiesa. Jeigu neįsivaizduojame, tai kelia abejonių.

Pateiksime keletą šio algoritmo veikimo pavyzdžių. Pabandykime atsakyti sau į klausimą, ko labiau galima tikėtis – tapti nužudymo auka ar mirti nuo diabeto. Dauguma didelių miestų gyventojų įsitikinę, kad tikimybė būti nužudytam daug didesnė. Taip manoma neatsižvelgiant į tai, kad dauguma iš mūsų pažįsta bent keletą diabetu sergančių žmonių ir asmeniškai nepažino nė vienos nužudymo aukos. Iš tikrųjų, mirčių nuo diabeto skaičius keletą sykių viršija nužudymų skaičių. Tačiau kiekvienas iš mūsų gali įsivaizduoti nužudymą. Tai padaryti mums išties padeda televizija, laikraščiai, romanai. Nesunkiai įsivaizduojame keletą nužudymo variantų. Plėšikai tamsioje gatvėje atimantys pinigus iš praeivio ir jį nužudantys. Profesionalus žudikas įsitaisęs namo mansardoje žiūri pro optinį taikiklį į nusikaltimo auką, vienas iš muštynių dalyvių išsitraukia peilį ir smogia kitam ir pan. Tuo tarpu mirties nuo diabeto atvejų vaizdas nėra toks ryškus. Dėl to kyla jausmas (aišku, jeigu žmogus ar kas nors iš jo artimųjų pats neserga), kad mirtis nuo diabeto yra kažkas neaiškaus ir reto.

¹ *Munson R.* The way of words. Boston: Houghton Mufflin, 1976. p. 247.

Klaidingi informacijos apdorojimo algoritmai teismo bylos nagrinėjimo metu

Pateiksime pavyzdį, kaip šis algoritmas veikia justicijos srityje¹.

Reisas, Tompsonas ir Baueris (1980) imituoto teismo nagrinėjimo metu keitė įrodymų pateikimo vaizdingumą. Vienais atvejais faktai, įrodantys liudininko kaltę, buvo pateikiami vaizdžiai, spalvingai, o paneigiantis jų buvo dėstomi sausai. Kitais atvejais viskas buvo daroma priešingai.

Buvo nustatyta aiški tendencija – kai vaizdingai buvo pateikiami faktai, ginantys kaltinamąjį, jis dažniau buvo pripažįstamas nekaltu. Tais atvejais, kai vaizdingesni buvo kaltinimo faktai, jis dažniau buvo pripažįstamas kaltu².

Kaip matome, tiek supaprastinti, tiek klaidingi informacijos apdorojimo algoritmai vaidina tam tikrą teigiamą vaidmenį organizuojant psichikos procesus. Jie pagreitina sprendimų priėmimą, jais remiantis priimti sprendimai gali būti teisingi, ypač kai priimami įprastomis, standartinėmis sąlygomis. Tačiau esant nestandartinėms, neįprastoms sąlygoms jie gali būti klaidų šaltiniai. Dažniausia klaida – tai patvirtinimo tendencijos sustiprėjimas. Žmogus geriausiai įsivaizduoja tai, su kuo dažniausiai susiduria gyvenime. Dėl to artumo euristika skatina jį manyti, kad šį sykį yra taip, kaip visada. Lygiai taip pat „ydingas ratas“ skatina manyti, kad reiškinys yra toks, kokį asmuo pripratęs jį matyti. Panašiai yra ir su supaprastintais loginiais samprotavimais, kurių teisingumas individui nekelia abejonių, jeigu jų rezultatas sutampa su tuo, ką individas ir šiaip galvoja.

Teisingumo (ypač baudžiamojo) vykdymas yra ypač palanki dirva patvirtinimo tendencijai stiprėti.

¹ Халперн Д. Психология критического мышления. Санкт-Петербург: Питер, 2000. С. 60.

² Ten pat, p. 60–61.

4. ASMENYBĖS SAVYBIŲ PSICHOLOGIJA

!!! Tikslai !!!

Supažindinti su asmenybės savybės sąvoka ir dabartiniu požiūriu į ją.

Supažindinti su pagrindinėmis teorijomis, pagrįstomis asmenybės savybės sąvoka¹.

4.1. Asmenybės psichologinio bruožo samprata

Visus psichologinius reiškinius psichologai skirsto pagal trukmę į:

1. procesus (trunka keletą minučių),
2. būsenas (iki keleto mėnesių),
3. savybes (metus, didelę gyvenimo dalį).

Kiekvienas iš mūsų išgyvena įvairiausių psichikos procesus, būsenas. Net ir šaltas kaip ledas žmogus nors kartą gyvenime gali būti giliai sujaudintas. Net ir dosniausias nors kartą pasielgia kaip paskutinis šykštuolis. Net ir angelas nors kartą gyvenime būna velnias. Galbūt dėl to, kad išgyvename įvairiausias, kartais mums visiškai nebūdingas psichines būsenas, sugebame suprasti net ir visai į mus nepanašius žmones. Tačiau kuo ilgiau trunka psichologinis reiškinys, tuo stipresnė individualioji specifika. Pastovūs bruožai yra individualūs, įvairių žmonių skirtingi.

¹ Myers D. Psichologija. Vilnius, 2000. P. 479–488; Justickis V. Akcentuotas nepilnametis nusikaltėlis. Vilnius, 1993.

Kada galime konstatuoti, kad žmogus turi tam tikrą pastovų bruožą? Reikia, kad jis atitiktų du reikalavimus: permanentiškumas (pastovumas laikui bėgant) ir globališkumas (pastovumas esant skirtingoms situacijoms).

Savybės pastovumas esant skirtingoms situacijoms (bruožo globališkumas)

Sakydami, kad žmogus dosnus, turime omenyje, kad jis toks „visais atvejais“: ir draugams, ir mylimajai, ir vaikams, ir žmogui, kuris stovi gatvėje ištiesęs ranką. Susiklosčius bet kokioms aplinkybėms, kai kažkam reikia jo pinigų ir jis jų turi, jis elgiasi vienodai – būtent duoda. O jeigu būtų kitaip? Jeigu mylimajai dosnus, o žmonai – ne. Tuo atveju skirtingomis situacijomis elgiamasi nevienodai. Atsakydami į klausimą, kodėl jis padeda mylimajai, turime nustatyti konkrečias aplinkybes, skatinančias jį elgtis vienais atvejais vienaip, kitais – kitaip. Taigi prieš sakydami, kad žmogus pasiėgė dosniai, nes yra dosnus, turime panagrinėti, ar tas bruožas tikrai pasireiškia visose gyvenimo situacijose, kur turėtų pasireikšti.

Jeigu žmogus piktas, būdamas su žmona, per daug geras vaikams ir vidutiniškas, bendraudamas su darbo draugais, jo negalima pavadinti nei piktu, nei geru. Tik tada, kai bruožas kryptingai pasireiškia visose minėtose situacijose, galime konstatuoti asmenybės bruožą.

Savybės pastovumas laiko atžvilgiu (bruožo permanentiškumas)

Antras klausimas, kurio reiktų paklausti: „Ar žmogus visada toks buvo?“ Mat savybė – labai pastovus dalykas. Žmogus ją turi daugelį metų, net visą gyvenimą. Liaudies išmintis sako: „Jeigu žmogus kvailas, tai ilgam“. Lygiai tą patį galima sakyti apie bet kokią žmogaus savybę.

Bandydami nustatyti savybę turime išsiaiškinti, ar žmogus visada ja pasižymėjo. Dažniausiai tas klausimas formuluojamas taip: „Ar buvo apibrėžtas momentas, nuo kurio žmogus toks pasidarė?“ Jeigu iki jo jis buvo kitoks ir staiga pasikeitė, vadinasi tai ne pastovi savybė, o kažkas kito.

Amžiaus pradžioje Vienos operoje įvyko kraupi istorija. Jaunas karininkas iššovė į scenoje dainuojančią aktorę. Nebuvo matyti jokių priežasčių, kodėl jis tai padarė. Jį pažinę žmonės sakė, kad paskutiniu metu su juo apskritai buvo sunku susikalbėti. Jis buvo labai irzlus ir piktas. Medicinos komisija nustatė, kad vyriškis pakaltinamas – gerai orientuojasi laike ir erdvėje. Išvadose buvo pažymėtas ir jo agresyvumas, irzlumas, polinkis į pykčio priepuolius. Karininkas buvo nuteistas ir sušaudytas. Komisija tik nepaklausė labai svarbaus su jo agresyvumu susijusio klausimo: „ar jis vi-

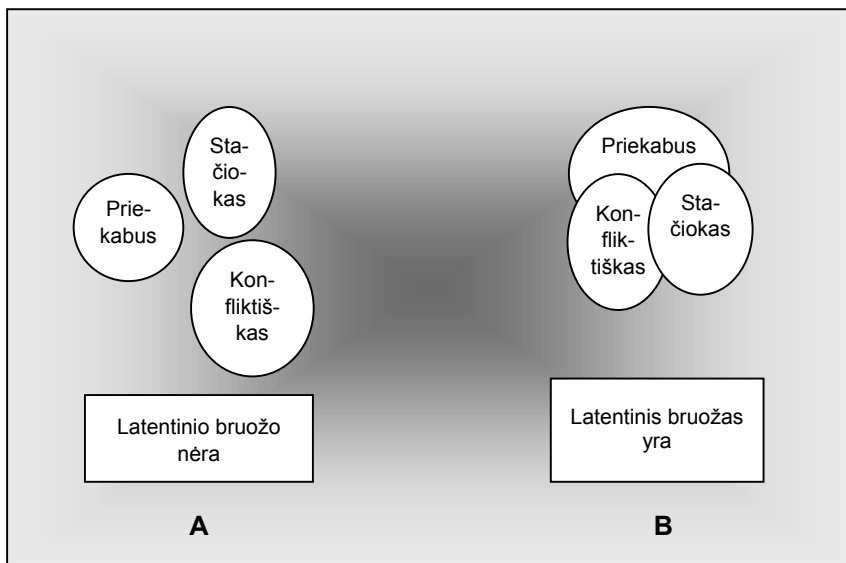
sada toks buvo, ar toks pasidarė nuo konkretaus momento“. Toks momentas buvo – skrodimo metu paaiškėjo, kad prieš metus jis susirgo smegenų liga, kuri ir sukeldavo nesuvaldomus pykčio protrūkius. Jau po to komisijos nariai prisiminė, kad draugai minėjo, jog anksčiau jis buvo visiškai kitoks.

Tik blogi pedagogai svajoja, kad žmogų galima bemat „ištaisyti“, „perauklėti“. Asmenybės savybė kaip griaučiai – pasilieka ilgam, net ir visam gyvenimui. Taigi savybė pasižymi pastovumu esant skirtingoms situacijoms ir bėgant laikui.

4.2. Faktorinė analizė ir asmenybės bruožas

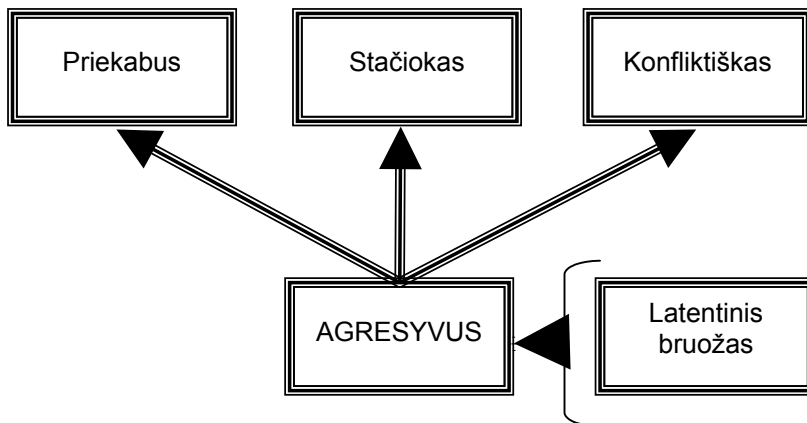
Įsivaizduokime tris žmogaus savybes: priekabus (kad ir kaip stengiatės, jis vis vien nepatenkintas), stačiokas (rėžia nemalonią tiesą į akis), konfliktiškas (turi daug priešų). Tarkime, kad ištyrėme tam tikrą žmonių grupę ir nustatėme, kiek kiekvienam būdingi šie trys bruožai. Apibendrinę gautus duomenis, galime gauti skirtingus rezultatus.

Gali būti (žr. 16 pav. „A“), kad minėtieji bruožai nėra susiję. Žmogus gali būti priekabus, bet nekonfliktiškas arba stačiokas, bet nepriekabus.

16 pav. Latentinis asmens bruožas

Antruoju atveju galime manyti, kad visi trys bruožai yra tik vieno bendro išraiška. Jie išauga iš jo kaip šakos iš medžio (žr. 17 pav.).

17 pav. Agresyvumas kaip asmens latentinis bruožas

Faktorinė, latentinė, grupių sąsajų ir pan. analizė – visos siekia išaiškinti paslėptąjį (latentinį) bruožą. Didžiausią vaidmenį psichologijoje vaidina vienas iš minėtųjų metodų – faktorinė analizė.

Tarkime, atlikę masinį tyrimą nustatėme, kad tokie bruožai, kaip aktyvumas, atvirumas, polinkis bendrauti su daugybe žmonių, optimistinis požiūris į gyvenimą glaudžiai susiję vienas su kitu. Galime patys sau kelti klausimą, kodėl šie žmogaus bruožai taip susiję vienas su kitu. Vienas iš atsakymų į šį klausimą gali būti toks. Taip yra dėl to, kad kiekvienas iš minėtųjų bruožų yra, viso labo, vieno paslėpto („latentinio“) bruožo išraiška. Pavyzdžiui, šiuo atveju tai gali būti energingumas. Jeigu žmogus labai energingas, tai jis ir aktyvus, ir optimistiškai žiūri į gyvenimą (didelė energija įgalina manyti, kad jis įveiks visus sunkumus), ir turi daug draugų. O jeigu energijos mažai, tai visais tais bruožais jis nepasišymi. Aišku, latentinio bruožo negalime pamatyti tiesiogiai. Jis pasireiškia tik per kitus.

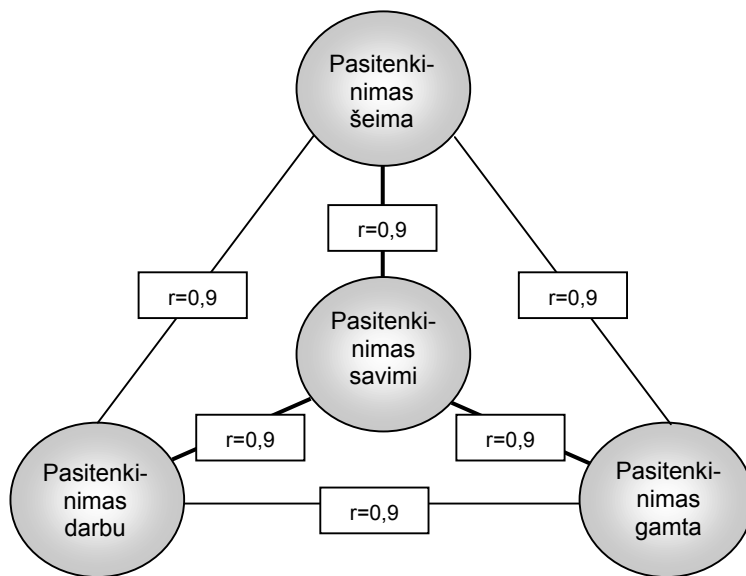
Faktorinė analizė suteikia galimybę „išaiškinti“ paslėptąjį, latentinį bruožą. Tai daroma remiantis gana paprasta prielaida. Jeigu galėtumėme nustatyti paslėptąjį bruožą ir patikrinti, kokios jo sąsajos su kitais (aktyvumu, energija ir pan.), tai paaiškėtų, kad kiekvienas iš pastarųjų su juo glaudžiai susijęs: energingi žmonės ir aktyvūs, ir turi daug draugų, ir optimistiškai nusiteikę. Tačiau ryšys tarp aktyvumo, draugų kiekio ir optimizmo išnyktų. Mat optimistiškai nusiteikę žmonės tik todėl turi daugiau draugų, kad yra energingi. Pats gi optimizmas su draugų skaičiumi nesusi-

jęs. Neenergingas optimistas draugų turi nedaug. Taigi ryšys tarp optimizmo ir draugų kiekio, kaip matėme, yra „pseudoryšys“ (netikras, apgaulingas)¹. Jis atsirado ne dėl to, kad optimizmas iš tikrųjų skatina turėti daug draugų, o todėl, kad ir optimizmas, ir draugų kiekis yra paslėpto bruožo – energingumo išraiška. Iš tikrųjų gi draugų kiekis ir optimizmas vienas su kitu nėra susiję.

Taigi atliekant faktorinę analizę ir bandoma nustatyti, koks turi būti paslėptasis veiksnys, kad ryšys tarp tyrinėjamų veiksnių „pradingtų“.

??? Užduotis ???

Tam tikro tyrimo metu paaiškėjo (žr. 18 pav.), kad pasitenkinimas šeima koreliavo su pasitenkinimu darbu, abu – su pasitenkinimu ekologiškėmis sąlygomis ir toliau – su pasitenkinimu kultūrinio miesto gyvenimu. Ar galima teigti, kad už viso šito slypi latentinis veiksnys? Koks?

18 pav. Pasitenkinimo įvairiomis gyvenimo sritimis ryšiai (pavyzdys sąlygiškas)

¹ Kitas gražus pseudoryšio pavyzdys – tai ryšys tarp televizorių ir bepročių skaičiaus. Statistika rodo, kad regionuose, kur daug vienių, daug ir kitų. Bet taip yra visai ne dėl to, kad televizija veda iš proto, o dėl to, kad ir viena, ir kita yra paslėpto bruožo – industrializacijos išraiška. Kuo labiau išvystyta regiono industrija, tuo daugiau jame ir televizorių, ir bepročių. Taigi ryšys tarp jų yra pseudoryšys, o paslėptasis (latentinis) bruožas yra industrializacijos mastas.

4.3. Faktorinė analizė ir asmenybės savybių struktūra

Norėdami apibūdinti asmenybę turime nustatyti jos psichologines savybes ir jas visas paminėti: „B. G. yra aukšto intelekto, energingas, labai atšargus, nuolaidus, ūmaus būdo ir pan.“ Tačiau čia iš karto susiduriame su nelengva problema. Mat psichologinių asmens bruožų yra labai daug. Amerikiečių psichologas W. Allportas įvairiausius žmogaus bruožus pabandė suskaičiuoti. Tam jis surinko visus žodžius, kurie taikomi asmeniui apibūdinti. Jis gavo gana išpūdingą skaičių. Paaiškėjo kad jų yra per keturiolika tūkstančių.

Aišku, tą skaičių reikia bandyti sumažinti, surasti tokius bruožus, kurie apibendrina visus kitus. Taip pavyktų iki minimumo sumažinti savybių, reikalingų atskiram žmogui apibūdinti. Įsivaizduokite, kaip supaprastėtų gyvenimas, jeigu kiekvieną žmogų galėtume apibūdinti keliais bruožais ir tuo remdamiesi numatyti, kaip jis elgsis įvairiausiose gyvenimo situacijose. Psichologus ši problema traukia ne mažiau negu fizikus amžino variklio ar chemikus filosofinio akmens. Taip ir prašosi mintis – išvardyti visus žmogaus bruožus, nustatyti ryšį tarp jų ir išskirti keletą latentinių.

Įtakingiausias yra trys faktorine analize pagrįstos teorijos. Pirmoji – trijų veiksmų teorija, sukurta Hanso Eysencko¹. Anot jos, asmenybei apibūdinti pakanka trijų „aukštųjų“ bruožų. Jie išskirti atlikus daugybės asmenybės bruožų faktorinę analizę. Tie bruožai yra intraversija–ekstraversija, neurotizmas, psichotizmas.

Ekstravertui būdingas polinkis bendrauti, jis turi daug draugų, trokšta naujų išpūdžių, linkęs veikti impulsyviai. Tipiškas ekstravertas paprastai teigiamai atsako į tokius klausimus, kaip „Ar žmonės jus laiko optimistu?“, „Ar būtumėte nelaimingas, jeigu didžiąją gyvenimo dalį negalėtumėte bendrauti su kitais žmonėmis?“, „Ar jums patinka emocinis pakilimas?“ Neurotizmas siejamas su emocijų nestabilumu, nesugebėjimu valdytis, polinkiu lengvai įsižeisti, nuotaikų nepastovumu ir pan. Stiprus psichotizmas pasižymi keistumu, nenuoseklumu, atitrūkimu nuo tikrovės ir pan.

H. Eysenckas teigia, kad psichologinių problemų atsiranda, kai individas turi nepalankią bruožų kombinaciją. Pavyzdžiui, intraversija ir neuro-

¹ Rekomenduotina Eysencko J. J. „The Structure of Human Personality“, kuri yra išversta į vokiečių, prancūzų, taip pat yra prieinama rusų kalba (Айзенк Г. Ю. Структура личности. Москва–Санкт Петербург, 1999).

tizmas gali lemti vidinius konfliktus ir dėl jų kylančias neurozes. Tuo tarpu ekstraversijos ir neurotizmo derinys sukels elgesio sutrikimus. Tokie žmonės bus linkę pažeisti dorovės ir teisės normas.

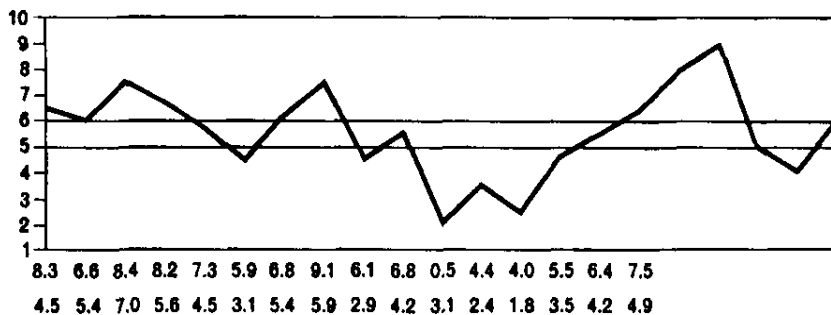
Daug sudėtingesnę bruožų teoriją išplėtojo amerikietis Raimondas Cattellas (1905–1998).

Neurotizmas + ekstraversija = asocialus elgesys.

Neurotizmas + intraversija = neurozė.

Remiantis jo atliktu faktoriniu tyrimu buvo išskirta 16 veiksnių. Jie pažymėti raidėmis. Tarp jų svarbiausias A (ciklotimija: polinkis bendrauti, šiltumas kitų žmonių atžvilgiu, nuotaikos nepastovumas), B (intelektu lygis), C (ego – individo stabilumas, sugebėjimas atlaikyti stresus ir siekti savo tikslo nepaisant kliūčių), E – polinkis dominuoti, G – polinkis vadovautis įvairiausiomis normomis: teisinėmis, dorovinėmis, loginėmis ir kt. Jų kombinacija (psichologinis profilis) buvo asmenybės psichologinės charakteristikos pagrindas¹. Tai, savo ruožtu, suteikia galimybę individo asmens bruožus palyginti su tam tikrais pavyzdžiais. Pavyzdžiui, mus domina, kokios profesijos atstovų bruožus labiausiai primena kokio nors jaunuolio asmenybės bruožai.

Tarkime, kalbame apie Vygantą S., kuris kaip tik renkasi profesiją. Jo asmens profilio tyrimo rezultatas toks:

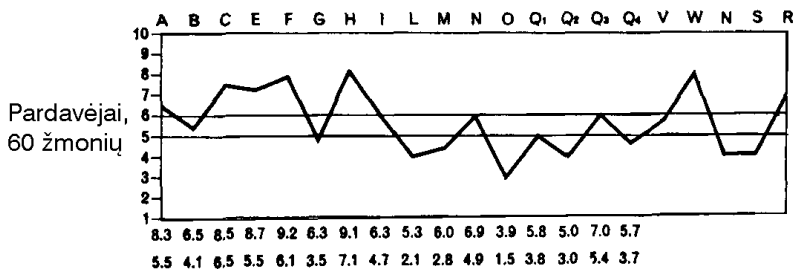
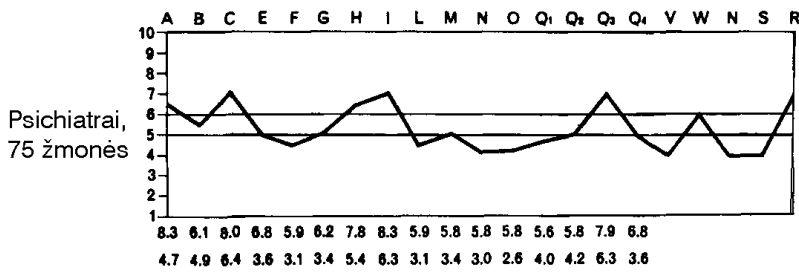
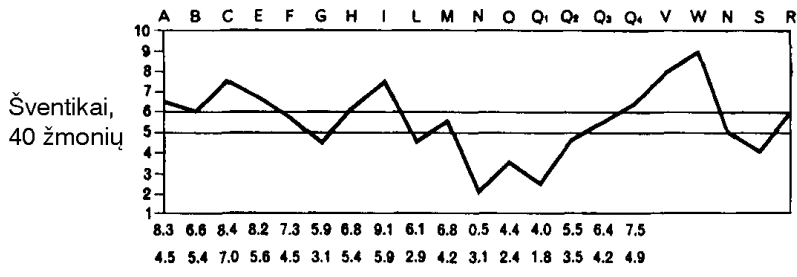
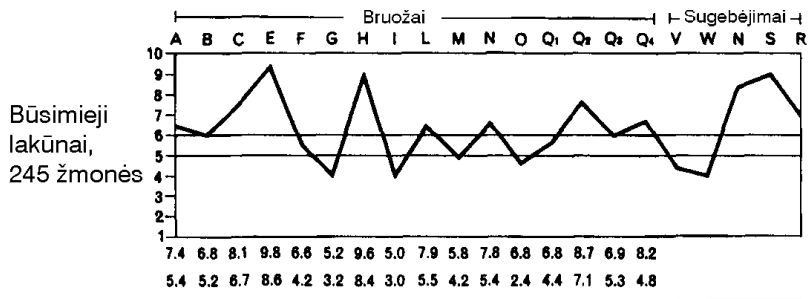

19 pav. Tiriamojo Vyganto S. Katello testo rezultatai

Toliau pateikti kelių profesijų vidutinių psichologinių profilių grafikai. Tai lakūnų, šventikų, pardavėjų, psichiatrų psichologiniai profiliai².

¹ Functional Psychological Testing. Principles and Instruments / Ed. by Catell R. and Johnson R. New York, 1986.

² Ten pat, p. 440.

20 pav. Skirtingų profesijų atstovų psichologiniai profiliai

Net nesigilindami į konkrečių bruožų analizę, o tik pažvelgę į bendrą jų konfigūraciją matome, kad mūsų tiriamojo psichologinis profilis labiausiai panašus į lakūno. Jam būdinga „lakūno asmenybė“. Aišku, tai toli gražu neužtikrina, kad jeigu jis iš tikrųjų taps lakūnu, jam gerai seksis. Tačiau galime manyti, kad jis turi daugiau šansų negu kitas jaunuolis, taip pat nutaręs tapti lakūnu, bet turįs „šventiko asmenybės“ bruožų.

Išskirtuosius bruožus R. Cattellas panaudodavo ir įvairiausioms prognozėms: elgesio, psichologinių problemų, profesinės sėkmės. Buvo išvestos specialios lygtys, kuriose asmenybės bruožų raidės pakeitę į tyrimo metu gautus individo duomenis galime atlikti prognozę.

Raimondas Cattellas atliko tolimesnę šešiolikos veiksmų analizę. Jais remiantis buvo išskirti bendriausi bruožai, kurie iš dalies atitinka H. Eizenko išskirtuosius¹. Tai intraversija ir emocionalumas (neurotizmas).

4.4. Penkių veiksmų modelis. Penketas svarbiausių bruožų

Tai moderniausias faktorine analize pagrįstas asmenybės modelis. Jį kuriant svarbiausi buvo L. Goldbergo ir jo kolegų darbai². Plėtojant šią koncepciją nemaža įtakos turėjo:

1. siekimas apibendrinti jau egzistuojančias bruožų koncepcijas, tai yra išskirti bruožus, kurie ne tik nesiskiria nuo, pavyzdžiui, H. Eysencko ir R. Cattello išskirtųjų, bet, priešingai, panaikina skirtumus ir juos apibendrina;

2. tikras genetinių tyrimų šuolis per pastarąjį dešimtmetį. Per praėjusį dešimtmetį buvo surinkta nemažai įspūdingų duomenų, parodančių, kad nemažai asmenybės bruožų turi genetinių komponentų.

Visai neseniai mokslininkai pranešė, kad rado geną, lemiantį asmenybės potraukį naujovėms. Šio geno veikimo išraiška – individo ekstraversija, impulsyvumas, greitumas, smalsumas¹.

¹ Functional Psychological Testing. Principles and Instruments / Ed. by Catell R. and Johnson R. New York, 1986, P. 273–275.

² Goldberg L. R. Language and Individual Differences: The Search for Universals in Personality Lexicons / L. Wheeler (Ed.) Review of personality and social psychology. Beverly Hills, Calif: Sage, 1981. P. 141–165; Goldberg L. R. An Alternative „Description of Personality“: The Big Five Factor Structure // Journal of Personality and Social Psychology. 1990. Vol. 59. P. 1216–1229; Goldberg L. The Development of Markers for the Big-Five Factor Structure // Psychological Assessment. 1992. Vol. 4. P. 26–42; Goldberg L. R. The Structure of Phenotypic Personality Traits // American Psychologist, 1993. Vol. 48. P. 26–34; Goldberg L. R., Saucier G. So What do you Propose we Use Instead? A reply to Block // Psychological Bulletin, 1995. Vol. 117. P. 221–225.

Teorija teigia, kad pagrindiniai asmenybės veiksniai yra:

1. **neurotizmas**: neramumas, priešiškus, polinkis į depresiją, impulsyvumas, jautrumas;
2. **ekstraversija**: aktyvumas, veržlumas, naujų pojūčių troškimas, šiltumas žmonių atžvilgiu, teigiamos emocijos;
3. **atvirumas naujai patirčiai**: laki vaizduotė, išsivysčiusi vertybių sistema, grožio pomėgis;
4. **palankumas**: polinkis pasitikėti aplinkiniais, altruizmas, nuolankumas, nuolaidumas;
5. **sąmoningumas**: kompetencija, pareigos jausmas, pasiekimų poreikis, vidinė drausmė, apdairumas².

Teorijos autoriai faktoriinės analizės rezultatus bandė pagrįsti evoliucijos argumentais. Jie teigia, kad tokia pagrindinių bruožų konfigūracija palankiausia genčiai išgyventi. Jie atrado, kad panašių bruožų struktūra gaunama net atliekant beždžionių individualių skirtumų faktoriinę analizę.

Svarbus argumentas šios teorijos naudai buvo tai, kad panašūs faktoriai buvo aptikti kitose šalyse su kitomis kalbomis, tradicijomis ir kultūra. Penketo svarbiausių bruožų teorija sulaukė gana plataus pripažinimo. Netgi teigiama, kad pagaliau pavyko sukurti asmenybės aprašymo būdą, kuriam pritaria dauguma psichologų.

4.5. Asmenybės psichologinės savybės pasireiškimas. Asmenybė ir situacija. Psichologinis individo bruožų savitarpio suvaržymo fenomenas

Žmogui nusižengus jį kaltiname, bet kartais esame linkę jį pateisinti, sakyti, kad kaltos aplinkybės, konkreti situacija. Šiame modulyje kaip tik nagrinėjama, kiek individo elgesys priklauso nuo šių dviejų aspektų. Skaitydami pagalvokite, kuo dabartinis mokslinis požiūris į individo ir situacijų santykį skiriasi nuo buitinio, kasdienio.

Viltys, siejamos su pastovi asmenybės savybi išskyrimu

Su svarbiausių žmogaus savybių išskyrimu buvo siejama ne mažiau vilčių nei su filosofiniu akmeniu ar amžinu varikliu. Pirmiausia tai – *prognos-*

¹ Пелвин Л., Джон О. Психология личности. Санкт-Петербург, 2000. С.296.

² The NEO Personality Inventory Manual / Costa P. T. and McCrae R. R. Odessa, 1985. P. 2.

tinės viltys. Žinant pastovius asmens bruožus galima tikėtis numatyti būsimą jo elgesį. Antra – *elgesio paaiškinimas.* Ne visi pykčio apimti žmonės naudoja smurtą. Matyt taip daro tik kai kurie žmonės, kurie skiriasi nuo kitų kažkokiais savo bruožais. Nustatę tuos bruožus galėsime paaiškinti nusikalstamą elgesį. Trečia – tai nusikaltėlio *pataisymas.* Jeigu žinome nusikaltėlio asmens savybes, paskatinusias jį padaryti nusikaltimą, reikia jas pakoreguoti, ir galėsime tikėtis, kad daugiau nusikaltimų jis nedarys.

Pastovių žmogaus savybių pažinimas turėtų padėti atsakyti ir į daugelį kitų klausimų. Pavyzdžiui, ar perspektyvi dviejų žmonių santuoka. Nustatę abiejų partnerių pastovias asmenybės savybes galime panagrinėti, kiek vyro ir žmonos asmenybės bruožai *suderinami* tarpusavyje. Lygiai taip pat nagrinėjant dviejų ūkio subjektų teisinį ginčą, pažinus šio ginčo dalyvių charakterius, būtų galima geriau suprasti, kiek tas ginčas kilo dėl realių interesų prieštaravimo, o kiek dėl šalių charakterių ypatumų. Taigi pastovių asmenybės bruožų nustatymas atrodo kaip stebuklingas raktelis, atveriantis visų problemų duris.

Šias viltis žlugdo tyrimai, kurie iš viso kelia abejonių dėl asmenybės bruožų egzistavimo. Minėjome, kad psichologinė savybė pasižymi vienuodumu ir pastovumu bėgant laikui ir esant įvairiausioms situacijoms. Pastarasis dalykas ypač svarbus. Jeigu individas šeimoje agresyvus, darbe neagresyvus – tai negalime sakyti, kad jam būdingas kažkoks bruožas, pavyzdžiui, agresyvumas ar neagresyvumas.

Tuo tarpu tyrimai rodo, kad pastovumas įvairiose situacijose – daugiau išimtis nei taisyklė.

Pamąstykime, ką turime omenyje, kai sakome, kad žmogui būdingas tam tikras bruožas, pavyzdžiui, jis drąsus, dosnus, protingas ir pan. Sakydami, kad žmogus drąsus, turime galvoje:

1. kad gyvenime yra situacijų, kur jis susiduria su rizika;
2. atsidūręs tokioje situacijoje šis žmogus nebijo pavojaus.

Lygiai taip pat „godus“ reiškia, kad kai galima „pašykštėti“ arba „nepašykštėti“ žmogus dažniausiai pasielgia šykščiai. Tačiau ar iš tikrųjų žmonės linkę vienodai elgtis panašiose situacijose?

Kitais žodžiais tariant, jeigu žmogus vieną kartą pasielgė drąsiai, dosniai ir pan., ar galime tikėtis, kad ir kitoje panašioje situacijoje jis panašiai pasielgs.

Šį svarbų klausimą dar 1928 metais tyrė amerikiečiai H. Hartshornas, M. A. May ir kiti. Jie tyrė labai svarbų žmogaus bruožą – sąžiningumą. Sąžiningumo apraiškos yra gana įvairios. Sąžiningas žmogus neapvogęs, neapgaus, nesumeluos ir pan. Taigi sąžiningumo apraiškos turėtų būti tarpusavyje susijusios – kas mažiau linkęs vogti, tas turėtų būti mažiau linkęs meluoti.

H. Hartshornas su kolegomis tyrė mokinius. Jie sudarė situacijas, kurių vienoje mokinys galėjo pasisavinti paliktą nedidelę pinigų sumą, kitoje – nusirašyti, trečioje – apgauti. Visos situacijos buvo tokios, kad mokiniai manė, jog išaiškinti padarytą nusizengimą neįmanoma. Taigi vien nuo mokinio sąžiningumo priklausė: nusizengti ar nenusizengti. Eksperimento organizatoriai manė, kad mokinių elgesys priklausys nuo vieno bruožo, ir tie, kurie pasirodė nesąžiningi vogdami, dažniau meluos arba apgaudinės.

Tyrimai tokios tendencijos nepatvirtino. Tiriamojo polinkis vogti nepriklausė nuo polinkio apgaudinėti, tas, savo ruožtu, visai nebuvo susijęs su polinkiu meluoti¹. Taigi nėra sąžiningumo apskritai – žmogus gali būti sąžiningas vienu atžvilgiu, bet nesąžiningas kitu.

Autoriai kiekvieno mokinio tyrimą kartodavo keletą kartų, praėjus ilgesniam ar trumpesniam laikotarpiui. Paaiškėjo, kad ryšys tarp individo elgesio identiškosiose situacijose yra gana stiprus. Jeigu žmogus vieną kartą tam tikroje situacijoje vogė, yra pagrindo tikėti, kad ir kitą kartą toje pačioje situacijoje jis vogs. Vadinasi, žmogaus elgesiui būdingas pastovumas laike, bet ne skirtingose situacijose. T. M. Newcomb² su kolegomis panašiu būdu tyrė kitus bruožus – ekstraversiją ir intraversiją. Kaip žinoma, ekstraversija – tai polinkis būti atviram, išreikšti savo jausmus ir mintis, aktyvumas. Tuo tarpu intraversija jungia priešingus bruožus: uždarumą, santūrumą. Rezultatas buvo tas pats. Nebuvo aptikta „ekstraversijos apskritai“. Tas pats žmogus vienoje situacijose gali būti ekstravertiškas, o kitose intravertiškas.

Šių eksperimentų rezultatus nesunku paaiškinti. Tam pabandykime tiksliau įsivaizduoti, kaip žmogaus savybės pasireiškia konkrečioje gyvenimo situacijoje.

4.6. Konkreti gyvenimo situacija ir individo bruožų savitarpio suvaržymas. Asmens bruožo ir situacijos sąveikos teorija

Įsivaizduokime individą, kuris turi vienintelį asmenybės bruožą, sakyme, jis „dosnus“ – pasirengęs dalintis tuo, ką turi, matydamas, kad kitam žmogui to reikia. Abstrakčiai maštant, šiuo atveju viskas lyg ir labai aišku.

¹ Hartshorn H., May M. A. Studies in the nature of character. I: Studies in deceit. New York: Macmillan, 1928.

² Newcomb T. M. The consistency of certain extrovert-introvert behaviour patterns in 51 problem boys.

Žmogus turi pastovų bruožą – dosnumą, ir jo skatinamas kiekvienoje situacijoje, kai galės padėti, jis stengsis padėti. Elgetai duos pinigų, parems draugą, prisidės prie labdaros, restorane sumokės už draugus, paskolins iki stipendijos. Viskas paprasta, ir jo elgesys turėtų būti lengvai nuspėjamas: jis dosnus taigi atitinkamoje situacijoje pasielgs dosniai.

Tačiau tikrovėje, net jeigu žmogus turi vieną vienintelį bruožą – viską pirmiausiai gerokai komplikuoja situacija, kurioje tas bruožas pasireiškia. Pavyzdžiui, situacija „Paskolink iki stipendijos“. Dosnumas skatins individą padėti, tačiau procesas nevyks automatiškai. Jeigu jis matys, kad pagalbos nelabai reikia, nelabai ir stengsis padėti. Jis gali, pavyzdžiui, gerai pažinti žmogų ir žinoti, kad šis piktnaudžiauja alkoholiu. Žmogus taip pat nepadės, jeigu pats neturi. Kiek stabdyti gali ir tai, kad asmuo mato, jog kažkas kitas gali paskolinti daug lengviau ir daugiau. Vadinasi, jeigu individas turėtų tik vieną bruožą, jis veiktų ne visais atvejais.

Įsivaizduokime, kad šis individas turi ne vieną, o du bruožus. Jis ne tik dosnus, bet ir nelengvabūdis, linkęs žiūrėti į ateitį, numatyti būsimas situacijas. Antrasis bruožas viską dar labiau komplikuoja. Jo dosnumas konkuruos su nuogąstavimu, kad ateityje tų pinigų labai prireiks jam pačiam.

Dabar įsivaizduokime, kad jis turi ir trečią bruožą – labai myli merginas, ketvirtą – yra aistringas keliautojas, penktą – atsargus, pesimistas – mąsto, kad viskas blogai ir t. t. Matome, kad bruožai „suaržo“ vienas kito poveikį asmens elgesiui.

Visa tai ir pagimdo asmenybės bruožų savitarpio suvaržymo fenomeną. Jis sukelia keistąjį faktą, jog testu nustatoma, kad bruožas yra, o konkrečiu elgesiu jis nepasireiškia. Taigi galite paaiškinti savo draugams ir mylimosioms: „Apskritai aš esu labai geras ir doras žmogus. Tiesiog tai niekaip nepasireiškia. Psichologijoje tai vadinama „asmenybės bruožų savitarpio suvaržymo fenomenu“. Šio fenomeno padarinys – lemiamas situacijos vaidmuo pasireiškiant bruožui. Situacija lyg dirigentas parodo, kuriam bruožui kokią melodiją groti – kaip jam pasireikšti. Žmogus turi tam tikrus bruožus, skatinančius jį atitinkamai elgtis. Tačiau būtent dirigentas – situacija nulemia, kokiam bruožui, kiek ir kaip joje pasireikšti.

Čia glūdi atsakymas, kodėl kyla tokių problemų dėl pastovumo esant skirtingoms situacijoms. Viena – kai vagiama iš draugo, kita – kai meluojama viršininkui, trečia – kai nuo valstybės nuslepiami mokesčiai. Ir nors sąžiningas žmogus visais atvejais linkęs elgtis sąžiningai, ši savybė kiekvienoje iš minėtų situacijų susiduria su visiškai kitais jo paties bruožais. Dėl to matysime būtent tai, ką rodo eksperimentai: dar galima aptikti pastovumą esant tokiai pačiai situacijai (žmogui būdinga identiškose situacijose elgtis vienodai), tačiau to bruožo poveikis veiksams įvairiose situacijose bus skirtingas.

Šį lemiamą situacijos vaidmenį patvirtina psichologiniai eksperimentai. Jie atskleidžia, koks jautrus žmogaus elgesys net ir mažiausiems situacijos niuansams. Viename iš jų profesionalūs žmonių „padėjėjai“ – dvasinės seminarijos studentai per paskaitą rašė rašinį apie gerąjį samarietį, kuris nesavanaudiškai padėjo kitam žmogui. Po to visi savo rašinį turėjo nunešti į kitą pastatą. Pakeliui kiekvienas sutikdavo žmogų, kuriam reikėjo pagalbos. Žmogus kažko prašydavo. Tai buvo prašymas, kuriam įvykdyti reikėtų labai mažai laiko (pervesti per kelią ir pan.). Dalis studentų suteikė šią pagalbą, kiti – ne. Skirtumas tarp padėjusių ir nepadėjusių buvo ne meilės artimajam stiprumas (visi jie jos turėjo, be to, buvo ką tik parašę rašinį apie tai, kaip gera ir gražu padėti artimajam). Didžiausias skirtumas buvo tas, kad vieniems buvo pasakyta, jog jie turi skubiai pristatyti savo darbą, tuo tarpu kitiems to pasakyta nebuvo.

Šis eksperimentas dažnai cituojamas norint parodyti, kaip stipriai žmogus priklauso nuo situacijos. Šiuo atveju net toks mažytis situacijos elementas („skubumas“) sugebėjo sėkmingai „nukonkuruoti“ labai svarbaus žmogaus bruožo – artimojo meilės įtaką. Tačiau toks paaiškinimas ne visai teisingas. Mažytis situacijos elementas tokią galingą poveikį padarė dėl to, kad suteikė galimybę pasireikšti kitam svarbiam šių seminaristų asmenybės bruožui. Dauguma jų – labai pareigingi žmonės. Šis jų bruožas vertė juos labai išgyventi dėl to, kad jie gali pavėluoti. Galėjo būti taip, kad ir tie, kurie padėjo, ir tie, kurie nepadėjo artimajam, yra vienodai pasirengę padėti. Tačiau tie, kurie nepadėjo, pareigingesni. Taigi du asmenybės bruožai suvaržė vienas kito veiklą.

Matėme, kiek vilčių buvo sieta su galimybe prognozuoti žmonių elgesį. Šie tyrimai verčia daug atsargiau žiūrėti į galimybę prognozuoti žmogaus elgesį remiantis testų ar tyrimų rezultatais (pvz., tokiais, kurie aprašyti ankstesniame skyriuje).

Nors psichologinių tyrimų duomenys gana plačiai taikomi, kai reikia numatyti būsimą asmens elgesį, tokių prognozių rezultatai yra tik šiek tiek geresni nei besiremiančių sveiku protu. Tiksliai prognozuoti, kaip pasielgs individas, turintis tam tikrą bruožą, nepavyksta. Daugiausia, ko pavyksta pasiekti – tai nustatyti vadinamąją tam tikro nepageidaujamo elgesio riziką. Tai yra išaiškinti, jog yra šiek tiek didesnė tikimybė, kad asmuo vėl elgsis nepageidajamu būdu. Pavyzdžiui, vis dar gana netikslios yra smurtinio elgesio, seksualinio smurto prognozės. Šiek tiek tiksliau prognozuojamas smurtas vaikų atžvilgiu¹.

¹ Webster C. D., Bailes G. Assessing Violence Risk // Handbook of Offender Assessment. Chichester, New York, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, LTD, 2001. P. 81; Mathiesen T Selective Incarceration revised // Law and Human Behaviour 1998. Vol. 24. P. 453–467; Hanson R. K. Sex Offender Risk Assessment // Handbook of Offender

Nedaug sėkmingiau pastovūs asmenybės bruožai panaudojami aiškinant kitokio nepageidaujamo elgesio priežastis. Jeigu agresyvus žmogus darytų agresyvius nusikaltimus, godus vogtų, turintis seksualinių problemų žagintų, tai visada žinotumėme nepageidaujamo elgesio priežastis. Sužinoję, kad agresyvaus būdo asmuo padarė smurtinį nusikaltimą, galėtume daryti prielaidą, kad ši asmenybės savybė yra tokio elgesio šaltinis. Tačiau, deja, tyrimai nenustatė aiškesnio atitikmens tarp pastovių asmenybės bruožų ir minėtų nepageidaujamų poelgių. Atrodytų akivaizdu, kad asmenys, padarę seksualinius nusikaltimus, turėtų jausti didesnę seksualinį potraukį. Jie turėtų aktyviau negu vidutinis žmogus reaguoti į įvairiausių seksualinius stimulus: erotines scenas, paveikslus, pokalbius. Yra specialių metodų, leidžiančių gana tiksliai nustatyti žmogaus reakcijos į tokius stimulus stiprumą. Jie parodė, kad vieni žmonės iš tikrųjų labai aktyviai reaguoja į seksualinius stimulus, kiti – ne. Tačiau kartu paaiškėjo ir tai, kad žagintojų seksualinis aktyvumas nėra didesnis palyginti su gyventojų vidurkio rezultatais, jų reakcija į seksualinius stimulus ir smurtinio, agresyvaus sekso scenas nėra stipresnė¹. Atrodytų, visi vagys turėtų būti labiau nei kiti žmonės neabejingi svetimai nuosavybei, ciniškesni draudžiančių ją vogti įstatymų atžvilgiu ir mažiau nei kiti žmonės bijoti bausmių (tarp jų ir įstatymo numatytų už vagystę). Tačiau taip nėra. Nepavyko išaiškinti kažkokio visiems ar bent daugumai vagių būdingo asmenybės bruožų derinio². Nenustatytas netgi ir tokius specifinius nusikaltimus kaip padegimai darantiems nusikaltėliams būdingas asmenybės profilis³.

Visa tai skatina daryti išvadą, kad situacijų, kuriose pasireiškia asmens bruožai, įvairumas, bruožų savitarpio suvaržymas, bruožo pasireiškimo įvairovė paprastai „trukdo“ pasireikšti asmens bruožui, gerokai „aptemdo“ jo veikimą. Kiek jie trukdo, priklauso ir nuo situacijų, ir nuo bruožo ryškumo.

Assessment. Chichester, New York, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, LTD, 2001. P. 87.

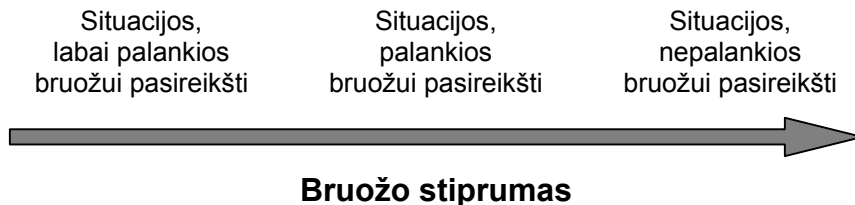
¹ Marshall W. L. Adult Sexual Offenders against Women // Handbook of Offender Assessment. Chichester, New York, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, LTD, 2001. P. 333.

² McGuire J. Property Offences // Handbook of Offenders Assessment. Chichester, New York, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, LTD, 2001. P. 495–508

³ Kolko D. J. Firesetters // Handbook of Offenders Assessment. Chichester, New York, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, LTD, 2001. P. 393

4.7. Asmenybės bruožo nukrypimas

Asmens elgesį tam tikroje situacijoje veikia daug jo bruožų. Kas vyksta, jeigu vienas iš jų labai stiprus ir turi aiškia persvarą kitų atžvilgiu? Prisiminkime eksperimentą su seminarijos studentais, kuriems pasitaikė proga padėti artimajam. Vienais atvejais studentai neskubėjo, kitais skubėjo. Kai neskubėjo, jų elgesys situacijoje labiau priklausė nuo to, kiek jie apskritai linkę padėti žmonėms. Meilei artimajam „lengviau pasireikšti“, jeigu žmogus neskuba. Taigi ši situacija geriau išryškina minėtąjį bruožą, padeda jam pasireikšti. Skubėjimas artimojo meilei pasireikšti trukdė. Bet buvo ir tokių seminaristų, kurie padėjo ir skubėdami. Galime manyti, kad jų artimojo meilės bruožas ypač ryškus – „ryškesnis“ negu tų, kurie nors ir padėtų, kai neskuba, bet kai reikėjo skubėti, nepadėjo. Taigi pirmųjų (kurie padėjo net ir skubos sąlygomis) asmenybės bruožas „pasirengimas padėti artimajam“ esant skirtingoms situacijoms pastovesnis.

21 pav. Savybės nukrypimas ir pastovumo esant skirtingoms situacijoms atsiradimas

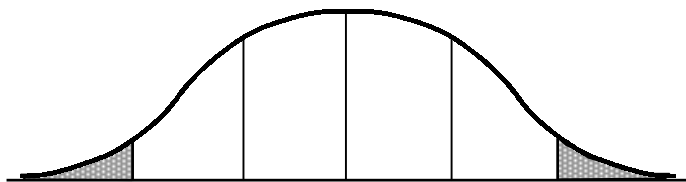
Negana to – nuo tam tikros ribos bruožas gali būti toks ryškus, kad jis „įveikia“ veiksnius, trukdančius jam pasireikšti (žr. 21 pav.).

Toks tam tikro bruožo ryškumas nėra dažnas reiškinys. Ryškių asmenybių nėra daug. Labai drąsūs, labai protingi, labai bailūs, labai agresyvūs ir pan. žmonės – išimtis, o ne taisyklė.

Įsivaizduokime, kad turime daugelio tūkstančių žmonių ūgio duomenis. Žmonių pasiskirstymo pagal ūgį schema būtų panaši į varpą. Daugiausiai būtų vidutinio ūgio žmonių. Aukštesnių (10 cm) ir žemesnių (10 cm) už vidutinius žmonių bus jau mažiau. Visai mažai bus labai aukštų (20 cm

aukštesni nei vidutiniai) ir labai žemų (20 cm žemesni) žmonių. Pagaliau, tikrų milžinų ir tikrų nykštukų iš viso mažai.

Toks pasiskirstymas, jis vadinamas „normaliuoju“, dažniausiai atsiranda tada, kai kažkoks reiškinys yra veikiamas daugelio vienas nuo kito nepriklausančių veiksnių. Taip yra ir su ūgiu. Ar žmogus bus keletą centimetrų aukštesnis, ar žemesnis priklauso nuo aibės įvairiausių vienas nuo kito nepriklausančių veiksnių. Panaši situacija yra su daugeliu kitų žmogaus savybių, tarp jų ir psichinių. Toks yra, pavyzdžiui, intelekto pasiskirstymas. Daugiausia yra vidutinio proto žmonių. Jų protas pasireiškia skirtingai. Tai priklauso nuo situacijos, žmogaus patirties, išsilavinimo, nuotaikos ir pan. Labai protingų kaip ir labai kvailų yra daug mažiau. Taip yra ir su daugeliu kitų bruožų. Yra labai agresyvių žmonių, yra labai taikių, bet visgi dauguma yra vidutiniškai agresyvūs.

NUKRYPIMAS

NUKRYPIMAS

22 pav. Normalusis pasiskirstymas

Ypatingo mūsų dėmesio turėtų susilaukti ne dažniausiai pasitaikantys „vidutiniai“, o kraštutiniai atvejai, tai, kas vadinama „nukrypimais“ (anomalijomis).

Reikia iš karto pabrėžti, kad žodis „nukrypimas“ šiuo atveju jokių būdu nereiškia ligos ar kitokios patologijos. Prisiminkime ūgį. Aišku, per aukštas ūgis gali būti ir ligos padarinys. Tačiau dažniausiai tai „normos variantas“. Matėme, kad žmogaus ūgis priklauso nuo daugybės įvairių veiksnių. Vieni skatina didesnę ūgį, kiti, priešingai, lemia mažesnę ūgį. Paprastai įvairių krypties veiksniai susiderina, ir rezultatas yra daugiau ar mažiau artimas vidurkiui ūgis. Tačiau gali susiklostyti situacija, kai veikiant atsitiktinumo dėsniams atsiradus didelė ūgį skatinančių veiksnių persvara¹. Tada žmogus

¹ Fizikai teigia, kad atsitiktinai, veikiant aibei vienas nuo kito nepriklausančių veiksnių, gali įvykti patys netikėčiausi dalykai. Pavyzdžiui, karštoje krosnyje gali susidaryti didelis ledo gabalas (vien dėl atsitiktinės chaotiškai judančių molekulių kombinacijos).

bus didesnio arba net daug didesnio ūgio nei visi (tai priklausys nuo šios persvaros dydžio). Tačiau tai bus ne liga, o normalaus vystymosi variantas. Garsusis krepšininkas Arvydas Sabonis nėra ligonis. Jis tiesiog labai aukštas žmogus. Lygiai taip pat yra su žmogaus protu. Tiek genialumas, tiek net ir labai menkas protas nėra patologija. Ir viena, ir kita yra „normos variantai“. Visiškai tas pat su žmogaus agresyvumu, su tuo, kiek jis turi energijos, koks baikštus, jautrus ir pan. jis yra.

Teisininkui nuolatos tenka susidurti su „neįprastais žmonėmis“, „ryškiomis asmenybėmis“, keistuoliais. Visi jie „ne tokie kaip visi“, „nukrypę“ nuo labiausiai paplitusio asmenybės tipo. Dėl to ir kalbame apie asmenybės „nukrypimus“. Dėl jų teisininko darbe kyla ypač daug problemų. Nukrypimų turinčius žmones sunkiausia suprasti, įtikinti, numatyti, kaip jie pasielgs. Skaitydami toliau pateiktą tekstą pasistenkite suvokti, kokia yra nukrypimų esmė ir kaip dėl jos kyla tokių žmonių problemas.

Nepaprastai ryškus bruožas, turįs aiškia persvarą kitų atžvilgiu, gali įveikti situacijos ir kitų veiksmų suvaržymą. Dėl to jis gali paveikti visą žmogaus elgesį, pasireikšti įvairiose situacijose. Pavyzdžiui, jeigu žmogus yra labai baikštus, tai galime manyti, kad jam trūks iniciatyvos (juk iniciatyva visada reikalauja tam tikros drąsos), kad jis nebus ryžtingas, baikštumas vers jį dvejoti, jis nebus savarankiškas (baikštus žmogus norės, kad ne jis, o kitas rinktųsi sprendimą). Toks žmogus bus labiau linkęs į konformizmą (elgtis ir galvoti kaip visi yra saugiau), įtaresnis (pasitikėti kitu žmogui reikia drąsos), godesnis – (kaupiti skatina atsargumas). Susidaro grandinė: vienas bruožas (šiuo atveju baikštumas) suponuoja keletą kitų.

Ši labai stipraus bruožo padarinių grandinė formuoja „charakterio logiką“.

Štai kodėl žmonės, turintys tam tikrą labai ryškų bruožą (charakterio nukrypimą), labai panašūs vienas į kitą. Palyginkime A. Vienuolio, Moljero, N. Gogolio, O. Balzako gobšuolius. Laikai, kada jie gyveno, socialinė padėtis, gyvenimo sąlygos ir netgi priežastys, padariusios juos gobšius, labai įvairūs, tačiau visų jų charakterio struktūra nepaprastai panaši. Kiekviena šių žmonių mintis, poelgis, įprotis ar požiūris pirmiausiai atskleidžia jų godumą. Labai panašūs ir kitų charakterio bruožų turintys žmonės: silpnavaliai, agresyvūs, trokštantys dėmesio ir panašiai.

Tai leidžia apibendrinti pagrindinių nukrypimų atstovų „psichologinius portretus“. Toks psichologinis portretas – tai tokios asmenybės aprašymas,

ryškumu bei vaizdingumu prilygstantis meniniam¹. Šis psichologinis portretas neretai yra ir pagrindinis psichodiagnostikos įrankis. Jeigu matome, kad mus dominantis žmogus labai panašus, pavyzdžiui, į tipišką gobšuolį, jeigu jo pagrindinis nukrypęs bruožas yra labai pastovus (būdingas individui visada, daugelį metų, neretai nuo vaikystės) ir pasireiškia visur (visose jo gyvenimo sferose, santykiuose su įvairiausiais žmonėmis), konstatuojame asmenybės nukrypimą.

Taigi asmenybės nukrypimas yra labai ryškus bruožas, pasižymintis pastovumu esant įvairioms situacijoms ir bėgant laikui.

Asmenybės akcentuacija ir psichopatija

Labai aukšto ūgio žmogaus gyvenimas nėra lengvas. Jis patiria nemažai sunkumų ieškodamas reikalingo dydžio drabužių ir avalynės. Jam per mažą mašinos sėdynė, per žemos durys ir pan.

Mat mūsų gyvenimas „sukonstruotas“ orientuojantis į vidutinį ūgį, į taisyklę, o ne į išimtį.

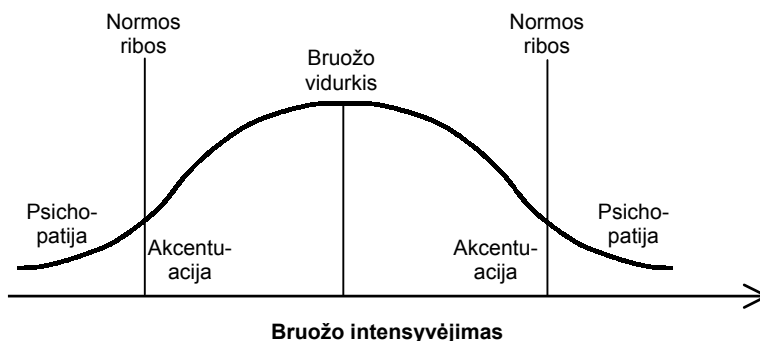
Panašių problemų turi pernelyg drąsūs, nepakankamai drąsūs, labai valdingi, nepakankamai valdingi žmonės ir pan. Ypač dėmesį atkreipia bruožų nukrypimai, sutrikdantys individo adaptaciją visuomenėje. Jie turi specialius pavadinimus – akcentuacija (žymūs nukrypimai) ir psichopatija (labai žymūs). Ir vienu, ir kitu atveju rimtai sutrikdomas individo elgesys, atsiranda problemų asmeniui ir aplinkiniams. Per daug agresyvus žmogus išiunta tada, kai nereikia, kai jo pykčio proveržis daro žalą jam pačiam ir aplinkiniams. Kyla paradoksali situacija – nukrypęs žmogaus asmenybės bruožas tarytum veikia savarankiškai, nepriklauso nuo jo valios. Žmogus supranta, kad jam nereikėtų pykti, kad jo pykčio protrūkiai tik žalingi. Protas jam sako, kad to nereikia, tačiau „neprotingas charakteris“ elgiasi priešingai. Žmogus mielai pasielgtų vienaip, bet jo charakteris verčia jį elgtis kitaip.

Riba, iki kurios bruožo išsivystymas nesukelia individo socialinės dezadaptacijos, vadinama normos riba (žr. 23 pav.).

Pavyzdžiui, asmens agresyvumas gali būti didelis, bet visgi nesiekti tokios ribos, kad rimtai sutrukdytų jo santykius su aplinkiniais. Vadinasi, asmens agresyvumas neperžengia normos ribų. Jeigu bruožo nukrypimas toks ryškus, kad peržengia minėtą ribą, tai vadinama „psichopatija“, o jis pats – psichopatu. Šiek tiek mažesnis nukrypimas, kai bruožo išsivystymas *tik pri-*

¹ Žr.: Leonhard K. Akzentuirte Persönlichkeiten. Berlin, 1976. S. 33–151; Schneider K. Die psychopathische Persönlichkeiten. S. 48–78 et at.

artėja prie minėtos ribos, bet neperžengia jos, vadinamas *akcentuacija*, o pats individas – akcentuantu (arba tiesiog individu, turinčiu akcentuaciją).

23 pav. **Psichopatija, akcentuacija ir normos ribos**

Akcentuotas individas gali sugebėti adaptuotis. Tačiau jo dezadaptacija yra nepastovi, lengvai pažeidžiama. Tai gali įvykti, kai gyvenimas „smogia“ į akcentuacijos „mažiausiai besipriešinančią vietą“ (*locus rezistentis minoris*). Pernelyg agresyviai individui tai – aplinkybės, kai būtina kontroliuoti savo agresiją. Silpnavaliui – aplinkybės, kai reikia itin didelių valios pastangų. Pernelyg atsargiam (baikščiam) – situacija, kur reikia veikti drąsiai, ryžtingai ir pan.

Aštuntajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje Leningrado Bechterevo vardo psichoneurologinio instituto mokslininkų grupė, vadovaujama šio instituto direktoriaus pavaduotojo žymaus psichiatro profesoriaus E. A. Ličko, išplėtojo savo asmenybės akcentuacijų ir psichopatijų tipologiją¹. Iš dalies ši tipologija remiasi asmenybės nukrypimų turinčių asmenų tyrimo kitose šalyse patirtimi ir tradicijomis. Ypač svarbi buvo vokiečių psichiatro K. Leonhardo įtaka². Tačiau didžiausia šios tipologijos dalis buvo originali. Ją sudaro kasdieninė klinikinė veikla pagrįstas pagrindinių akcentuacijos ir psichopatijos tipų aprašymas, originalus testas jiems išaiškinti (PDO)³, ir teorinės nuostatos apie akcentuacijos ir psichopatijos esmę, jų vaidmenį atsirandant įvairiems psichikos sutrikimams bei elgesio pažeidimams. Ti-

¹ Личко А. Е. Психопатии и акцентуации у подростков. Ленинград: Медицина, 1976.

² Leonhard K. Akzentuirte Persönlichkeiten. Berlin, 1976. S. 48–78.

³ PDO – патохарактерический диагностический опросник – charakterio patologijų diagnostikos anketa.

pologijos autoriai daugiausiai dirbo su nepilnamečiais nusikaltėliais, savižudžiais, alkoholikais, narkomanais, asocialiais paaugliais (valkatomis ir pan.). Dirbdami su tokiais nepilnamečiais jie ypač kruopščiai tyrė tuos, kurie pasižymėjo minėtais asmenybės nukrypimais. Kiekvienu atveju buvo siekiama kuo tiksliau nustatyti, kokį vaidmenį vaidina nukrypęs (akcentuotas) asmenybės bruožas nepilnamečiui darant nusikaltimus, vartojant narkotikus, antisocialiai elgiantis.

Ši tipologija greitai tapo labai populiari buvusioje Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje. Reikia prisiminti, kad ji atsirado vyraujant standartiniam sovietiniam požiūriui į nusikalstamumą, nusikaltėlius, asocialias asmenybes. Tuo metu įvairiausiuose kriminologijos darbuose nusikaltėliai buvo paprasčiausiai skirstomi į atsitiktinius, nepastovius ir užkietėjusius, pagal tai, kaip stipriai „sugedęs“ žmogus. Jeigu būdavo manoma, kad padaryti nusikaltimą žmogų paskatino neįprastos aplinkybės, jis būdavo laikomas atsitiktiniu nusikaltėliu, jeigu situacija buvo standartinė, tačiau žmogus tiesiog neatsispyrė pagundai, buvo manoma, kad jis – atsitiktinis nusikaltėlis. Pagaliau jeigu jis pats sugalvodavo ir įvykdavo nusikaltimą bei surasdavo tinkamą situaciją, jis buvo laikomas užkietėjusiu nusikaltėliu, teigta, kad jo „asmenybė antisociali“. Šis požiūris buvo tautologiškas ir labai neinformatyvus (nusikalstamas elgesys buvo aiškinamas antisocialia asmenybe, o pastaroji buvo nustatoma iš nusikalstamo elgesio).

Akcentuacijų ir psichopatijų teorija „susprogdino“ šią tipologiją. Ji įrodė, kad ir užkietėję nusikaltėliai yra labai įvairūs. Tokie nusikaltėliai gali būti įvairių akcentuacijų ir psichopatijų atstovai. Tradicinė kriminologija visus pavojingiausius nusikaltėlius „piešė“ vienoda juoda spalva. Tai buvo stereotipinis labai blogo žmogaus, kuriam nėra nieko švento, portretas. Akcentuacijų ir psichopatijų teorijos autorių darbai parodė, kokie įvairūs yra šie „užkietėję nusikaltėliai“, kokios ryškios ir įvairios jų asmenybės. Negana to, buvo įtikinamai atskleidžiama, kad jiems darant nusikaltimus nemažą vaidmenį suvaidino asmenybės nukrypimai, kad priežastys, dėl kurių vienos akcentuacijos atstovas tapo užkietėjusiu nusikaltėliu, visiškai skirtingos nei priežastys, dėl kurių taip atsitiko kitam. Apie akcentuacijų teoriją buvo kalbama, kad jos dėka „nusikaltėliai atgavo asmenybę“. Akcentuacijų teorija iš karto ženkliai prisidėjo didinant psichologų ir psichologijos vaidmenį dirbant su nusikaltėliais. Paaiškėjo, kad net labiausiai užkietėjusio nusikaltėlio neįmanoma suprasti ir pataisyti neatlikus jo psichologinio tyrimo, o ypač neišsiaiškinus jo asmenybės nukrypimų.

Prof. A. E. Ličko ir jo mokiniai atskleidė, kad asmenybės akcentuacijos ir psichopatijos padidina ne tik nusikalstamojo, bet ir įvairaus kitokio nepageidaujamo elgesio pavojų. Auklėjimo sunkumai, nepilnamečio konflik-

tai su tėvais ir mokytojais, savižudybės, mokslo sunkumai ir daugelis kitų problemų buvo siejamos su asmenybės nukrypimais.

Asmenybės nukrypimais susidomėjo pedagogai, kriminologai, sociologai, psichoterapeutai. Buvo atlikta nemažai įvairiausių jų tyrimų. Nukrypimams nustatyti buvo sukurti nauji testai ir adaptuoti jau naudojami (pvz., vienas iš seniausių ir solidžiausių – MMPI)¹. Akcentuacijomis aktyviai domėtasi ir Lietuvoje².

Vienintelė problema buvo tai, kad nebuvo ir nėra patikimo būdo akcentuacijomis nustatyti. Buvo aiškinama, kad akcentuacijai patikimai nustatyti reikalinga ilga klinikinė patirtis, tačiau prityrusių psichologų ar psichiatrų diagnozės dažnai nesutapdavo. Realios akcentuacijos toli gražu nebuvo tokios ryškios, kaip aprašomos knygose apie asmenybės nukrypimus. Į gyvenimo pabaigą profesorius A. E. Ličko – labai kruopštus ir sąžiningas mokslininkas ne kartą pareikšdavo abejonių dėl akcentuacijų egzistavimo. Tačiau nepaisant viso to susidomėjimas jomis išlieka ir dabar. Atliekami tyrimai, ginamos disertacijos³. Naujoji pedagogų, psichologų, psichiatrų, kriminologų karta išvelgia šioje teorijoje „raktą“ nusikaltėlio ir apskritai komplikuoatų žmonių asmenybei paaiškinti. Iš dalies akcentuacijų ir psichopatijos teorijos bruožai įėjo į dabartinę sveikatos sutrikimų sistemą. Akcentuacijų ir psichopatijos teorijos sąvokos gana plačiai įėjo į psichologinių sąvokų sistemą, ypač aptariant elgesio nukrypimus bei įvairiausių psichikos sutrikimus. Štai dėl ko susipažinti su mokymu apie akcentuacijas ir psichopatiją būtina visiems, kurie vienaip ar kitaip susiduria su žmonėmis, pasižyminčiais elgesio sutrikimais.

Asmenybės nukrypimai pasaulyje pradėti tirti seniai. Dar XVIII a. psichiatrai bandė skirti tikrą psichikos ligą nuo asmenybės nukrypimo sukeltų asmenybės anomalijų. Amerikiečių psichiatras Benjaminas Ruchas (1745–1813) 1786 m. paskelbė straipsnį „Fizinių priežasčių poveikis žmogaus dorovei“. Jis bandė tiksliau skirti tikras psichikos ligas (proto ligas) nuo asmenybės (moralės) „ligų“. Dėl proto ligų žmogus nebesiorientuoja tikrovėje, patiria haliucinacijas, nesupranta, kas darosi aplinkui, nesugeba išnarplioti net paprasčiausių gyvenimo problemų. Antruoju atveju žmogaus protas gali būti normalus (netgi labai išlavintas), bet, nepaisant to, būdo nukrypimai verčia jį pažeisti elementariausias elgesio normas. Kaip pavyzdį B. Ruchas aprašo tokį Serviną. Tai buvo tikrai sveiko proto žmogus. Servinas mokėjo daugybę kalbų, gerai išmanė filosofiją, matematiką bei teologiją, pasižymėjo aktoriaus talentu, rašė gerus eilėraščius, skambino įvairiais

¹ Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. Санкт Петербург: Питер, 2000. С. 383–391.

² Justickis V. Akcentuotas nepilnametis teisėtvarkos pažeidėjas. Kaunas: Šviesa, 1984.

³ Justickis V. Akcentuotas nusikaltėlis. Vilnius, 1994.

muzikos instrumentais, puikiai šoko. Bet šis žmogus buvo nepaprastai linkęs meluoti, nusikalsti, girtauti. Jo pataisyti negalėjo jokios bausmės ir nelaimės. Nors ir talentingas, jis mirė visų nekenčiamas ir smerkiamas¹.

Skirtumą tarp asmenybės nukrypimų turinčių žmonių ir individų, turinčių psichikos sutrikimų, bandė patikslinti vėlesnių laikų psichiatrai P. Pinelis (1745–1826), J. E. D. Esquirolis (1772–1840), J. Prichardas (1786–1848), B. Morelis (1809–1873) ir kiti². Pavyzdžiui, Jamesas Prichardas taip apibūdina asmenybės nukrypimų turinčius žmones: šiems žmonėms būdingas „toks dvasinis sutrikimas, kai intelekto funkcijos visai ar beveik visai sveikos, o pirmiausia sutrikę jausmai, temperamentas, įpročiai“³.

Psichologijos, medicinos ir kitų mokslų plėtotė leido patikslinti asmenybės nukrypimų sąvoką. Buvo atskleidžiami ir skiriami atvejai, kai panašius elgesio sutrikimus sukelia galvos smegenų traumos (organinės charakteriopatijos) ir psichikos gynybos mechanizmų pokyčiai (neurozės). Kartu paaiškėjo, kad nukrypimams netinka žodis „liga“ įprasta jo prasme. Vis labiau prigijo žodis anomalija, nukrypimas. Kartu buvo atkakliai ieškoma tinkamo šio reiškinių pavadinimo.

Mūsų laikų Švedijos mokslininkas H. Warlinderis, išstudijavęs mokslinę literatūrą, aptiko net 178 įvairių mokslininkų vartojamus asmenybės nukrypimų pavadinimus. Tai „asmenybės anomalija“ (*character anomaly*), „asmenybės patologija“ (*characteropathy*), „antisocialus charakteris“ (*antisocial character*), „asmenybės nukrypimas“ (*abnormal character*), „dorovės nepakankamumas“ (*moral deficiency*), „dorovinis bukumas“ (*moral cretinism, moral dementia, moral idiocy, moral imbecility*), psichopatija (*psychopathy*) ir daugelis kitų.

Tolesnis žingsnis buvo nukrypimų tipologijų atsiradimas, mat dirbant su žmonėmis, turinčiais asmenybės nukrypimų, pamažu paaiškėjo, kad šie žmonės būna labai įvairūs. XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiuje buvo pasiūlyta keletas asmenybės nukrypimų tipologijų. Viena jų – vokiečių psichiatro J. L. A. Kocho (1841–1908) ir jo mokinio T. Ziecheno tipologija. Jie skyrė isterinę, epileptinę, paranoidinę, hipertiminę, neurasteninę ir kitas „psichopatines konstitucijas“, t. y. asmenybės nukrypimus. K. Schneideris pasiūlė dešimties tipų tipologiją. Ją sudaro hipertiminiai, depresyvūs, emo-

¹ Runnes D. D. (Ed). The Selected Writings of Benjamin Ruch. New York, 1917. P. 183.

² Pinel P. A. Treaties on Insanity in Which are Contained the Principles of a New More Practical Nosology of Maniacal Disorders. London, 1906; Esquirol J. E. D. Allgemeine und spezielle Pathologie und Therapie der Seelenstörungen. Leipzig, 1838; Prichard J. C. On the Different Forms of Insanity in Relation to Jurisprudence. London, 1848; Morel B. A. Traite de maladies mentales. Paris, 1860; Prichard J. C. A Treatise on Insanity and Other Disorders Affecting the Mind. London, 1835.

³ Warlinder H. Psychopathy: A History of the Concepts: Analysis of the Origin and Development of a Family of Concepts in psychopathology. Uppsala, 1978. P. 191–192.

ciškai nepastovūs, linkę į emocijų proveržius (*explosive*), silpnavaliai (*wil-lenlöse*) ir kitokie tipai. Yra žinomos E. Kretschmerio, N. Petrilowitschiaus, C. Birnbaumo, E. Kraepelino ir kitos tipologijos¹. Skirtingų mokslininkų tipai dažnai nesutapdavo. Vieni autorių tipai įtraukiami į kitų autorių tipologijas, kitų ne. Nors būta nesutapimų, tipologijų sukūrimas buvo didelis žingsnis į priekį. Taip atsisakyta nuomonės, kad egzistuoja kažkokia vienintelė „nukrypimų turinti asmenybė“.

Iki XX amžiaus 7–8 dešimtmečio labiausiai domėtasi blogiausiais, labai dideliais asmenybės nukrypimais. Tokie nukrypimai dažnai vadinami psichopatijomis. Tyrinėti itin agresyvūs arba bevaliai, nepaprastai bailūs ir kitokie žmonės. Dabar padėtis pasikeitė. Tyrinėtojus sudomino palyginti mažesni asmenybės nukrypimai. Atsirado netgi specialių terminų, žyminių mažesni nukrypimą. Taip atsirado terminas „akcentuacija“. Jį pasiūlė vokiečių psichiatras K. Leonhardas².

Bruožo nukrypimo sukelta dezadaptacija gali būti įvairiausia: nesugebėjimas sutarti su aplinkiniais, normaliai gyventi, dirbti, neįprasti, pačiam individui ir aplinkiniams žala darantys poelgiai. Tačiau ypač ryškus ir labiausiai traukiantis dėmesį dezadaptacijos bruožas buvo nusikaltimų padarymas. Ypač recidyvistų, žmonių, kurie nepaisant visų bausmių nesiliaudavo darę nusikaltimus. Vystantis psichologijai, medicinai, mokslui apie žmogų ir visuomenę prasidėjo vis aktyvesni bandymai nustatyti asmenybės bruožą, kuriuo tokie nusikaltėliai skiriasi nuo aplinkinių, kuris ir skatina asmenį daryti nusikaltimus. Paminėkime asmenybės bruožus, kurie asmenybės nusikalstamumo teorijose buvo laikomi svarbiausiais.

Tai **impulsyvumas** (nesugebėjimas „suvaldyti“ savo impulsų). H. Eysenckas nusikalstamą elgesį sieja su didesne nusikaltėlių **ekstraversija** (nusikaltėliai mažiau gilinasi į save, mažiau linkę mąstyti, daugiau – veikti), B. Mawsonas (1987) – su **nervų sistemos nejautrumu** (nusikaltėliams būdinga nejautri nervų sistema; tai, dėl ko kitas išgyvena, pavyzdžiui, bausmė, nusikaltėliui nepadaro įspūdžio), **stimulų badu** (nusikaltėliams reikia žymiai daugiau dirgiklių, permainų, nuotykių, malonumų ir nemalonumų negu vidutiniams žmonėms), **per dideliu jautrumu nemalonumams** (nusikaltėlis palyginti su kitais žmonėmis itin **sunkiai išgyvena nemalonus** (frustraciją) ir būdamas tokios būsenos linkęs į emocinius „protrūkius“),

¹ Koch J. L. A. Abnorme Charaktere. Wiesbaden, 1900/01; Ziehen T. Zur Lehre von cien psychopathische Konstitutionen. Berlin, 1912; Schneider K. Die psychopathische Persönlichkeit. Wien, 1946; Kretschmer E. Körperbau und Charakter. Berlin, 1922; Petrilowitsch N. Abnorme Persönlichkeiten. Basel, 1960; Birnbaum C. Über psychopathische Persönlichkeiten. Wiesbaden, 1909; Kraepelin E. Psychiatrie. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte. Leipzig, 1909–1915.

² Leonhard K. Akzentuierte Persönlichkeiten. Berlin, 1976.

neigiamu savęs vertinimu (Reckless, 1961, G. Valickas, 1990), **neapykanta sau ir siekimu save nubauti** (Eichhornas, 1925) ir pan.¹ Visus šiuos mokslininkus vienijo siekimas rasti kažkokį vieną akcentuotą bruožą, lemiantį nusikaltimo padarymą.

Pionierius šioje srityje buvo italų mokslininkas Č. Lombrozo'as. Jis tyrė sunkiausius nusikaltėlius ir nusikaltimų padarymą bandė sieti su vadinaisiais atavizmais. Atavizmas – tai pakankamai reti atvejai, kada kai kurie individai turi požymių, kurie buvo būdingi mūsų laukiniams protėviams. Atavizmas gali pasireikšti žmogaus kūno plaukuotumu. Mūsų protėviai buvo plaukuoti, vėliau, ėmus vilkėti drabužius, plaukai dingo. Tik retkarčiais dėl dažniausiai neaiškių priežasčių jų atsiranda kai kuriems žmonėms. Tai ir yra atavizmas. Lombrozo'as manė, kad taip pat kaip plaukai atavizmas gali pasireikšti individo asmenybėje. Tada jam atgimsta mūsų laukinių protėvių asmenybės bruožai – nesuvaldoma agresija, polinkis kovoti, žudyti ir pan. Č. Lombrozo'as manė, kad atavizmas gali būti ne vien kūno, bet ir asmenybės bruožo ir netgi visos asmenybės. Nusikaltėlis – tai „laukinis tarp civilizuočių žmonių“. Dėl to jis „nesiduoda auklėjamas“. Kol mažas tigriukas gali būti labai mielas, tačiau užaugęs jis neišvengiamai tampa tuo, kas yra – plėšriu žvėrimi. Būtent tai ir sukelia nukrypimą. Per didelis agresyvumas (būdingas plėšrūnui) nesileidžia koreguojamas, perauklėjamas. Č. Lombrozo'as manė, kad asmenybės atavizmas dažniausiai jungiasi su kūno atavizmu. „Laukinis žmogus turi ne tik „laukinius jausmus“, bet ir kitus mūsų protėvių kūno ypatumus. Jis labiau už mus panašus į žvėrį“: plaukuotas, žemos kaktos, stambaus smakro, labai stipraus sudėjimo ir pan.

Tolimesnis mokslo vystymas nepatvirtino nei atavizmo reiškinio, nei jo ryšio su nusikalstamu elgesiu. Tačiau liko pati mąstymo logika.

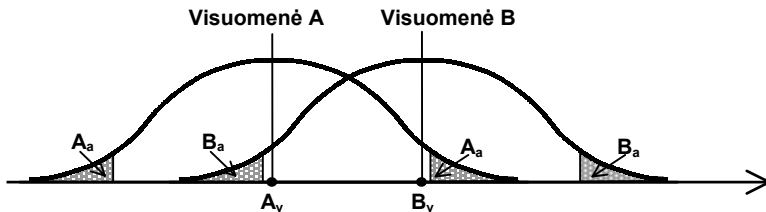
Vėlesnės nusikaltimo teorijos, kaip ir Č. Lombrozo, taip pat siekė išaiškinti „nusikaltimo virusą“ – kokį nors asmens bruožą, lemiantį nusikalstamą asmens elgesį. Tų bruožų atsiradimas siejamas su biologinėmis, ypač genetinėmis ypatybėmis, situacija ankstyvojoje vaikystėje ir pan.²

Tačiau pastaruoju metu vis daugiau dėmesio pradėta skirti bendriesiems procesams, sukeliamiems bet kokio bruožo nukrypimų. Kitaip tariant, nuo klausimo, koks asmenybės bruožas yra pernelyg ryškus, pereita prie klausimo, kas įvyksta, jeigu bet koks bruožas yra pernelyg išsivystęs. Tyrimai parodė, kad pasekmės pirmiausiai priklauso nuo visuomenės, kurioje gyvena individas, nuo jos reikalavimų jam. Tai, kas vienoje visuomenėje sukelia dezadaptaciją, kitoje gali būti net naudinga.

¹ Žr. Valickas G. Psichologinės asocialaus elgesio ištakos: Monografija. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 1997.

² Conclin J. Criminology. New York: Macmillan publishing Company, 1986. P. 137–166.

Šiems skirtumams įvertinti įdomios medžiagos pateikia etnografai. Pavyzdžiui, svarbus asmenybės bruožas – agresyvumas – polinkis piktai reaguoti į įvairiausias kliūtis bei nemalonumus. Tam tikras agresyvumas vienos visuomenės laikomas per dideliu (toks individas vadinamas pernelyg agresyviu, piktu („konfliktiška asmenybe“), kitos visuomenės narių jis gali būti laikomas normaliu, netgi per mažu. Vadinasi, tai, kas vienai visuomenei yra asmenybės nukrypimas, kitai – normalus ar net pageidautinas bruožas.

24 pav. Agresyvumas

Majų genties žemdirbiams (Centrinė Amerika) būdingas neigiamas požiūris į agresyvumą. Joje vengta rungtyniavimo, kovos, ginčų. Buvo tikima, kad pykčio ir kovos dievas visą laiką budriai miega. Užtenka pasakyti garsesni žodį – ir jis tuoj pat pabunda. Taigi genties nariai vengė garsiai kalbėtis vienas su kitu. Dievas galįs pabusti, išgirdęs pikta žodį, todėl genties nariai visai jų vengė. Nebuvo reaguojama į kitų žmonių padarytas klaidas ir netgi svetimo turto pasisavinimą¹. Esant tokioms sąlygoms agresyvesniam žmogui būdavo sunkoka prisitaikyti gyventi šioje gentyje. Tokių žmonių bijota (mat gali pažadinti pykčio dievą), todėl jie buvo vejami iš genties.

Visiškai priešingas kitų Centrinės Amerikos genčių požiūris į kovą, pyktį, rungtyniavimą. Nuo pat vaikystės genčių nariai buvo pratinami kovoti, priešintis.

Aišku, kad tai, kas vienoje visuomenėje yra nukrypimas, kitoje visiškai normalu. Visuomenės reikalavimų ir toje visuomenėje gyvenančio žmogaus asmenybės santykiui paaiškinti pasinaudosime žymaus dabarties filosofo ir psichologo Ericho Frommo (1990–1980) socialinio charakterio koncepcija. Šią koncepciją jis pirma sykį išdėstė knygoje „Pabėgimas nuo laisvės“ (1941).

Socialinis charakteris, anot E. Frommo, yra „asmenybės bruožų visuma, kuri yra tam tikras socialinės grupės narių daugumos charakterio pagrind-

¹ Morley S. G. The Ancient Medya. Stanford, 1956. P. 34–35.

das, branduolys. Šis visuomenės daugumai būdingas arba tam tikros socialinės grupės „centrinis“, „tipiškas“ charakteris yra suformuotas tos visuomenės (ar atskiros socialinės grupės) gyvenimo sąlygų, istorinės praeities ir reikalavimų, keliamų jos nariui¹. Pagrindinė socialios asmenybės paskirtis – skatinti individą elgtis taip, kaip būtina ir pageidaujama šioje visuomenėje. Konkretaus žmogaus likimas, jo problemos labai priklauso nuo to, ar jo charakteris panašus į tipinį „socialinį charakterį“².

„Jeigu žmogaus charakteris nelabai skiriasi nuo socialinio, tokiu atveju šio žmogaus norai (motyvai) skatina jį daryti tai, kas būtina ir pageidaujama šios visuomenės sąlygomis. Pavyzdžiui, smulkiems krautuviniškams būdingas polinkis taupyti, bjaurėjimasis pinigų švaistymu. Jiems taupumas yra tiesiog išlikimo sąlyga. Žmogui, kuriam būdingas taupumas, taupymas teikia ne tik praktinės naudos, bet ir didelį psichologinį pasitenkinimą. Tuo nesunku įsitikinti stebint šeimninę, kuri džiaugiasi dviem turguje sutauptais centais taip, kaip žmogus, kurio asmenybės struktūra kitokia, džiaugiasi kūniškais malonumais“³. Paprastai visuomenės narių daugumai būdingos asmenybių struktūros gana panašios ar bent labai nesiskiria nuo socialinės asmenybės.

Tačiau tam tikros (dažniausiai nedidelės) gyventojų dalies charakteriai turi esminių skirtumų. Tokių žmonių norai nesutampa su visuomenės reikalavimais. Norint prisitaikyti prie visuomenės jiems dažnokai tenka išseikvoti daug jėgų. Pavyzdžiui, labai agresyviai žmogui daug sunkiau vykdyti visuomenės normas, draudžiančias ar ribojančias pykčio prieuolius.

4.8. Asmenybės nukrypimų pavyzdžiai

Susipažinkite su nukrypimo pavyzdžiu. Jo tikslas – padėti įsivaizduoti, kaip konkrečiai pasireiškia nukrypimas. Būtų gerai, jeigu prisimintumėte vieną ar daugiau pažįstamų, turinčių ryškių hipertimijos bruožų. Skaitydami aprašymą bandykite palyginti juos su pateiktu pavyzdžiu.

Bet kurios specialybės atstovui svarbu ne tik žinoti, bet ir gerai įsivaizduoti įvairiausių nukrypimus. Tuo tikslu būtina susipažinti su meistriškais aprašymais, kuriuos pateikė jų tyrinėtojai. Labiausiai rekomenduojame

¹ Fromm E. *Escape from Freedom*. New York, 1965.

² Ten pat. P. 308.

³ Ten pat. P. 310.

Karlo Leonhardo „Akcentuotos asmenybės“, A. E. Ličko „Paauglių psichopatijos ir akcentuacijos“, taip pat knygas, pasirodžiusias lietuvių kalba¹.

Hipertiminis asmenybės nukrypimas

Psichologinis portretas

Ši charakterio nukrypimą panašiai apibūdina visi tyrinėtojai (K. Schneideris, K. Leonhardas, A. Ličko ir kt.).

Pagrindinis šio nukrypimo bruožas yra aktyvumas: sugebėjimas ir siekimas išseikvoti labai daug fizinių ir psichinių jėgų. Padidėjusio aktyvumo apraiškos labai įvairios. Tai ir polinkis į veiklą, reikalaujančią daug jėgų ir nemažos psichinės įtampos, ir sugebėjimas prireikus išverti didelius fizinius ir psichinius krūvius, ir subjektyvi (vidinė, emocinė) per didelio aktyvumo išraiška, t. y. didelis tonusas (individas visą laiką jaučiasi turįs daug jėgų, energijos) bei žvali, pakili nuotaika. Per didelis aktyvumas pasireiškia ne tik individo veikla, bet ir pasaulio suvokimu (gyvas, stiprus domėjimasis viskuo, kas jį supa), mąstymu (aktyvaus intelekto, kelia daug naujų idėjų). Hipertimiko emocinis gyvenimas yra aktyvus (jis linkęs į stiprius išgyvenimus), mėgsta aktyviai bendrauti su žmonėmis (su daugeliu žmonių). Hipertimikas mokinyms dažniausiai visai neskiria arba skiria labai mažai laiko ramiai veiklai (skaitymui, piešimui, televizijos laidoms), užtat aistringai mėgsta tokią veiklą, kuri reikalauja didelės išvermės, psichinės įtampos, daug fizinių jėgų, pavyzdžiui, futbolas, grupinės muštynės, kelionės, keletą dienų bei naktų trunkantys pasilinksminimai).

Kitų žmonių nuomonė. Didelis hipertimiko aktyvumas dažnokai akivaizdus visiems: tiek draugams paaugliams, tiek suaugusiesiems. Pirmieji šiai ypatybei apibūdinti dažnokai vartoja žargoną („kietas vaikinai“), tėvai, kaimynai sako, kad jis „nenuorama“, „padūkėlis“, „judrus kaip gyvsidabris“, „jo visur pilna“, „nuo jo labai greitai pavargstame“, „kur jis, ten būtinai kas nors įvyksta“.

Pažinimo aktyvumas. Hipertimikui būdingas naujovių, permainų, įvairovės troškimas. Jis sunkiai išveria gyvenimo monotoniją, kai kasdien kartojasi tas pats ir nevyksta nieko naujo. Jis trokšta vis naujų išpūdžių, pažinčių, įvykių, vietų, todėl jį traukia kelionės, nematyti žmonės, nauja

¹ Леонгард. К. Акцентуированные личности. Киев, 1980; Личко А. Е. Психопатии и акцентуации у подростков. Ленинград, 1976; Justickis V. Nepilnamečių teisėtvarkos pažeidėjų charakterių nukrypimai. Kaunas, 1984; Justickis V. Akcentuotos nepilnametis nusikaltėlis (Asmenybės. Nusižengimai. Korekcija). Vilnius, 1993.

veikla. Jam greitai įkyri vieta, kurioje gyvena. Jį žavi garsi muzika, triukšminga kompanija, jis mėgsta kovą, varžybas, ginčus. Dėl visų šių priežasčių labai sunkiai pripranta prie uždaro tipo įstaigų (kalėjimas, kariuomenė, uždaras internatas, įvairaus pobūdžio specialiosios mokyklos). Mat visos tos įstaigos labai riboja individo aktyvumą. Visoms joms būdingas labai monotoniškas gyvenimo ritmas („Kasdien vis tas pats“). Pakliuvę į tokias įstaigas paaugliai blogai jaučiasi, gali išgyventi neviltį, depresiją.

Emocinis aktyvumas. Stiprių išpuodžių pomėgis, polinkis į riziką, avantiūras. Hipertimikai mėgsta stiprius pojūčius. Juos traukia rizika, avantiūros. Juo labiau rizikuojama ir juo stambesnis laimikis, tuo patraukliau hipertimikui. Jis noriai rizikuoja gyvybe, sveikata, dėt to, pavyzdžiui, jam patinka pavojingas sportas, ypač muštynės. Vartydami paauglių, kuriems nustatyta hipertimija, medicinos korteles dažnai aptinkame įrašų apie kojų, kaulų, šonkaulių lūžius bei galvos smegenų traumas.

Bendravimo aktyvumas. Hipertimikai dažniausiai turi labai daug draugų, pažįstamų. Kompanijoje, žmonių sambūryje jie greitai tampa pagrindiniai. Hipertimikai kalba daug ir garsiai, jų pasakojimai įdomūs, išpuodingi, jie nemažai fantazuoja, perdeda. Hipertimikas sugeba gana lengvai išjudinti net ir nuobodžią draugiją. Jis – „natūralus lyderis“, jam nereikia stengtis, kad užimtų lyderio vietą. Žmonės patys noriai juo seka, nes jis palengvina bendravimą. Paauglių kompanijoje hipertimikai dažniausiai būna pavojingų išdaigų iniciatoriai.

Psichinis atsparumas. Hipertimikai lengviau iškenčia stresus, sugeba mobilizuoti visas savo jėgas. Varžybose dažnai pasiekia geresnių rezultatų nei per treniruotes, egzaminų metu sugeba gauti geresnius pažymius nei yra nusipelnę.

Optimizmas. Hipertimikai nerūpestingi, nelinkę prisiminti nemalonių. Hipertimikas linkęs tikėti, kad viskas bus gerai, jam seksis, aplinkybės bus jam palankios. Be to, jis jaučia didelį pasitikėjimą savo jėgomis, žino, kad lemtingu momentu ras išeitį, nesutrinka. Šis bruožas kartu su pomėgiu rizikuoti gali įtraukti hipertimiką į nusikaltimą.

Neigiamas aktyvumo pasireiškimas. Visi, kas rašo apie hipertimikus, nurodo, kad dėl didesnio aktyvumo atsiranda ir neigiamų charakterio bruožų.

Nepakankamas sugebėjimas siekti užsibrėžto tikslo. Hipertimikai nesugeba sutelkti savo energijos vienam tikslui. Jie mėgsta „šokinėti“ nuo vieno tikslo prie kito nepasiekę pirmojo. Kalbėdami „šokinėja“ nuo vienos temos prie kitos.

Nerūpestingumas. Per didelis pasitikėjimas savo jėgomis. Per daug tiki, kad sugebės rasti išeitį iš bet kokios padėties – visa tai tampa elgesio

sutrikimų šaltiniu. Jie nerūpestingai vairuoja transporto priemones, lengvabūdiškai elgiasi pavojaus metu.

Hipertimiko pavyzdys

Olegas S., 18 metų. Nuteistas pagal BK straipsnį už transporto priemonės nuavimą. Nuo 14 metų nesimoko. Vogė arklus, nuvarinėjo motociklus, keletą kartų ilgam buvo pabėgęs iš namų. Išsiųstas į Veliučionių specialiąją profesinę technikos mokyklą, suorganizavo kolektyvinį auklėtinių pabėgimą. Perkeltas į Kauno auklėjamųjų darbų koloniją, iš ten po keturių mėnesių amnestuotas. Grįžęs namo vėl nusikalto: nuvarė automobilį. Jo raktus reikėjo pavogti iš buto. Pasinaudoję tuo, kad nėra šeimininko, paaugliai įsilaužė į butą, pavogė raktus, auksinius žiedus, nešiojamą spalvotą televizorių, susėdę į automobilį nuvažiavo Klaipėdos link. Kelyje nepakluso policijos reikalavimui sustoti, dideliu greičiu sugebėjo pasprukti nuo policijos, bet Klaipėdoje padarė avariją. Metę degantį automobilį ir nuvykę į miesto turgų bandė parduoti vogtus daiktus, kad gautų pinigų kelionei „į pietus“, tačiau „prekiautojai“ buvo sulaukyti. Kalbėdamas su psichologu Olegas S. iš pradžių buvo atviras, noriai pasakojo savo gyvenimą ir nuotykius.

Aktyvumas. Motinos ir paties Olego S. nuomone, jis esąs „nenuorama“, toks nuo pat vaikystės. Namuose negalėdavęs išverti nė minutės: ko nors užvalgo – ir vėl į gatvę, pas draugus. „Aš jam daug kartų sakiau: pasėdėtum su knyga, paskaitytum kaip kiti vaikai. Niekada to nebuvo. Ramiems dalykams jis tikrai neturėjo jokios kantrybės“, – taip paauglį apibūdina motina.

Pažinimo aktyvumas. Paauglys nuo vaikystės labiausiai nemėgo monotonijos, nuobodulio. Tokio vienodumo ir nuobodulio įsikūnijimas jam buvo mokykla. Nors Olegas gabus, jis iš tikrųjų negalėdavo mokytis, per pamokas nesugebėdavo tyliai išsėdėti. „Per pamokas krėsdavau cirkus, – pasakoja paauglys. – Atsinešdavau kokį gyvį į pamokas arba suorganizuodavau visus pabėgti“. Olegas visada siekė būti ten, kur „virė gyvenimas“, kur „tikri žmonės“. Buvo pasiryžęs būtinai išvažiuoti iš tylaus provincijos miestelio, kuriame viskas „seniai įkyrėjo“.

Bendravimo aktyvumas. „Didžiausia bausmė jam būdavo likti vienam namie, – pasakojo motina. – Nė vienos bausmės jis taip nebijojo, netgi diržo“. Olegas niekada nebuvo vienas. Pas jį dažnai nakvodavo draugai. Olegas juos apibūdina taip: „kieti vyrukai“, „visi tokie kaip aš“. Draugai jam visada buvo svarbesni ir už motiną, ir už mokyklą. „Jis jiems nieko negailėjo“, – su širdgėla sakė motina. Visi jo teisėtvarkos pažeidimai padaryti kartu su grupe draugų.

Emocinis aktyvumas. Stiprių pojūčių troškimas. Olegas nuo pat mažens dalyvaudavo paauglių muštyne. Apie jas pasakoja labai vaizdingai, emociškai, tarsi iš naujo išgyvendamas viską, kas įvyko. Kai jam buvo 14 metų, jis su daug vyresniais draugais važinėdavo į kitus miestelius į šokius, kad sukeltų muštynes. „Važiuodavome – neaišku, kaip visi sutilpdavo. Per rankas eidavo butelis... Visi išgėrę, kaip nepakliuvome į kokią nors avariją, iki šiol nesuprantu. Atvažiuodavome į vietą, ateidavome į šokių salę, gesindavome šviesą ir surengdavome muštynes“.

Optimizmas. Nesėkmės niekada jo ilgai neslėgdavo: „Jeigu visą laiką galvosi, ką ne taip padarei ar kas gali atsitikti – gyventi nesinorės“ – sako jis. „Būna ir prasta nuotaika, bet stengiuosi ką nors sugalvoti“.

??? Savikontrol s klausimai ???

Jums reikia patvirtinti arba paneigti teiginius

	<i>Teiginiai</i>	<i>Atsakymai</i>
1	<i>Jeigu žmogus nuolat konfliktuoja su savo draugais, galima teigti, kad jam būdingas asmenybės bruožas „konfliktiškumas“</i>	
2	<i>Jūsų draugas tapo viršininku, ir jo elgesys iš karto pasikeitė. Jis pasidarė išdidus ir ambicingas. Ar galima teigti, kad atsivėrė tikrieji jo asmenybės bruožai, kuriuos anksčiau slėpė?</i>	
3	<i>Faktorinė analizė – tai metodas, analizuojantis, kokie faktoriai veikia tam tikrą reiškinį</i>	
4	<i>„Neurotizmas“ reiškia, kad žmogaus ne visai sveiki nervai</i>	
5	<i>„Psichotizmas“ reiškia, kad žmogui šiek tiek sutrikusi psichika</i>	
6	<i>R. Cattello testo rezultatai leidžia apskaičiuoti, kokia tikimybė, kad jums gerai seksis užsiimant tam tikra profesija</i>	
7	<i>Penketo svarbiausių bruožų koncepcijos požiūriu, pagrindiniai asmenybės bruožai yra protingumo lygis, neurotizmas, ekstraversija, palankumas, sąmoningumas</i>	
8	<i>Penketo svarbiausių bruožų teorijos šalininkai nustatė, kad beždžionėms būdinga tokia pati svarbiausių bruožų konfigūracija kaip ir žmogui</i>	
9	<i>Tyrimais buvo nustatyta, kad jeigu žmogus linkęs vogti, tai jis taip pat linkęs ir apgaudinėti</i>	
10	<i>Normalus pasiskirstymas – tai normalių žmonių pasiskirstymas</i>	

11	<i>Normalaus pasiskirstymo atveju labai protingų žmonių esama tiek pat, kiek labai neprotingų</i>	
12	<i>Vienoje visuomenėje tam tikri žmogaus bruožai gali būti laikomi asmenybės nukrypimais, o kitoje jis gali būti laikomas visiškai normaliu</i>	

Atsakymai į savikontrolės klausimus

	<i>Teiginiai</i>	<i>Atsakymai</i>
1	<i>Jeigu žmogus nuolat konfliktuoja su savo draugais, galima teigti, kad jam būdingas asmenybės bruožas „konfliktiškumas“</i>	<i>Ne</i>
2	<i>Jūsų draugas tapo viršininku, ir jo elgesys iš karto pasikeitė. Jis pasidarė išdidus ir ambicingas. Ar galima teigti, kad atsivėrė tikrieji jo asmenybės bruožai, kuriuos anksčiau slėpė?</i>	<i>Ne</i>
3	<i>Faktorinė analizė – tai metodas, analizuojantis, kokie faktoriai veikia tam tikrą reiškinį</i>	<i>Ne</i>
4	<i>„Neurotizmas“ reiškia, kad žmogaus ne visai sveiki nervai</i>	<i>Ne</i>
5	<i>„Psichotizmas“ reiškia, kad žmogui šiek tiek sutrikusi psichika</i>	<i>Ne</i>
6	<i>R. Cattello testo rezultatai leidžia apskaičiuoti, kokia tikimybė, kad jums gerai seksis užsiimant tam tikra profesija</i>	<i>Taip</i>
7	<i>Penketo svarbiausių bruožų koncepcijos požiūriu, pagrindiniai asmenybės bruožai yra protingumo lygis, neurotizmas, ekstraversija, palankumas, sąmoningumas</i>	<i>Ne</i>
8	<i>Penketo svarbiausių bruožų teorijos šalininkai nustatė, kad beždžionėms būdinga tokia pati svarbiausių bruožų konfigūracija kaip ir žmogui</i>	<i>Taip</i>
9	<i>Tyrimais buvo nustatyta, kad jeigu žmogus linkęs vogti, tai jis taip pat linkęs ir apgautinėti</i>	<i>Ne</i>
10	<i>Normalus pasiskirstymas – tai normalių žmonių pasiskirstymas</i>	<i>Ne</i>
11	<i>Normalaus pasiskirstymo atveju labai protingų žmonių esama tiek pat, kiek labai neprotingų</i>	<i>Taip</i>
12	<i>Vienoje visuomenėje tam tikri žmogaus bruožai gali būti laikomi asmenybės nukrypimais, o kitoje jis gali būti laikomas visiškai normaliu</i>	<i>Taip</i>

ANTROJI DALIS

PAGRINDINĖS

TEISĖS

PSICHOLOGIJOS

PROBLEMOS

ĮVADAS

Pirmojoje dalyje susipažinome su psichologijos sampratomis ir išvadomis, kurias svarbiausia žinoti, norint aiškiai suprasti specifines teisės psichologijos problemas. Antrojoje dalyje žvelgsime „iš kitos pusės“. Nagrinėsime keletą svarbiausių teisinių problemų ir žiūrėsime, kokios psichologijos žinios svarbios toms problemoms sėkmingiau spręsti. Daugiausiai dėmesio kreipsime į bendras įvairiausių teisės šakų problemas.

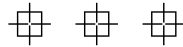
Kad ir kokią teisės šaką pasirinktume, kiekvienai svarbi įrodymų problema. Prieš nustatydami, buvo ar nebuvo baudžiamasis arba administracinis pažeidimas, pažeista ar nepažeista sutartis, ar padaryta tam tikra žala, turime nustatyti ir įrodyti faktus. Svarbiausi čia yra liudininkų parodymai. Būtent liudininkas gali duoti parodymus apie pažeidimo aplinkybes, jis gali patvirtinti arba paneigti sutarties vykdymo aplinkybes. Taigi antrojoje dalyje pirmiausiai aptarsime liudininkų parodymų psichologiją. Tam bus skirtas pirmasis antrosios dalies skyrius.

Ikiteisminio ir teismo tyrimo metu byloje gali būti susiduriama ir su tokiais faktais, kuriems nustatyti reikia specialių psichologijos žinių. Tokiais atvejais gali būti paskirta psichologinė ekspertizė. Dėl to antrajame šios dalies skyriuje aptariama psichologinės ekspertizės esmė ir taikymas.

Remdamasis faktais teismas turi rekonstruoti praeities įvykį. Tai taip pat turi būti padaryta bet kokios teisenos atveju. Vagystė, įmonės lėšų iššvaistymas, kelių eismo taisyklių pažeidimas, mokesčių slėpimas – teismo nagrinėjimo metu visada susiduriame su įrodymais, kuriais remiantis reikia susidaryti aiškią nuomonę apie tai, „kaip viskas buvo“. Vykstant šiam procesui pirmiausiai „rekonstruojamas“ įvykis, antra, susiformuoja teisėjo ir kitų proceso dalyvių vidinis įsitikinimas, kad įvykis atkurtas teisingai, viskas taip ir buvo. Taigi ketvirtajame šios dalies skyriuje bus aptartos įvykių rekonstrukcijos teismo posėdžio metu psichologinės problemos.

Tiriant bylą vyksta įvairiausių proceso dalyvių sąveika. Kiekvienas turi savo požiūrį į bylos esmę ir yra suinteresuotas, kad tas požiūris taptų galutine teismo išvada. To siekiama, pirmiausiai, įstatymų numatytais priemonėmis. Tačiau kartu nemažą vaidmenį vaidina psichologinio poveikio priemonės. Joms skirtas trečias antrosios dalies skyrius.

Įvertinęs praeities faktus teismas turi nagrinėti įvykį, atsakyti į klausimą, kas teisus ir kas kaltas, ir jeigu kaltas, tai kiek, ir koks turi būti teismo sprendimas. Šis sprendimas ne tik turi atitikti teisės normas. Jis taip pat turi būti suvoktas kaip teisingas, tai yra atitinkantis mūsų teisybės pojūtį. Kaip turi vykti svarstymas, kad jo dalyviai ir žiūrovai būtų įsitikinę, kad viskas vyko teisingai? Ši problema taip pat bendra visoms teisės šakoms. Taigi šėštajame skyriuje aptarsime teisybės pojūtį.

5. LIUDININKO PSICHOLOGIJA

!!! Tikslai !!!

Supažindinti su liudininko parodymų psichologinių tyrimų būkle ir problemomis.

Supažindinti su situacijos ir asmenybės veiksniais, nuo kurių priklauso parodymų patikimumas.

Supažindinti su melagingų parodymų davimo psichologiniais aspektais.

5.1. Įvadas. Liudininkai. Jų reikšmė ir psichologinis tyrimas

Modulio tikslas – padėti suvokti liudininko parodymų vaidmenį taikant teisę.

Norėdami teisingai taikyti įstatymą turime išaiškinti ir įrodyti jo hipotezėje numatytus faktus. Dauguma atvejų tai – praeities įvykiai: anksčiau padaryti teisės pažeidimai, žmonių santykiai, kiti teisei reikšmingi faktai. Nagrinėjant juos tardymo, teismo metu susiduriama su vadinamąja „praeities rekonstravimo problema“. Tai reiškia, kad remdamiesi šiandienos duomenimis turime išaiškinti tiesą apie teisei reikšmingus praeities faktus.

Kasdieninė teismo, tardymo patirtis rodo, kad rekonstruojant praeitį, aiškinantis ir įrodant teisei reikšmingus faktus svarbiausi buvo žmonių parodymai. Būtent žmonės – pareiškėjai, ieškovai justicijos organams *praneša* apie įvykusį teisės pažeidimą, *informuoja* apie jiems žinomas to pažeidimo aplinkybes. Kaip liudytojai, įtariamieji, kaltinamieji, teisiamieji, atsakovai ir pan. atsako į jiems pateikiamus klausimus, dėsto tai, ką žino apie minėtus

praeties faktus. Visais šiais atvejais jie *liudija*, praneša apie kažką, ką pastebėjo jie, ir ko nematė kiti. Jie tai daro oficialiai, įstatymo numatyta tvarka.

Visais šiais atvejais jų atmintis ir jų parodymai – lyg *tiltas tarp praeties ir dabarties*, tarp praetyje vykusių teisei reikšmingų faktų ir dabar pateikiamos informacijos, patvirtinančios, kad tie faktai tikrai įvyko.

Taikant teisę labai svarbu, kiek patikimas tas tiltas, kaip tiksliai tai, kas vyko praetyje, sutampa su praeties vaizdu, rekonstruojamu tardymo ar teismo metu.

Šią problemą nagrinėsime šiame vadovėlio skyriuje. Pirmiausiai, patikslinsime įvairiausių žmonių, kurie viena ar kita proga praneša teisei svarbius faktus, teisinį statusą. Tuomet aptarsime jų pranešimo – parodymų patikimumo problemas. Apsvarstysime, kaip jis priklauso nuo *situacijos*, kurioje žmogus (vadinsime jį liudininku) stebėjo teisei svarbius praeties faktus, dar vėliau – kaip tai priklauso nuo jo paties asmenybės, nuo to kiek jis pats tuos faktus *galėjo* išiminti (jo suvokimo, atminties), ir pagaliau nuo to, kiek jis to *norėjo* (melagingų parodymų problema).

5.2. Teisinis procesinis liudininkų statusas

Perskaitykite modulį. Turite suvokti liudininko ir jo parodymų vaidmenį nustatant bylai reikšmingus faktus.

Skaitant medžiagą apie teisinį liudininko statusą reikia išsiaiškinti įvairių liudininkų (liudytojų, nukentėjusiųjų, įtariamųjų ir pan.) pareigų ir teisių ypatumus

Įstatyme nėra sąvokos liudininkas. Yra kita – liudytojas, kaip proceso dalyvis. Įstatymas gana tiksliai apibrėžia, kas yra liudytojas.

Veikiančio baudžiamojo proceso kodekso 77 straipsnyje „Liudytojo parodymai“ pasakyta: „*Liudytoju gali būti šaukiamas kiekvienas asmuo, apie kurį yra duomenų, kad jis žino kokias nors bylą liečiančias aplinkybes.*

Liudytojas gali būti apklausiamas apie nustatytinas toje byloje aplinkybes, apie faktus, apibūdinančius kaltinamojo ir nukentėjusiojo asmenybę, apie jų tarpusavio santykius, taip pat apie liudytojo santykius su kaltinamuoju ir nukentėjusiuoju“.

Teismo psichologijos sąvoka „liudininkas“ daug platesnė negu „liudytojas“. Tai *kiekvienas proceso dalyvis, kuris vienaip ar kitaip praneša apie teisiniu požiūriu reikšmingus faktus.* Tai taip pat nukentėjusysis, įtariamasis,

kaltinamasis, teisiamasis baudžiamajame procese, ieškovas, atsakovas civiliniame ir visi kiti, kurie taip pat gali būti apklausti apie faktus, kurie gali būti reikšmingi siekiant teisingai išspręsti bylą.

Apžvelkime kai kuriuos veiksmus, kuriuos atliekant gaunami liudininkų parodymai. Pirmiausiai tai – liudytojai ir jų apklausa.

Liudytojo apklausa

Liudytojo parodymai vaidina nemažą vaidmenį baudžiamajame, civiliniame, administraciniame, kanoniniame ir kituose procesuose. Visais šių įstatymų numatytais atvejais asmuo, žinantis tam tikrus faktus, svarbius tiesai byloje nustatyti, gali būti įstatymo numatyta tvarka iškviestas ir apklaustas. Pavyzdžiui, liudytojo apklausą baudžiamojoje byloje reglamentuoja Baudžiamojo proceso kodekso 177, 178 ir kiti straipsniai (žr. „Liudytojo apklausos tvarkos teisinis reglamentavimas“).

Liudytojo apklausos tvarkos teisinis reglamentavimas

177 straipsnis. Liudytojo apklausos dalykas

Liudytojas gali būti apklausiamas vien apie nustatytinus toje byloje faktus, jų tarpe apie kaltinamojo ir nukentėjusiojo asmenybę.

178 straipsnis. Liudytojo apklausos tvarka

Prieš pradėdamas apklausą, tardytojas įsitikina liudytojo asmens tapatybę, išaiškina jam jo pareigą teisingai papasakoti visa, kas jam žinoma byloje, ir įspėja jį dėl atsakomybės pagal Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 293 straipsnį už žinomai melagingus parodymus. Tai pažymima protokole ir patvirtinama liudytojo parašu.

Apklausos pradžioje tardytojas nustato, kokie liudytojo santykiai su kaltinamuoju, ir išaiškina reikiamas žinias apie apklausiamą asmenybę.

Apklausa dėl bylos esmės pradėdama pasiūlymu liudytojui papasakoti visa, kas jam žinoma apie aplinkybes, ryšium su kuriomis jis pašauktas apklausti. Liudytojui papasakojus, tardytojas gali duoti jam klausimų. Menantieji atsakymą klausimai neleidžiami.

Liudytojais apklausiami po vieną, nesant akivaizdoje kitiems liudytojams. Be to, tardytojas imasi priemonių, kad liudytojais, pašaukti apklausai toje pačioje byloje, negalėtų iki apklausos pabaigimo tarpusavyje susišinoti.

179 straipsnis. Nepilnamečio liudytojo apklausos tvarka

Apklausiant liudytoją, jaunesnį kaip keturiolikos metų amžiaus, o tardytojo nuožiūra – ir apklausiant liudytoją, turintį nuo keturiolikos iki aštuoniolikos metų amžiaus, šaukiamas pedagogas. Esant reikalui, šaukiami taip pat nepilnamečio liudytojo tėvai ar kiti įstatyminiai jo atstovai.

Nurodytieji asmenys būva akivaizdoje apklausos metu ir gali, tardytojo leidimu, duoti liudytojui klausimų, o baigus apklausą, susipažinti su apklausos protokolu ir raštu pateikti pastabas dėl esančių jame įrašų teisingumo ir pilnumo. Baigus apklausą, tie asmenys savo parašais patvirtina nepilnamečio liudytojo parodymų užrašymo teisingumą. Prieš pradėdamas apklausą, tardytojas turi išaiškinti pedagogui, nepilnamečio liudytojo tėvams ar kitiems įstatyminiams atstovams jų teises apklausoje. Tai pažymima apklausos protokole.

Jaunesniems kaip šešiolikos metų amžiaus liudytojams tardytojas išaiškina reikalingumą teisingai papasakoti visa, kas jiems žinoma byloje; tačiau jie neįspėjami dėl atsakomybės už atsakymą ar vengimą duoti parodymus ir už žinomai melagingus parodymus.

Liudininko apklausa vykdant asmen ir daikt parodym atpažinti

Liudininkai taip pat yra asmenys, kurie duoda parodymus vykdant tokį tardyminį veiksma, kaip asmenų ir daiktų parodymas atpažinti. Šio veiksmo tvarką reglamentuoja keletas Lietuvos Respublikos Baudžiamojo proceso straipsnių. Iš jų svarbiausi 184, 185 (žr. „Asmenų ir daiktų parodymas atpažinti“).

Nagrinėjant šią tvarką nesunku įsitikinti, kad nors daugeliu atžvilgių asmenų ir daiktų parodymas atpažinti skiriasi nuo liudytojo apklausos, tačiau ir vienu, ir kitu atveju apklausiamas asmuo, kuris suteikia informacijos apie jam žinomą ir teisiniu požiūriu svarbų praeities įvykį. Šiuo atžvilgiu asmenų ir daiktų parodymas atpažinti – tai kita klausimo apie tuos teisiškai svarbius įvykius formuluotė. Liudytojo apklausos metu tardytojas gali paklausti: „Kaip atrodė peilis, kurį matėte?“ Tuo tarpu parodym atpažinti tardytojas to paties klausia šiek tiek kitaip: „Ar tarp jums pateikiamų atpažinti peilių yra tas, kurį matėte?“ Nors klausimo formuluotės šiek tiek skiriasi, bet tam, kad asmuo pateiktą šią informaciją, visais atvejais reikia to paties: jis turi būti matęs tuos įvykius, juos įsiminęs, turi atsiminti juos tardymo veiksmo metu bei duoti parodymus.

Asmen ir daikt parodymas atpažinti

184 straipsnis. Parodymas atpažinti

Esant reikalui, tardytojas gali parodyti asmenį ar daiktą atpažinti.

Liudytojas, nukentėjęsysis, įtariamasis ar kaltinamasis, kuriems bus parodomas atpažinti asmuo ar daiktas, pirmiau apklausiami apie tas aplinkybes, kuriomis jie yra matę atitinkamą asmenį ar daiktą, ir apie žymes bei ypatybes, pagal kurias jie gali atpažinti.

185 straipsnis. Lietuvos Respublikos parodymo atpažinti tvarka

Atpažintinas asmuo parodomas atpažįstančiajam drauge su kitais tos pačios lyties asmenimis kiek galima savo išore panašiais į atpažintiną. Bendras parodomų atpažinti asmenų skaičius turi būti ne mažesnis kaip trys. Ši taisyklė netaikoma lavono atpažinimo atvejams. Prieš pradėdant parodymą, atpažintinam asmeniui pasiūloma užimti bet kurią vietą parodomų asmenų tarpe. Tai pažymima protokole. Jeigu parodyti asmenį negalima, atpažinimas gali būti daromas pagal jo fotografiją, parodomą kartu su ne mažiau kaip trimis kitų asmenų fotografijomis.

Daiktas parodomas kitų vienarūšių daiktų grupėje.

Parodomų asmenų ar daiktų grupė nufotografuojama. Jeigu nefotografuojama, atliekant šį veiksmą dalyvauja kviestiniai.

Asmuo ar daiktas gali būti parodomas atpažinti ir iš vaizdo įrašo, laikantis šio straipsnio pirmojoje dalyje nustatytų taisyklių.

Jeigu asmuo ar daiktas parodomas atpažinti liudytojui ar nukentėjusiajam, jie išpėjami dėl atsakomybės pagal Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 293 straipsnį už žinomai melagingus parodymus. Tai pažymima protokole ir patvirtinama liudytojo ar nukentėjusiojo parašu.

Atpažįstančiajam pasiūloma nurodyti asmenį ar daiktą, apie kurį jis davė parodymus. Menantieji atsakymą klausimai neleidžiami.

Jeigu atpažįstantysis nurodo vieną iš parodytų jam asmenų ar daiktų, jam pasiūloma paaiškinti, pagal kurias žymes ar ypatybes jis pažino tą asmenį ar daiktą.

Liudininko apklausa vykdant suvedim akistaton

Liudijimas apie praeities įvykius yra dar vieno tardymo veiksmo – suvedimo akistaton pagrindas (žr. „Suvedimo akistaton tvarka“).

Ir čia svarbiausia – akistatoje dalyvaujančių žmonių parodymai apie praeities įvykius. Ir čia tam, kad jie sėkmingai atliktų savo įstatymo numatytą pareigą, reikia to paties: matyti tuos įvykius, išiminti juos ir atsimiti tardymo veiksmo metu duodant parodymus.

183 straipsnis. Suvedimo akistaton tvarka

Kai akistatoje dalyvauja liudytojas ar nukentėjusysis, tardytojas įspėja juos dėl atsakomybės pagal Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 293 straipsnį už žinomai melagingus parodymus. Tai pažymima protokole ir patvirtinama liudytojo ar nukentėjusiojo parašu.

Pradėdamas suvedamų akistaton asmenų apklausą, tardytojas paklausia juos, ar pažįsta jie vienas antrą ir kokie jų tarpusavio santykiai. Po to nurodytiesiems asmenims iš eilės pasiūloma duoti parodymus apie tas aplinkybes, kurioms išaiškinti jie yra suvesti akistaton. Kiekvienam iš apklausiamųjų davus parodymus, tardytojas turi teisę duoti jiems klausimų. Suvestieji akistaton asmenys gali, tardytojo leidimu, duoti klausimų vienas antram. Tie klausimai ir atsakymai į juos taip pat įrašomi į protokolą.

Paskelbti akistatos dalyvių parodymus, esančius pirmesniųjų apklausų protokoluose, taip pat perklausyti šių parodymų garso įrašą leidžiama, tik davus jiems parodymus akistatoje ir užrašius juos į protokolą.

Akistatos protokole apklausiamųjų asmenų parodymai užrašomi ta eile, kuria jie buvo duodami. Kiekvienas akistatos dalyvis pasirašo savo parodymus.

Jeigu akistatos protokolas susideda iš kelių puslapių, tai kiekvieną puslapį pasirašo abu apklaustieji asmenys.

Liudininko atsakomybė kaip jo teisinio statuso dalis ir psichologinios jos reikšmės

Prisiminti praeities faktus ir duoti apie juos parodymus – nelengva užduotis. Liudininkui gali atsirasti nemažai kliūčių liudyti ar duoti teisingus parodymus apie tai, ką jis matė. Baimė, kad asmuo, prieš kurį duodami parodymai, keršys, nenoras būti įtrauktam į baudžiamąjį procesą, santykiai su nusikaltimo auka, suinteresuotos šalies psichologinis spaudimas – šie ir kiti motyvai gali sulaikyti liudininką nuo parodymų davimo, skatinti nusišypsoti informaciją ar duoti neteisingus parodymus.

Didelė atsakomybė liudininkui tenka ir duodant parodymus. Jie turi būti išsamūs ir teisingi. Dėl to įstatymas numato sankcijas tiek už vengimą duoti parodymus, tiek už neteisingų parodymų davimą. Liudininko atsakomybė už parodymų davimą ir jų teisingumą svarbi ne tik teisiniu, bet ir psichologiniu požiūriu. Ji daro didelę įtaką psichologiškai *motyvuojant* duoti parodymus bei užtikrinant, kad jie būtų kuo tikslesni.

Liudininko psichologiniai procesai, formuojantys jo požiūrį į liudininko pareigas, taip pat jo elgesį duodant parodymus – suvokimas, mąstymas, motyvacija tiesiogiai ar netiesiogiai yra jo teisinio statuso ir, pirmiausiai, su juo susijusios atsakomybės išdava.

Jau minėjome, kad pats parodymų davimas vykdamas įvairius tardymo veiksmus daugeliu atžvilgių panašus (visais atvejais jų pagrindas – praeities įvykio stebėjimas, jo įsiminimas, prisiminimas, paliudijimas). Kitaip yra su teisine atsakomybe už tuos parodymus. Liudininko ir nukentėjusiojo šie pagrindai skirtingi nei įtariamojo, kaltinamojo, teisiamojo ir, pagaliau, civilinio ieškovo ir atsakovo (tiek baudžiamajame, tiek civiliniame procese).

Tiek liudininkas, tiek nukentėjusysis privalo pateikti parodymus, tai yra pranešti apie faktus, neatsižvelgdamas, ar to nori, ar ne (žr. „Liudytojo atsakomybė už žinomai melagingus parodymus“).

Liudytojo atsakomybė už žinomai melagingus parodymus

Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, Vilnius. 1999.

293 straipsnis. Melagingi parodymai, išvados, paaiškinimai ir vertimai

Melagingas liudytojo ar nukentėjusiojo parodymas, eksperto ar revizoriaus melagingos išvados davimas, specialisto melagingo paaiškinimo ar išvados davimas, taip pat žinomai neteisingas vertėjo vertimas, padaryti kvotos, parengtinio tardymo metu arba nagrinėjant bylą teisme, – baudžiami laisvės atėmimu iki dvejų metų su bauda ar be jos arba bauda.

Tos pačios veikos, padarytos iš savanaudiškų paskatų ar dirbtinai sudarant įrodymus, taip pat kai dėl tokių veiksmų asmuo buvo neteisėtai suimtas, nuteistas ar išteisintas, turėjo didelę turtinę žalą, taip pat kai tokie veiksmai sukėlė kitas sunkias pasekmes, – baudžiamos laisvės atėmimu iki ketverių metų su bauda ar be jos.

Kitaip apibrėžta įtariamojo, tardomojo, teisiamojo atsakomybė už atsakymą duoti parodymus ar neteisingų parodymų davimą. Jiems paliekama ir viena, ir kita teisė. Jie gali naudotis jomis gindamiesi baudžiamojo proceso metu.

Dėl skirtingo liudininko požiūrio į atsakomybę ir apskritai į tiesos išaiškinimo būtinybę susidaro skirtingi liudininkų santykiai su teisėju, tardytoju, kvotėju, pareigūnais, siekiančiais išaiškinti tiesą byloje.

Esant bendradarbiavimo santykiui liudininkas siekia padėti išaiškinti tiesą. Pamatęs vagystę žmogus pats eina pranešti. Jis stengiasi kuo daugiau papasakoti, būna net duomenis užsirašęs. Lygiai taip pat nukentėjusysis gali labai norėti atkurti teisingumą, siekti, kad būtų atlyginta žala. Jis visomis išgalėmis stengiasi padėti tardymui, prisiminti ir papasakoti viską, ką žino ir matė.

Esant konfrontacijos santykiui liudininkas priešinasi, vienaip ar kitaip

vengia duoti parodymus ir paliudyti „tiesą, visą tiesą ir nieko, išskyrus tiesą“. Taip gali būti, jeigu liudininkas – įtariamasis, kaltinamasis iš tikrųjų kaltas ir visai stengiasi, kad tiesa nebūtų išaiškinta.

Svarbiausi to skirtumo padariniai – papildomos problemos, su kuriomis susiduriama siekiant teisingų parodymų. Kai liudininkas bendradarbiauja, svarbu tik ar jis *gali* duoti teisingus parodymus. Pavyzdžiui, ar matė, išiminė, gali papasakoti apie matytus įvykius. Kai liudininkas priešinasi, svarbu ne tik visi minėtieji dalykai, bet ir ar jis *nori*, ir kaip jį paskatinti sakyti tiesą.

5.3. Liudininko psichologijos tyrimų istorija ir pirmieji rezultatai

Susipažinkite su modulio medžiaga. Baigę skaityti turite žinoti Hanso Grosso ir kitų pirmųjų tyrinėtojų nustatytus regėjimo ir kitų pojūčių ypatumus, svarbius nagrinėjant liudininko parodymus.

Kai liudininkas nori padėti teisingumui, jis paprastai siekia sakyti tiesą, pranešti jam žinomus faktus. Šiuo atveju jis nori turi (motyvų) padėti teisingumui. Kyla klausimas, ar užtenka vien šio nuoširdaus noro.

Iki „kriminalistikos tėvo“ Hanso Grosso knygos „Psichologija tardytojams“ pasirodymo (1898) nebuvo išžiūrima jokios problemos. Buvo manoma, kad jeigu žmogus kažką žino, matė, girdėjo ir pan., jam lieka tik nuoširdžiai tai pranešti teismui, ir teismas jau gali tais faktais remtis. Tokia nuomonė dar šiandien atsispindi priesaikose, kurias daugelyje šalių duoda liudytojai ir kiti faktus pranešantys proceso dalyviai. Svarbi tos priesaikos dalis yra pasižadėjimas kalbėti tiesą, tik tiesą ir nieko, išskyrus tiesą. JAV teisininkai mėgsta pasakoti istoriją, kaip Aliaskos indėnas duoti tokią priesaiką atsisakė. Kai teisėjas liepė jam uždėti ranką ant Šventojo Rašto ir pasižadėti sakyti tiesą, indėnas pareiškė: „Tiesos aš nežinau. Todėl pasakosiu tik tai, ką mačiau“.

Kaip ir tas indėnas, Hansas Grosas bei jo pasekėjai – pirmieji teisės psichologai, išryškino skirtumą tarp to, ką žmogus matė, ir tiesos. Šio skirtumo pagrindas buvo tai, kas psichologams jau buvo žinoma apie žmogaus pojūčius ir suvokimą, pajėgumo ribas ir ypač informacija apie suvokimo klaidas (vadinamąsias iliuzijas). Knygoje buvo aprašyta nemažai situacijų, kai žmogus sako netiesą, klysta, net ir būdamas visiškai nuoširdus bei siekdamas padėti teismui. Buvo nemažai aplinkybių, apie kurių iškreipiantį poveikį teisininkai nežinojo, ir Hanso Grosso knyga tiesiog atvėrė jiems akis.

Pavyzdžiui, kad tiek liudininkai, tiek aplinkybės, kuriomis jie stebi faktus, yra labai skirtingi, kad tardymui ir teismui dažnai tenka susidurti su faktais, kuriuos stebėjo „netinkami žmonės netinkamoje vietoje“. Tačiau labiausiai netikėtas ir revoliucingas faktas buvo tai, kad žmonės dažnai patys nesugeba pakankamai gerai įvertinti, kiek patikimi yra jų parodymai. Net ir nuoširdžiausi atsakymai į klausimus: „Ar gerai matėte? Ar tiksliai atsime-nate?“ – visiškai negarantuoja gautų žinių tikslumo. Žmogus gali visiškai įsitikinęs teigti, kad matė ir tiksliai atsime-na tam tikrą faktą, tačiau gali pa-aiškėti, kad to fakto nebuvo.

Hanso Grosso ir jo pasekėjų knygoje aprašyta nemažai tokių atvejų. Daugelis aprašytųjų reiškinii buvo beveik tiesiogiai į nusikaltimų tyrimo situaciją perkeltos tuometės žinios apie žmogaus psichikos procesus, ypač suvokimą, atmintį.

XX amžiaus psichologai jau daug žinojo apie žmogaus pojūčių ir suvo-kimo procesus, apie veiksmus, trukdančius arba iškreipiančius jų veikimą. Buvo aprašyta nemažai įvairiausių iliuzijų. Hansas Grossas ir jo pasekėjai pirmiausiai panagrinėjo, kaip visi šie veiksniai veikia formuojantis liudi-ninko parodymams. Jie atliko nemažai tyrimų, siekiančių patvirtinti ir pa-tikslinti tuos dėsningumus.

Amžiaus pradžioje parašytose knygoje buvo kalbama apie regėjimo, klausos ir pan. paklaidas bei tardymo situacijas, kai tai galėjo būti svarbu. Paminėsime kai kuriuos svarbiausius tuo metu nustatytus faktus.

Liudininko rega

Tardytojai visada žinojo, kad regos tikslumas priklauso nuo apšvietimo sąlygų. Psichologai tai patvirtino ir tardytojams pateikė tikslius duomenis apie tai, kaip greitai didėja matymo klaidų skaičius blogėjant apšvietimui. Tardytojai žinojo apšvietimo *pokyčių* reikšmę. Kiekvienas iš savo patirties žinome, kad išeidami iš šviesos į tamsą arba atvirkščiai, iš pradžių matome blogiau. Tačiau tardytojai neišsivaizdavo, kokia didelė asimetrija egzistuoja tarp tų procesų. Jeigu kambarys apšviestas vidutiniškai, tai iš jo išėjus į tamsą adaptacijos procesas pasibaigia po 20–30 minučių. Tuo tarpu į tą patį kambarį įėjus iš tamsos šis procesas vyksta 10 kartų greičiau ir trunka tik 3–5 min. Psichologai atkreipė kriminalistų dėmesį ir į kontrasto reikšmę. Jeigu dviejų daiktų apšvietimas skirtingas, tai akis adaptuojasi prie gerai apšviesto ir todėl mažiau apšviestas daiktas matomas blogai. Dėl to mažiau apšviesto daikto detalės gali būti nematomos. Pavyzdžiui, dienos metu iš gatvės nematome kambario vidaus. Tai reiškia, kad jeigu liudininkas teigė, jog iš gatvės matė tai, kas vyko kambario viduje, yra pagrindas suabejoti jo parodymais.

Liudininko klausia

Hansas Grossas ir kiti pirmieji teismo psichologai smulkiai ištyrė žmogaus **klausos** ypatybes. Mat liudininkas dažnai praneša apie tai, ką girdėjo. Labai dažnai tai būna per tam tikrą **nuotolį** girdėti dalykai, pavyzdžiui, nusikaltėlių pokalbis. Teismo psichologai nuodugniai ištyrė šią situaciją. Jie atskleidė tai, ko nežinojo tardytojai – kiek galėjimas išgirsti priklauso nuo garso fono. Pavyzdžiui, jeigu garso fonas (triukšmingumas) lygus 0 db. (taip būna tik garso kameroje), tai žmogaus kalbos galima klausyti iš 375 m nuotolio. Esant 10 db. triukšmingumui (tylus butas) – to paties pokalbio galima klausytis per 118 m. Esant 40 db. triukšmui (gatvė), šis nuotolis sumažėja iki 36 metrų.

Teismo psichologai atkreipė tardytojų dėmesį į tai, kokią reikšmę turi **kryptis**, iš kurios girdimas garsas. Pavyzdžiui, tardytojui būna svarbu sužinoti, iš kur liudininkas girdėjo šūvį. Paaiškėjo, kad liudininko sugebėjimas girdėti ir nustatyti kryptį labai priklauso nuo to, iš kur sklido garsas. Šiuo atžvilgiu kryptys skirstomos į „geras“ ir „blogas“. Gerosios atveju sugebama gana tiksliai nustatyti garso kryptį (pvz., jeigu garsas girdimas iš dešinės, tai jo kryptį teisingai nustato 96,8 proc. žmonių, jeigu iš kairės – 89,6 proc., iš priekio – 83 proc.). Kai kryptis bloga, tai pasiseka daug prasčiau (iš už nugaros – 34,6 proc., iš viršaus – 36,2 proc.).

Svarbūs buvo ir teismo psichologų duomenys apie **išlavintą** regėjimą. Buvo įrodyta, kad išlavintas regėjimas, pavyzdžiui, žmonių, kurių profesija verčia tiksliai skirti niuansus, gali iš esmės skirtis nuo įprasto. Dailininkai, audėjai skiria 40 pilkos spalvos atspalvių, o neišlavinta akis mato tik vieną spalvą.

Pagaliau labai svarbu tai, kad tardytojų dėmesys buvo atkreiptas į sutrikusius, anomalius, blogai funkcionuojančius regėjimą, klausą ir kitus pojūčius. 8 proc. žmonių blogai skiria spalvas. Tačiau tas skaičius greitai didėja blogėjant apšvietimo sąlygoms. Toks žmogus gali pats nesuvokti, kaip stipriai sumažėjo jo sugebėjimas skirti spalvas pablogėjus apšvietimui. Moteris, kurią vakare gatvėje užpuolė plėšikas, gali įsitikinusi pasakoti, kokios spalvos buvo jo drabužiai ir net akys. Tačiau minėtieji duomenys verčia abejoti parodymais ir atlikti tolimesnius tardymo veiksmus šiems faktams patikrinti.

Nemažiau svarbios buvo žinios apie sutrikusią klausą. Tardytojai neturėjo aiškaus supratimo apie žmonių, dirbančių nuolatinio triukšmo sąlygomis, klausos ypatumus, apie pagyvenusių žmonių klausą (jie blogiau girdi „plonus“ – aukštus garsus).

5.4. Dabartiniai psichologinio liudininkų parodymų tyrimo metodai

Susipažinkite su moduliu. Palyginkite pagrindinius psichologinių liudininko tyrimų metodus. Kokie kiekvieno privalumai ir trūkumai?

Pirmaisiais teismo psichologijos vystymosi etapais išvados dažniausiai būdavo tiesiogiai „perkeliamos“ iš psichologinės laboratorijos į nusikaltimų tyrimo sferą. Pavyzdžiui, laboratorijoje būdavo ištiriama, kokiomis sąlygomis žmonės blogiau skiria spalvas, o psichologai tą informaciją taikydavo liudininko parodymams ir stengėsi išsiaiškinti, ar liudininkui stebint įvykius buvo tokios sąlygos. Tačiau tai sukeldavo vadinamąją ekologinio validumo problemą. Visada buvo neaišku, ar tikrovėje viskas vyksta taip pat kaip laboratorijoje.

Teismo psichologija pamažu vystėsi, buvo sukurti psichologinio tyrimo metodai.

Nusikaltimo vyki atvaizdavimas (filmai)

Šiuo atveju tiriamiesiems rodomas filmas, kuriame vaizduojami tam tikri įvykiai (dažniausiai nusikaltimai). Po to siūloma duoti apie juos parodymus. Taikant šį metodą buvo gauta nemažai duomenų apie liudininko psichologiją. Jis yra labai „patogus“.

Filmo turinį nesunku keisti, galima rodyti įvairius tų pačių įvykių variantus. Jeigu, pavyzdžiui, tiriama, kaip liudininką veikia ginklo vaizdas, tai viename filmo variante stipriai apšviečiamas peilis, kitas skiriasi tik tuo, kad peilis apšviečiamas silpnai. Kiekvienas filmo variantas rodomas tiriamiesiems. Po to jie apklausiami, jų parodymai lyginami. Nemažai šio metodo taikymo pavyzdžių matysime vėliau, aptariant liudininkų tyrimus.

Nusikaltimo vyki inscenizavimas

Nusikaltimo įvykių atvaizdavimas pasitelkiant filmą turi ne tik privalumų, bet ir didelių trūkumų. Filme vaizduojamų nusikaltimo įvykių „liudininkas“ – tiriamasis niekaip nėra įtraukiamas į įvykį, jame nedalyvauja. Realiam gyvenime taip nebūna. Netgi nedalyvaujantis įvykiuose stebėtojas jaučia, kad kiekvieną sekundę gali tapti jų dalyviu. Taigi visai kitokia gali

būti ir jo reakcija. Mes galime susižavėję stebėti audrą jūroje, kai ją matome kino juostoje, ir visai kitokių jausmų apimti žvelgti į ją, tarkime, nuo laivo denio. Inscenizavimo metodas didesniu ar mažesniu mastu įveikia šią problemą. Čia organizuojami įvykiai, dėl kurių realumo eksperimento dalyviai neabejoja.

Klasikinis pavyzdys yra Müstenbergio eksperimentas, atliktas dar 1908 metais.

Müstenbergio eksperimentas „Liudininkų parodymų patikimumas“

Paskaitos metu į auditoriją netikėtai įėjo klounas margais drabužiais, paskui kurį sekė juodaodis vyrukas su revolveriu rankose. Susirinkusiųjų nuostabai, tai buvo lydimi riksmų, šūvių ir kitų scenų. Visas epizodas truko 20 sekundžių. Svarbios šio eksperimento ypatybės buvo tos, kad kaip ir tikro nusikaltimo atveju viskas įvyko netikėtai, tai yra taip, kaip dažniausiai būna stebint nusikaltimą: įvykiai buvo neįprasti, sukelianys stiprias emocijas.

Praėjus tam tikram laikui žiūrovai buvo apklausti kaip įvykio liudininkai. Be to, žiūrovai turėjo raštu išdėstyti viską, ką matė – taip, kaip neretai tenka daryti tikriems liudininkams.

Eksperimento rezultatai padarė labai didelį įspūdį visiems, kas susiduria su nusikaltimų išaiškinimu ir liudininkų parodymais. Jeigu „normaliu“, „tinkamu apklausai“ liudininku laikytume tokį, kuris daro ne daugiau kaip 20 proc. rimtų klaidų, tai tokių buvo tik 1 iš 40, t. y. 2,5 proc. Turint omenyje, kad daugelyje bylų liudininkų parodymai svarbiausi ar bent labai svarbūs, tapo aišku, koks netvirtas yra kriminalinės justicijos pagrindas. Eksperimentas akivaizdžiai parodė, kokie nepatikimi tokiomis sąlygomis gali būti liudininko parodymai.

Archyvin s studijos

Šiuo atveju tyrinėtojas tiria realias bylas, liudininkų apklausos protokolus. Taikant šį metodą apie liudininkų parodymus pavyko gauti įdomios informacijos.

Pavyzdžiui, MacLeodas (1987) ištyrė 379 liudininkų parodymus, kurie buvo duoti tiriant 135 plėšimo atvejus. Šis tyrimas parodė, kad moterims buvo kur kas sunkiau apibūdinti užpuolėją, jos pateikė mažiau jo išorės požymių nei vyrai. Jis nustatė ir kitą svarbų faktą. Sakoma, kad iš šalies žiūrint geriau matosi. Taip turėtų būti ir aprašant nusikaltimą. Dalyviai per daug užsiėmė, kad ką nors atsimintų. Tuo tarpu pašaliniai stebėtojai, kurių dėmesys neužimtas, lyg ir turėtų atsiminti daug daugiau. Tačiau tyrimas pa-

rodė, kad tikrovėje viskas yra kaip tik priešingai. Dalyviai atsimena žymiai daugiau įvykio detalių nei pašaliniai stebėtojai.

5.5. Liudininkų parodymus veikiantys situacijos veiksniai

Perskaitykite modulį. Skaitydami apie kiekvieną liudininko parodymams reikšmingą asmenybės ypatybę, išsivaizduokite situaciją, kurioje ši informacija būtų jums naudinga. Perskaitę šį modulį palyginkite jo turinį su liudininko psichologijos tyrimų istorija ir pirmaisiais rezultatais.

Jau kalbėjome apie pirmuosius teisės psichologijos tyrimus. Šiame skyriuje apibendrinsime naujausius veiksnių, veikiančių liudininko parodymus, tyrimus. Kalbėsime apie paties stebimo įvykio ir stebėjimo aplinkybes bei jų poveikį liudininko parodymų tikslumui ir pilnumui.

25 pav. Liudininko apklausa policijos nuovadoje

Kai kalbama ar galvojama apie liudininkų apklausą, paprastai išsivaizduojama standartinė situacija: liudininkas ir tardytojas yra vieni atskirame kambaryje, apklausiantis asmuo pateikia klausimus ir užsirašo atsakymus.

Abu neskuba, abu užsiėmę tik apklausa, niekas ypatingai netrukdo jų pokalbio. Lygiai taip pat įsivaizduojamos aplinkybės, kuriomis liudininkas stebėjo įvykius. Iš tiesų aplinkybės, kuriomis stebimi įvykiai, ir po to duodami parodymai apie juos nepaprastai skiriasi. Žodžiai „įvykiai“, „parodymų apie juos davimas“ slepia nepaprastą situacijų, aplinkybių, žmonių, jų santykių, minčių, jausmų įvairovę (žr. 25, 26, 27 pav.).

26 pav. Liudininko apklausa nusikaltimo padarymo vietoje

27 pav. Liudininkų apklausa vykdant asmens paiešką

Panagrinėkime kai kuriuos šių apklausų bruožus.

Stebimo vykio trukmė

Sveikas protas sako, kad kuo ilgiau stebime kokį nors įvykį, tuo detaliau ir tiksliau jį atsiminsime. Teismų veiklos tyrimas rodo, kad vertinant liudininko parodymus paprastai domimasi, kaip ilgai liudininkas matė įvykį (galėjo stebėti ilgai ar tik „prabėgom“). R. Lindsey tyrimas parodė, kad, pavyzdžiui, iš 25 veiksmų, kurie vienaip ar kitaip veikia teismo pasitikėjimą liudininko parodymais, stebėjimo trukmė užima ketvirtąją vietą¹.

Tyrimai neretai paneigia sveiko proto įsitikinimus. Tačiau šiuo atveju jie ne tik patvirtina, bet ir padeda suprasti, kaip tai svarbu. Cliffordo ir Richardso eksperimento metu prie policijos pareigūnų priedavo nepažįstamas žmogus ir su jais kalbėdavo. Pokalbis buvo organizuotas taip, kad dalis priėjusiųjų kalbėjo 15 sek., kiti – 30 sek. 15 sekundžių skirtumas nėra didelis. Tiek 15, tiek 30 sek. yra labai mažai. Tačiau eksperimento metu paaiškėjo, kad tai, kaip detalai ir kaip tiksliai policijos pareigūnai atsiminė vietą ir kitus žmones, iš esmės skyrėsi².

Taigi esminis liudijimo patikimumą padidinantis veiksnys yra stebėjimo trukmė. Kartu tyrimas parodė, kad egzistuoja tam tikra „prisisotinimo riba“, po kurios policininko gebėjimas įsiminti negerėja net ir bendraujant ilgesnį laiką.

vykio arba vykio detal s pasikartojimas

Kartais prieš apiplėsdami banką nusikaltėliai užeina „apsižvalgyti“. Banko darbuotojai labai trumpai juos pamato ir, kaip ir tūkstančius kitų lankytojų, tuojau pat pamiršta. Tačiau eksperimentas parodė, kad pamirštama ne visiškai, ir matyto žmogaus „paslėptas portretas“ tam tikrą laiką dar glūdi atminties gilumoje. Tai sukelia paradoksalų reiškinį – įvykus apiplėšimui, būtent šituos anksčiau matytus asmenis banko darbuotojai atsimena geriau ir ilgesnį laiką.

Imituojant šią situaciją paaiškėjo, kad tai įvyksta net jeigu darbuotojas ir neatsimena, jog matė šį žmogų prieš keletą dienų. Susidaro įspūdis, kad

¹ *Lindsey R. I. C. Confidence and Accuracy of Eyewitness Performance: Juror s' Verdicts do not Follow their Beliefs // Ross D. F. et al Adult Eyewitness Testimony: Current Trends and Developments. New York, 1994. P. 372.*

² *Kapardis A. Psychology and Law. A Critical Introduction. Cambridge, 1997. P. 37.*

mums sutikus naują žmogų atmintis nedelsdama „pradedą darbą“ tam žmogui įsiminti. Jeigu tam yra nedaug laiko, įsiminimas yra paslėptas, latentinis. Naujojo žmogaus negalime nei atsimiti, nei pažinti. Tačiau jam pasirodžius kitą kartą (ar kartus), atmintis tiesiog baigia pradėtą darbą¹.

Paros laikas

Nusikaltimų įvyksta bet kokių paros metu. Savaiame aišku, kad naktį matomumas blogesnis nei dieną, todėl liudininko parodymai nėra labai tikslūs. Tai patvirtina ir tyrimai². Sakoma, kad mėnulio šviesa apgaulinga, bet tik psichologų tyrimai parodė, kokia apgaulinga. Shrieris (1994) nustatė, kad esant mėnulio pilnačiai asmens atpažinimas patikimas tik tada, kai jis nutolęs ne daugiau kaip per 3 metrus³.

Netikėta tai, kad naktis net ir nepakankamo apšvietimo sąlygomis nėra pats blogiausias stebėjimo laikas. Dar blogiau matosi esant prieblandai. Šiuo metu šviesa yra „apgaulingiausia“. Asmuo ne tik blogiau mato, bet ir blogiau suvokia, kaip blogai mato⁴.

Šie faktai iliustruoja labai svarbią liudininko psichologijos savybę – jie parodo, kodėl liudininkas gali smarkiai klysti vertindamas savo žinių patikimumą. Mat subjektyviai vertindamas, kaip gerai matė, liudininkas orientuojasi į apšvietimą. Jeigu apšvietimas geras, liudininkas mano, kad tai, ką mato, yra iš tikrųjų. Jeigu apšvietimas blogas, jis pradeda abejoti ir „netiki savo akimis“. Pavyzdžiui, šviečiant pilnačiai apšvietimas yra geras. Dėl to liudininkas ir tikina, kad viską gerai matė. Tuo tarpu šiuo laikotarpiu matomumas labiausiai priklauso nuo apšvietimo sąlygų ir pobūdžio. Šviesos ir šešėlių santykis šviečiant mėnuliui arba vakare, kai tvyro prieblanda, visiškai kitoks nei dieną. O būtent šis santykis išryškina daiktų formą. Dėl to net ir gerai pažįstami objektai tampa „nepažįstami“, keičia savo kontūrus ir matomą formą. Todėl liudininkas, pats to nežinodamas, blogai mato esant geram apšvietimui.

Šokiruojantis objektas. Scenos su ginklais

Ginčai, žmonių susirėmimai yra jaudinantys, bet visgi gana įprasti. Juos stebėti iš šalies galima nejauciant ypatingos baimės. Tačiau, kai vieno iš

¹ *Kapardis A.* Psychology and Law. A Critical Introduction. Cambridge, 1997. P. 36.

² Ten pat. P. 38.

³ Ten pat. P. 38.

⁴ *Kuehn J.* Looking Down a Gun Barrel: Person Perception and Violent Crime // Perception and Motor Skills, 1974. Vol. 39. P. 1159–1164.

įvykio dalyvių rankose pasirodo ginklas, ypač šaunamasis, viskas iš karto keičiasi. Ginklas gali būti nukreiptas ne tik į priešą, bet ir į įvykių liudininką. Kiekvienas supranta, kad gali būti sužeistas, netgi užmuštas. Taigi kyla klausimas, kiek tai veikia įvykio dalyvių parodymus. Kaip keičiasi jų matymas, įsiminimas, kai scenoje pasirodo stiprus „ginklo veiksnys“.

Buvo atlikta daugybė tyrimų, kurių rezultatai gana vienareikšmiški – ginklo pasirodymas keičia liudininkų suvokimą ir vėlesnius parodymus. Paminėsime du labiausiai žinomus bandymus. A. Maasas ir G. Köhnkenas (1989) imitavo „ginklo poveikį“¹. Prie tiriamojo visų akivaizdoje netikėtai pridėjo eksperimentatorius. Vienais atvejais jis rankose laikė peilį, kitais – pieštuką. Be to, vienais atvejais jis imitavo smūgį, kitais to nedarė. Po to „nusikaltėlis“ greitai pradingdavo. Antroje eksperimento dalyje tiriamųjų uždavinys buvo atpažinti „nusikaltėlių“ tarp kitų žmonių. Tai buvo daroma taip, kaip paprastai organizuojamas atpažinimas – jis stovėjo eilėje tarp kitų.

Eksperimento rezultatas buvo vienareikšmis. Įvykio liudininkai žymiai blogiau atpažindavo nusikaltėlį, turėjusį ginklą. Jie dažniau suklysdavo. Kai reikėjo jį apibūdinti, jie pateikdavo daug mažiau detalių, tarp jų buvo daugiau klaidingų². Užtat patį ginklą, jį laikančią ranką žmonės atsiminė gerai. Taigi kalbame apie tam tikrą „koncentracijos“, dėmesio sutelkimo efektą.

Panašų eksperimentą organizavo H. Krameris su bendradarbiais³. Jo tiriamieji matė netikėtas scenas, kur „užpuolėjas“ trenkė vyno buteliu „užpultajam“ į galvą. Eksperimentas buvo organizuotas taip, kad buvo galima keisti butelio apšvietimą. Vienais atvejais jis buvo gerai apšviestas, kitais blogai. Tačiau visais atvejais buvo gana gerai matoma, kuo užsimota.

Po to buvo tikrinama, kaip tiksliai tiriamieji atsimena visą įvykį.

Paaikškėjo, kad esminiai skirtumai priklausė nuo to, kaip apšviestas „ginklas“. Kuo geriau jis buvo apšviestas, tuo stipresni buvo su ginklu susiję psichologiniai efektai – blogesnis visos scenos ir atskirų jos detalių įsiminimas⁴. Tai papildė mūsų supratimą apie „ginklo poveikio“ mechanizmą. Matome, kad supratimas, jog ištrauktas būtent ginklas, nėra vienintelis šio poveikio šaltinis. Savarankišką poveikį daro scenos su ginklu vaizdinė pusė.

Paprastai ginkluoto užpuolimo liudininkai apie nusikaltėlį sako: „Niekada nepamiršiu to, ką mačiau“. Kai jie tai sako teismo nariams, tie linkę laikyti jų liudijimus patikimais. Psichologinių eksperimentų rezultatai ver-

¹ Maas A., Köhnken G. Eyewitness Identification: Stimulating the „Weapon Effect“ // Law and Human Behaviour. 1989. Vol. 13. P. 397–408.

² Kapardis A. Psychology and Law. A Critical Introduction. Cambridge, 1997. P. 44.

³ Kramer H. T., Buckhout R., Euginio P. Weapon Focus, Arousal and Eyewitness Memory // Law and Human Behavior. 1990. P. 167–184.

⁴ Kapardis A. Psychology and Law. A Critical Introduction. Cambridge, 1997. P. 44.

čia tuo abejoti. Galima tikėti, kad liudininkas negreitai pamirš matytą įvykį. Tačiau tyrimai verčia manyti, kad tokio įvykio detales liudininkas atsimins kaip tik blogiau.

Blykst s efektas

Amerikiečius sukrėtė žinia apie prezidento Džono Kenedžio nužudymą. Tai įvyko 1963 metais.

Įdomu tai, kad daugelis jų gyvai prisimena akimirką, kai sužinojo apie prezidento mirtį. Jie atsimena, koks buvo oras, ką tuo momentu veikė, išliko gyvi tos akimirkos vaizdai.

Tai buvo panašu į blykstę, kuri blykstelėjo gyvenimo kasdienybėje ir nufotografavo kažkokį momentą. Tūkstančiai panašių vaizdų iki ir po šio įvykio pradingo, o ši atmintis laiko kaip nuotrauką.

Prieš 70 metų kažkas panašaus įvyko po prezidento A. Linkolno nužudymo. 71 proc. apklaustųjų pasakė, kad jiems išliko labai gyvi momento, kai jie išgirdo apie šį įvykį, prisiminimai¹.

Toks efektas atsiranda toli gražu ne visais atvejais, jį sukelia ne visi įspūdingi ir reikšmingi įvykiai. Pavyzdžiui, amerikiečius sukrėtė kosminio laivo „Challenger“ tragedija. Jis visiškai netikėtai sprogo viso pasaulio aki-vaizdoje. Tai buvo tikra tragedija ir smūgis Amerikos prestižui, tačiau „blykstės efektas“ neįvyko.

Keletas panašių įvykių davė postūmį tolimesniems tyrimams. Vienas iš jų buvo sirgalių, stebėjusių Didžiosios Britanijos futbolo pirmenybių varžybas, po kurių įvyko masinės riaušės ir žuvo apie šimtas žmonių, apklausa. Jos metu buvo siekiama išsiaiškinti, kaip stipriai individas „sirgo“ stebėdamas varžybas, kokį įspūdį jam padarė atskiri jų momentai, taip pat ar jam įvyko „blykstės efektas“.

Paaiškėjo, kad blykstės efektas iš tikrųjų susijęs su tuo, kiek minėtieji įvykiai buvo reikšmingi pačiam individui, ką jis išgyveno varžybų metu ir iškart po jų. Tačiau, kita vertus, paaiškėjo, kad minėtas efektas nėra pastovi, reguliari reakcija, savaime atsirandanti po netikėto ir reikšmingo įvykio. Vienais atvejais jis įvyksta, kitais ne².

Liudininko sitikinimas savo parodym teisingumu

Atlikdami liudininko apklausą ir išklaUSDami jo parodymus tardytojas, teisėjas, gynėjas ir pan. būtinai užduoda svarbų klausimą, ar liudininkas

¹ *Kapardis A. Psychology and Law. A Critical Introduction. Cambridge, 1997. P. 44.*

² Ten pat. P. 44.

įsitikinęs savo parodymų teisingumu. Tas klausimas gali skambėti labai įvairiai. Pavyzdžiui: „Ar jūs gerai matėte tai, apie ką dabar pasakojate?“ „Ar esate įsitikinęs savo parodymų teisingumu?“ „Ar negalėjote suklysti?“ Atsakydamas į šiuos klausimus liudininkas pateikia savo parodymų patikimumo įvertinimą. Paties liudininko įsitikinimas savo parodymų teisingumu teismui yra labai svarbus. Jis ypač svarbus, jeigu teismas įsitikinęs liudininko nešališkumu arba jeigu liudininko parodymai yra jam pačiam nenaudingi (pvz., nusikaltėlis pasakoja, kaip padarė nusikaltimą).

Aptarsime, kiek tokį įsitikinimą patvirtina psichologinių tyrimų duomenys.

Paradoksali šių tyrimų išvada yra ta, kad priešingai, negu daugelio manoma, nėra jokio esminio ryšio tarp liudininko parodymų teisingumo ir jo įsitikinimo, kad parodymai teisingi¹.

Ši išvada neatrodo tokia paradoksali, jeigu prisiminsime, kaip dažnai klaidingi teismų nuosprendžiai buvo susiję būtent su kategoriškais liudininkų parodymais (žr. 28 pav.).

28 pav. Klaidingas atpažinimas²

Dėl klaidingų liudininkų parodymų du nekalti žmonės buvo apkaltinti įvykdę sunkius nusikaltimus ir nuteisti sunkiomis laisvės atėmimo bausmėmis. Lawrence'as Bergsonas (iš kairės) buvo nuteistas už tai, kad padarė keletą išžagininimų. George'as Moralesas (iš dešinės) buvo nuteistas už apiplėšimus. Bergsonas buvo paleistas, suėmus tikrąjį nusikaltėlį – Richardą Carbone'ą (centre), kuris prisipažino įvykdęs minėtus išžagininimus. Vėliau jis prisipažino ir padaręs ginkluotus apiplėšimus, už kuriuos buvo nuteistas

¹ Bothwell R., Deffenbacher K., Brigham J. Correction of Eyewitness Accuracy and Confidence: Differences in Eyewitness Memory // Journal of Applied Psychology. 1987. Vol. 72. P. 691–695; Leippe M. The Appraisal of Eyewitness Testimony // Ross D. F. et al. Adult Eyewitness Testimony: Trends and Developments. New York, 1994. P. 385–418.

² Scientific American. 1974. Vol. 231. P. 6.

George'as Moralesas. Tada pastarasis taip pat buvo paleistas. Atidžiai pažiūrėkite į pateiktas nuotraukas. Jų panašumas yra labai paviršutiniškas. Skirtingos nosies formos, smakras, akys. Tačiau daugybė liudytojų buvo įsitikinę, kad nesuklydo.

Kodėl taip yra? Anglų mokslininkas A. Leippe'as tai aiškina gana paprastai: tiesiog liudininų parodymus formuoja vieni veiksniai, tuo tarpu jų įsitikinimą parodymų teisingumu veikia kiti veiksniai. Jis taip pat išklė prielaidą, kad ryšys tarp parodymų tikslumo ir subjektyvaus liudininco įsitikinimo, kad jie teisingi, yra glaudžiausias, kol pakankamai geros suvokimo sąlygos. Kitaip tariant, kol matymo sąlygos geros, žmogus gali teisingai atsakyti, kaip tiksliai jis matė. Kai sąlygos blogos, liudinininkas klysta ir dėl įvykių, ir dėl savo sugebėjimo juos teisingai suvokti. Aišku, kad kuo mažiau galimybių teisingai suvokti savo sugebėjimą vertinti, tuo didesnę vaidmenį vaidina netiesioginiai vertinimo kriterijai. Kokie tai kriterijai? Kaip žmogus nustato, ar teisingai suvokė situaciją?

Vieną iš kriterijų nagrinėja K. Williamsas ir jo kolegos (1992)¹. Jis nurodo, kad tikėjimas savo parodymų teisingumu yra socialinis reiškinys. Jis yra svarbi socialinio liudininco vaidmens dalis. „Aš buvau įvykio vietoje, vadinasi, privalėčiau žinoti, kas ten vyko“. Liudinininkas tiki savo parodymų teisingumu tiesiog dėl to, kad parodymų teisingumą lyg ir užtikrina socialinis jo, kaip liudininco, statusas.

Kitas svarbus įsitikinimo dėl parodymų teisingumo nepriklausomybės nuo paties teisingumo veiksnys yra individui būdingas savo atminties tikslumo vertinimas. Vieni žmonės linkę apskritai, neatsižvelgdami į stebėjimo sąlygas pasitikėti savo suvokimu ir atmintimi. Kiti linkę savimi abejoti.

E. Brownas nustatė, kad dauguma žmonių, įsitikinusių savo parodymų tikslumu tais atvejais, kai šie duomenys iš tikrųjų yra teisingi, lygiai taip pat linkę taip manyti ir tuo atveju, kai duomenys nėra teisingi². Paprasčiausiai vieni žmonės visada linkę pasitikėti savo parodymais (net ir tada, kai jie nelabai teisingi), kiti visais atvejais linkę per mažai tikėti savo pačių parodymais (net ir tada, kai jie gana teisingi). Visa tai rodo, kad liudininco stebėti įvykiai atmintyje nelieka nepakitę. Kai atmintyje atsiranda informacija, ji dar ilgai apdorojama ir vertinama. Tuo remiantis galima daryti prielaidą, kad liudininco savo parodymų tikslumo įvertinimas pirmosios apklausos metu gali būti daug tikslesnis negu vėlesnieji, atlikti tardymo ir ypač teismo metu.

¹ Williams K., Loftus E., Deffenbacher K. Eyewitness Evidence and Testimony. In Kagehiro et al. // Handbook of Psychology and Law. New York, 1992. P. 141–166.

² Brown E., Deffenbacher K., Sturgill W. Memory for Faces and Circumstances of the Encounter // Journal of Applied Psychology. 1977. Vol. 62. P. 311–318.

Psichologiniai tyrimai patvirtino šią prielaidą. Pavyzdžiui, Sporeris ir kiti pasiūlė, kad liudininkų parodymus pirmosios apklausos metu būtų tikslinga įrašyti į vaizdajuostę, ypač tada, kai liudininkas atsako į klausimą, ar gerai matė (girdėjo ir pan.), ar tiksliai atsimena įvykius, apie kuriuos duoda parodymus.

Mokslininko nuomone, tai padėtų teismui ir tardymui tiksliau įvertinti pradinę liudininko nuomonę apie savo parodymų teisingumą.

Dar daugiau nuveikė S. Kassinas. Jis nustatė, kad liudininkas daug tiksliau įvertina savo parodymų teisingumą, jeigu jam leidžiama pačiam pažiūrėti savo pirmųjų parodymų videoįrašą¹.

Taigi psichologiniai tyrimai išaiškino gana sudėtingą santykį tarp parodymų teisingumo ir liudininko nuomonės apie jų teisingumą.

5.6. Liudininko asmenybė ir jo parodymai

Perskaitykite modulio tekstą. Skaitydami apie kiekvieną liudininko parodymams reikšmingą jo asmenybės ypatybę, įsivaizduokite situaciją, kurioje ši informacija jums būtų naudinga.

Liudininkai yra labai įvairūs: skirtingo amžiaus, išsilavinimo, charakterio. Skirtingai jie elgiasi ir duodami parodymus. Siekiant aprašyti liudininkų elgesio įvairovę pasiūlyta nemažai įvairiausių liudininkų tipologijų. Pavyzdžiui, Ch. Swansonas ir N. Territto išskiria keletą liudininkų tipų. Tarp jų – doras ir linkęs padėti, tylenis (jis pasirengęs padėti teisėtvarkai, bet iš viso nesugeba ir nemėgsta kalbėti), įtarus (nepasitiki tardytoju, yra įsitikinęs, kad apklausa – tai tik kitų slaptų tikslų priedanga), priešišškai nusiteikęs (jis apskritai nepatenkintas ir piktas), per daug plepus, pagyrūnas (apklausa jam – tai tik proga pakalbėti mėgstamiausiomis temomis), drovus (senyvo amžiaus žmonės, imigrantai, menko išsilavinimo liudininkai, blogai suprantantys kriminalinę justiciją ir jos tikslus), apsvaigę nuo alkoholio ar narkotikų liudininkai ir pan.²

¹ Kassin S. A. Eyewitness Identification: Retrospective, Selfawareness, and the Accuracy Confidence Correlation // Journal of Personality and Social Psychology. 1985. Vol. 49. P. 88–93.

² Swanson Ch., Chamelin N., Territto Ch. Criminal Investigation. New York, St. Louis, San Francisco: McGraw-Hill. Inc., 1999. P. 140–141.

Teismą visada domino liudininko asmenybė. Klausydamiesi liudininko parodymų teismo nariai atidžiai žiūri į liudininką ir bando suprasti, koks jis žmogus, kiek juo galima pasitikėti, kiek jis sugeba pastebėti ir suvokti. Liudininko įvertinimas išreiškiamas charakteristikomis: „geras“, „blogas“, „atviras“, „gudrus“, „protingas“, „solidus“, „lengvabūdis“ ir pan. Tokių apibūdinimų kalboje per 14 tūkstančių. Manoma, kad kiekvienas iš tų brouočių gali vienaip ar kitaip veikti parodymų pilnumą ir tikslumą.

Nemažiau skirtingos yra ir liudininkų būsenos. Liudininkas, kaip ir kiekvienas žmogus, kartais yra aktyvus, kartais pasyvus, vienais atvejais geros nuotaikos, kitais blogos. Aišku, kad kiekvienas šis aspektas gali veikti parodymus, liudininko sugebėjimą pastebėti, įsiminti, atsiminti klausinėjant tardytojui ar teismui. Ieškodami atsakymo į pateiktą klausimą jie daugiausia vadovaujasi kasdienine, buitine psichologija. Dabartinės teismo psichologijos duomenys siekia padėti, pakoreguoti, patikslinti tas išvadas. Aptarsime keletą svarbiausių tyrimų kryptių bei tyrimų išvadas.

Bendras psichikos proces aktyvumo lygis

Iš savo kasdieninės patirties žinome, kad mūsų aktyvumo lygis gali būti labai skirtingas. Kartais būname apsnūde, pasyvūs, pavargę, būna sunku prisiversti aktyvesnei veiklai. Tačiau būna ir priešingai – jaučiame energijos perteklių, trokštame veiklos. Vienais ir kitais atvejais skirtingai veikia ir mūsų suvokimas bei atmintis. Kai esame pasyvūs, jie irgi veikia „puse“ savo pajėgumo: mūsų niekas ypatingai nedomina, esame abejingiesni aplinkai. Aišku, jeigu tokios būklės liudininkui teko matyti kažkokius įvykius, jis atsimins mažiau detalių. Kai jaučiame turį daug energijos, atgimsta ir gyvas domėjimasis viskuo, kas vyksta aplinkui, ir kartu sugebėjimas daug ką pastebėti, suvokti, atsiminti.

Atlikus tyrimus paaiškėjo, kad sąžiningo liudininko psichikos aktyvumas yra vienas iš svarbiausių dalykų. Nuo jo priklauso parodymų pilnumas ir tikslumas. Tyrimai parodė, kad skirtumas tarp to paties liudininko parodymų įvairiu laiku yra daug didesnis nei paprastai įsivaizduojama. Tas pats žmogus gali būti tikrai geras arba blogas liudininkas. Tai priklauso nuo tuometinės jo būklės.

Kaip tik šioms problemoms buvo skirtas įdomus M. Digeso ir jo kolegų (1992) tyrimas¹. Tyrimo metodika buvo labai paprasta. Tiriamiesiems buvo rodomas labai trumpas filmas apie automobilių avariją. Filmas buvo demonstruojamas skirtingu laiku. Vieniems jis buvo rodomas 10 valandą ryto,

¹ Diges M., Rubio M. E., Rodriguez M. C. Eyewitness Memory and Time of Day // Lösel and al. (eds) Psychology and Law. International Perspectives. New York, 1992. P. 317–320.

kitiems – 8 valandą vakaro. Pirmoji ir svarbiausia išvada: dauguma žmonių ryte yra geresni liudininkai – atsimesna daugiau ir tiksliau.

Kadangi liudininko parodymams toks svarbus bendras psichikos aktyvumas, psichologai daug dėmesio skyrė veiksniams, nuo kurių jis priklauso, ir tyrinėjo ryšį tarp jų ir liudijimo tikslumo bei išsamumo. Vienas iš veiksnių yra skirtumas tarp „vieversių“ ir „pelėdų“.

Iš kasdieninės patirties puikiai žinome, kad kai kurie žmonės („vieversiai“) lengvai pabunda ryte, greičiau suaktyvėja, o vakare jaučiasi pavargę, pasyvūs ir anksti gula miegoti. Tuo tarpu kiti pabunda sunkiai, sunkiau pasiekia įprastą dienos ritmą. Užtat vakare jie ilgiau būna aktyvūs ir linkę ilgai neiti miegoti („pelėdos“). M. Digeso ir jo kolegų tyrimas pateikė įdomių duomenų ir šiuo klausimu. Buvo patvirtinta, kad aktyvumo dinamikos tipas yra svarbus veiksnys, darantis poveikį liudininko parodymams. Kartu jis leido patikslinti šią dinamiką ir jos poveikį. Mat įprastas įsivaizdavimas, kad „vieversiai“ pabudę ryte iš karto yra žvalūs, yra ne visai teisingas. Ir „vieversiai“, ir „pelėdos“ ryte yra mažiau aktyvūs nei dienos viduryje. Tiek vieni, tiek kiti tik apie vidurdienį pasiekia aukščiausią aktyvumo lygį. Tik „vieversiai“ pasiekia aktyvumo viršūnę vidutiškai trimis valandomis anksčiau nei „pelėdos“. Tai reiškia, kad ir jų („pelėdų“) tikslesnio ir pilnesnio suvokimo, įsiminimo ir prisiminimo laikas „pastūmėtas“ link vakaro.

Suvokimo ir įsiminimo aktyvumą taip pat veikia tai, ar individas intravertas, ar ekstravertas. Nuo šio bruožo priklauso ne tiek bendras aktyvumo lygis, kiek jo kryptis. Intraverto (nuo lot. „*intra*“ – į vidų, „*vertus*“ – nukreiptas) dėmesys (atitinkamai ir kiti su juo susiję psichikos procesai – suvokimas, įsiminimas ir pan.) labiau nukreiptas į jo vidinį pasaulį. Ekstraverto (nuo lot. „*ekstra*“ – iš išorę ir „*vertus*“ – nukreiptas) tie procesai labiau nukreipti į išorę. Kadangi liudininkui tenka daugiau liudyti apie išorinius įvykius, tai ekstravertai geresni liudininkai.

Savotiškai netikėti buvo tyrimo duomenys, rodę, jog ir čia justai priklausomybė nuo paros laiko. Intravertai geresni liudininkai ryte, ekstravertai vakare¹. Tai buvo paaiškinta tuo, kad ekstravertai žymiai dažniau būna „pelėdos“, lėčiau nei intravertai suaktyvėja ryte.

Kognityvinis liudininko stilius

Terminas „kognityvinis stilius“ psichologijoje palyginti naujas. Jį į psichologiją įvedė žymus amerikiečių suvokimo tyrėjas N. Koganas². Jis api-

¹ Diges M. et al. P. 317.

² Kogan N. Educational Implications of Cognitive Styles // G. S. Lesser (ed.) Psychology and Educational Practice. Glenview, 1971. P. 242–292.

būdina individui būdingus informacijos apdorojimo būdus: tam tikros informacijos suvokimo, įsiminimo, jos apmąstymo bei pertvarkymo. Kai kurie individualūs kognityvinio stiliaus ypatumai nulemia ir individo elgesį, kai jam tenka būti liudininku.

Priklausomybė nuo konteksto

Psichologinė priklausomybė nuo konteksto – tai dar vienas liudininko psichologijos bruožas, kurio tyrimas padėjo suprasti labai svarbų „subjektyvaus liudininko“ fenomeną. Tai liudininkas, kuris painioja tai, ką tikrai matė su savo vaizduotės paveikslais. Jis ir yra „subjektyvus liudininkas“. Teismui paklausus: „Ar jūs tikrai matėte? Ar esate įsitikinęs savo parodymais?“, jis nuoširdžiai ir visiškai įsitikinęs teigia, kad jo parodymai teisingi. Nors iš tikrųjų jis painioja tai, ką tikrai matė, su tuo, ką paskui pagalvojo. Psichologiniai tyrimai padėjo patikslinti asmenybės ypatumus, prisidedančius formuojantis „subjektyvaus liudininko“ fenomenui.

Germanas Vitkinas¹ tyrė kiekvienam iš kasdieninės patirties žinomą fenomeną, kai pradėję judėti, kartais to nepastebime. Mums atrodo, kad pajudėję mus supantys daiktai. Ši iliuzija pastebima, pavyzdžiui, kai pradeda važiuoti mūsų traukinys, bet mums atrodo, kad už vagono lango pajudėję stotis.

Tiriamieji būdavo specialiai įrengtame kambaryje, kuris galėjo suptis kaip sūpuoklės ir netgi apsisverti bei suktis aplink savo ašį. Tiriamasis buvo sodinamas į kambaryje esančias sūpuokles, prišamas diržais ir paliekamas vienas. Po kiek laiko jis pamatydavo ir pajusdavo, kad jo kėdė pradėjo suptis, iš pradžių nestipriai, o paskui vis stipriau, kol galiausiai pradėdavo suktis kartu su tiriamuoju. Tiriamojo sukimasis buvo viso labo iliuzija. Iš pradžių siūbavo, o po to sukosi kambarys, o tiriamasis visą laiką buvo vietoje, jo sūpuoklės nejudėjo. Tačiau tiriamajam, kaip ir traukinio judėjimo atveju, atrodė, kad juda jis pats, o kambarys stovi vietoje.

Kaip jau minėjome, šis fenomenas buvo žinomas seniai. Tačiau minėtojo eksperimento metu pirmą kartą buvo pastebėta, kad yra žmonių, kuriems ši iliuzija atsiranda labai lengvai, o kitiems ji visai neatsiranda: jie iš karto pastebi, kad juda ne jie, o kambarys.

Tyrinėdamas šių žmonių psichologinius skirtumus, mokslininkas nustatė, kad jie skiriasi daugeliu kitų atžvilgių. Vienas iš ryškiausių skirtumų

¹ *Vitkin G., Asch S. E. Studies in Space Orientation. Perception of the Upright In the Absence of Visual Field // J. Exp. Psychol. 1948. Vol. 38. P. 603–614; Vitkin G. Perception of Body And of the Position of the Visual Field // Psychol. Monogr. 1949. Vol. 63. P. 1–46; Vitkin G. Perception of the Upright when the Direction of the Force Acting on the Body is Changed // J. Exp. Psychol. 1950. Vol. 40. P. 93–106.*

buvo sugebėjimas iš konteksto išskirti figūrą. Įsivaizduokite piešinuką. Jame nupieštas namas, užmaskuotas daugeliu chaotiškai nubraižytų linijų. Tiriamieji, nepasidavę judėjimo iliuzijai, sugebėdavo, nepaisant visų užbraukimų, matyti namo kontūrus. Kiti gi, kurie jai pasiduodavo, namo nematė. Jie neišskirdavo namo kontūrų (figūros) iš „fono“ (tuos kontūrus maskuojančių chaotiškų linijų). Šie žmonės matė chaotiškus brūkšnius, bet jų regėjimas nesugebėjo išskirti namo kontūrų. Šie žmonės buvo pavadinti „priklausomais nuo konteksto“ (turima omenyje, kad kontekstas už juos stipresnis, jis neleidžia jiems išskirti piešinio iš fono)¹.

Tie, kurie mokėjo išskirti, buvo pavadinti „nepriklausomais nuo konteksto“².

Atliekant tolimesnius tyrimus buvo aptikta daug svarbių šių dviejų žmonių grupių asmenybės skirtumų. „Nepriklausomi nuo konteksto“ labiau orientuojasi į save. Jie labiau linkę manyti, kad būtent nuo jų pačių pastangų priklauso, ar jiems pavyks pasiekti tai, ko jie nori, ar bus gera šeima, sveikata, aplinkinių pripažinimas. Tuo tarpu „nuo konteksto priklausomi“ žmonės mano priešingai. Jie „fatalistai“, įsitikinę, kad visa tai priklauso nuo sėkmės, atsitiktinumo, likimo ir pan.³ (Jeigu norite geriau suvokti skirtumą tarp šių dviejų tipų, siūlome panagrinėti testo klausimus. Žr. „Priklausomybė nuo konteksto“. Labai naudinga patiems atsakyti į klausimus ir susumavus, kiek kartų teigiamai atsakyta į klausimus, pažymėtus N raide, nustatyti savo pačių „nepriklausomybės nuo konteksto“ įvertinimą. Palyginę savo balą su kitų žmonių galėsite „standartizuoti“ šį įvertinimą, tai yra susiorientuoti, kiek jūs šiuo atžvilgiu panašus arba skirtinges nuo jų.).

Priklausomybė nuo konteksto

„N“ raide pažymėti teiginiai, su kuriais sutinka *nuo konteksto nepriklausomi* žmonės. Su visais kitais teiginiais sutinka *nuo konteksto priklausomi* žmonės.

1. Kilimas karjeros laiptais labiau priklauso nuo palankiai susiklosčiusių aplinkybių nei nuo žmogaus gabumų bei pastangų.
2. Skyrybos dažniausiai įvyksta todėl, kad žmonės nenori vienas prie kito taikytis. N

¹ *Oltman P. K., Raskin E., Karp S. A., Vitkin G.* Manual for the Embedded Figures Test. Palo Alto, 1971.

² *Vitkin G. at al.* Personality through Perception. New York, 1954.

³ *Goodenough D. R., Vitkin G.* Cognitive Styles: Essence. New York, 1982; *Vitkin G. at al.* Personality through perception. New York, 1954.

3. Liga – atsitiktinis dalykas; jeigu jau lemta susirgti, tai nieko nepadarysi.
4. Žmonės tampa vieniši todėl, kad patys nerodo dėmesio ir draugiškumo aplinkiniams. N
5. Mano norų išsipildymas dažnai priklauso nuo sėkmės.
6. Bepراسمیška stengtis užkariauti kitų žmonių simpatiją.
7. Išorinės aplinkybės – tėvai ir materialinė padėtis – šeimos laimę nulemia ne mažiau nei sutuoktinių tarpusavio santykiai.
8. Aš dažnai jaučiu, kad turiu mažai įtakos tam, kas vyksta su manimi.
9. Vadovavimas efektyvesnis tada, kai pavaldiniai visiškai kontroliuojami, nei kada pasikliaujama jų savarankiškumu.
10. Mano pažymius mokykloje dažniau nulemdavo atsitiktinumai (pavyzdžiui, mokytojo nuotaika) nei mano pastangos.
11. Kai kuriu planus, paprastai tikiuosi, kad galėsiu juos įvykdyti. N
12. Tai, ką daugelis supranta kaip sėkmę, iš tiesų yra ilgų tikslingų pastangų rezultatas. N
13. Manau, kad teisingas gyvenimo būdas sveikatai gali padėti labiau nei gydytojai ir vaistai. N
14. Jeigu žmonės netinka vienas kitam, tai kad ir kiek jie sistengtųsi susitvarkyti šeimyninį gyvenimą, jiems nieko neišeis.
15. Aplinkiniai paprastai įvertina mano gerus darbus. N
16. Vaikai užauga tokie, kokius juos išauklėja tėvai.
17. Aš manau, kad mano gyvenime atsitiktinumai ar likimas didelės reikšmės neturi. N
18. Aš stengiuosi nieko toli į ateitį neplanuoti, nes daug kas priklauso nuo to, kaip susiklostys aplinkybės.
19. Mano pažymiai mokykloje labiausiai priklausė nuo mano pastangų ir pasirengimo. N
20. Šeimyniniuose konfliktuose aš dažniausiai jaučiuosi kaltėsnis nei tas, su kuriuo konfliktuoju.
21. Daugumos žmonių gyvenimas priklauso nuo susiklosčiusių aplinkybių.
22. Man labiau priimtinas toks vadovavimas, kai pavaldinys gali spręsti savarankiškai. N
23. Manau, jog mano gyvenimo būdas jokia būdu nėra mano ligų priežastis.
24. Paprastai žmonėms pasiekti aukštumų savo veikloje trukdo būtent nepalankiai susiklosčiusios aplinkybės.
25. Už blogą vadovavimą organizacijoje atsakingi patys ten dirbantys žmonės. N

26. Aš dažnai jaučiu, kad niekaip negaliu pakeisti šeimoje susiklosčiusių santykių.
27. Jeigu labai norėčiau, galėčiau palenkti savo pusėn beveik kiekvieną žmogų. N
28. Augančią kartą veikia tiek daug įvairių aplinkybių, kad tėvų auklėjimo pastangos yra beprasmos.
29. Aš pats sukuriu tai, kas man atsitinka. N
30. Būna sunku suprasti vadovų elgesio priežastis.
31. Žmogus, nesugebėjęs pasiekti aukštų rezultatų savo darbe, greičiausiai nepakankamai stengėsi. N
32. Dažniausiai sugebu iš savo šeimos narių gauti tai, ko siekiu. N
33. Dėl nesėkmių ir nemalonumų mano gyvenime dažniausiai buvo kalti kiti žmonės, o ne aš.
34. Vaiką visada galima apsaugoti nuo peršalimo. N
35. Esant sudėtingoms situacijoms aš linkęs palaukti, kol viskas susitvarkys savaime.
36. Sėkmė – tai įtempto darbo rezultatas, ji mažai priklauso nuo atsitiktinumų. N
37. Aš jaučiu, kad būtent nuo manęs, o ne nuo ko nors kito, priklauso mano šeimos laimė. N
38. Man visada sunku suprasti, kodėl vieniems žmonėms aš patinku, o kitiems – ne.
39. Aš linkęs spręsti ir veikti savarankiškai, o ne tikėtis kitų žmonių pagalbos ar palankaus likimo. N
40. Gaila, bet žmogaus nuopelnai, nepaisant visų pastangų, dažniausiai lieka nepripažinti.
41. Šeimos gyvenime būna tokių situacijų, kurių negalima išspręsti net ir labiausiai norint.
42. Gabūs žmonės, nesugebėję įgyvendinti savo galimybių, turėtų kaltinti tik save. N
43. Daugelis mano pasiekimų tapo įmanomi tik kitų žmonių dėka.
44. Daugelis nesėkmių mano gyvenime įvyko dėl nesugebėjimo, nežinojimo arba tingėjimo, ir mažai kas priklausė nuo sėkmės. N

Remiantis liudininko psichologija buvo nustatyti labai svarbūs šių dviejų grupių atstovų skirtumai. Paaiškėjo, kad nuo konteksto priklausomi žmonės blogiau sugeba atskirti, ką įvykio metu jie iš tikrųjų matė, nuo to, ką įsivaizdavo, pagalvojo ir pan. Moteris, užpulta vakare grįžtanti iš darbo, visiškai įsitikinusi teigia, kad užpuolėjas buvo su ruda odine striuke, nors tarimo eksperimentai įtikinamai parodė, kad esant tokiam apšvietimui, koks

buvo užpuolimo metu, ji negalėjo nei matyti spalvos, nei nustatyti, iš ko striukė pagaminta.

Bet ji žino, kad nusikaltėlis apskritai turi būti su ruda odine striuke, jos vaizduotė tuoj pat tai pavaizdavo, o atmintis nesugebėjo šio vaizduotės paveikslo atskirti nuo tikrovės. Vėlesnės mintys, jausmai, išvados ir pan. lyg linijos ant piešinio „užmaskavo“ pradinį piešinį, susiliejo su juo, pasidarė jo dalimi. Kaip tik toks nesugebėjimas atskirti tikro vaizdo nuo tikrovės būdingas žmonėms, kurių kognityvinis stilius labai priklauso nuo konteksto. Kaip jos regėjimui sunku išskirti namelio kontūrus iš jį maskuojančių linijų, taip jai sunku atskirti tikrai matytą vaizdą nuo vėliau matyto bei nuo tolimesnių išvadų, vertinimų. Palyginti su žmonėmis, kurie yra „nepriklausomi nuo konteksto“, jai taip pat sunkiau atskirti, ką išties matė, nuo to, ką norėjo pamatyti.

Svarstant konkretaus liudininko parodymus išsiaiškinti jo kognityvinį stilių gali būti itin naudinga, kai yra pagrindas manyti, jog liudininkas ne matė, o įšivaizdavo teismą dominančias įvykio detales.

Socialini stereotip veikimas

Kai girdime arba galvojame apie „tikrą nusikaltėlį“, spontaniškai jį įšivaizduojame. Net nė karto nesusidūręs su tokiu nusikaltėliu žmogus gali gana detalai apibūdinti, kaip jis atrodo, kaip kalba, kokie jo santykiai su aplinkiniais, jo siekiai, gyvenimo būdas ir pan. Šis įvaizdis („socialinis stereotipas“) gana pastovus ir sėkmingai atlaiko bandymus jį pakeisti. Susitikę su tikru nusikaltėliu ir pamatę, kad jis visai nepanašus į „tikrą“, „tipišką“ – darome išvadą, kad jis „netipiškas“, kad jis – išimtis, kuri, kaip žinoma, tik patvirtina taisyklę.

Šios stereotipinės „žinios“ nevienareikšmės. Pastebėję nepažįstamą žmogų turint vieną iš „tipiško nusikaltėlio“ bruožų, ieškome ir kitų. Pavyzdžiui, tatuiruotė suvokiama kaip priklausymo nusikaltėlių arba kitokioms asocialems grupėms požymis. Tarkime, pastebėję tatuiruotę, jiems galime priskirti ir nepažįstamąjį. O priskyre, būsime linkę išvelgti jame ir visus kitus nusikaltėlio bruožus. Tai sukelia tam tikrus efektus, kurie labai svarbūs vertinant liudininko parodymus.

Nes moningas prisiminim „koregavimas“

Vykstant nesąmoningam prisiminimų koregavimui žmogus įsimena vieną vaizdą, tačiau atkurdama tą vaizdą atmintis jį „patikrina“ ir spontaniškai „pataiso“ „nenuoseklumą“, „klaidas“. „Nenuoseklumas“, ir „klaidos“ – yra tai, kas nukrypsta nuo socialinio stereotipo.

Vieni pirmųjų tokį efektą 1947 metais pastebėjo amerikiečių psichologai G. Allportas ir I. Postmanas¹. Jie atliko eksperimentą, kurio metu tiriamajam sudarė sąlygas išgirsti pokalbį apie piešinį, kuris pakabintas vienoje iš metro stočių. Vienas iš kalbančiųjų pasakojo kitam paveikslo turinį. Jis pasakojo, kad paveiksle vaizduojami septyni žmonės, važiuojantys metro vagonu. Tai moteris su kūdikiu, juodaodis žmogus su striuke ir kaklaraiščiu ir baltaodis, stovintis greta jo ir dešinėje rankoje laikantis peilė-skustuvą. Kiek vėliau eksperimentatoriai tiriamųjų prašė atkartoti išgirstąjį pokalbį. Rezultatas buvo labai įdomus: beveik pusė tiriamųjų papasakojo, kad peilė-skustuvą rankoje laikė juodaodis. Eksperimentatoriai tai aiškino stereotipo veikimu. Mat vidutinis amerikietis nusikaltėlių linkęs įsivaizduoti juodaodį.

Liudininko psichologijos požiūriu, čia svarbus ne tik pats efektas, bet ir tai, kad jis įvyksta spontaniškai, individui to nesuvokiant. Jokie psichikos mechanizmai neįspėja individo, kad jo atsiminimas bus „pakoreguotas“. Tai sukelia teisiniu požiūriu paradoksalią situaciją. Liudininkas sakys netiesą (daugelio šalių baudžiamieji įstatymai už tai numato gana griežtą atsakomybę), bet jis lyg ir nekaltas, nes jo atminties turinys pakito jam nežinant.

Panašūs buvo ir kitų dviejų JAV mokslininkų – Boono ir Davieso eksperimentų rezultatai² (1987). Jie rodė savo tiriamiesiems skaidres. Pusei tiriamųjų buvo rodoma skaidrė, kurioje baltaodis žmogus kalbėdamas su juodaodžiu laikė peilį. Kitai pusei buvo rodoma skaidrė, kurioje antrasis žmogus taip pat buvo baltaodis.

Praėjus tam tikram laikui eksperimentatoriai paprašė tiriamuosius prisiminti nuotraukos turinį. Paaiškėjo, kad pirmojoje grupėje (antrasis pašnekovas buvo juodaodis) žymiai dažniau buvo klystama šio juodaodžio nenaudai – buvo teigiama, kad peilis buvo būtent jo rankose.

Šis efektas buvo pavadintas „ginklo perkėlimo“ (*weapon transfer*) efektu. Jis susilaukė tolimesnių tyrimų³. Jie parodė, kad šis efektas pasireiškia ne visada, kad jo buvimas ar nebuvimas gali priklausyti nuo papildomų sąlygų. Tačiau teisiniu požiūriu svarbu tai, kad jis *gali pasireikšti*. Taigi teisėjas ir tardytojas turi būti labai atsargūs vertinami liudininkų parodymus tais atvejais, kai juos gali paveikti įvairūs stereotipai.

¹ Allport G. W., Postman I. *The Psychology of Rumor*. New York, 1947.

² Boon J. C., Davies G. M. Rumors Greatly Exaggerated: Allport and Postman's Experimental Study // *Canadian Journal of Behavioral Science*. Vol. 19. P. 430–440.

³ Žr. Treadway M., McCloskey M. Effects of Racial Stereotypes on Eyewitness Performance: Implications of the Real and Rumored: Allport and Postman Studies // *Applied Cognitive Psychology*. 1989. Vol. 3. P. 53–64.

Atsakym menantys klausimai ir liudinink parodymai

Visais aptartais atvejais individo stereotipai patys spontaniškai pakoreguodavo atminties turinį.

Ne mažiau svarbūs yra atvejai, kai „atminties korekcija“ atlieka kitas žmogus. Vienas ryškiausių tokio poveikio pavyzdžių yra vadinamieji „atsakymą menantys klausimai“.

Jeigu liudininką prašome papasakoti, kaip kaltinamasis mušė nukentėjusįjį, prieš tai nepaklause, ar jis apskritai mušė, numanome, kad jis jį tikrai mušė. Mes lyg ir priverčiame liudininką patikėti, kad žmogus buvo mušamas. Išgirdęs tokį klausimą, liudininkas, nematęs jokio mušimo, susiduria su nelengvu pasirinkimu – imti ginčytis su tardytoju ir įrodinėti, kad mušama nebuvo, arba ramiai sutikti su juo ir pateikti keletą jam reikalingų „mušimo“ detalių.

Įstatymų leidėjai suvokia tokių atsakymą menančių klausimų pavojingumą. 168 ir 178 Lietuvos baudžiamojo proceso kodekso straipsniai liudininko apklausą „sureguliuoja taip“, kad tokių klausimų būtų išvengta. Tuo tikslu apklausos pradžioje tiek įtariamajam, tiek liudytojui siūloma pačiam papasakoti viską, ką jis žino. Draudžiama užduoti menančius klausimus (žr. „Teisinis liudininko apklausos tvarkos sureguliuavimas“).

Šiomis aplinkybėmis ypač svarbūs atvejai, kai menančiųjų atsakymą klausimų poveikis yra paslėptas, užmaskuotas. Poveikis gali būti labai stiprus, tačiau teismui itin sunku jį pastebėti. Tokia situacija susidaro, jeigu poveikį daro ne pats klausimas (jo turinys visiškai neutralus), o tik atskiri jo žodžiai ar net gramatinės žodžių formos.

Žinomas teisės psichologas F. Loftusas atlikdamas savo eksperimentą rodė trumpą filmą apie autoavariją¹. Visi jo tiriamieji matė tą patį filmą. Visus juos eksperimentatorius prašė pasakyti, maždaug koku greičiu važiavo mašina. Skyrėsi tik vienas užduodamo klausimo žodis. Vienų tiriamųjų eksperimentatorius klausė, koks buvo greitis, kai viena mašina „trenkėsi“ į antrąją. Tuo tarpu kitų jis klausė, koks buvo greitis, kai viena mašina „palietė“ antrąją. Skirtingi žodžiai sukėlė išpūdingą atsakymų skirtumą. Vidutinis automobilio greičio įvertinimas, kai buvo pavartotas žodis „trenkė“, buvo 75,6 km/val. Pavartojus žodį „palietė“ greitis buvo 57,6 km/val.

Ne mažiau įdomus buvo kitas to paties mokslininko eksperimentas. Jo metu buvo manipuluojama jau ne savarankišku žodžiu (veiksmažodžiu), o

¹ Loftus E. F., Palmer J. C. Reconstruction of Automobile Destruction: Example of the Interaction between Language and Memory // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. 1974. Vol. 13. P. 585–589.

pagalbinu (artikeliu). Klausdamas, ar filme buvo rodomas tam tikras daiktas, eksperimentatorius vienais atvejais naudojo žymimąjį artikelį „the“, kitais atvejais buvo panaudotas nežymimasis artikelis „a“. Pavyzdžiui, pirmosios grupės buvo klausama: „Ar matėte „an apple“, tai yra bet kokį obuolį?“. Tuo tarpu kitiems buvo pateikiamas klausimas: „Ar matėte „the apple“ (tam tikrą obuolį)?“. Liudininkų parodymai iš esmės skyrėsi. Tai priklausė nuo to, kaip buvo suformuluotas klausimas. Esmė ta, kad filme, kurį matė tiriamieji, nebuvo rodoma jokie obuolio. Tai pastebėjo daugelis liudininkų, paklaustų apie „the apple“. Tačiau kitu atveju (artikelis „an“) žymiai mažiau žmonių pasakė, kad obuolio iš viso nebuvo¹.

Socialinio suvokimo ypatumai ir liudininko parodymai

Europiečiams atrodo, kad visi kinai panašūs vienas į kitą. Kinams gi atrodo, kad jie labai skirtingi. Jų nuomone, kaip tik europiečiai labai panašūs vieni į kitus. Šis pavyzdys iliustruoja psychologams seniai žinomą dėsni. Socialinis suvokimas kur kas labiau išsivystęs, turi daugiau niuansų, kai individas stebi savo socialinės grupės narius. Šiuo atveju jis sugeba pamatyti daug individualių bruožų. Kitų grupių nariai mus suvokia grubiau, primityviau. Čia mes daug sunkiau pastebime individualius skirtumus.

Ši aplinkybė pasirodė labai svarbi vertinant liudininkų parodymus. Atliekant tyrimus nustatyta, kad parodymai apie tos pačios rasės, amžiaus, lyties žmones nepalyginti tikslesni ir smulkesni nei apie kitos².

Tam tikras šio reiškinio priežastis padeda suprasti amerikiečio psichologo P. Powerso tyrimų duomenys (1979)³. Jis nustatė, kad moteris duoda daug tikslesnius ir pilnesnius parodymus ne tik apie kitas moteris, bet apskritai apie viską, kas priklauso „moterų pasauliui“: drabužius, kosmetiką ir pan. Jos lengviau pastebi ir įsimena tokias „moteriškas“ gyvenimo detales net jeigu liudija apie vyrus (pvz., jeigu vyras naudoja kosmetiką).

Išorinis ir vidinis vyki kontekstas

Kažką atpažinti lengviau negu atsiminti. Būna sunku prisiminti tam tikrą žodį, tačiau kai mums jį primena, iš karto atpažįstame. Dėl to liudininkų parodymai įvykių vietoje daug efektyvesni. Kiekviena aplinkos detalė

¹ Loftus E. F. and Zanni G. Eyewitness Testimony: the Influence of the Wording of a Question // Bulletin of the Psychonomic Science. 1975. Vol. 5. P. 86–88.

² Žr. apžvalginį straipsnį leidinyje: Bothwell R. K., Brigham J. C., Malpass R. Cross-racial Identification // Personality and Social Psychology Bulletin. 1989. Vol. 15. P. 19–25.

³ Powers P. A., Andriks J. I. and Loftus E. F. Eyewitness Account of Females and Males // Journal of Applied Psychology. 1979. Vol. 64. P. 339–347.

primena liudininkui viską, ką jis čia matė. Visos įvyki primenančios aplinkos detalės sudaro įvykių kontekstą. Būtinybė panaudoti šį kontekstą ir taip padėti liudininkui prisiminti įvykio detales niekam nekelia abejonių. Kriminalistai seniai ir pagrįstai kalba apie parodymų davimą ir ypač patikrinimą įvykių vietoje.

Psichologiniai tyrimai gerokai praplėtė įvykių konteksto sąvoką. Paaikėjo, kad svarbi ne tik išorinė, objektyvioji aplinka, bet ir vidinė, subjektyvioji. Liudininkui įvykius prisiminti padeda ne tik vieta, kurioje visas įvyko. Ne mažiau (o kartais ir labiau) svarbi yra vidinė liudininko būseną: tai, ką jis tuo momentu galvojo, ką jautė, kaip buvo nusiteikęs, kokios buvo psichikos būklės¹.

Atlikus tyrimus paaikėjo, kad kuo apklausiamųjų būklė tuo metu, kai reikia viską prisiminti ir paliudyti, panašesnė į buvusią įvykio metu, tuo sėkmingiau bus prisimenama.

G. Gudjansono, D. Haaga, J. Overtono, S. Lissmano tyrimų rezultatus sunku pavadinti kitaip kaip paradoksaliais. Jie tyrė liudininkus, kurie stebėdami įvykius buvo apsvaigę nuo narkotikų arba alkoholio. Paaikėjo, kad jiems lengviau prisiminti matytus įvykius pavartojus to paties narkotiko, ir apsvaigimo stadijai esant panašiai į tą, kuri buvo įvykių, apie kuriuos duodami parodymai, metu².

Vyresnio amžiaus liudininkas

Vyresnio amžiaus žmonės sudaro vis didesnę gyventojų dalį. Dėl to jie vis dažniau įtraukiami į kriminalinių, civilinių ir kt. procesus. Senyvo amžiaus žmonės dažnai yra mažiau apginti, lengviau pažeidžiami, todėl jiems dažniau reikalinga gynyba, taip pat ir teisinė. Tarp jų nedaug nusikaltėlių. Šio amžiaus žmonės dažniau liudija tardymui ar teismui kaip liudytojai arba nukentėjusieji.

Tyrimai ir kasdieninė praktika rodo, kad teismas linkęs labiau tikėti pagyvenusio žmogaus nei jaunuolio parodymais. Manoma, kad pagyvenę žmonės yra atsakingesni, mažiau pasiduoda emocijoms, galinčioms sutrikdyti suvokimą, kad jie solidesni, labiau pasitiki teismu³.

¹ Haaga D. A. Mood–state–dependent Retention Using Identical or Nonidentical mood Induction at Learning and Recall // British Journal of Clinical Psychology. 1989. Vol. 28. P. 75–83.

² Žr. apžvalgą: Gudjansson G. H. The Psychology of Interrogations, Confessions and Testimony. Chichester, 1992.

³ Žr. Ross D. E. and Toglia M. Adult Eyewitness Testimony. Current Trends and Development. New York, 1990.

Amerikiečių tyrėjas Lindsay tyrė 25 veiksmų poveikį teismo sprendimui. Amžius ir su juo susijęs didesnis pasitikėjimas senesnių žmonių parodymais taip pat įėjo į šių veiksmų skaičių. Pagal reikšmę jis užėmė 18 vietą tarp visų kitų¹. Tačiau psichologiniai tyrimai verčia manyti, kad senyvas amžius yra teisingų parodymų davimą sunkinanti aplinkybė. Atliekant žmonių, kuriems 60 ir daugiau metų, laboratorinius tyrimus nustatyta, kad jų atmintis veikia blogiau, nei kai jiems buvo 20. Tai susiję ne tik su specialiomis laboratorinėmis užduotimis, bet ir su kasdieninėmis aplinkybėmis. Pavyzdžiui, senyvo amžiaus žmogus prisimena mažiau pastatų, kurie stovi pagrindinėje jo miesto gatvėje. Klausiant, kaip atrodo kasdien jų vartojami pinigai, jie gali prisiminti mažiau jų išvaizdos detalių². Teisiniu požiūriu svarbu, kad jie blogiau išimena žmonių veidus. Itin skiriasi jų sugebėjimas atsiminti vieną kartą matytą veidą, ypač jeigu veidas matytas tik iš vienos pozicijos. Pavyzdžiui, vyresnio amžiaus žmogus matė tą veidą tik iš kairės, tačiau nebuvo progos pamatyti jį iš dešinės arba iš priešakio. Atpažįstama dar blogiau, jeigu žmogus, kurį reikia atpažinti, yra jaunas³. Šis efektas ne toks ryškus, jeigu senyvo amžiaus žmogui pavyko pamatyti veidą iš įvairių padėčių.

Nuo kurio amžiaus šis atminties senėjimo procesas yra toks ryškus, kad tardymas ir teismas turi rimtai į jį atsižvelgti? Į šį klausimą nelengva atsakyti. Mat atmintis ima prastėti labai anksti. Žymūs atminties tyrėjai R. Diamondas ir S. Carey 1977⁴ netgi teigia, kad žmogaus atmintis geriausia, kai jam apie 10 metų. Kiti nurodo, kad „atminties veikimo viršūnė“ pasiekama 16 metų amžiuje⁵. Nuo tada atmintis ima prastėti. Tačiau bendrai sutarta, kad 70 ir daugiau metų – tai rimtas išpėjimas tardymui ir teismui, verčiantis vertinant parodymus rimtai atsižvelgti į liudininko amžių.

Policijos pareigūnas kaip liudininkas

Požiūris į policijos pareigūnų parodymus gana panašus į požiūrį į senyvo amžiaus žmonių parodymus. Įprasta manyti, kad policininkas, kaip profesionalas, daug pastabesnis nei paprastas pilietis. Manoma, kad tas skirtumas yra ypač didelis, jeigu stebimas įvykis turi nusikaltimo bruožų.

¹ Lindsay Expectations of Eyewitness Performance. New York, 1994. P. 372.

² Light I. Memory and Aging: Four Hypothesis in Search of Data // Annual Review of Psychology. 1991. Vol. 42. P. 333–376; Bartlett J. C. and Leslie J. Aging and Memory for Faces versus single View of Faces // Memory and Cognitions. 1986. Vol. 14. P. 371–381.

³ Bartlett J. C. and Leslie J. Aging and Memory for Faces versus single View of Faces // Memory and Cognitions. 1986. Vol. 14. P. 371–381.

⁴ Diamond R. and Carey S. Developmental Changes in the Representation of Faces // Journal of Experimental Child Psychology. 1977. Vol. 23. P. 1–22.

⁵ Chance J., Turner A., Goldstein A. Development of Differential Recognition of own and other Faces // Journal of Psychology. 1982. Vol. 112. P. 29–37.

Teismai taip pat linkę labiau tikėti policijos pareigūno parodymais. Manoma, savaimė aišku, kad policininko, kaip oficialaus ir atsakingo asmens, parodymai yra patikimesni, kad policijos pareigūnas greičiau susiorientuoja nusikaltimo situacijoje ir geriau supranta, į ką reikia atkreipti dėmesį, kas reikšminga. Taip pat manoma, kad policijos pareigūnui suteikiamos kriminalistikos žinios išmoko jį pastebėti detales. Nemažą vaidmenį šiai nuomonei susiformuoti vaidina ir detektyvinė literatūra. Jos pagrindinis veikėjas – nepaprastai pastabus ir aštraus proto „komisaras Kolombo“, sugebantis pastebėti ir atsiminti tai, į ką nekreipia dėmesio eilinis žmogus. Kiek visa tai pasitvirtina tikrovėje? Psichologiniai tyrimai šio įsitikinimo nepatvirtina.

Vienas iš žinomiausių yra P. Aisnwortho tyrimas¹. Jis išskyrė tris tiriamųjų grupes. Pirmąją sudarė prityrę policijos pareigūnai. Jų darbo policijoje vidurkis buvo 9 metai. Kitoje buvo neprityrę pareigūnai. Jų darbo policijoje vidurkis buvo mažiau kaip metai. Pagaliau, trečiąją grupę sudarė civiliai asmenys. Visiems buvo rodomas filmas. Filme jie matė tris įvykius. Pirmasis buvo lengvosios mašinos vagystė. Antrajame epizode buvo rodomas įtartinas asmuo, kuris užėjo į banką ir ten gana keistai elgėsi. Trečias epizodas buvo kelių eismo įvykis. Po filmo tiriamųjų buvo klausama apie įvairiausias šių įvykių detales.

Tyrimo metu nenustatyti jokie esminiai trijų grupių skirtumai. Prityrę policininkai neturėjo jokio pranašumo prieš neprityrusius ir „civilius“. Tačiau kyla mintis, kad galbūt policijos pareigūnai visgi sugeba geriau pastebėti „įtartinus“ faktus ir asmenis ir mažiau kreipia dėmesį į įprastus, neutralius. Juk neretai apie policijos pareigūnus sakoma, kad jų tarnyba „deformuoja“ jų suvokimą, jie tampa įtarūs, nusikaltimus išvelgia netgi ten, kur jų nėra. Tai galbūt jie itin gerai pastebi būtent šias įtartinas detales.

Šią prielaidą tikrino J. Verinis ir V. Walkeris (1970)².

Savo tiriamiesiems jie rodė dešimt nespalvotų nuotraukų. Jose buvo pavaizduotos gana neutralios scenos. Tačiau tam tikros šių scenų detalės buvo „įtartinos“. Pavyzdžiui, vienoje buvo pavaizduota miškelyje stovinti mašina. Nuotraukoje buvo matoma, kad jos numerio plokštelė yra šiek tiek įlenkta. Kitoje matėsi žmogus, vaikštantis aplink pastatą. Buvo galima pastebėti, kad jo krepšyje tarp kitų daiktų yra ir benzino bakelis. Nuotraukos buvo rodomos dviem tiriamųjų grupėms. Vieną sudarė policininkai, kitą – mokytojai. Po to ir vieni, ir kiti turėjo atsakyti į klausimus, kurių tikslas buvo patikrinti, kiek pastebėta „įtartinų“ detalių. Vėl nebuvo aptikta jokių

¹ Aisnworth P. Psychology and Policing in a Changing World. Chichester, 1981.

² Verinis J. and Walker V. Policemen and the Recall of Criminal details // Journal of Social Psychology. 1970. Vol. 81. P. 217–221.

skirtumų tarp policininkų ir neprofesionalų – mokytojų. O gal profesionalumas iš viso neturėjo jokios įtakos atminties veiklai? Gal atmintis – „Dievo dovana“, nepriklausanti nuo to, ar individas policininkas ar ne?

Amerikiečių tyrinėtojas R. Logie (1992)¹ ir jo kolegos bandė patikrinti ir šią prielaidą. Jie suformavo tris tiriamųjų grupes. Pirmojoje buvo dešimt nusikaltėlių, nubaustų už butų vagystes. Antrojoje grupėje buvo policijos pareigūnai, kurių darbas buvo tokių ir panašių nusikaltimų išaiškinimas. Trečiąją grupę sudarė paprasti piliečiai. Visiems buvo pateiktos įvairių namų ir butų nuotraukos. Po to buvo užduodami klausimai apie šių butų detales.

Tyrimo rezultatai buvo tikrai įdomūs. Nusikaltėliai toli pralenkė kitas dvi grupes pagal išimintų detalių kiekį ir tikslumą. Taigi jie tikrai turi „profesionalią“ atmintį. Tiek policininkai, tiek eiliniai piliečiai nuo jų atsiliko, nors šio tyrimo metu policijos pareigūnų rezultatai visgi buvo geresni nei civilių asmenų.

Pagrindinė visų šių tyrimų išvada – „Faktai nepatvirtina teiginio, kad policijos pareigūnai yra labiau pasirengę stebėti nusikaltimus ir įtartinus asmenis“².

Liudininkas vaikas

Teismas linkęs nepasitikėti vaikų ir netgi paauglių liudijimais. Manoma, kad vaikai negali liudyti dėl to, kad dar nesupranta įvykių, apie kuriuos liudija, prasmės. Be to, dažnai manoma, kad vaikas lengvai pasiduoda įtaigai, kad jis nesugeba atskirti to, ką iš tikrųjų matė, nuo savo vaizduotės paveikslų. Dėl visų šių priežasčių vaikų parodymams bei jų gavimo procedūrai teismai kelia daug papildomų reikalavimų. Pavyzdžiui, mūsų baudžiamojo proceso įstatyme numatyta atskira nepilnamečių parodymų davimo procedūra.

Pastaraisiais dešimtmečiais sustiprėjo judėjimas už vaikų teises. Išaiškinama daugiau prievartos vaikų atžvilgiu atvejų. Dauguma tokių atvejų įvyksta šeimoje – tai tėvų ir kitų šeimos narių prievarta (seksualinė ir kitokia). Tokiose bylose pagrindiniai yra paties vaiko parodymai. Šiomis aplinkybėmis teismų nepasitikėjimas vaikų parodymais tampa aplinkybe, darančia juos dar labiau beginklius prieš smurtą. Kaltinimai prieš smurtininkus

¹ Logie R., Wright R. and Decker S. Recognition Memory Performance and Residential Burglary // *Applied Cognitive Psychology*. 1992. Vol. 6. P. 109–123.

² Thomassin I. and Michael A. Performance of Eyewitnesses when Giving Evidence and Making Eyewitness Identification // *Canadian Police College Journal*. 1990. Vol. 14. P. 233–246.

pasirodo neefektyvūs visais tais atvejais, kai vaikas yra vienintelis liudininkas, ir nėra kitų smurto įrodymų. Visa tai psichologus skatina atidžiau tirti, kiek patikimi yra įvairaus amžiaus vaikų parodymai, kiek jais galima remtis kaip įrodymais.

Tyrimai parodė, kad visiškai neteisinga mechaniškai atmesti nepilnamečių parodymus ar jais abejoti vien dėl to, kad jie yra nepilnamečiai. Įvairaus amžiaus vaikų atminties tyrimai parodė, kad visos tos abejonės, dėl kurių teismai atmesdavo nepilnamečių parodymus ar keldavo jiems papildomų reikalavimų, yra teisingos tik kai vaikai labai maži (iki 5 metų). Mokyklinio amžiaus vaikai gali įsiminti ir adekvačiai atkurti gana sudėtingus įvykius¹.

Šie duomenys tiek teismus, tiek įstatymo leidėjus paskatino keisti požiūrį į vaikų liudijimus. Jungtinėse Amerikos Valstijose buvo panaikinta įstatymo nuostata, kad jaunas liudininko amžius savaime yra aplinkybė, dėl kurios liudininkas pripažįstamas negalinčiu liudyti. Panašių pataisų įvedė Kanados įstatymų leidėjai².

Tačiau psichologiniai tyrimai atskleidė ir kitą aspektą. Vaikų parodymai iš tikrųjų gali būti pakankamai patikimi tik mažamečiam liudininkui sudarius atitinkamas sąlygas. Mokyklinio amžiaus vaikų parodymais remtis galima, jie gali būti reikšmingi tiesai byloje nustatyti, tačiau „gali“ toli gražu ne visada reiškia, kad taip yra. Tie patys tyrimai atskleidė, kad vaiko parodymai daug jautresni įvairaus pobūdžio veiksnių įtakai. Pavyko nustatyti gana konkretų šių veiksnių sąrašą. Tai savo ruožtu leido patikslinti vaikų parodymams keliamus reikalavimus ir jų vertinimą.

Labiausiai žinomas M. Brucko ir S. Ceci³ pateiktas vaiko parodymus iškreipiančių aplinkybių sąrašas. Visos tos aplinkybės atsiranda, jeigu vaiką apklausiantis asmuo mano, jog vaiko atžvilgiu buvo padarytas nusikaltimas (pvz., vyko seksualinis smurtas). Tuomet jis gali stipriai paveikti vaiko parodymus. Tas poveikis gali būti nesąmoningai daromas keliais būdais:

1. Klausimų kartojimas. Jeigu vykdamas vaiko apklausą keletą kartų pakartojamas tas pats klausimas, vaikas (ypač ikimokyklinio amžiaus) linkęs keisti savo parodymus. Svarbu, kad tokios „pataisos“ gali būti gana stabilios. Vaikas vėliau jau pats laikysis savo naujų parodymų.

2. Vaikas pradeda kurti naujus parodymus, jeigu jam užduodami netiesiogiai kaltinantys klausimai. Pavyzdžiui, „Ar tu bijai pasakyti, kas buvo?“

¹ Davies G. G. Children on Trial? Psychology, Videotechnology and the Law // Howard Journal. 1991. P. 179–180.

² Kapardis A. Psychology and Law. A Critical Introduction. Cambridge, 1997. P. 95.

³ Bruck M. and Ceci S. Amicus Brief for the Case of New Jersey. Michaels M. K. presented by Committee of Concerned Social Scientists // Psychology. Public Policy and Law. 1995. Vol. 1. P. 272–322.

arba „Tau bus geriau, jeigu papasakosi visą tiesą“¹.

3. Netiesioginis bendraamžių spaudimas. Vaikus labai veikia argumentas, kad „kiti vaikai, tavo draugai, tokie kaip tu vaikai viską pasako“. Noras būti „tokiam kaip kiti“ šiame amžiuje labai stiprus. Vaiko baimė būti išskirtam iš bendraamžių grupės labai stipri. Kalbėjimas kitaip, nei kalbėtų kiti vaikai, yra „simboliškas išskyrimas“. Štai dėl ko šis „nekaltas“ argumentas priverčia vaiką pakeisti parodymus.

4. Aukštas apklausiančiojo statusas. Policijos pareigūnas vaiko akimis – labai aukšto statuso asmuo. Dėl to vaikas labai nori nusipelnyti jo pritarimą. To pritarimo ženklus vaikas supranta daug plačiau negu suaugęs žmogus. Vaikas atidžiai stebi veido išraišką, intonacijas, kalbą, norėdamas suvokti, ar apklausiantysis juo patenkintas, ar pavyko pasakyti tai, ko jis norėjo.

5. Vaikas, ypač ikimokyklinio amžiaus, atsakinėdamas linkęs eksperimentuoti. Pokalbio metu jis išbando įvairius atsakinėjimo variantus. Ta vaiko elgesio ypatybė ypač ryški, kai panaudojamos vaizdinės priemonės, pavyzdžiui, labai populiarios „anatominės lėlės“. Tai specialūs vaikų maketai, kuriuose anatomiškai teisingai pavaizduotas vaiko kūnas. Patirtis rodo, kad dauguma vaikų gavę tokią lėlę tuojau pat bando ją nurengti. Tai apklausiančiajam teikia pagrindą atlikti tolimesnę apklausą, tikslinti, ar „dėdė tave nurenginėjo?“ Ta idėja patinka nurenginėjimą žaidžiančiam vaikui ir jis jai pritaria².

Kad būtų išvengta tokio poveikio, autoriai pasiūlė keletą paprastų vaiko parodymų ėmimo taisyklių:

- 1) Vaiką apklausti tik vieną kartą.
- 2) Neleisti atlikti vaiko apklausą asmeniui, kuris jau turi susiformavusią nuomonę tiriamu klausimu.
- 3) Jeigu į klausimą galima atsakyti „taip“ arba „ne“, jo kartoti negalima.
- 4) Negalima pateikti jokių klausimų ar teiginių, kuriais tiesiogiai ar netiesiogiai vaiko vertinimas susiejamas su jo atsakymais.
- 5) Negalima užduoti klausimų, suformuluotų teiginio forma, ir vaiko prašoma tą teiginį patvirtinti arba paneigti³.

Vaiko jautrumas dar labiau padidėja, kai jis yra kartu su kaltinamuoju arba kai jam tenka dalyvauti teismo posėdyje ir duoti savo parodymus visų akivaizdoje.

¹ *Bruck M. and Ceci S. Amicus Brief for the Case of New Jersey. Michaels M. K. presented by Committee of Concerned Social Scientists // Psychology. Public Policy and Law. 1995. Vol. 1. P. 281.*

² Ten pat, p. 289–291.

³ Ten pat, p. 309.

Bussey ir jo kolegų tyrimas¹ parodė, kad vaiko parodymai esant kaltinamajam ir jam nesant gali iš esmės skirtis. D. Peterso eksperimento metu vaikai tapo ginkluoto apiplėšimo „liudininkais“. Paskui jų buvo klausama, ką jie matė. Apklausa vyko dviem būdais: ją stebint „plėšikui“ ir jam nesant. Palyginus atsakymus rezultatai buvo labai įspūdingi. Pirmosios grupės vaikai prisiminė keturiskart mažiau matyto įvykio detalių².

Visa tai paskatino tobulinti vaiko apklausos metodus, padedančius išvengti kaltinamojo spaudimo. Tai ypač sunku padaryti teismo posėdžio metu. Kaltinamasis turi būti teisme ir turi teisę susipažinti su visais įrodymais. 1988 metais Didžiojoje Britanijoje apklausiant vaikus buvo leista oficialiai naudotis „gyvojo ryšio“ metodu. Vaikas šiuo atveju yra ne teismo salėje, o specialiame teismo kambaryje. Jis apklausiamas naudojant video-ryšį. Vaiką ekrane gali stebėti visi salėje esantys žmonės. Tuo tarpu vaikas mato tik klausimus pateikiantį asmenį.

Tolimesnis žingsnis – vaiko parodymų videoįrašų panaudojimas. Šiuo atveju vaiko apklausa filmuojama, griežtai laikantis tam tikrų apklausos taisyklių. Įrašas rodomas teismo salėje. Tiek jo turinys, tiek procedūra gali būti teisminių ginčijų objektas. 1990 metais 37 JAV valstijos legalizavo šio metodo panaudojimą. Labai svarbu, kad jis leidžia naudoti kaip įrodymą duomenis, gautus iš karto po įvykio. Praktika rodo, kad paprastai nuo įvykio iki teismo praeina 6–10 mėnesių, ir vaikas duoda parodymus apie tai, kas vyko prieš daugelį mėnesių. Šis ilgas laikotarpis sudaro įvairiausio poveikio vaikui galimybę.

5.7. Liudininkas, sakantis netiesą. Subjektyvios tiesos išaiškinimas

Perskaitykite modulį. Skaitydami apie kiekvieną melagingų parodymų požymį išivaizduokite situaciją, kurioje tą požymį galėtumėte pastebėti. Pirmiausia pabandykite išivaizduoti labai aiškia situaciją, kada požymis akivaizdus, po to neaiškia.

Subjektyvi tiesa – tai, kas, liudininko nuoširdžiu įsitikinimu, vyko, ką jis matė, girdėjo. Dėl anksčiau minėtų aplinkybių (jutimo organų, suvokimo,

¹ Bussey K., Lee K. Lies and Secrets: Implications for Children's Reporting of Sexual Abuse // G. S. Goodman and B. I. Bottoms. Child Victims, Child Witness: Understanding and Improving Testimony. New York, 1993. P. 147–168.

² Peters D. Confrontational Stress and Children's Testimony: Some Experimental Findings // J. Doris The Suggestibility of Children's Recollections: Implications for Eyewitness Testimony. Washington, DC, 1990. P. 60–76.

atminties klaidų) tai gali neatitikti objektyvios tiesos. Tačiau, kad galėtume nustatyti tiesą ir pakoreguoti liudininko klaidas, turime užtikrinti, kad liudininkas kuo tiksliau ir nuoširdžiau papasakotų subjektyviąją tiesą.

Subjektyvios tiesos slėpimas vyksta kaip melas ir nutylėjimas. Ir vienu, ir kitu atveju liudininkas neatskleidžia subjektyvios tiesos. Nutylėjimo atveju jis vengia ją sakyti, melo atveju pakeičia netiesa.

Melo ir nutylėjimo motyvai yra tokie pat įvairūs, kaip ir apskritai žmonių elgesio motyvai. Liudininkas gali meluoti, kad išvengtų bausmės arba kitų nemalonumų. Melas arba nutylėjimas gali „dengti“ aplinkybę, kurios jis gėdijasi, tikslus, kuriuos jis slepia. Baimė, kad asmuo, apie kurį duodami parodymai, atkeršys, nepasitikėjimas policija ir teisėsaugos organais, nenoras „išivelti“ į istoriją, nešvari paties piliečio sąžinė, jo suinteresuotumas, kad nusikaltimas nebūtų išaiškintas ir pan. – visa tai ir daugelis kitų priežasčių gali būti stimulai slėpti subjektyvią tiesą.

Taigi melo galima tikėtis kiekvieną kartą, kai dėl įvairiausių priežasčių susidaro stiprūs motyvai slėpti tiesą. Dabartiniai kriminalistai gana skeptiškai žiūri į sąvoką „negalimas įtarti žmogus“ bei įsitikinimą, kad geras individo charakteris, aukšta socialinė padėtis ir iki šiol geras vardas gali būti pakankama garantija tikėti, kad asmuo sako tiesą. „Reikia turėti omenyje, kad tam tikromis aplinkybėmis kaip tik gerbiami piliečiai turi daugiau motyvų sakyti netiesą“¹. Šį teiginį nuolat patvirtina socialinė tikrovė. Prireikus meluoja aukščiausieji politikos veikėjai (garsioji B. Klintono priesaika), parlamento nariai, partijų vadai.

Aiškindamasis šią subjektyvią tiesą, apklausą atliekantis pareigūnas susiduria su dviem problemomis. Pirmoji – nustatyti melą ir nutylėjimą. Antroji – paskatinti liudininką sakyti tiesą.

Antrąją problemą aptarsime kitame vadovėlio skyriuje, skirtame psichologinio poveikio metodų taikymui. Ten bus kalbama ir apie šių metodų naudojimą reikiamai liudininko motyvacijai kurti.

Dabar aptarsime pirmąją problemą – kaip vykdant apklausą galima atpažinti subjektyvios tiesos slėpimą. Melas, tiesos slėpimas sulaukė labai didelio psichologų dėmesio ir daugybės tyrimų.

Daug dėmesio skirta labiausiai paplitusiems tiesos slėpimo būdams, kuriais bandoma sukurti tam tikrą (klaidingą, nevisai teisingą, iškreiptą) išpūdį. Šie tyrimai rodo, kad nėra griežtų ribų tarp metodų, kuriais žmonės bando įtikinti vienas kitą kažkokia tiesa (propaganda, reklama) ir tų, kuriuos taiko apgaudinėdami. Ir vieni, ir kiti siekia tam tikru būdu pakeisti tikrovę, išryškinti vienus jos aspektus ir nuslėpti kitus. Abiem atvejais iš-

¹ Bender R., Wartemann F. Vernehmung // Kriminalistik – Handbuch für Praxis und Wissenschaft. Stuttgart. München, 1992. B. 1. S. 607.

kraipymo dydis priklauso nuo neinformuotumo, negalėjimo patikrinti informaciją ir nedelsiant išaiškinti melą.

Iškraipantis tiesą liudininkas susiduria su tam tikromis problemomis. Tikrovės „restruktūrizavimas“ vyksta po tam tikrų realių įvykių. Dalis tiesos apie tuos įvykius tardytojui ir teismui yra žinoma. Nauja „tikrovė“, sukurta siekiant nuslėpti realiąją, su ja susijusi daugeliu ryšių. Dėl to šios išgalvotos tikrovės sukūrimas meluojančiam arba slepiančiam tiesą liudininkui kelia sunkių psichologinių problemų. Jo kuriama nauja tikrovė turi turėti visus realiosios požymius, gerai atitikti žinomus faktus, atlaikyti išbandymą netikėtais klausimais. Dėl šios užduoties sunkumo lieka „melo pėdsakų“. Šie pėdsakai yra dviejų rūšių. Tai psichologiniai požymiai padidėjusios įtampos, kurią apklausiamajam tenka patirti sprendžiant nuolat kylančias sunkias „naujos tikrovės“ kūrimo problemas (atsakant net ir į paprasčiausius klausimus liudininkui reikia daug pastangų ir apdairumo). Dėl šių sunkumų daroma klaidų, atsiranda „netobulumų“, dėl kurių naujoji tikrovė visgi būna nepanaši arba nevisai panaši į tikrąją.

Būtent šiomis dviem kryptimis vyko intensyvūs psichologų ir kriminalistų tyrimai¹. Jas savotiškai apibendrina vokiečių psichologų Fridricho Arntzeno, Udo Undeutsch (1967), Arne'o Trankello (1971) išplėtotą vadinamųjų „subjektyvios tiesos kriterijų“ sistema (*Realitätskriterien*)². Remiantis ja nagrinėjami apklausiamojo parodymai. Sistemą sudaro aštuoni netiesioginiai melo požymiai. Kiekvienas iš tų požymių skatina apklausiantį būti atidesnį tam tikram melagingos tikrovės, įtampos ar netikslumo pasireiškimui. Visi šie požymiai yra orientacinio pobūdžio. Nei kiekvienas iš jų atskirai, nei visi kartu nesuteikia galimybės ir nekelia tikslo *įrodyti*, kad meluojama. Tam egzistuoja kitos įstatymo numatytos priemonės. Tačiau jie turi didelę *orientacinę* reikšmę. Jie leidžia suprasti 1) kiek parodymai *apskritai* verti pasitikėjimo, kokio gilaus ir kruopštaus patikrinimo jie reikalauja. 2) kurias parodymų dalis reikia itin kruopščiai patikrinti, kur labiausiai galima tikėtis melo. Minėtieji kriterijai yra gana sudėtingos struktūros ir dažniausiai turi keletą papildomų kriterijų. Išdėstysime minėtąją aštuonių kriterijų sistemą.

¹ *Bender R., Wartemann F.* Vernehmung // Kriminalistik – Handbuch für Praxis und Wissenschaft. Stuttgart. München, 1992. B. 1. S. 634.

² *Arntzen F.* Vernehmungspsychologie. Psychologie der Zeugenvernehmung. München, 1989; *Trankell A.* Der Realitätgehalt von Zeugenaussagen. Methodik der Aussagenpsychologie, Göttingen, 1971; *Undeutsch U.* Forensische Psychologie. Göttingen, 1967. S. 26–181.

Pirmasis subjektyvios tiesos kriterijus – detali gausa

Jeigu parodymai pasižymi detalių gausa, pasireiškiančia tiesiogiai ir netiesiogiai su įrodomuoju dalyku susijusiose parodymų vietose, tai rodo, kad parodymai atspindi subjektyvią tiesą.

Savaime aišku, kad šis kriterijus veikia tik tada, kai pasakojime gausu detalių. Pavyzdžiui, visiškai natūralu, kad pasakymas: „Nieko nežinau, nes manęs tuo metu ten nebuvo“ detalių gausa nepasižymi.

Detalių gausa yra kompleksinis požymis, kuriam būdingi keletas bruožų.

- **Delikto požymiai.** Kuo daugiau parodymuose nusikaltimui (deliktui) būdingų, bet nedaug kam žinomų detalių, tuo labiau galima jais tikėti. Pavyzdys.

Mergaitė, išprievartauta suaugusio asmens, duoda parodymus byloje. Ji taip pat pasakoja apie nusikaltėlio veiksmus, kurių jis ėmėsi aiškiausiai norėdamas „nukenksminti“ savo veiksmus. Pavyzdžiui, darydamas nusikaltimą jis klausia mergaitės: „Argi tai ne nuostabu?“ Padaręs nusikaltimą jis užduoda jai klausimą: „Ar negalėtumėme vėl susitikti?“

Tikėti mergaitės parodymais yra pagrindo, nes ji negali žinoti, kad nusikaltėliai, darydami tokį nusikaltimą, paprastai elgiasi būtent taip.

- **Vaizdumas.** Klausantis parodymų atrodo, kad tiesiogiai stebite įvykius.
- **Koloritas.** Pasakojimas nėra vien sausa įvykio schema. Yra detalių, spalvų, garsų.
- **Gyvumas.** Daug kas įvyksta.
- **Daiktinis ir dalykinis tikslumas.** Parodymuose nėra vidinių prieštaravimų (nors nedideli neatitikimai galimi).
- **Psichologinis atitikimas.** Žmonės ir jų poelgiai atitinka vieni kitus.
- **Šalutinės aplinkybės.** Daug šalutinių, papildomų detalių, ypač tokių, kurios niekaip negali būti susijusios su noru įtikinti tardytoją kažkokiomis bylos aplinkybėmis.
- **Komplikacijos.** Parodymuose minimi įvykiai ir aplinkybės, trukdę įvykti pagrindiniam veiksmui. Tiek jų buvimas, tiek pasakojimas, kaip jie buvo įveikti, prisideda prie išvados, kad parodymuose dėstoma subjektyvi tiesa. Patirtis rodo, kad gyvenime nedažnai pasitaiko, kad viskas vyktų tiksliai taip, kaip buvo planuota. Jeigu įvykiai, apie kuriuos duodami parodymai, vyko būtent taip, tai verčia parodymus vertinti atsargiau. Kita vertus, pasakojimas apie kliūtis ir komplikacijas verčia labiau pasitikėti parodymais.

Antrasis subjektyvios tiesos kriterijus – individualumas

Kuo labiau individo parodymai atspindi individualius jo asmenybės bruožus, individualų charakterį, tuo labiau tai leidžia tikėti parodymų tikrumu.

Kiekvienas žmogus tam tikrą įvykį stebi kitaip negu kas nors kitas. Tai priklauso nuo jo gyvenimo patirties, interesų, temperamento, nuotaikos stebėjimo metu. Visi šie individualūs požymiai pasireiškia duodant parodymus (ši parodymų individualumą puikiai aprašė Karelas Čapekas savo apsakyme „Liudininkai“). Taigi, parodymai, kurie sukelia įspūdį, kad yra anoniminiai arba kad juos davė kažkoks kitas, kitokio charakterio asmuo, visada kelia įtarimą.

Šis kriterijus irgi turi keletą papildomų požymių:

- *Originalumas.* Tai individualus kalbėjimo būdas, posakiai, būdingi tik šiam asmeniui ir nepriklausantys nuo išsilavinimo ir patirties.
- *Jausmai.* Pasakojimas apie emocines reakcijas, ypač apie prieštarigus ir besikeičiančius jausmus leidžia labiau tikėti parodymais.
- *Asociacijos.* Pasakojimas apie minčių „grandines“, ypač jeigu jos sieja dabartines mintis su praeities prisiminimais, teikia stipresnę pagrindą tikėti parodymais.
- *Nesupratimas.* Tikslus vaizdavimas įvykių, kurių reikšmės individas nesupranta, liudija, kad jo parodymai atspindi subjektyvią tiesą.
- *Nesusipratimai.* Jeigu parodymų metu papasakojama apie nesusipratimus, ypač tokius, kai tą patį įvykį galima suprasti įvairiai, tai yra papildomas pagrindas tikėti parodymais.

Tre iasis subjektyvios tiesos kriterijus – s sąjios

Kuo daugiau tam tikro įvykio vaizdavimas siejamas su žinomomis, patikrintomis aplinkybėmis, įvykiais, faktais, asmenimis ir ypač su besikeičiančiomis aplinkybėmis, kurios vyko tik aprašomųjų įvykių metu, tuo labiau galima tikėti parodymais.

Nesant tokių sąsajų atsiranda būtinybė užduoti vadinamuosius „situacijų klausimus“, tai yra tokius, kurie tiesiogiai nesusiję su tiriamais įvykiais, bet patikslina kitas aplinkybes, kurios gali būti susijusios su pagrindiniais įvykiais. Tai gali būti klausimai apie orą įvykių metu, sužeisto asmens aprangą, įvykių vietos vaizdą ir pan.

Ketvirtasis kriterijus – struktūrinis pusiausvyra

Kuo daugiau struktūrinio panašumo tarp abejotinių ir nekeliančių abejonių pasakojimo dalių, tuo labiau galima tikėti abejonių keliančia dalimi. Struktūrinio panašumo sąvoka apima:

- a) *turinio požymius* (pasakojimo detalumą, individualumą, sąsajas vienoje ir kitoje dalyje),
 - b) *kalbines charakteristikas* (kalbos rišlumo, tempo, individualaus kalbėjimo būdo skirtumus abiejose dalyse),
 - c) *kitus požymius* (kūno „kalbą“, jausmus, kylančius pasakojant).
- Šiuo atžvilgiu itin svarbūs du pagalbiniai požymiai:
- a) *Vienoda struktūra*. Liudininką teigiamai ir neigiamai charakterizuojančios parodymų dalys yra vienodos struktūros.
 - b) *Kalbos greitis*. Kuo vienodesnis kalbėjimo tempas tose parodymų vietose, kurios kelia arba nekelia įtarimų, tuo labiau tikėtina, kad dėstoma subjektyvi tiesa.

Penktasis subjektyvios tiesos kriterijus – netendenciškumas

Kuo mažiau visas parodymų turinys bei atskiros jo detalės nukreiptos į tai, kad būtų kažkuo įtikintas pareigūnas, kuo daugiau yra vietų, detalių ir pan., kurios šiam tikslui netinka, tuo didesnė tikimybė, kad parodymuose dėstoma subjektyvi tiesa.

Jau minėjome, kad „išgalvotos tikrovės“ kūrimas reikalauja didelių meluojančio liudininko protinių pastangų. Nepalyginti lengviau tokią „tikrovę“ kurti laikantis kažkokio nuoseklaus principo. Tačiau tuo atveju parodymai nebus impulsyvūs ir nesusisteminti. Priešingai, jie bus nuoseklūs, ir jų nuoseklumas paklus minėtajai tvarkai.

Jeigu parodymai yra mažai „apdoroti“, impulsyvūs, pasakojime svarbesnės asociacijos, o ne iš anksto numatyta pasakojimo tvarka, pasakojant mažiau laikomasi chronologinės arba kitokios tvarkos ir jeigu, nepaisant viso šito, galutinis įvykių vaizdas yra neprieštaringas ir gana aiškus, tai padidina tikimybę, kad parodymai atskleidžia subjektyvią tiesą.

Šeštasis subjektyvios tiesos kriterijus – vientisumas

Kuo daugiau įvairios parodymų vietos ir įvairiais tikslais pateikiamos detalės atitinka vienos kitas ir sudaro vientisą vaizdą, tuo labiau tikėtina, kad parodymuose dėstoma subjektyvi tiesa.

Jeigu apklausiančiam asmeniui klausantis net ir padriko pasakojimo sudaro vientisas įvykių vaizdas, tai yra vienas iš rodiklių (bet tik vienas!), kad sakoma tiesa.

Septintasis subjektyvios tiesos kriterijus – pastovumas

Šis kriterijus apibūdina vadinamąjį „asmens veiksmų branduolį“. Jį sudaro ta įvykių dalis, kuri asmeniui buvo svarbiausia.

Neretai nusikaltimus tiriantys pareigūnai mano esą savaime aišku, kad tas įvykių branduolys visada yra nusikaltimas. Tai toli gražu ne visada teisinga. Tai, kas labai svarbu teisiniu požiūriu, pačiam veikėjui arba liudinin- kui gali būti šalutinis dalykas.

Tardytoją labiausiai domina nusikaltimas. Jis yra dėmesio centre. Tačiau nusikaltimas (nužudymas, išžaginimas, kūno sužalojimas ir pan.) yra tik viena santykių tarp dviejų asmenų grandis. Dažniausiai įvykių branduolį sudaro pavydas, meilė, neapykanta, draugystė, priešiški santykių istorija. Labai svarbu, kokia pastovi ši pasakojimo dalis.

Pastovumo kriterijus reiškia, kad pastovumas pakartotinai pasakojant „pasakojimo branduolio“ įvykius yra subjektyvios tiesos požymis.

Taigi šalutinių ir liudinin- kui ne tiek svarbių dalykų detalės gali būti ne- nuoseklios, keistis ir netgi prieštarauti vienos kitoms. Tačiau „veiksmo branduolys“ turi būti pastovus.

Aštuntasis subjektyvios tiesos kriterijus – papildymai

Subjektyvios tiesos požymiai yra tam tikri parodymų išplėtimai, pagerinimai ir spontaniški patikslinimai.

Joks žmogus negali iš karto, pasakodamas pirmą kartą, prisiminti visas detales. Pamištos detalės gali iškilti antros apklausos metu. Kai antrąją apklausą vykdo prityręs pareigūnas, parodymų apimtis gali padidėti 50–100 proc.¹

Daugelis melagių linkę jau pirmosios apklausos metu pateikti visą „iš- galvotą istoriją“ ir toliau stengiasi jos laikytis neišplėsdami ir nedetalizuo- dami.

¹ *Bender R., Wartemann F. Vernehmung // Kriminalistik – Handbuch für Praxis und Wissenschaft. Stuttgart. München, 1992. B. 1. S. 618.*

Subjektyvios tiesos kriterij taikymas

Praktiškai taikant šios subjektyvios tiesos kriterijus pasirodė, kad jie padidina parodymų informatyvumą, padeda tiksliau nustatyti tolimesnio tyrimo kryptį. Patirtis rodo, kad patikimiausias subjektyvios tiesos požymis yra tai, jeigu klausant parodymų patikimai nustatoma, jog sutampa mažiausiai trys subjektyvios tiesos kriterijai¹. Pavyzdžiui, jeigu bent trys kriterijai nurodo, kad žmogus meluoja, yra didelė tikimybė, kad jo parodymai neteisingi.

5.8. Liudininko psichologijos duomenų reikšmė ir taikymas nustatant teisiniu požiūriu svarbius faktus

Perskaitykite modulį. Turite kuo aiškiau išsivaizduoti, kokių teigiamų psichologinių įvykių įvyksta justicijoje ir kokių problemų atsiranda, plečiantis liudininko psichologijos žinioms.

Bendras poveikis. Teisės taikymo individualizacija ir humanizacija

Liudininko psichologijos tyrimai praeityje ir dabar daro labai didelį poveikį baudžiamajam, civiliniam, administraciniam procesui. Bendrasis šio poveikio rezultatas – *vis daugiau dėmesio proceso dalyviams, vis geresnis individualių jų savybių supratimas, vis gilesnis proceso humanizavimas.*

Pagal įstatymą visi lygūs. Tai reiškia, kad kiekvienas turi vykdyti įstatymo nuostatas. Tačiau tai visiškai nereiškia, kad visi lygūs įstatyme. Pats įstatymas (tiek materialus, tiek procesinis) siekia kiek įmanoma atsižvelgti į natūralius žmonių skirtumus, nevienodą jų socialinę padėtį, nevienodas galimybes. Moteris, vyras, nepilnametis, individas, turintis sveikatos sutrikimų – tai tik nedaugelis pavyzdžių, rodančių kad įstatymas siekia atsižvelgti į individualius žmonių ypatumus. Tam pačiam tikslui tarnauja ir plati diskrecija, kurią įstatymų leidėjai suteikia įstatymų taikytojams: teisėjui, tardytojui, teismo antstoliui ir kitiems pareigūnams, vykdančiams teismo sprendimą.

¹ *Bender R., Wartemann F. Kriminalistik Handbook für Praxis und Wissenschaft / Herausgegeben von Prof. Dr. Jur Edwin Kube et al. Stuttgart. München. 1992. S. 619.*

Liudininko psichologijos tyrimai leidžia visapusiškiau, giliau ir nuosekliau vykdyti šį teisės humanizavimo procesą.

Liudininkų psichologijos tyrimai gerokai praturtino liudininkų parodymų gavimo ir vertinimo arsenalą. Nuo Hanso Grosso laikų nė vienas tarytojas negalėjo dirbti savo darbo, jeigu neturėjo žinių apie jutimus, suvokimą, atminties ypatumus. Nuo to laiko aiškinantis tiesą vis dažniau taikomos liudininkų psichologijos žinios. Kartu jos daro vis didesnę poveikį teisės procesui, skatina baudžiamojo, civilinio ir kitų procesų vystymąsi. Pagnagrėkime šį poveikį ir liudininko psichologijos žinių funkcijas.

1. Liudininkų parodymų kontrolės stiprinimas. Teisės psichologijos žinios apie liudininkų parodymus suteikia galimybę patikslinti liudininko parodymus, nustatyti, kokią informaciją liudininkas galėjo gauti, o kokios ne. Šiuo atžvilgiu teismo psichologijos duomenys atlieka kontrolinę funkciją. Jeigu liudininkas pasakoja apie girdėtą pokalbį, kai esant nurodytam nuotoliui arba triukšmui jis arba ji negalėjo jo girdėti – tai skatina teismą (tarytoją) parodymais abejoti.

2. Reiklumo liudininkų parodymams didėjimas. Teisės psichologijos žinios, susijusios su liudininkų parodymais, padidina teismo reiklumą vertinant jų parodymus ir ypač faktų gavimo sąlygas. Tyrimai parodė, kad kuo geriau teismo nariai, tarytojas, kvotėjas informuoti apie psichologines liudininko parodymų teisingumo prielaidas, tuo kritiškesni jie šių parodymų atžvilgiu.

3. Skatina kitų metodų, ypač tardymo eksperimentų taikymą. Teisės psichologų pateikiami duomenys labiau verčia abejoti liudininkų parodymais nei tiesiogiai juos paneigia. Sakykime, vertinant liudininko parodymus apie tai, ką jis matė blogo apšvietimo sąlygomis, psichologijos žinios verčia teismą patikrinti parodymus atkartojant sąlygas, kuriomis liudininkas stebėjo teismą dominančius faktus. Tai gi didesnę reikšmę įgyja tardymo eksperimentas, daiktinių įrodymų tyrimas.

Kam labiausiai reikalingos žinios apie liudininko psichologiją? Patirtis rodo, kad ypač dažnai teisės psichologijos duomenys apie liudininkų parodymus naudojami **gynyboje**. Šie duomenys dažniausiai yra apie tai, kokiomis sąlygomis liudininko parodymais negalima tikėti. Veikiant nekaltumo prezumpcijai tokia informacija labiausiai suinteresuoti gynėjai. Mat kaltintojas arba ieškovas teikia kaltės įrodymus, vieni iš įrodymų yra liudininkų parodymai. Tuo tarpu gynėjams itin svarbu sukelti teismo abejones tais parodymais.

Jeigu liudininkas duoda parodymus apie pokalbį, kurį girdėjo per 35 m nuotolį, gynėjas gali paklausti, koks toje vietoje buvo triukšmo lygis. Jo klausimas gali būti grindžiamas tuo, kad jeigu triukšmas buvo didesnis nei kažkiek decibelų, tai liudininkas negalėjo aiškiai girdėti pokalbio.

Jeigu nukentėjusi moteris atpažįsta užpuolėją, gynėjas pirmiausiai susidomės apšvietimo sąlygomis, šviesos kontrastais, laiku, kuris praėjo moteriai išėjus iš apšviestos patalpos ir pan. Gynėjui bus svarbu ne tik pagrįsti, kad tos sąlygos buvo netinkamos. Nemažiau svarbu sukelti abejonės liudininkės parodymais, nes tai didina abejonės kaltinamojo kalte.

Šios žinios yra svarbios ir teisėjui. Jos padeda jam teisingiau įvertinti pateikiamus faktus. Pagaliau kaltintojui minėtos žinios padeda geriau atirkti ir kruopščiau parengti įrodymus – liudininkų parodymus.

Specialiosios liudinink psichologijos taikymo kryptys

Liudininkų psichologijos tyrimų dėka atsirado nemažai naujų parodymų gavimo ir vertinimo būdų. Šie metodai yra savotiška psichologijos, kriminalistikos ir teisės integracija. Norint juos suprasti ir taikyti reikia specialaus pasirengimo, atitinkamų psichikos procesų, nusikaltimų tyrimo bei įstatymo reikalavimų supratimo. Apžvelgsime kai kurias itin svarbias metodus.

Kriminalistinis išvad , padaryt remiantis liudininko psichologiniais tyrimais, sisteminimas. Psichologin s lentel s

Teisėjas, tardytojas, policijos pareigūnas nėra psichologijos specialistai. Jie neturi nei laiko, nei galimybių, nei reikiamo pasirengimo studijuoti specialiąją literatūrą apie liudininkų psichologiją. Kad jie galėtų kasdien ją taikyti, reikia, kad išvados būtų trumpai ir aiškiai suformuluotos. Reikia, kad jiems būtų pateiktos paprastos, trumpos ir aiškios taisyklės. Tokių taisyklių formulavimas ir išplėtojimas yra viena iš svarbiausių duomenų apie liudininko psichologiją diegimo į teisingumo institucijų darbą formų. Egzistuoja nemažai bandymų sukurti tokias taisykles.

Viena iš žinomiausių yra sistema, parengta vokiečių kriminalistų Rolfo Benderio ir Franko Wartemano¹. Jie siekė aprašyti („inventorizuoti“) pagrindinius atvejus, kai geranoriško liudininko parodymai yra mažiau patikimi. Tie atvejai gali būti išdėstyti, pavyzdžiui, lentelės forma, ir tardytojas gali ją laikyti po savo rašomojo stalo stiklu. Tokių atvejų nustatymas turi paskatinti kruopščiau tikrinti liudininko parodymus. Kartu šių aplinkybių

¹ *Bender R., Warteman F. Vernehmung // Kriminalistik. Handbook für Praxis und Wissenschaft / herausgegeben von Prof. Dr. jur. Edwin Kube et al. Stuttgart, München, 1992. B. 1. S. 631–632.*

sąrašas – tai sąrašas klausimų, kuriuos reikia patikrinti prieš pradėdant vertinti liudininkų parodymus.

Pateiksime keletą Rolfo Benderio ir Franko Wartemano minėtų aplinkybių, mažinančių liudininkų parodymų patikimumą (žr. „Kriminalistinės apklausos duomenų vertinimo taisyklės“).

Kriminalistinės apklausos duomenų vertinimo taisyklės (ištrauka)

a. Dirgiklio pobūdis

Kuo stipresnis dirgiklis (pvz., kuo stipresnis garsas), kuo labiau jis kinta (pvz., automobilio šviesos arba sirenos garsas), kuo didesnis kontrastas tarp dirgiklio ir fono bei aplinkos, kuo dirgiklis naujesnis, neįprastesnis, labiau skiriasi nuo įprasto, tuo nepatikimesnis yra jo suvokimas.

b. Pojūčių apribojimai

Rega

Kuo blogesnės apšvietimo sąlygos, kuo greitesnis perėjimas nuo gero apšvietimo prie tamsos, kuo greitesni yra įvykiai, tuo nepatikimesnis suvokimas.

Klausa

Kuo stipresnis garsas, tuo artimesnis jis atrodo. Kuo silpnesnis, tuo jis atrodo tolimesnis.

Kuo garso šaltinis labiau nutolęs tiek priekyje, tiek užnugaryje, tiek virš liudininko ar po juo, tuo nepatikimesni jo parodymai apie kryptį, iš kurios sklido garsas. Kuo labiau į šoną nuo mūsų yra garso šaltinis, tuo patikimiau nustatoma jo kryptis. Kuo dažniau buvo girdėtas kurio nors žmogaus balsas, tuo patikimiau galime jį atpažinti.

d. Suvokimo apimties apribojimai

Kuo stipriau patraukia dėmesį tam tikra suvokiamų įvykių dalis (pvz., kuo atidžiau ją stebime), tuo mažiau galime suvokti kitas tų pačių įvykių dalis.

e. Įvykio detalių fragmentiškumas

Kuo fragmentiškesnės stebimų įvykių detalės, tuo didesnę vaidmenį suvokiant jas vaidina vaizduotė ir mūsų spėliojimai apie tai, kaip viskas galėjo įvykti.

Kognityvinis interviu kaip liudytoj psichologijos žini taikymo b das

Kognityvinis interviu – tai liudininko apklausos technika, kurią pasiūlė ir išplėtojo amerikiečių teismo psichologai R. Fisheris ir R. Geiselmanas¹. Jie siekė sukurti tokią liudininko apklausos metodiką, kuri maksimaliai stimuliuotų jo atmintį ir taip leistų gauti kuo daugiau informacijos apie teisiniu požiūriu reikšmingus faktus.

Paprastai liudininko apklausa vyksta pagal tam tikrą nusistovėjusią schemą. Nustatęs liudininko asmenybę apklausiantysis prašo papasakoti, ką jis matė įvykio metu. Paskui užduodami klausimai, kurių tikslas – patikslinti nusikaltimui išaiškinti arba įrodyti svarbias detales. Pagrindinis apklausos tikslas – paskatinti liudininką prisiminti tai, ką jis matė. Tai nebūna lengva. Pirmiausia, įvykius stebintis žmogus labai retai pagalvoja apie tai, kad jam reikės duoti parodymus. Neretai stebėdamas įvykį būsimasis liudininkas užsiėmęs kitais, jam daug svarbesniais reikalais. Autoavarijos liudininkas skuba į darbą, banko apiplėšimo liudininkas rūpinasi, kaip likti gyvam. Dėl to nemažai tardymui svarbių dalykų lieka jo nepastebėti. Dar svarbiau tai, kad nemažai matytų faktų, detalių liudininkas nepasako. Liudininkas juos galbūt pastebėjo, tačiau apklausos metu tiesiog nesusidarė sąlygų tai prisiminti. Pavyzdžiui, nusikaltimui išaiškinti būtų naudinga, jeigu liudininkas prisimintų, kad vienas iš įvykio dalyvių turėjo šaltkalvio instrumentus. Tačiau pats pasakodamas apie įvykį liudininkas to fakto (kaip ir daugelio kitų) nepaminėjo, o tardytojas, savaime aišku, nepaklausė, ar kas nors iš įvykio dalyvių turėjo instrumentus. Dėl to apklausos metu šis svarbus faktas „neiškilo“.

Kognityvinis interviu yra speciali apklausos metodika, kurios tikslas – užtikrinti visapusišką ir tikslų įvykio atsiminimą. Visas metodas yra apgaulingai paprastas. Jo esmė – liudininkui siūloma tam tikra nuosekli atsiminimo seka. Tai atliekama pateikiant instrukcijas. Šios instrukcijos nurodo, ką tuo metu liudininkas turi stengtis prisiminti.

Visa apklausa susideda iš keturių etapų. Pirmas etapas – liudininko prašoma prisiminti ne patį įvykį, o jo „sceną“, aplinkybes, kuriomis viskas vyko. Prašoma, kad jis prisimintų, kaip viskas atrodė: patalpa, baldai, apšvietimas, oras, transportas, kvapai, greta buvę žmonės, objektai ir kitos detalės. Be to, klausiama, kaip asmuo tuo metu jautėsi. Šio etapo tikslas – giliai ir intensyviai grąžinti liudininką į šią situaciją.

¹ Fisher R., Geiselman R. Memory Enhancing Techniques for Investigative Interviewing: the Cognitive Interview. Springfield, 1992.

Antras etapas – liudininko prašoma viską prisiminti ir papasakoti apie patį įvykį. Jam sakoma, kad kai kurie žmonės nepamini svarbių detalių tiesiog dėl to, kad mano, jog tai nereikalinga. Dėl to prašoma „neredaguoti“ savo prisiminimų ir nebandyti nustatyti, kas svarbu, o kas ne. Sakoma, kad kiekviena detalė gali būti labai svarbi. Be to, pažymima, kad kuri nors detalė gali būti svarbi ne pati savaime, bet todėl, kad padės prisiminti kitą, tikrai labai svarbią, kuri kitu atveju būtų pamiršta.

Trečias etapas – tai įvykių prisiminimas kita tvarka. Paprastai apie įvykį liudininkas pasakoja nuosekliai, nuo pradžios (ar nuo momento, kai pradėjo jį stebėti) iki galo. Trečiajame etape liudininko prašoma viską papasakoti nuo to momento, kuris jam padarė didžiausią įspūdį. Pasakodamas nuosekliai liudininkas dažnai sąmoningai arba nesąmoningai bando suteikti savo pasakojimui nuoseklumo. Jis praleidžia detales, kurios, jo nuomone, „nukrypsta“ nuo to nuoseklumo ir „prideda“ naujų, jo nuomone, darančių jo pasakojimą nuoseklų ir logišką. Pasakojimas nuo „karščiausios vietos“ padeda apsaugoti parodymus nuo šios korekcijos.

Ketvirtas etapas – liudininko prašoma pasakoti apie įvykį iš įvairių pozicijų taškų: kaip įvykiai galėjo atrodyti kitiems dalyviams. Liudininko prašoma papasakoti, kaip visas įvykis atrodė nukentėjusiajam ir nusikaltėliui. Paašškėjo, kad pasakojant tokiu būdu „iškyla“ naujos reikšmingos detalės.

Kognityvinio interviu technika pasirodė labai efektyvi ir sulaukė visuotinio specialistų pritarimo ir plataus taikymo. Tyrimai parodė, kad ji gali būti nemažiau efektyvi negu teismo hipnozė, „gražinanti“ liudininką į seną situaciją. Kartu nepalyginti mažesnė yra tikimybė jį paveikti įtaiga.

Metodas buvo tobulinamas. Prisdėjo naujų etapų ir priemonių, leidusių dar labiau pagerinti prisiminimą.

Tokių papildymų pavyzdys yra „panašumo nustatymo“ technika. Ji taikoma sudarant įvykių dalyvių „portretus“. Ji taip pat labai paprasta. Liudininko klausama ne tik, *koks* buvo apibūdinamas asmuo, bet ir į ką jis panašus, ką primena jo išorės detalės. Paašškėjo, kad prisimenant vardus efektyvus „abėcėlės metodas“. Apklausiamasis bando prisiminti pirmąjį vardo raidę žvelgdamas į abėcėlę. Po to taip pat bandoma prisiminti antrą ir pan.

Teismo hipnoz

Kaip žinoma, užhipnotizuotas žmogus gali labai gyvai atsiminti matytus įvykius. Taikant hipnozė žmonės buvo gražinami į ankstyvąją vaikystę ir galėjo prisiminti seniai pamirštas jos detales.

Natūraliai kyla mintis išnaudoti šią nuostabią hipnozės savybę norint padėti liudininkui geriau prisiminti jo matytus įvykius. Ši idėja tapo labai

populiari 1960 metais. Tuo metu pasirodė keletas pranešimų apie nusikaltimus, kuriuos pavyko išaiškinti užhipnotizavus liudininką ir liepus jam prisiminti jo matyto įvykio detales. Rezultatas buvo tas, kad nuo to laiko nemažai šalių leido naudoti hipnozė¹.

Hipnozė paprastai naudojama taip. Liudininkas užhipnotizuojamas. Po to jam liepiama atsiminti įvykį ir stebėti jį tarsi jis būtų demonstruojamas ekrane. Taip daroma pirmiausiai, kad liudininkui nebūtų psichologinės traumos. Antra vertus, tai padeda išvengti iškraipymų, kurių būtų liudininkui iš naujo išgyvenant visus įvykius.

Platesnis hipnozės taikymas stimuliuo ir intensyvesnius jos taikymo liudininkams tyrimus. Eksperimentai parodė, kad hipnozės būsenos liudininkas gali ne tik prisiminti, bet ir „sukurti“ įvykio detales. Pavyzdžiui, užhipnotizuoti liudininkai „prisimindavo“ numerius mašinų, kurių iš tikrųjų nematė². Kito eksperimento metu liudininkas smulkiai apibūdino išvaizdą ir veidą žmogaus, kurio iš tikrųjų nematė³.

Nusivylimų sukėlė ir hipnozės taikymas išaiškinant nusikaltimus. Buvo aprašytas atvejis, kai užhipnotizuotas įtariamasis prisipažino padaręs nusikaltimą, kurio iš tikrųjų nebuvo padaręs⁴. Visa tai parodė, kad teismo hipnozė nėra stebuklingas raktelis, leidžiantis tiesiogiai prieiti prie liudininko atminties. Hipnozė – tai ypatinga žmogaus būseną, kurios metu užhipnotizuotas žmogus lengviau pasiduoda hipnotizuotojo įtaigai, nes tuo metu „išjungta“ sąmonė ir savikontrolė. Hipnotizuotojas liudininkui gali lengvai įteigti įvairius dalykus, kurių iš tikrųjų nebuvo. Labai svarbu, kad tai gali būti padaryta nesąmoningai, hipnotizuotojui pačiam nesuprantant, kad jis daro tokią įtaigą⁵.

Visa tai paskatino daugelyje šalių neleisti arba apriboti teismo hipnozės panaudojimą.

Ten, kur hipnozė ir toliau naudojama, nustatomos tikslesnės ir griežtos jos taikymo procedūros. Jų tikslas – užtikrinti hipnotizuotojo nešališkumą, neleisti jam daryti sąmoningą arba nesąmoningą įtaigą. Hipnozės seansas įrašomas į vaizdajuostę, ir jos taikomos technikos gali būti nuginčytos teisme.

¹ Swanson Ch., Chamelin N., Territo L. Criminal Investigation. New York, 1988. P. 138–139.

² Graham F. Should our Courts Reject Hypnosis? // Parade Magazine, October 25, 1981. P. 10.

³ Ten pat.

⁴ Margolin E. Hypnosis Enhanced Testimony: Valid Evidence or Prosecutor's Tool // Trial. 1981. Vol. 17. No. 110. P. 43.

⁵ Kimberly A. Kingston Admissibility of Post-hypnotic Testimony // FBI Law Enforcement Bulletin, April 1986. P. 23.

??? Savikontrol s klausimai ???

Kuo liudininkas skiriasi nuo liudytojo?

Ar gali liudininkas atsisakyti duoti parodymus?

Ar gali liudytojas atsisakyti duoti parodymus?

Kokią įtaką liudininko parodymams gali padaryti apšvietimo sąlygų pasikeitimas? Kokią įtaką liudininko parodymams gali padaryti kryptis, iš kurios jis girdėjo garsus?

Pateikite pavyzdį tyrimo, kur buvo panaudotas įvykių atvaizdavimo metodas.

Pateikite pavyzdį tyrimo, kur buvo panaudotas įvykių inscenizavimo metodas.

Kaip liudininko parodymai priklauso nuo įvykio stebėjimo trukmės?

Kaip liudininko parodymai priklauso nuo to, kiek kartų pasikartojo įvykis?

Kaip liudininko parodymai priklauso nuo įvykio padaryto išpūdžio stiprumo?

Liudininkas tvirtai įsitikinęs savo parodymų teisingumu. Kiek tai liudija, kad jie iš tikrųjų teisingi?

Ką reiškia kognityvinis liudininko stilius ir koks jo poveikis parodymams?

Pateikite pavyzdį, kaip liudininko parodymus veikia socialiniai stereotipai.

Kas yra neįsisąmonintas prisiminimų „koregavimas“ ir kaip jis veikia liudininko parodymus?

Kas yra menantys atsakymą klausimai ir kaip jie veikia liudininko parodymus?

Kas yra išorinis ir vidinis įvykių kontekstas ir kaip jie veikia liudininko parodymus?

Ar vyresnio amžiaus liudininkų parodymai yra patikimesni?

Policijos pareigūnas kaip liudininkas.

Vaikas kaip liudininkas. Būdingos problemos.

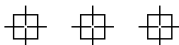
Apibūdinkite visus subjektyvios tiesos kriterijus. Kuo jie skiriasi vienas nuo kito?

Kas keičiasi baudžiamajame ir administraciniame procese plečiantis mūsų žinioms apie liudininko parodymų psichologiją?

Kas keičiasi civiliniame procese plečiantis mūsų žinioms apie liudininko parodymų psichologiją?

Kaip atliekamas kognityvinis interviu?

Ar galima tikėti duomenims, gautais taikant hipnozę?

6. SPECIALIŲJŲ PSICHOLOGIJOS ŽINIŲ TAIKYMAS NUSTATANT BYLAI REIŠMINGUS FAKTUS. PSICHOLOGINĖ EKSPERTIZĖ

!!! Tikslai !!!

Suteikti būsimajam teisininkui žinių apie specialiųjų psichologijos žinių panaudojimo formas ir būdus.

Suteikti žinių apie psichologinės ekspertizės panaudojimo galimybes ir problemas.

6.1. Eksperto teisės ir pareigos. Psichologinė ekspertizė

Perskaitykite modulio tekstą. Baigę skaityti turėtumėte sugebėti atsakyti į klausimus, kas apskritai yra ekspertas, kokie yra psichologo eksperto teisinio statuso ypatumai.

Ekspertas yra vienas iš baudžiamojo, civilinio, administracinio proceso dalyvių. Jis dalyvauja, kai sprendimui priimti reikalingas specialių žinių taikymas¹. Sunku paminėti teiseną, kurioje nebūtų taikomos specialiosios žinios. Pavyzdžiui, Lietuvos baudžiamojo proceso kodeksas nurodo, kad

¹ Juškevičiūtė J. Specialių žinių panaudojimas tiriant nusikaltimus: būklė ir perspektyvos: Daktaro disertacija. Vilnius, 1998.

„Ekspertas yra šaukiamas ir duoda išvadą tais atvejais, kai, bylą tiriant ar teisme nagrinėjant, reikalingos mokslinės, techninės ar kitos specialios žinios“¹. Ten taip pat nurodoma, kad „ekspertu gali būti asmuo, turintis reikiamas žinias specialiais klausimais, kylančiais baudžiamosios bylos procese“². Civilinėje teisenoje eksperto teisinį statusą reguliuoja 212–219 Civilinio proceso kodekso straipsniai, administracinėje – administracinių pažeidimų kodekso 277 straipsnis. „Baudžiamajame procese ekspertus skiria kvotėjas, tardytojas, prokuroras ir teismas“³. Be to, prašymą atlikti ekspertizę vienu arba kitu klausimu gali pateikti kaltinamasis, teisiamašis ir jo gynėjas. Civiliniame procese ekspertus skiria teisėjas. Tačiau klausimus, kuriems išspręsti reikia ekspertizės, gali pateikti kiekvienas proceso dalyvis. Jeigu teisėjas nesutinka su prašymu paskirti ekspertizę, jis turi savo nesutikimą specialiai motyvuoti.

Įstatymas nustato ir ekspertizės atlikimo tvarką, eksperto teises ir pareigas. Visa tai identišškai sureguliuota ir baudžiamojo (LR BPK 87–89 str.), ir civilinio proceso (LR CPK 212–219 str.) kodekse ir reikšminga bet kokiam ekspertui, taip pat ir psichologui.

Svarbiausi reikalavimai:

- specialiųjų žinių taikymo būtinybė;
- ekspertizės turinys ir apiforminimas;
- eksperto apklausos teisme tvarka;
- eksperto teisės;
- eksperto pareigos.

Savarankiško darbo užduotis

Toliau pateiktos baudžiamojo, civilinio ir administracinio proceso normos, reguliuojančios teismo eksperto teisinį statusą. Savarankiškai jas palyginkite. Nustatykite teismo eksperto teisinio statuso panašumus ir skirtumus trijose minėtose teisenose.

Eksperto vaidmuo baudžiamajame procese

85 straipsnis. Ekspertizės aktas

Lietuvos Respublikos 1991 m. gruodžio 10 d. įstatymo Nr. I–2078 redakcija

¹ Lietuvos baudžiamojo proceso kodeksas. 85 straipsnis.

² Ten pat. 87 straipsnis.

³ Ten pat.

Ekspertas yra šaukiamas ir duoda išvadą tais atvejais, kai, bylą tiriant ar teisme nagrinėjant, reikalingos mokslinės, techninės ar kitos specialios žinios.

Ekspertizės aktas negali išeiti už specialiųjų jo žinių ribų.

Ekspertizės aktas kvotėjui, tardytojui, prokurorui ir teismui neprivalomas, tačiau kvotėjo, tardytojo, prokuroro ar teismo nesutikimas su eksperto išvada turi būti jų motyvuojamas atitinkamai nutarime, nutartyje ar nuosprendyje.

Jeigu kvotėjas, tardytojas, prokuroras ar teismas nesutinka su ekspertizės aktu dėl nepakankamo jos aiškumo ar pilnumo, gali būti skiriama papildoma ekspertizė, kurią daryti pavedama tam pačiam ar kitam ekspertui.

Jeigu kvotėjas, tardytojas, prokuroras ar teismas nesutinka su ekspertizės aktu dėl jo nepagrįstumo, gali būti skiriama pakartotinė ekspertizė, kurią daryti pavedama kitam ekspertui ar kitiems ekspertams.

86 straipsnis. Būtinoji ekspertizė

Lietuvos Respublikos 1993 m. birželio 10 d. įstatymo Nr. I–180 redakcija

Daryti ekspertizę būtina:

- 1) mirties priežastims nustatyti;*
- 2) kaltinamojo psichinei būklei nustatyti tais atvejais, kai kvotėjui, tardytojui, prokurorui ar teismui kyla abejonė dėl kaltinamojo pakaltinamumo ar jo galėjimo bylos proceso metu suprasti veiksmų esmę ar valdyti juos.*

87 straipsnis. Ekspertas

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1967 m. spalio 27 d. įsako, 1983 lapkričio 30 d. įsako Nr. X–3588 ir Lietuvos Respublikos 1991 m. gruodžio 10 d. įstatymo Nr. I–2078 redakcija

Ekspertu gali būti asmuo, turintis reikiamas žinias specialiais klausimais, kylančiais baudžiamosios bylos procese.

Ekspertus skiria kvotėjas, tardytojas, prokuroras ir teismas.

Ekspertizės daro paprastai atitinkamų ekspertizės įstaigų ekspertai, tačiau ekspertizei padaryti kvotėjas, tardytojas, prokuroras ir teismas turi teisę paskirti taip pat ir kitus asmenis. Kvotėjo, tardytojo, prokuroro ir teismo reikalavimas, kuriuo šaukiamas ekspertas, yra privalomas įmonės, įstaigos ar organizacijos, kur dirba ekspertas, vadovui.

Ekspertas duoda išvadą savo vardu ir pats atsako už savo duotą išvadą.

Esant reikalui, byloje gali būti skiriami keli ekspertai.

Jeigu byloje paskirti keli ekspertai, tai, prieš surašydami ekspertizės aktą, jie pasitaria tarpusavyje. Jeigu ekspertai prieina bendrą išvadą, tai ekspertizės aktą surašo ir pasirašo jie visi.

Jeigu ekspertai tarpusavyje nesutaria, kiekvienas ekspertas surašo ekspertizės aktą atskirai.

88 straipsnis. Eksperto pareigos

Lietuvos Respublikos 1991 m. gruodžio 10 d. įstatymo Nr. I–2078 ir 1994 m. liepos 19 d. įstatymo Nr. I–551 redakcija

Ekspertu šaukiamas asmuo privalo atvykti į kvotos organą, pas tardytoją, prokurorą bei į teismą ir duoti objektyvią išvadą jam pateiktais klausimais.

Jeigu ekspertas be svarbios priežasties neatvyksta arba be teisėto pagrindo atsisako atlikti savo pareigas, jis atsako šio kodekso 64³ straipsnyje nustatyta tvarka.

Už žinomai melagingo ekspertizės akto surašymą ir pateikimą ekspertas atsako pagal Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 293 straipsnį. Ekspertas už žinomai melagingo akto surašymą ir pateikimą baudžiamajon atsakomybėn traukiamas bendra tvarka.

Teisme baudžiamoji byla už žinomai melagingo ekspertizės akto surašymą ir pateikimą ekspertui keliami laikantis šio kodekso 282 straipsnio trečiojoje dalyje numatytos taisyklės.

89 straipsnis. Eksperto teisės

Ekspertas turi teisę:

1) susipažinti su baudžiamosios bylos medžiaga, liečiančia ekspertizės dalyką;

2) prašyti kvotos organą, tardytoją, prokurorą ir teismą pateikti jam papildomą medžiagą, reikalingą išvadai duoti;

3) kvotėjo, tardytojo, prokuroro leidimu, dalyvauti, apklausiant kaltinamąjį, nukentėjusįjį, liudytojus ir atliekant kitus tardymo veiksmus; kvotėjo, tardytojo, prokuroro ir teismo leidimu, duoti kaltinamajam (teisiamajam), nukentėjusiajam ir liudytojams klausimus, liečiančius ekspertizės dalyką;

4) teisminio nagrinėjimo metu būti posėdžio salėje.

Ekspertas gali atsisakyti duoti išvadą, jeigu pateiktoji jam medžiaga yra nepakankama išvadai duoti arba jeigu jis mano, kad pateiktasis jam klausimas išeina už specialiųjų jo žinių ribų. Šiais atvejais ekspertas raštu praneša, kad jis negali duoti išvados.

Eksperto vaidmuo civiliniame procese

212 straipsnis. Ekspertizės atlikimas ir ekspertų skyrimas

1. Išsiaiškinti nagrinėjant bylą kylančius klausimus, reikalaujančius specialiųjų mokslo, medicinos, meno, technikos ar amato žinių, teismas gali skirti ekspertizę ir, atsižvelgdamas į dalyvaujančių byloje asmenų nuomonę, paskirti ekspertą arba pavesti atlikti ekspertizę kompetentingai ekspertizės įstaigai. Prireikus gali būti skiriami keli ekspertai ar ekspertų komisija.

2. Ekspertu gali būti skiriamas asmuo, turintis reikiamą kvalifikaciją išvadai duoti.

3. *Civiliniame kodekse numatytais atvejais gali būti nustatyta kitokia ekspertų skyrimo ir ekspertizės atlikimo tvarka.*

213 straipsnis. Klausimai ekspertui

Kiekvienas dalyvaujantis byloje asmuo turi teisę pateikti teismui klausimus, kuriais pageidauja gauti eksperto išvadą. Klausimus, kuriais reikalaujama eksperto išvados, galutinai nustato teismas nutartimi. Klausimų, kuriuos pasiūlė dalyvaujantis byloje asmuo, atmetimą teismas privalo motyvuoti.

214 straipsnis. Eksperto pareigos ir teisės

1. *Paskirtas ekspertu asmuo teismo šaukiamas privalo atvykti ir duoti objektyvią išvadą jam pateiktais klausimais.*

2. *Ekspertas turi teisę susipažinti su bylos medžiaga, dalyvauti, kai teismas nagrinėja bylą, pateikti šalims, tretiesiems asmenims ar liudytojams klausimų, prašyti teismą pateikti jam papildomą medžiagą, jeigu tai reikalinga išvadai duoti.*

3. *Ekspertas turi teisę atsisakyti duoti išvadą, jeigu jis mano, kad pateikta jam medžiaga yra nepakankama išvadai duoti arba kad jam pateiktas klausimas viršija jo kvalifikaciją ar kompetenciją.*

215 straipsnis. Eksperto atsakomybė

1. *Už neatvykimą, kai teismas šaukia, ar už atsisakymą duoti išvadą dėl priežasčių, kurias teismas pripažino nesvarbiomis, ekspertui gali būti skiriama iki vieno tūkstančio litų bauda.*

2. *Už melagingos išvados davimą ekspertas atsako Baudžiamojo kodekso nustatyta tvarka.*

3. *Už duotos priesaikos sulaužymą ar nepagrįstą atsisakymą atlikti ekspertizę ekspertas atsako įstatymų nustatyta tvarka.*

216 straipsnis. Eksperto išvada

1. *Eksperto išvada pateikiama ir išdėstoma raštu ekspertizės akte. Ekspertizės akte turi būti smulkiai aprašomi atlikti tyrimai, jų pagrindu padarytos išvados ir pagrįsti atsakymai į teismo iškeltus klausimus.*

2. *Jeigu atlikdamas ekspertizę ekspertas nustato turinčių reikšmės bylai aplinkybių, dėl kurių jam klausimų pateikta nebuvo, jis turi teisę duoti savo išvadą ir dėl šių aplinkybių.*

3. *Jeigu byloje paskirti keli ekspertai, jie prieš duodami išvadą tarpusavyje pasitaria. Kai ekspertų nuomonės sutampa, visi ekspertai pasirašo bendrą išvadą. Ekspertai, kurie nesutinka su kitais ekspertais, parašo savo išvadą atskirai.*

217 straipsnis. Eksperto apklausa

1. Eksperto išvada balsu perskaitoma teismo posėdyje. Prieš perskaitant eksperto išvadą, ekspertizę atlikęs teismo posėdyje dalyvaujantis ekspertas (ekspertai) prisiekia, padėjęs (padėję) ranką ant Lietuvos Respublikos Konstitucijos: „Aš, (vardas, pavardė), garbingai prisiekiu, kad sąžiningai vykdysiu savo pareigą remiantis visomis turimomis žiniomis pateikti objektyvią ir pagrįstą išvadą byloje“. Jeigu ekspertizė atliekama ne teismo posėdžio metu, eksperto pasirašytas priesaikos tekstas yra ekspertizės akto sudėtinė dalis.

2. Teismas turi teisę pasiūlyti ekspertui, kad jis savo išvadą išaiškintų žodžiu. Žodinis išaiškinimas įrašomas į teismo posėdžio protokolą.

3. Eksperto išvadai išaiškinti ir papildyti ekspertui gali būti pateikiami klausimai. Pirmasis pateikia klausimus tas asmuo, kurio prašymu ekspertizė paskirta, po to – kiti dalyvaujantys byloje asmenys. Teismo iniciatyva paskirtam ekspertui pirmasis duoda klausimus ieškovas.

4. Teisėjai turi teisę duoti ekspertui klausimus bet kuriuo jo apklausos momentu.

218 straipsnis. Eksperto išvados įvertinimas

Eksperto išvada teismui neprivaloma ir įvertinama pagal vidinį teisėjo įsitikinimą, pagrįstą visapusišku, išsamiu ir objektyviu byloje esančių įrodymų ištyrimu. Tačiau teismo nesutikimas su eksperto išvada turi būti motyvuojamas bylos sprendime arba nutartyje.

219 straipsnis. Papildoma ir pakartotinė ekspertizė

1. Jeigu eksperto išvada yra nepakankamai aiški ar neišsami, teismas gali paskirti papildomą ekspertizę.

2. Jeigu teismui kyla abejonių dėl eksperto išvados pagrįstumo, taip pat jeigu yra prieštaravimų tarp kelių ekspertų išvadų, teismas gali paskirti pakartotinę ekspertizę ir pavesti ją daryti kitam ekspertui ar ekspertams.

Eksperto vaidmuo administraciniame procese

277 straipsnis. Ekspertas

Lietuvos Respublikos 2000 m. vasario 17 d. įstatymo Nr. VIII–1543 (nuo 2000 m. kovo 15 d.) (Žin., 2000, Nr. 22–552) redakcija

Ekspertą skiria administracinio teisės pažeidimo bylą nagrinėjantis organas (pareigūnas) tuo atveju, kai reikalingos specialios žinios arba kai reikalinga paaiškinti pateiktą prie protokolo ekspertizės aktą.

Organo (pareigūno) sprendimas šaukti ekspertą yra privalomas įmonės, įstaigos arba organizacijos, kur dirba šaukiamas dalyvauti byloje kaip ekspertas asmuo, vadovui.

Ekspertas privalo atvykti pagal šaukimą ir duoti objektyvią išvadą jam pateiktais klausimais.

Ekspertas turi teisę:

- 1) susipažinti su bylos medžiaga, liečiančia ekspertizės dalyką;*
- 2) pareikšti prašymus, kad jam būtų pateikta papildoma medžiaga, reikalinga išvadai duoti;*
- 3) administracinio teisės pažeidimo bylą nagrinėjančio organo (pareigūno) leidimu duoti traukiamam atsakomybėn asmeniui, nukentėjusiajam, liudytojams klausimus, liečiančius ekspertizės dalyką;*
- 4) dalyvauti nagrinėjant bylą.*

??? Savikontrol s klausimai **???**

Palyginkite Baudžiamojo, Civilinio ir Administracinio kodeksų nuostatas ir atsakykite į klausimus:

- 1. Kokius eksperto teisinio statuso aspektus visi kodeksai reglamentuoja vienodai?*
- 2. Ar skiriasi ekspertas ir specialistas?*
- 3. Kokius klausimus gali užduoti ekspertas tiriamajam: bet kokius, kuriuos mano esant reikalingus, ar tik tokius, kurių reikalingumui pritaria tardytojas ar kvotėjas?*
- 4. Ar gali tiriamasis apskųsti eksperto veiksmus?*
- 5. Ar gali tiriamasis atsisakyti atsakinėti į eksperto klausimus?*
- 6. Ar atliekant ekspertizę gali dalyvauti jo gynėjas?*
- 7. Ar gali gynėjas susipažinti su ekspertizės aktu?*
- 8. Ar atliekant ekspertizę gynėjas gali užduoti ekspertui klausimus?*

6.2. Psichologinės ekspertizės paskirtis, ypatumai ir jos teisinis statusas

Perskaitykite modulį. Turite suprasti aplinkybes, kuriomis teismui ir kitiems proceso dalyviams pririekia specialiųjų psichologijos žinių.

Psichologinė ekspertizė skiriama, kai pririekia specialiųjų psichologijos žinių.

Kaip matėme, teisėjas, tardytojas, kiti proceso dalyviai patys yra „gyvenimo psichologai“. Jie turi „nespecialios“ – buitinės, kasdieninės psichologijos žinių. Jos labai svarbios tiek kiekvieno žmogaus kasdiniame gyve-

nime, tiek priimant svarbius politinius, teisinius, ekonominius ir pan. sprendimus. Šios žinios sudaro pakankamą pagrindą sprendimams priimti, kai veikiama gerai pažįstamoje socialinėje aplinkoje, kai santykiai yra gerai sureguliuoti ir priimami sprendimai nelabai svarbūs.

Kvotos, tardymo, teismo veikla dažnai peržengia šias ribas.

- Teisėjas neretai susiduria su itin sudėtingais, nestandartiniais žmonių santykiais.
- Šiuose santykiuose dalyvauja asmenys, pasižymintys ypatingais asmenybės bruožais.
- Teisėjo sprendimai labai atsakingi – nuo jų priklauso žmogaus laisvė ir gerovė.

Dėl to nagrinėjant bylas dažnai susiduriama su situacija, kai buitinių žinių kiekis ir tikslumas nepakankami, ir bylai teisingai išspręsti reikalingos specialios, mokslinės psichologijos žinios.

Kaip ir kitų specialybių atstovai psichologas gali dalyvauti baudžiamajame ar kitame procese kaip specialistas, atsakantis į teismo klausimus, arba kaip ekspertas, atliekantis atitinkamą tyrimą ir pateikiantis jo rezultatus kaip ekspertizės išvadas.

Aišku, visos baudžiamojo, civilinio, administracinio proceso nuostatos, reguliuojančios specialistų ir ekspertų dalyvavimą, galioja ir psichologui ekspertui, ir psichologui specialistui.

Smulkiau psichologinių ekspertizių atlikimą reguliuoja specialūs poįstatyminiai teisiniai aktai. Iš jų svarbiausi du. Tai Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas (1997 m. liepos 3 d. Nr. 712) „Dėl Teismo psichiatrinės, narkologinės ir psichologinės ekspertizės organizavimo bei atlikimo tvarkos patvirtinimo“ ir Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro ir Lietuvos respublikos vidaus reikalų ministro įsakymas (2000 m. spalio 16 d. Nr. 552/395) „Dėl valstybinės teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnybos prie Lietuvos respublikos sveikatos apsaugos ministerijos Utenos ekspertinio skyriaus darbo organizavimo ir Lietuvos respublikos vidaus reikalų ministerijos Utenos rajono policijos komisariato viešosios policijos apsaugos būrio, užtikrinančio valstybinės teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnybos prie Lietuvos respublikos sveikatos apsaugos ministerijos Utenos ekspertinio skyriaus 1-ojo poskyrio apsaugą, nuostatų patvirtinimo“¹.

¹ Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas (1997 m. liepos 3 d. Nr. 712) „Dėl Teismo psichiatrinės, narkologinės ir psichologinės ekspertizės organizavimo bei atlikimo tvarkos patvirtinimo“; Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro ir Lietuvos respublikos vidaus reikalų ministro įsakymas (2000 m. spalio 16 d. Nr. 552/395) „Dėl valstybinės teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnybos prie Lietuvos respublikos sveikatos apsaugos ministerijos Utenos ekspertinio skyriaus darbo organizavimo ir Lietuvos respublikos vidaus reikalų ministerijos Utenos rajono policijos komisariato viešosios policijos apsaugos būrio, užtikrinančio

Pirmuoju aktu psichologinės ekspertizės organizavimas pavedamas Valstybinei teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnybai prie Sveikatos apsaugos ministerijos.

Psichologin s ekspertiz s uždaviniai

Svarbiausieji psichologinės ekspertizės uždaviniai yra:

- atsižvelgiant į individualius psichologinius ir amžiaus ypatumus, nustatyti kaltinamųjų, liudytojų arba nukentėjusiųjų gebėjimą suprasti bylos aplinkybes ir teikti parodymus;
- atsižvelgiant į individualius psichologinius ypatumus, nustatyti nukentėjusiųjų gebėjimą suprasti su jais atliktų veiksmų pobūdį, prasmę ir galimybę pasipriešinti;
- atsižvelgiant į psichofizinės raidos ypatumus, nustatyti nepilnamečių gebėjimą visiškai suvokti savo veiksmus ir juos valdyti;
- nustatyti individualius psichologinius tiriamojo ypatumus ar būseną, galėjusius turėti įtakos jo elgesiui (pvz., fiziologinio afekto būseną, psichologinę būseną priešmirtiniu laikotarpiu ir panašiai).

Kaip atskira ekspertizės atmaina nustatoma „**kompleksinė ekspertizė**“. Ją psichologas atlieka kartu su psichiatru arba/ir narkologu. Jos metu „kompleksiškai nustatomi tiriamojo psichikos sutrikimai, psichologiniai ypatumai ir somatoneurologiniai sutrikimai, iš kurių galima spręsti, ar asmuo pakaltinamas ir veiksnus, taip pat kurie gali turėti reikšmės bylai. Kompleksinė ekspertizė nustato liudytojų ir nukentėjusiųjų psichinę, psichologinę ir somatoneurologinę būklę, jų gebėjimą atkurti turinčias reikšmės bylai aplinkybes tais atvejais, kai tardymo ir teismo institucijoms kyla abejonių dėl nurodytųjų asmenų psichikos pilnavertiškumo“¹.

Kaip matome, norminiai aktai aiškiai nustato pagrindines psichologinės ekspertizės kryptis. Tai liudytojų ir nukentėjusiųjų sugebėjimo duoti parodymus, nukentėjusiųjų sugebėjimo pasipriešinti, individualių būsenų, turinčių reikšmės bylai, nustatymas ir pan. Tačiau, kita vertus, psichologinės ekspertizės uždaviniai suformuluoti taip, kad paliktų galimybes teismui skirti įvairiausias psichologines ekspertizes. Pavyzdžiui, kalbant apie kompleksinę ekspertizę nurodoma, kad reikšmės bylai gali turėti „psichikos sutrikimai, psichologiniai ypatumai ir somatoneurologiniai sutrikimai“. Tai nepaprastai platus formulavimas. Konkrečiai bylai gali turėti reikšmės

valstybinės teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnybos prie Lietuvos respublikos sveikatos apsaugos ministerijos Utenos ekspertinio skyriaus 1-ojo poskyrio apsaugą, nuostatų patvirtinimo“.

¹ Ten pat.

praktiškai bet kokis asmenybės bruožas, bet kokia individo būseną. Spręsti, kas gali turėti reikšmės bylai, ir skirti ekspertizę paliekama teisėjui.

Kas gali būti psichologas ekspertas?

Baudžiamasis ir kiti proceso įstatymai nurodo, kad ekspertas gali būti tik žmogus, turintis specialiųjų žinių. Tai taikoma ir psichologams. Aišku, tokių žinių gali turėti bet koks žmogus, jeigu jis specialiai ir ilgai domisi psichologija, yra nuodugnai susipažinęs su jos pagrindais ir atskiromis šakomis. Tačiau teismui, neturinčiam šių specialiųjų žinių, nelengva nustatyti, ar toks žmogus turi reikiamų žinių. Kai kuriose šalyse teismas tokiu atveju apklausia jį, susipažįsta su jo diplomais, licencijomis, darbo patirtimi, mokslinėmis publikacijomis, išsiaiškina, kiek ekspertui teko susidurti su panašiais atvejais ir tada sprendžia, ar gali šį žmogų apklausti kaip ekspertą, ir kiek pasitikėti jo išvadomis.

Mūsų šalyje psichologinės ekspertizės atveju didelė reikšmė teikiama formaliems kompetencijos kriterijams. Tai aukštasis psichologinis arba medicininis išsilavinimas ir specialusis parengimas. Minėtas norminis aktas gana griežtai apriboja ekspertizę atlikti galinčių specialistų kiekį bei nustato griežtus formalius jų specialiojo parengimo reikalavimus. „Ekspertizės atlieka tarnybos ekspertai, turintys gydytojo psichiatro arba klinikinio psichologo specialybę, išlaikę atestaciją ir gavę sertifikatą dirbti teismo psichiatru, psichologu ekspertu“¹.

Tokią įstatymų leidėjo poziciją nesunku suprasti. Teisėjui dažniausiai sunku pačiam apsispręsti, kokių specialiųjų žinių turi vienoks ar kitoks psichologijos specialistas, kiek jis sugeba jas pritaikyti atsakydamas į ekspertizės klausimus. Taigi tenka pasitikėti diplomu.

Teismo psicholog ekspert pareigos ir teisės

Mūsų aptariamas dokumentas patikslina psichologų ekspertų teises ir pareigas. Jis, pavyzdžiui, nustato, kad ekspertas privalo:

- priimti tarnybos vadovybės, skyriaus viršininko arba vyresniojo komisijos eksperto jam pavestas atlikti teismo ekspertizės;
- pateikti objektyvią išvadą jam užduotais klausimais;
- atvykti kviečiamas dalyvauti teismo posėdyje;
- nusišalinti nuo ekspertizės atlikimo, kai tam yra įstatyme numatytas

¹ Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl Teismo psichiatrinės, narkologinės ir psichologinės ekspertizės organizavimo bei atlikimo tvarkos patvirtinimo“. 1997 m. liepos 3 d. Nr. 712.

pagrindas, apie tai informuodamas tarnybos vadovybę, skyriaus viršininką ar vyresnįjį komisijos ekspertą ir ekspertizę paskyrusį asmenį;

- informuoti tarnybos vadovybę, skyriaus viršininką ar vyresnįjį komisijos ekspertą apie esminius pateiktos ekspertizei medžiagos įforminimo trūkumus, galinčius turėti įtakos tyrimui;
- pranešti tarnybos vadovybei apie faktus, įrodančius, jog būtina išplėsti pavestos ekspertizės atlikimą ar pavesti ekspertizę atlikti kitų specialybių ekspertams;
- išsaugoti visus ekspertizei pateiktus dokumentus;
- neskelbti parengtinio tardymo duomenų be paskyrusio teismo ekspertizę pareigūno bei tiriamojo asmens leidimo.

Kartu ekspertui suteikiamos gana plačios teisės, užtikrinant jam galimybę gauti visą reikiamą informaciją, tiksliai išreikšti savo nuomonę nagrinėjamu klausimu, daryti reikiamą poveikį bylos nagrinėjimui pateikiant savo nuomonę klausimais, kurie nėra tiesiogiai susiję su jam pateiktais klausimais, konsultuojant kitus proceso dalyvius ir pan. Nurodoma, kad ekspertas turi teisę:

- susipažinti su ekspertizei paskirtos bylos medžiaga;
- išsirašyti arba kopijuoti bylos medžiagoje esančius duomenis, kurių reikia ekspertizei atlikti;
- prašyti paskyrusio ekspertizę asmens pateikti reikiamą papildomą medžiagą;
- paskyrusio ekspertizę asmens leidimu dalyvauti apklausiant asmenį, atliekant kitus tardymo veiksmus ir pateikti apklausiamiesiems klausimus, susijusius su ekspertize;
- prašyti teisėjo ar teismo apriboti dalyvavimo teisme laiką tiek, kiek to reikia ekspertizei atlikti;
- būti posėdžio salėje bylos nagrinėjimo metu;
- atsisakyti pateikti išvadą, jeigu ekspertas nepakankamai tais klausimais kompetentingas arba stokojama pateiktos ekspertizei medžiagos, jeigu nėra moksliskai pagrįstos metodikos, kuria vadovaujantis būtų galima atsakyti į pateiktą klausimą;
- susipažinti su savo apklausos protokolu ir pareikšti pastabas, įrašytinas į protokolą;
- pats surašyti savo atsakymus į apklausos protokolą;
- naudotis kvotėjo, tardytojo, prokuroro, teisėjo ar teismo paskirto vertėjo paslaugomis;
- savo iniciatyva pateikti turinčias reikšmės bylai aplinkybes, dėl kurių jam nebuvo duota klausimų;
- pateikti atskirą išvadą, jeigu ji skiriasi nuo kitų komisijos narių nuomonės;

- įstatymo nustatyta tvarka apskūsti kvotėjo, tardytojo, prokuroro, teisėjo ar teismo, administracinio teisės pažeidimo bylą nagrinėjančios institucijos (pareigūno) veiksmus bei sprendimus, kurie pažeidžia jo teises ir teisėtus interesus;
- nelaukiant teismo nutarties dėl priverstinio gydymo, perkelti tiriamuosius, kuriuos po atliktos stacionarinės ekspertizės rekomenduojama priverstinai gydyti gyvenamosios vietos psichiatrinėje ligoninėje arba bendrais pagrindais, į gyvenamosios vietos psichiatrinę ligoninę, kur jie būtų toliau stebimi ir gydomi, o tiriamuosius, kuriuos rekomenduota gydyti ne priverstinai, išrašyti iš ekspertinio skyriaus apie tai informavus ekspertizę paskyrusias institucijas (ši nuostata netaikoma tiems tiriamiesiems, kuriems paskirta kardomoji priemonė – suėmimas arba kurie nuteisti laisvės atėmimo bausme);
- konsultuoti kvotėją, tardytoją, prokurorą, teisėją ar teismą, administracinio teisės pažeidimo bylą nagrinėjančią instituciją (pareigūną) ir kitus asmenis tam, kad nutarime (nutartyje) dėl ekspertizės skyrimo būtų teisingai nustatyti bei suformuluoti klausimai ekspertui ir pateikta medžiaga, kurios reikia jiems spręsti, taip pat nurodyta, ar tikslinga skirti ekspertizę ir kokią;
- skirti ekspertizės atlikimo metu gydymą tiriamajam asmeniui, jeigu yra neatidėliotinų indikacijų“.

Šis vyriausybės nutarimas savotiškai papildė baudžiamojo ir kitų įstatymų apibrėžtas eksperto teises ir pareigas, nustatydamas jam specialius draudimus, t. y. veiksmus, kurių ekspertas neturi teisės daryti:

- atlikti jam pavestos ekspertizės be tarnybos vadovybės, skyriaus viršininko ar vyresniojo komisijos eksperto nurodymo;
- savarankiškai rinkti ar imti medžiagos (išskyrus medicinos dokumentaciją), susijusias su byla, bet nepateiktos jam įstatymų nustatyta tvarka;
- laikyti baudžiamosios, civilinės ar administracinio teisės pažeidimo bylos, kurioje atliekama ekspertizė, medžiagos ne tarnybinėse patalpose;
- savarankiškai kvieisti kitų asmenų dalyvauti atliekant jam pavestą ekspertizę ir perduoti jos kitiems, neįtrauktiems į komisiją tarnybos ekspertams;
- pateikti išvados ne jo kompetencijos klausimais.

Susipažinę, kaip sureguliuotas teismo eksperto psichologo teisinis statusas, matome, kad, viena vertus, siekiama suteikti jam kuo daugiau laisvės ir iniciatyvos taikant specialiąsias žinias. Jis gali kelti naujus klausimus, pateikti savo išvadą, konsultuoti kvotėją, tardytoją, prokurorą, teisėją ar teismą, administracinio teisės pažeidimo bylą nagrinėjančią instituciją (pa-

reigūną) ir kitus asmenis ir pan. Kita vertus, įstatymų leidėjas apriboja „teisinių savarankiškumą“, atsižvelgdamas į tai, kad psichologas – ekspertas gali neturėti specialiųjų teisinių žinių. Dėl to ten, kur jos gali būti reikalingos arba kur eksperto teisės yra apskritai ribotos proceso įstatymo, jo savarankiškumas apriojamas (psichologas ekspertas negali atlikti ekspertizės be tarnybos vadovybės nurodymo, savarankiškai rinkti su byla susijusią medžiagą, savarankiškai kviešti kitus žmones dalyvauti ekspertizėje ir pan.).

??? Savikontrol s klausimai ???

1. Kokias atvejais normatyviniai aktai numato skirti paprastą psichologinę ekspertizę ir kokiais kompleksinę?

2. Ar egzistuoja kokia nors proceso dalyvių (kaltinamojo, įtariamojo, teismo, ieškovo, atsakovo, liudininko, nukentėjusiojo) psichologinė savybė, kuri nors ir turi ryšį su byla, bet jos tyrimo neapibrėžia psichologinės ekspertizės uždavinių norminiai aktai.

6.3. Psichologinės ekspertizės funkcijos

Perskaitykite modulį. Svarbu, kad gerai suvoktumėte, kas yra ekspertizės funkcija ir kaip ji pasireiškia.

Baigę skaityti turėtumėte sugebėti nustatyti, kaip kiekviena funkcija pasireiškia vykdant įvairias psichologines ekspertizes.

Skaitydami ypač atkreipkite dėmesį į klausimų ekspertui formuluotes. Žinokite, kad su tuo ne kartą susidursite dirbdami.

Psichologinė ekspertizė skiriama įvairiausiose situacijose. Ko gero sunku rasti kokią nors asmenybės bruožą ar individo būseną, kuri negalėtų tapti teismo susidomėjimo objektu vienoje ar kitoje byloje. Dėl to ekspertui psichologui gali būti užduoti kuo įvairiausi klausimai. Kokie klausimai bus pateikti, priklauso nuo teismų praktikos bei psichologinės ekspertizės išsivystymo įvairiose šalyse. Paprastai psichologinės ekspertizės taikymas tam tikrose šalyse prasideda nuo psichologo dalyvavimo psichiatrinėse ekspertizėse, ypač nustatant nepakaltinamumą (paprastai atliekant testus). Vėliau teismo klausimų ekspertui psichologui daugėja, jie peržengia baudžiamosios teisės ribas. Kuo daugiau ir kuo įvairesnio pobūdžio ekspertizių skiriama, tuo lengviau teismas „atranda“ naujų klausimų, į kurios atsakyti gali psichologas ekspertas.

Šalyse, kuriose psichologinė ekspertizė taikoma seniau, ekspertui užduodami ir tokie klausimai, kurių mūsų teismuose dar neklausiama (pvz., ar galėjo suimamas žmogus tinkamai suprasti jam perskaitytas teises, ar žmogus, atsisakęs advokato pagalbos, sugebėjo pakankamai suprasti šio savo sprendimo reikšmę ir pan.). Tačiau negalima teigti, kad jie mums nereikšmingi. Psichologinė ekspertizė yra dinamiškas, greitai besivystantis reiškinys. Jeigu vienokių ar kitokių ekspertizių mūsų šalyje nedaroma šiandien, jos bus daromos rytoj.

Psichologinių ekspertizių, tiek daromų šiuo metu, tiek potencialių uždaviniai be galo skirtingi. Tačiau kad ir kokie įvairūs būtų ekspertams užduodami klausimai ir konkretūs skirtingų ekspertizių tikslai, jas atlikdami ekspertai kelia sau ir bendruosius tikslus. Atsižvelgdami į tai, kokius bendruosius tikslus sau kelia teismas, skirdamas psichologinę ekspertizę, ir ekspertas, ją atlikdamas, galime išskirti tris pagrindines jos funkcijas: asmens sugebėjimų tyrimas, bendras asmenybės tyrimas ir individo būsimo elgesio prognozavimas. Šie tikslai vienodi atliekant bet kokią ekspertizę, tačiau vieni iš jų svarbesni darant vienas, kiti – kitas ekspertizes. Aptarsime juos.

Asmens sugeb jimų tyrimas

Įsivaizduokime tokią situaciją. Vairuotojas nesugebėjo laiku sustabdyti mašinos, ir dėl to žuvo žmogus. Atliekant techninį įvykio tyrimą buvo nustatyta, kad jeigu vairuotojas būtų sureagavęs truputi greičiau, nelaimingo atsitikimo būtų pavykę išvengti. *Techninė* galimybė sustabdyti mašiną buvo. Tačiau gali kilti klausimas, ar buvo *psichologinė* galimybė? Ar žmogus apskritai sugeba sureaguoti taip greitai, kaip šiuo atveju reikėjo? Ar taip greitai sureaguoti *sugeba* šis konkretus vairuotojas? Automobilis, kuriuo jis važiavo, negali sustoti greičiau, negu leidžia jo konstrukcija. Žmogų sukūrė gamta. Bet ir jis negali daugiau, nei leidžia jo „konstrukcija“. Jeigu žmogui sureaguoti tam tikroje situacijoje reikia mažiausiai 0,2 sekundės, o jis turėjo tik 0,1, tai jis laiku sureaguoti negalėjo. Psichologijos kalba tai vadinama taip: jis neturėjo reikiamo sugebėjimo.

Kaip nustatomi asmens sugebėjimai ir atliekamas ekspertų tyrimas? Dar kartą prisiminkime minėtąjį pavyzdį. Neretai nagrinėjant panašias bylas tiesiog akivaizdu, kad žmogus negalėjo pasielgti taip, kaip reikėtų. Teismas tai mato niekieno nepadedamas. Tačiau neretai konkrečiam faktui nustatyti jau reikia specialių žinių ir specialių tyrimo metodų. Pavyzdžiui, aptariamuoju atveju tai būtų žmogaus reakcijų psichologiniai tyrimai. Nemažai jų atliko bendrosios ir inžinerinės psichologijos atstovai. Tačiau šie tyrimai gali daugiau pasakyti apie tai, kaip žmonės apskritai sugeba rea-

guoti. Teismą dominantis žmogus gali gana aiškiai skirtis nuo kitų žmonių. Čia jau prireiktų ne tiek psichologijos *žinių*, kiek psichologinių *tyrimo metodų*. Pavyzdžiui, galima sumodeliuoti labai panašią situaciją, t. y. sukurti eksperimento sąlygas, kai mūsų tiriamajam reikia labai greitai sureaguoti ir nustatyti, koks yra jo realus reakcijos greitis tokioje situacijoje, kaip tirtasis autoįvykis. Tyrimo rezultatas būtų minimalus laikas, kurio mūsų tiriamajam reikėtų sureaguoti. Nuo gauto rezultato priklausytų ir tolimesnis jo panaudojimas, ir tolimesnis bendradarbiavimas su psichologu.

Jeigu paaiškės, kad teismą dominančioje situacijoje žmogus negalėjo tinkamai sureaguoti, teismui tikriausiai teks pripažinti jį nekaltu. Aišku, ši išvada nebus padaryta automatiškai. Teismas turės ištirti eksperto išvadą kaip ir bet kokius kitus įrodymus (sakykime, remiantis 65 civilinio proceso kodekso straipsniu, jis atsižvelgs į eksperto kvalifikaciją, tyrimo aplinkybes). Tačiau pripažinęs eksperto išvadą teismas turės gana vienareikšmiškai priimti išteisinančių nuosprendį.

Situacija bus daug sudėtingesnė, jeigu psichologinė ekspertizė parodys, jog vairuotojas visgi galėjo tinkamai sureaguoti. Šiuo atveju teismui teks įvertinti nemažai papildomų aplinkybių. Tarkime, jam gali būti labai svarbu, sunku, ar lengva buvo šiam žmogui tinkamai reaguoti. Viena, jeigu norint išvengti nelaimingo atsitikimo reikėjo nepaprastos nervinės įtampos, neįprasto susikaupimo. Visai kas kita, jeigu tam reikėjo tiesiog elementaraus noro, normalių pastangų. Aišku, kad antruoju atveju individo elgesys daug labiau smerktinas. Svarbu ir tai, kiek pastangų dėjo individas, kokios nuoširdžios buvo jo pastangos neleisti įvykti nelaimingam atsitikimui. Tai priklauso nuo jo asmenybės, nuo jo atsakomybės jausmo, motyvų ir pan. Vertinant visus šiuos dalykus daug svarbesnė kita psichologinės ekspertizės funkcija – *bendras asmenybės psichologinis tyrimas*, kurio tikslas – *padėti teisėjui suprasti* šį žmogų kaip asmenybę (šią funkciją smulkiau aptarsime vėliau).

Psichologinių ekspertizių, kurių pagrindinė funkcija – individualių sugebėjimų išaiškinimas, yra labai daug, jos labai įvairios. Tai:

- liudytojo sugebėjimas duoti parodymus (sugebėjimas matyti ir suvokti įvykius ir duoti apie juos parodymus teisme – „sugebėjimas atkurti turinčias reikšmės bylai aplinkybes“);
- kaltinamojo sugebėjimas stoti prieš teismą;
- veiksnumas civilinėse bylose – individo sugebėjimas savarankiškai gyventi, tvarkyti savo reikalus;
- sugebėjimas auklėti vaikus (sprendžiant tėvystės–motinystės atėmimo klausimus);
- emancipacijos (nepilnamečio sugebėjimas savarankiškai tvarkyti savo reikalus);

- nukentėjusiojo, kaltinamojo sugebėjimas stoti prieš teisumą;
- nukentėjusiojo sugebėjimas priešintis fiziniam arba psichiniam spaudimui sprendžiant bylas, kuriose į nusikaltino sudėtį įeina psichinė arba fizinė prievarta (nustačius psichinę arba fizinę prievartą teismas gali atsižvelgti į ją kaip į švelninančią aplinkybę – 40 straipsnis (prievartos taikymas įtraukiant į prostituciją – 239 straipsnis; lindynių laikymas ir sąvadavimas; prievartos taikymas atimant individui priklausantį turtą – 273 straipsnis. Turto prievartavimas ir kt.).

Visais minėtais atvejais teisumą domina vienoks ar kitoks individo (teismojo, liudytojo, nukentėjusiojo) sugebėjimas. Teismo sprendimas priklauso nuo atsakymo į klausimą, ar individas sugeba, ar nesugeba susidoroti su tam tikru sunkumu: kažką suprasti (vaikas liudytojas – suaugusiųjų veiksmus), kažkam pasipriešinti (prievarta), kažką daryti (auklėti vaikus, tvarkyti savo reikalus). Sugebėjimai, reikalingi kiekvienoje iš šių situacijų, yra įvairūs. Tačiau psichologo eksperto elgesys juos tiriant iš esmės yra toks pats. Psichologui tenka:

- iširti problemą, su kuria susidūrė asmuo (pvz., kaltinamasis, nukentėjusysis arba civilinio ginčo šalis);
- išsiaiškinti, kokius reikalavimus ji jam kelia;
- nustatyti, kokių sugebėjimų reikia, kad galėtų su ja susidoroti;
- nustatyti, ar jis turi tuos sugebėjimus.

Bendras asmenybės tyrimas

Dar kartą prisiminkime autoįvykio pavyzdį.

Tarkime, kad, žinome, jog individas psichologiškai galėjo jo išvengti. Tada turėtumėme įvertinti jo kaltę. Įstatymas reikalauja, kad tai būtų padaryta atsižvelgiant į individo asmenybę ir nusikaltimo padarymo aplinkybes. Šis reikalavimas labai reikšmingas. Teismas turi ne tik nustatyti patį teisės pažeidimo faktą, bet ir *suprasti* tai, kas įvyko. Teismas turi suprasti „vidinę“ nusikaltimo padarymo pusę: nusikaltėlių skatinusius ir sulaukiusius nuo veiksmų motyvus, jo jausmus (pvz., kaip sąžiningai žmogus stengėsi išvengti nusikaltimo, kaip jis dabar vertina tai, ką padarė, ir pan.).

Palyginti su sugebėjimų nustatymu ši situacija visiškai kitokia. Tiriant, ar individas apskritai sugeba sustabdyti mašiną minėtoje situacijoje, mus domino tik skaičius, kuris išreiškė atitinkamą individo sugebėjimą – reakcijos tam tikroje situacijoje greitį. Mums nebuvo labai svarbu, koks jis žmogus, kiek gerbia įstatymą, koks sąžiningas, ką jis jautė nusikaltimo metu ir pan. Buvo svarbus tik vienas labai siauras jo asmenybės aspektas – ar jis sugeba vieną ar kitą dalyką. Visai kas kita, kai vertinama asmenybė, bandoma suvokti jos motyvus, jai padarytos žalos reikšmę ir pan. Mus jau domina ne

pavieniai, siauri jo asmenybės aspektai, o visa asmenybė. Kitais žodžiais tariant, reikalingas vientisas žmogaus supratimas.

Būtinybė suprasti žmogų gali kilti gana įvairiose situacijose.

- Taip gali atsitikti, pavyzdžiui, jeigu proceso dalyvis (teisiamasis, nukentėjusysis, liudytojas) elgiasi neįprastai, keistai. Teismas nesupranta tokio elgesio priežasčių. Dėl to neaišku, kaip vertinti asmens pasisakymus, jo veiksmus. Šiuo atveju maža paprasto atsakymo: „jis blogai jaučiasi“ arba „jis tyčiojasi iš teismo“. Reikia suprasti šį žmogų. Tai padės suvokti, kas jį paskatino taip pasielgti, ką jis „nori tuo pasakyti“.
- Teismas gali nesuprasti vidinės nusikaltimo pusės, jeigu individo poelgis labai prieštarauja jo įprastam elgesiui. Teismui nekelia nuostabos, jeigu žiaurų nužudymą padaro recidyvistas, bet būna nesuprantama, jeigu tai padaro nepriekaištingos reputacijos pavyzdingas pilietis. Teismas turi būti tikras, kad supranta jo elgesį, motyvus, emocijas apskritai, ir nusikaltimo situacijoje.
- Aiškiai suprasti žmogų ir nusikaltimo situaciją ypač reikia tada, kai itin šiurkščiai pažeidžiamas įstatymas, kai nusikaltimas padaromas nepaisant labai griežtų įstatymo sankcijų ir tikrai nedidelės tikimybės, kad nusikaltimas bus nusišalintas.
- Kaltinamąjį gali būti sunku suprasti ir tada, kai paaiškėja, jog kaltinamasis kažkuo ypatinga asmenybė, pasižyminti retomis ir neįprastomis savybėmis. Pavyzdžiui, individas, turintis tam tikrų psichikos sutrikimų. Jie gali būti ne tokie ryškūs, kad pripažintume jį nepakaltinamu, tačiau jie labai veikia jo elgesį. Norint suprasti šį poveikį teisėjui reikalinga psichologo pagalba.
- Būtinybė suprasti individą itin didelė, kai individas išgyvena išimtinės, ypatingas būsenas, pakliūva į ypatingas situacijas.

Visais minėtaisiais atvejais teismui jau mažiau padeda asmeninė patirtis, buitinė psichologija. Teismui reikalinga psichologo specialisto arba eksperto pagalba.

Matome, kad bendro žmogaus supratimo būtinybė dažniausiai susijusi su poreikiu įvertinti motyvaciją, emocines būsenas. Psichologas turi daugiau šio pobūdžio žinių negu teismas. Jis išmano tokius psichologinius procesus, kurie teismui nežinomi. Atsižvelgus į juos keistas elgesys tampa suprantamas ne tik psichologui, bet ir teisėjui. Sakykime, nepriekaištingos reputacijos žmogaus padarytas žiaurus nužudymas buitinės psichologijos požiūriu atrodo keistas ir nesuprantamas. Anot jos, natūralu, kai padorus žmogus visada elgiasi padoriai, o nepadorus – visada nepadoriai. Mokslinė psichologija žino, kad taip būna ne visada. Svarbus smurtinius nusikaltimus darančio žmogaus tipas yra „viską kontroliuojantis“, tai yra toks, kuris net

ir labai stipraus ir ilgo konflikto su kitu žmogumi sąlygomis stengiasi susivaldyti, neleisti prasiveržti savo emocijoms. Dėl to paprastai jis elgiasi itin mandagiai. Tačiau tai gresia, kad emocinė įtampa ir agresija visiškai netikėtai prasiverš ir taps nesuvaldomos¹. Kitas pavyzdys – skyrybų bylos. Santykiai tarp besiskiriančių tokie įvairūs ir sudėtingi, kad nemaža jų dalis gali peržengti teisėjo asmeninės patirties ribas. Tokiais atvejais teisėjui gali atsirasti rimtų problemų bandant suprasti tikrus šalių motyvus, tikrus jų norus ir interesus.

Svarbu tiksliai apibrėžti teismo ir psichologo eksperto santykį. Psichologas negali bandyti pakeisti teisėją, suprasti žmogų už teisėją. Teisėjas negali palikti suprasti teisiamąjį psichologui. Taip yra todėl, kad nesupratus žmogaus neįmanomas dorovinis ir teisinis jo poelgio vertinimas. Psichologo vaidmuo yra ne išlaisvinti teisėją nuo būtinybės suprasti teisiamąjį, o, priešingai, padėti teisėjui kuo geriau jį suprasti. Į tai atsižvelgiant suformuluojami tipiški teismo klausimai psichologui: „Kokie yra nusikaltimo padarymo motyvai? Kokie asmens bruožai padarė esminį poveikį kaltinamojo elgesiui nusikaltimo metu? Kokį psichikos sutrikimą (psichinę anomaliją) turi individas ir kokį poveikį jis padarė? Kokią moralinę (psichinę) žalą padarė nusikaltimas?“

Visais minėtais atvejais, kad ir koks būtų klausimo turinys, jo funkcija yra padėti teismui geriau suprasti teisiamąjį apskritai ir per tai – nusikaltimo situacijoje. Pavyzdžiui, teismą vargu ar patenkina trumpas ir konkretus atsakymas į bet kurį iš minėtųjų klausimų („Motyvus – savanaudiškumas“, „Poveikį padarė teisiamojo egoizmas“, „Silpnas protinis išsivystymas sutrukdė pilnai suvokti situaciją“). Teismui reikia gerai **įsivaizduoti** teisiamojo ar nukentėjusiojo asmenybę ir būseną. Tik tai padės suprasti, kaip nusikaltėlis pasiryžo jį padaryti, ką jam tuo momentu reiškė sąžinė ir įstatymas. Tik tai suteiks galimybę suprasti, ką nukentėjusiajam reiškė nusikaltimas. Ir vieno, ir kito nesuprasime nesupratę žmogaus. Išžagininimas, kuris vienai merginai buvo tik nemalonus nuotykis, kitai – mirtina psichinė trauma, po kurios neįmanoma toliau gyventi. Todėl psichologas ekspertas, atsakydamas į šį klausimą, remdamasis savo tyrimu, paprastai ne tik pateikia konkretų atsakymą, bet ir apibūdina asmenybę daug plačiau, stengiasi padėti teismui suprasti individo asmenybę ir jo būseną nusikaltimo situacijoje, kuo aiškiau jas charakterizuoti.

Galima paminėti keletą psichologinių ekspertizių atmainų, kur funkcija padėti teismui suprasti žmogų vaidina itin didelį vaidmenį:

- nužudymų;

¹ *Megargee E. I.* Undercontrolled and Overcontrolled Personality Types in Extreme Antisocial Aggression // Psychological Monographs. 1966. Vol. 80 (3). P. 611.

- teisės pažeidimų, padarytų „staigiai didžiai susijaudinus“;
- riboto pakaltinamumo atveju padarytų nusikaltimų;
- versijų dėl savižudybės patikrinimo;
- psichinės žalos dydžio (reikšmės) nukentėjusiam nustatymo.

Teismas gali įvairiai formuluoti klausimą ekspertui – gali klausti apie nusikaltimo padarymo motyvus, asmenybės bruožus, padariusius esminį poveikį, kitas psichikos savybes ir pan. Tačiau visais šiais atvejais už teismo klausimo slypi kreipimasis į psichologą: „mes nesuprantame (nepilnai suprantame) žmogų, jo elgesį. Nesuprantame turbūt todėl, kad nežinome, kokie buvo motyvai, kokie asmens bruožai padarė esminį poveikį. Nurodykite tuos bruožus, motyvus, psichikos savybes ir paaiškinkite, kaip viskas įvyko, kodėl šis žmogus taip pasielgė“.

Kokių padarinių teismo sprendimui turi sėkmingas šios funkcijos vykdymas? Turėtumėme tikėtis, kad kuo geriau teisėjas supras individo asmenybę ir būseną, tuo tiksliau nustatys jo kaltę. Tyrimais nustatyta, kad teisėjo ir psichologo eksperto bendradarbiavimas bei psichologo pastangos padėti teisėjui geriau suprasti kaltinamąjį paprastai švelnina bausmę. Tai įvyksta trimis būdais.

Pirmiausia, gilesnis nusikaltimo psichologinių aplinkybių tyrimas padeda teisėjui įveikti fundamentaliąją atribucijos klaidą. Kaip atsimename, sveiko proto psichologija linkusi gerokai pervertinti asmenybės ir neįvertinti situacijos reikšmės aiškindama, kodėl individas pasielgė vienokiu ar kitokiu būdu. Kruopštus nusikaltimo mechanizmo tyrimas išryškina situacinių momentų reikšmę ir skatina teisėją manyti, kad teisiამasis kaltas mažiau, negu atrodė¹.

Antras svarbus teisėjo požiūrį švelninantis veiksnys yra „simpatijos sužadėjimas“. Kuo daugiau žinome apie žmogų, tuo lengviau įsivaizduoti save jo padėtyje, pradėti žiūrėti į gyvenimą ir jo problemas „jo akimis“. Gali paaiškėti, kad kaltinamasis dar vaikystėje patirdavo sunkumų, bet nesulaukdavo paramos, kad jo atžvilgiu buvo elgiamasi neteisingai, kad gyvenime jam tekdavo susidurti su daug didesniais sunkumais negu pačiam teisėjui, ir tai verčia būti atlaidesniam. Tai padeda suprasti, kodėl jis pasielgė neteisingai, žiauriai.

Pagaliau, nuodugniau susipažinus su kaltinamojo asmenybe ir geriau įsivaizduojant, kaip buvo padarytas nusikaltimas, sumažėja „atlygio troškimas“. Mat teisėjas, neretai pats to nesuvokdamas, linkęs paskirti griežtesnę bausmę emociškai, protestuodamas prieš patį nusikaltimą, ir nesigilinda-

¹ Psychological Evaluation for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers / Malton. G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobigin Ch. New York, London: The Guilford Press, 1987. P. 191.

mas į tai, kokia iš tikrųjų individo kaltė, kokį poveikį jam darys bausmė, kiek ji ištaisys situaciją ir pan. Tokią emocinę reakciją daugiausiai lemia tai, kad teisėjas „per nusikaltimą nemato nusikaltėlio“. Nusikaltimas, ypač įspūdingas, „paslepia tikrąją nusikaltėlio asmenybę“. Stiprus pasipiktinimas poelgiu atima sugebėjimą ir norą suprasti žmogų, kaip iš tikrųjų viskas įvyko, ar teisiამasis iš tikrųjų kaltas.

Psichologinis prognozavimas. Teisinio poveikio priemoni pasirinkimas

Priimant sprendimą teismui neretai tenka rinktis priemones, kurias taisyks. Daugelyje bylų teisėjas renkasi arba laisvės atėmimą, arba kitas su ja nesusijusias priemones. Įstatymas daugeliu atvejų suteikia teisėjui gana plačias nuožiūros ribas nustatant laisvės atėmimo bausmės trukmę. Ją skirdamas teisėjas turi vadovautis ir įstatymo tikslais. Pavyzdžiui, rinkdamas baudžiamąją bausmę teisėjas vadovaujasi ir atitinkamo baudžiamojo įstatymo norma, ir bendraisiais baudžiamosios bausmės tikslais. Tarp šių tikslų yra ir prevenciniai – sulaukyti nuo tolimesnių nusikaltimų, ir korekciniai – suformuoti pagarbą įstatymui. Teks nemažai palaukti, kol pamatysime, ar baudžiamoji bausmė tikrai ištaisys nusikaltėlį (jeigu šio tikslo siekė teisėjas). Jeigu skyrybų byloje teismas, vadovaudamasis vaiko interesais, priėmė sprendimą, kad vaikui po skyrybų geriau gyventi su motina, reikės laukti daugelį metų, kol paaiškės, ar tas sprendimas buvo teisingas. Tokie sprendimai yra prognostiniai. Teisėjui tenka būti pranašu. Jam tenka numatyti, kokį poveikį darys vienokia arba kitokia bausmė. Pavyzdžiui, prognostinis sprendimas priimamas, kai nuteistasis lygtinai paleidžiamas iš laisvės atėmimo vietos pagal Lietuvos BK 54 straipsnį „Lygtinis atleidimas nuo bausmės prieš terminą arba neatliktosios bausmės dalies pakeitimas švelnesne bausme“. Šis straipsnis „gali būti taikomas nuteistajam tik tuo atveju, jeigu jis pavyzdingu elgesiu ir sąžiningu darbu įrodė, kad pasitaisė“. „Pasitaisė“ šiuo atveju taip pat yra prognostinis sprendimas. Jis reiškia „ateityje daugiau nedarys nusikaltimų“. Žmogaus elgesio prognozė yra sunki problema. Neretai nelengva numatyti, kaip žmogus pasielgs artimiausiu metu. Nepalyginti sunkiau numatyti jo elgesį po metų.

Mat čia lengviausia apsirikti, ir apsirikimas bus ypač akivaizdus. Įsivaizduokime, kad teisėjas lygtinai nuteisė žmogų, kuris pirmą kartą padarė smurtinį nusikaltimą. Įvertinęs nusikaltimo aplinkybes ir teisiąmojo asmenybę teisėjas prieina išvadą, kad asmuo gali pasitaisyti be realaus laisvės atėmimo. Iš teismo salės išėjęs žmogus neilgai trukus padaro naują smurtinį nusikaltimą. Teisėjo pečius užgula sunki atsakomybė. Jam nemalonu, kad nepakankamai pažįsta žmones, „neperkando“ teisiąmojo, kuris pasirodė

daug blogesnis negu teisėjas manė. Bet daug sunkesnę atsakomybę jis jaus naujo nukentėjusiojo atžvilgiu. Juk pastarojo kančių ir sužalojimo nebūtų, jeigu teisėjas būtų priėmęs griežtesnį sprendimą – paskyręs laisvės atėmimą. Aišku, teisėjas gali išvengti tokios klaidos visada skirdamas kuo griežtesnę bausmę. Tada niekas negalės jam prikišti, kad jis kažko nepadarė. Bet už ramų jo gyvenimą labai brangią kainą turi mokėti teisiamieji. Griežta bausmė tokiu atveju skiriama ir tiems, kuriems įstatymo tikslai galėjo būti pasiekti ir be jos. Svarbu ir tai, kad toks teisėjas nusizengia įstatymui ir kitu atžvilgiu. Remiantis nekaltumo prezumpcija abejonė turi būti traktuojama kaltinamojo naudai. Jeigu gali būti paskirta tiek griežtesnė, tiek švelnesnė bausmė ir teisėjas abejoja, kurią iš jų skirti, jis turėtų paskirti švelnesnę. Tuo tarpu vengiantis atsakomybės teisėjas skirs kuo griežtesnę bausmę.

Šioje prieštaringoje situacijoje teisėjas siekia surasti specialistą, kuris padėtų jam padaryti prognostinį sprendimą ir kiek įmanoma palengvintų atsakomybę už padarytą klaidą. Ypač noriai su tokiu klausimu kreipiamasi į psichologą.

Prognostiniai klausimai yra maždaug tokie: „Ar asmuo gali būti pataisytas psichoterapijos ar psichokorekcijos priemonėmis? Kokią įtaką skyrybos turės vaikui? Kokie bus bausmės padariniai tolimesniam individo gyvenimui? Ar individas lieka pavojingas aplinkiniams ir pan.“¹ Kitų šalių patirtis rodo, kad teisėjai prognostines ekspertizes skiria labai noriai. Tuo atveju atsakomybę už klaidingos prognozės padarinius perima psichologas. Situacija paradoksali, nes kad ir kaip malonus būtų šis teisėjo pasitikėjimas, psichologas ekspertas neturi pagrindo labai juo džiaugtis. Psichologų prognozės (dėl įvairiausių priežasčių) dar toli gražu neatitinka teismo ekspertizei keliamų reikalavimų.

Prisiminkime situaciją, kada teisėjas svarsto, kokią bausmę turi paskirti asmeniui, padariusiam smurtinį nusikaltimą ir, įvertinęs nusikaltėlio asmenybę bei bylos medžiagą, bando nusakyti, ar šis asmuo padarys daugiau smurtinių nusikaltimų. Sakykime, kad jis (kaip neretai daroma JAV, Vokietijoje ir kt. šalyse) kreipiasi į psichologą ir prašo jį atlikti tyrimus bei nustatyti specialaus recidyvo tikimybę. Buvo atlikta keletas tokių tyrimų. Paaikškėjo, kad tiek psichologai, tiek teisėjai negali patikimai prognozuoti, ar asmuo darys naujų nusikaltimų. Negana to, paaikškėjo, kad paprastai pervertinama tikimybė, jog žmogus pakartotinai padarys tokį nusikaltimą. Buvo nustatyta, kad iš visų žmonių, apie kuriuos buvo prognozuojama, kad

¹ Žr. Psychological Evaluation for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers / Malton. G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobigin Ch. New York, London: The Guilford Press, 1987. P. 193–207.

jie padarys naujų smurtinių nusikaltimų per artimiausius metus, prognozė buvo klaidinga 99,7 proc. atžvilgiu (jie nepadarė naujų smurtinių nusikaltimų)¹. Taigi prognozuojant pakartotinį smurtą padėtis nė kiek ne geresnė negu ilgalaikių oro prognozių.

Su prognostiniais sprendimais susijusios problemos daug kam žinomos. Seniai neliko jokių iliuzijų, kad laisvės atėmimo bausmė pataiso nusikaltėlių. Tačiau pasitaisymas vis dar lieka kriminalinės bausmės tikslas, ir teisėjas skirdamas bausmę vis dar „prognozuoja“, ar galima teisiamąjį pataisyti netaikant laisvės atėmimo, ir jeigu negalima, tai kokį laisvės atėmimo terminą reikia paskirti, kad pasitaisymas būtų užtikrintas. Čia mes susiduriame su ypatinga prognozės atmaina – ritualine prognoze ir ritualiniais prognostiniais sprendimais. Tai prognozės, kurios daromos nepaisant, kad jos visiškai nepatikimos ir dažniausiai klaidingos. Jų patikimumas ne didesnis nei magijos, kurios tikslas – iškviešti lietu. Vienintelė priežastis – jos reikalingos psichologiškai, siekiant „pateisinti“ ir „įprasminti“ nuosprendį, turėti galimybę teigti, kad paskirtosios bausmės tikslas yra ištaisyti nusikaltėlių. Esant tokiai situacijai psichologo eksperto pozicija turi būti labai tiksliai apibrėžta. Atsakydamas į prognostinius teismo klausimus psichologas privalo:

1. atkreipti teismo dėmesį į tokių prognozių problemišumą;
2. teismui pateikti tik moksliniais tyrimais pagrįstą informaciją apie tai, su kokiais asmenybės bruožais susijęs nepageidaujamas (sakykime, smurtinis) elgesys.
3. suteikti pačiam teismui kitus psichologinius duomenis, galinčius būti naudingus svarstant prognostinį sprendimą.

6.4. Psichologinės ekspertizės santykis su psichiatrie

Perskaitykite modulį. Baigę skaityti turite aiškiai išsivaizduoti, kokiais atvejais klausimus skirsite ekspertui psichologui ir kokiais psichiatriui.

Priežastys, dėl kurių individas gali nesugebėti arba nepakankamai sugebėti suvokti savo veiksmus ir juos kontroliuoti, gali būti įvairios.

Tai gali būti psichikos liga. Bet kokia psichikos liga vienaip ar kitaip sutrikdo individo intelekto veiklą ir/arba savireguliaciją. Pagal tai, kokia tai

¹ Ten pat. P. 198.

liga, sutrinka mąstymas ir suvokimas (psichozės), dėmesys (depresijos, neurozės), potraukiai (narkotikų vartojimas) ir pan. Dėl šių priežasčių nustatant savo veiksmų suvokimo ir savikontrolės sutrikimo priežastis turi dalyvauti gydytojas psichiatras. Priežastį nustatyti turi jis. Tačiau tiriant individo sugebėjimą suvokti ir kontroliuoti savo veiksmus svarbus vaidmuo tenka psichologui. Mat abu reiškiniai yra sudėtingi, ir jiems tirti reikia psichologijos žinių. Pavyzdžiui, nusikaltimo situacijai teisingai suprasti ir įvertinti gali reikėti tam tikro mąstymo operacijų susiformavimo lygio (sugebėjimo abstrahuoti, analizuoti, sintetinti, lyginti ir pan.), mokėjimo suvokti ir mąstant taikyti gana sudėtingas sąvokas („įstatymas“, „draudimas“ ir pan.), sugebėjimo modeliuoti gana sudėtingus reiškinius ir kita. Ne mažesni reikalavimai keliami individo atminčiai: sugebėjimas įsiminti, organizuoti įsimintą medžiagą, ją atkurti reikiamomis aplinkybėmis, atsparumas interferencijai ir panašiai. Reikalingas pakankamas individo atminties aktyvumas, sugebėjimas sutelkti dėmesį.

Sugebėjimas valdyti savo veiksmus apima visą psichologinį savireguliacijos mechanizmą: adekvatų savęs suvokimą, poreikių sistemą, jų pobūdį, organizavimą ir pan.

Gydytojai daug anksčiau negu psichologai pradėjo dalyvauti tiriant nusikaltėlių pakaltinamumą. Šio reiškinio tyrimas prasidėjo nuo ryškiausių formų – aiškių „beprotysčių“. Gydytojai psichiatrai pirmieji atskyrė psichikos ligonius nuo tikrų nusikaltėlių. Dėl to nepakaltinamumo ekspertizė ilgai egzistavo kaip vien tik psichiatrinė. Gydytojas psichiatras atsakydamas į teismo klausimą ne tik diagnozuodavo psichikos ligą, bet ir įvertindavo, kiek liga pažeidė psichologinį individo funkcionavimą. Tai darydamas psichiatras susiduria su nemažais sunkumais. Mat jis vertina psichologinių individo sistemų veikimą subjektyviai – „kliniškai“, remdamasis savo patirtimi ir gana plačiai apibrėžtais klinikiniais kriterijais. Per pastaruosius dešimtmečius psichologija išplėtojo daugybę daug tikslesnių metodų psichikos sistemoms tirti: tai įvairūs testai, eksperimentinės metodikos, aprašai ir pan. Jie suteikia galimybę daug tiksliau įvertinti reikiamus sugebėjimus. Dėl to psichologinis tyrimas ėmė po truputį darytis vis reikšmingesnis sprendžiant pakaltinamumo problemas.

Lietuvoje psichologinis tyrimas tvirtai nusistovėjo kaip psichiatrinio „papildymas“. Tokiu atveju psichologas ekspertas yra savotiškas psichiatro „padėjėjas“. Dažnai jo užduotis yra testinis tyrimas, kurio metu nustatomos bendrosios asmenybės savybės (pvz., MMPI, Cattello ir kt. testai) bei tyrimas specializuotais testais, kuriais išaiškinami sugebėjimai (intelektas, dėmesio, percepcijos, savęs vertinimo ir pan.). Psichologinio tyrimo išvados pateikiamos gydytojui psichiatrai, kuris jas apibendrina (kartu su kitais duomenimis). Psichologo pozicija šiuo atveju labiau panaši į kito pagalbi-

nio medicinos personalo. Testinio tyrimo duomenys patenka ant psichiatro stalo kartu su laboratorinių ir kitų tyrimų duomenimis.

Dėl tokio psichiatrių ir psichologų santykio kilo tam tikrų problemų. Mat psichiatro atliekamas psichikos ligos nustatymas nėra svarbiausias tokiu tyrimo tikslas. Liga yra tik viena iš galimų nepakankamų psichinių sugebėjimų priežasčių. Kita vertus, net ir esant sunkiai psichikos ligai individas gali būti pajėgus pilnai suvokti savo veiksmus ir juos kontroliuoti. Teisiškai vertinant individo elgesį svarbu ne tai, kaip rimtai jis serga, o kaip rimtai sutrikęs jo mastymas, suvokimas, savikontrolė bei kitos psichikos sistemos. Dėl to itin svarbu kuo giliau ištirti psichologinę įvykio pusę, nustatyti, kaip jo metu veikė intelektas, savireguliacijos sistemos ir pan. Psichikos ligos nustatymas šiuo atveju yra tik ženklas, kad jie gali veikti nepakankamai. Taigi ne pati liga, o jos psichologinių padarinių tyrimas yra iš tikrųjų svarbus vertinant individo sugebėjimą suvokti ir valdyti savo veiksmus tam tikroje situacijoje. Tai reiškia, kad šiuo atveju svarbiausias būtų psichologo įvertinimas. Psichiatro išvada dėl psichikos ligos svarbi tik aiškinantis poelgio biologines priežastis.

Antra vertus, psichikos liga nėra vienintelė priežastis, dėl kurios vienoks ar kitoks psichinis sugebėjimas gali neatitikti teisiųjų normų. Tai gali būti amžiaus, auklėjimo, situacijos, psichinės būsenos poveikis. Nustatyti ir tirti šias priežastis irgi turi psichologas. Dėl to šiuo metu greitai keičiasi psichologo ir psichiatro vaidmenys vertinant nepakaltinamumą. Psichologas ekspertas pirmiausia tampa lygiaverčiu partneriu, o paskui perima vadovavimą. Svarbus etapas vystantis jų bendradarbiavimui buvo kompleksinės psichiatrinės–psichologinės ekspertizės atsiradimas¹. Vykdam tą ekspertizę psichologas ir psichiatras dalyvauja paritetiniais pagrindais. Ir vienas, ir kitas pasirašo ekspertizės aktą.

Tolimesnis šios tendencijos vystymosi etapas yra savarankiškos psichologinės ekspertizės atsiradimas. Čia jau pagrindinė atsakomybė ir pagrindinis vaidmuo apibendrinant tyrimo medžiagą bei formuluojant galutinę išvadą tenka psichologui. Ir tokios ekspertizės atveju svarbu bendradarbiauti su kitais specialistais, pavyzdžiui su psichiatru. Tačiau jo tyrimo rezultatas (pvz., išvada, kad psichologo nustatytas psichinių procesų nepakankamumas vienaip ar kitaip susijęs su tiriamo individo sveikatos sutrikimais) yra tik vienas iš psichologinio tyrimo momentų.

Psichiatro vaidmuo šių sykių yra pagalbinis. Jis pirmas atlieka psichiatrinį tyrimą ir jo išvadas siunčia psichologui. Psichologas gi apibendrina visą medžiagą, taip pat ir psichiatrinę, daro galutines išvadas.

¹ Кудрявцев И. А. Комплексная судебная психолого–психиатрическая экспертиза. Москва, 1999.

Tokia tvarka jau nusistovėjo JAV kriminalinėje justicijoje. Nagrinėdami ten skelbiamus ekspertizės aktus matome, kad psichologas praktiškai visada apibendrina visą tyrimo medžiagą (taip pat ir psichoneurologinį tyrimą) ir teikia galutinę išvadą¹.

Reikia pasakyti, kad psichologų ir psichiatrų bendradarbiavimas, jų darbų pasiskirstymas, jų vaidmenys aiškinantis nepakaltinamumo priežastis dar ir dabar yra gana sudėtingi. Šiuo atžvilgiu įdomus tyrimas, atliktas amerikiečių mokslininkų Barreno, Schindlerio ir Beigelio². Šio tyrimo metu psichiatriams ir psichologams buvo pateiktas 11 užduočių sąrašas. Tokios užduotys paprastai kyla vertinant individo psichologinius sugebėjimus, skiriant ir vykdant jo psichokorekciją bei teikiant teismui ekspertų išvadas. Jie turėjo įvertinti, kas labiau kompetentingas vykdant kiekvieną iš tų užduočių – psichologas ar psichiatras. Tyrimas parodė, kokios prieštaringos yra tų specialybių atstovų tarpusavio ekspektacijos. Psichiatrai manė, kad jie pranašesni aštuoniose iš 11 minėtų sričių, lygūs dviejose ir nusileidžia psichologams tik vienoje – vykdant testinį tyrimą. Psichologai savo ruožtu manė, kad jie pranašesni devyniose iš 11, prilygsta psichiatriams pristatydami ekspertizę teisme ir nusileidžia jiems tik vienoje srityje – skirdami medikamentinį gydymą.

Buvo atlikti lyginamieji psichiatrų ir psichologų padarytų ekspertizių tyrimai. Grupė ekspertų psichologų ir psichiatrų pagal keletą parametrų turėjo įvertinti kitų padarytas ekspertizes. Vertindami jie nežinojo, kas yra ekspertizės autorius, kokia jo specialybė. Tyrimas parodė, kad psichologų atliktos ekspertizės padarytos kruopščiau, kiekviena išvada labiau pagrįsta, išvados yra tikslesnės negu psichiatrų³.

Kartu vis labiau ryškėja fundamentalus faktas, kad norint sėkmingai atlikti minėtas ekspertizes vien bendrojo išsilavinimo (nei medicininio, nei psichologinio) nepakanka. Lemiamą reikšmę turi specializacija. Pavyzdžiui, medicinos psichologas, užsiimantis psichofiziologijos problemomis ir tiriantis psichologinius psichotropinių medžiagų padarinius, gali pateikti tikslesnes išvadas ir skirdamas medikamentus būti pranašesnis už mediką⁴.

¹ Žr. *Psychological Evaluation for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers* / Malton. G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobigin Ch. New York, London: The Guilford Press, 1987. P. 347–419.

² *Barren, Schindler, Beigel. A Study of the Causes of Conflict between Psychiatrists and Psychologists* // *Hosp. Community Psychiatry*. 1981. Vol. 32. P. 263.

³ *Petrella & Poythress. The Quality of Forensic Examinations: An Interdisciplinary Study* // *J. Consulting and Clinical Psychology*. 1983. Vol. 51. P. 76.

⁴ *Psychological Evaluation for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers* / Malton. G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobigin Ch. New York, London: The Guilford Press, 1987. P. 18–19.

6.5. Kai kurios psichologinių ekspertizių atmainos

Perskaitykite modulį. Pasistenkite išiminti kuo daugiau psichologinės ekspertizės panaudojimo pavyzdžių. Kiekvienu atveju turėtumėte išivaizduoti, kokius klausimus užduosite ekspertui, kokių jo atsakymų tikėtis, kaip nuo tų atsakymų priklausys teisinis sprendimas.

Psichikos sutrikimas. Psichologo eksperto dalyvavimas nustatant jo poveikį individo elgesiui

Dar kartą prisiminkime autoįvykio pavyzdį. Tarkime, kad ekspertizė parodė, jog kaltinamasis mašiną sustabdyti galėjo. Taigi jį galima pripažinti kaltu dėl autoįvykio ir jo padarinių. Tačiau ekspertizė taip pat parodė, kad nors sustabdyti buvo galima, bet tai buvo labai sunku. Situacija vairuotojui iškėlė itin didelius reikalavimus. Laiku sustabdyti jis galėtų tik būdamas nuolatinės nervinės įtampos būklės. Kitas pavyzdys. Individas buitinio konflikto metu padarė nukentėjusiam sunkių kūno sužalojimų. Psichologinė ekspertizė parodė, kad jis galėjo suprasti ir valdyti savo veiksmus, vadinasi, yra atsakingas už tai, ką padarė. Kartu paaiškėjo, kad dėl galvos smegenų traumos šiek tiek sutrikusi jo psichika. Nors šie padariniai ir nepanaikina jo sugebėjimo valdytis, jie gerokai apsunkina savikontrolę. Konfliktoje situacijoje jam nepalyginti sunkiau negu bet kam kitam suvaldyti savo jausmus.

Kai susiduriama su tokiais žmonėmis ir tokiomis aplinkybėmis, įstatymas patenka į gana prieštaringą situaciją. Viena vertus, teisybės jausmas reikalauja, kad būtų atsižvelgta į šias ypatingas aplinkybes ir individui skiriama švelnesnė bausmė. Ši pozicija dažnai vadinama „griežto, bet teisingo tėvo“. Toks tėvas, spręsdamas, ką daryti su nusizengusiu sūnumi, pirmiausia bando suprasti sūnų. Matydamas, kad sūnui buvo sunku pasiegti ki-taip, jis baudžia daug švelniau.

Tačiau, kita vertus, situaciją galima vertinti priešingai. Jeigu bausmės tikslas yra sulaikyti žmogų nuo tolimesnių nusikaltimų ir jeigu tikėtume, kad bausmės baimė gali tai padaryti, reikia griežčiau bausti žmones, kuriems tinkamai elgtis sunkiau. Kuo galingesnės jėgos, trukdančios individui elgtis taip, kaip reikalauja įstatymas, tuo griežtesnes bausmes turi numatyti įstatymas. Išivaizduokime studentą, kuris jaučia pagundą nesiruošti rytdienos seminarui. Jeigu jis žino, kad dėstytojas griežtas, tokiam studentui bus žymiai lengviau įveikti pagundą ir visgi pasiręgti. Vadinasi, kuo sunkiau

pasielgti taip, kaip reikalauja įstatymas, tuo griežtesnė turi būti bausmė už reikalavimų nevykdymą. Taip elgdamasis įstatymų leidėjas turi ir tam tikrų dorovinių pasiteisinimų. Išivaizduokime žmogų, kuriam sutrikusi psichika, ir dėl to jis mažiau sugeba valdytis. Šis sutrikimas ir jo padariniai dažniausiai jam nėra jokia naujiena. Pavyzdžiui, ūmaus charakterio žmogus ne kartą turėjo progos įsitikinti, kokie pavojingi jam pačiam ir aplinkiniams yra jo pykčio proveržiai. Taigi jis turėjo seniai imtis priemonių (psichoterapija, psichologinės konsultacijos, rimtos savarankiškos pastangos, mediko pagalba), kad pakoreguotų šią pavojingą savo savybę.

Laikantis šio požiūrio, vadinkime jį „etatistiškos orientacijos valdininko požiūriu“, galvojama tik apie valstybės saugumą ir efektyvų valdymą ir manoma, kad daug geriau, kai turintys nukrypimų arba pakliuvę į ypatingas situacijas žmonės baudžiami griežčiau arba bent taip pat, kaip ir visi kiti. Taigi galimos dvi priešingos pozicijos. Nuspręsti, kuri teisinga, neįmanoma. Dabartiniame pasaulyje ir dabartinėje teisėje pasireiškia abi tendencijos. Viena vertus, žmogaus teisių, žmogaus orumo idėjų paplitimas, tikras psichologijos ir kitų mokslų apie žmogų „sprogimas“ sustiprina pirmąją tendenciją. Kita vertus, pasaulio „McDonaldizacija“, masinė racionalizacija, sprendimų formalizacija, deindividualizacija skatina antrosios tendencijos plėtrą. JAV „Nuosprendžių priėmimo taisyklės“ yra akivaizdus antrosios tendencijos pavyzdys. Jos teisėjui suteikia galimybę bausmę skirti visiškai formaliai, atlikus nesudėtingus taškų skaičiavimus¹. Vokietijos „Jaunimo teismų įstatymas“ yra pirmosios tendencijos pavyzdys. Prieš svarstant nepilnamečio bylą numatomas visapusiškas jo asmenybės ir aplinkos tyrimas. Įstatymas teisėjui palieka dideles galimybes elgtis savo nuožiūra parenkant baudžiamąją sankciją.

Lietuvos įstatymų leidėjas naujajame baudžiamajame įstatyme pasuko pirmojo („griežto, bet teisingo tėvo“) požiūrio link. Į įstatymą įvestas „riboto pakaltinamumo“ institutas. Pacituosime jį ištiesai.

18 straipsnis. Ribotas pakaltinamumas

1. Asmenį teismas pripažįsta ribotai pakaltinamu, jeigu darydamas šio kodekso uždraustą veiką tas asmuo dėl psichikos sutrikimo, kuris nėra pakankamas pagrindas pripažinti jį nepakaltinamu, negalėjo visiškai suvokti pavojingo nusikalstamos veikos pobūdžio ar valdyti savo veiksmų.

2. Asmuo, padaręs baudžiamąjį nusižengimą, neatsargų arba nesunkų ar apysunkį tyčinį nusikaltimą ir teismo pripažintas ribotai pakaltinamu, atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, tačiau bausmė jam gali būti švelninama remiantis šio kodekso 59 straipsniu, arba jis gali būti atleistas nuo baudžiamosios at-

¹ Žr. *Christie N.* Nusikaltimų kontrolė kaip pramonė: į Gulagą Vakarų stiliumi. Vilnius: Eugrimas, 1999.

sakomybės ir jam taikomos šio kodekso 67 straipsnyje numatytos baudžiamojo poveikio priemonės arba šio kodekso 98 straipsnyje numatytos priverčiamosios medicinos priemonės.

3. Asmuo, padaręs sunkų arba labai sunkų nusikaltimą ir teismo pripažintas ribotai pakaltinamu, atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, tačiau bausmė jam gali būti švelninama remiantis šio kodekso 59 straipsniu.

Kaip matome, straipsnis numato galimybę švelninti bausmę, nustačius, kad individas „negalėjo visiškai suvokti pavojingo nusikalstamos veikos pobūdžio ar valdyti savo veiksmų“. Be to, atkreipkime dėmesį į tai, kad įstatymo formuluotė „visiškai suvokti“ numato gana plačias galimybes pripažinti ribotą pakaltinamumą.

Palyginkime šį įstatymą su atitinkamu Vokietijos įstatymu, kur ribotas pakaltinamumas pripažįstamas, jeigu „nusikaltėlio sugebėjimas suvokti jo veiksmų neteisėtumą ir pagal tai elgtis <...> darant nusikaltimą buvo žymiai sumažėjęs“¹. Matome, kad įsigaliojus naujajam baudžiamajam kodeksui ribotą pakaltinamumą Lietuvoje pripažinti daug lengviau negu Vokietijoje.

Riboto pakaltinamumo teisinio instituto įvedimas – tai humanistinio požiūrio, atsižvelgiančio į individualias žmogaus savybes, pergalė. Tačiau naujajam įstatymui pradėjus veikti, atsiras ir sunkumų. Teisėjui keliama visiškai nauja užduotis. Anksčiau nustačius asmens pakaltinamumą teisėjas galėjo jį traktuoti kaip visiškai normalų žmogų. Dabar gi iš teisėjo reikalaujama „griežto, bet teisingo tėvo“ požiūrio – jis turi suprasti ribotai pakaltinamo individo vidinį pasaulį, atsakyti į klausimą, kaip jis iš tikrųjų suvokia savo veiksmus ir kiek iš tikrųjų galėjo juos valdyti. Čia jam bus ypač reikalinga psichologo pagalba. Nekyla abejonų, kad įsigaliojus naujajam baudžiamajam kodeksui iš karto žymiai padidės psichologinės ekspertizės poreikis.

Pavyzdys. Protiškai atsilik s kaltinamasis²

P. Roe kaltinamas šiurkščiu seksualiniu priekabiavimu (*third degree sexual misconduct*). Būdamas zoologijos sode jis iš už nugaros priartėjo prie moters, stovėjusios prie liūto narvo, apkabino ją ir suspaudė jos krūtis. Po to jis pabėgo.

Šiek tiek keistas ir infantiliškas kaltinamojo elgesys gynėjui suteikė dingstį prašyti skirti psichologinę ekspertizę. Kaltinamojo tyrimo rezultatas buvo toks.

¹ Strafgesetzbuch Allgemeiner Teil § 21. Verminderte Schuldfähigkeit.

² Psychological Evaluation for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers / Malton. G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobigin Ch. New York, London: The Guilford Press, 1987. P. 158.

Pagal protinį išvystymą kaltinamasis yra tarp 2 proc. mažiausiai protiškai išsivysčiusių gyventojų. Kitaip tariant, 97 proc. žmonių geriau už jį sprendžia intelekto testų uždavinius. Psichologinio tyrimo metu buvo siekiama nustatyti, kaip kaltinamasis supranta paprastas kasdienes situacijas, kuriose dalyvauja vyrai ir moterys. Tuo tikslu psichologas sukūrė keletą „hipotetinių situacijų“. Kaltinamasis turėjo papasakoti arba parodyti, kaip jis elgtųsi. Atsakymai buvo labai trumpi ir rodė, kad kaltinamasis tas situacijas supranta naiviai ir labai paviršutiniškai, kad jis nesugeba adekvačiai jų suprasti bei tinkamai elgtis. Tai visiškai sutampa su tuo, ką pranešė šeimos nariai, pasakoję, kad P. Roe nemoka bendrauti ir nesugeba užmegzti draugystės su kitais žmonėmis. Jie papasakojo, kad apskritai jis labai nedrąsus su moterimis, neturi draugės, nebuves pasimatymuose.

Kaltinamojo paprašė papasakoti, kas įvyko zoologijos sode. Jo pasakojimas atspindėjo tą pačią bendravimo įgūdžių stoką ir naivumą. Jis paaiškino, kad matė, kaip vaikščiodami po zoologijos sodą jo pusseserė ir jos draugas „kabojo vienas ant kito“, ir kad ji „visai tam neprieštaravo“. Jis taip pat sakė, kad kai lankė mokyklą „berniukai pavydavo mergaites ir jas graibydamo“. Mergaitės visada cypdavo ir juokdavosi... „Aš maniau, – sakė jis, – kad ir ji (nukentėjusioji) juoksis...“.

Atliekant psichologinį tyrimą prieita išvada, kad P. Roe būdingas nedidelis protinis atsilikimas. Jo socialinio bendravimo įgūdžiai yra labai menki ir jis nesugeba tinkamai elgtis su kitais žmonėmis, ypač su moterimis. Jo protinis ir socialinis išsivystymas nepakankamas, kad išvengtų skirtumą, pavyzdžiui, tarp įprasto elgesio tarp mokinių mokyklos žaidimų aikštelėje ir elgesio su svetima moterimi viešojoje vietoje. Tai ir buvo pagrindinė jo netinkamo elgesio aptariamojo teisės pažeidimo metu priežastis.

Pavyzdžio komentaras

Išstatymas nustato, kad individas yra atsakingas už padarytą teisėtvarkos pažeidimą, jeigu adekvačiai supranta situaciją. Pavyzdžiui, jeigu individas klaidingai supranta kėsಿನimosi objektą, konstatuojame „objekto klaidą“. Ar minėtuju atveju kaltinamasis adekvačiai supranta situaciją? Paviršutiniškai žiūrint – taip. Jis žino, kas yra jis ir kas nukentėjusioji. Jis gerai orientuojasi laike ir erdvėje. Jis tiksliai apibūdino, kaip viskas įvyko. Be to, jis turi žinoti, kad neleidžiama apkabinti moterį arba merginą nei gatvėje, nei zoologijos sode, nei mokyklos žaidimų aikštelėje. Turbūt daugelis teismų neabejodami pripažintų jį kaltu. Tačiau, kaip parodė psichologinis tyrimas, kaltinamasis nesupranta vieno, bet šiuo atveju itin svarbaus momento. Be anksčiau minėto draudimo (niekur negalima apkabinti priešin-

gos lyties atstovo) egzistuoja subtilios normos, tam tikrais atvejais leidžiančios pažeisti tą draudimą arba bent atlaidžiai į jį žiūrinčios.

Normalaus protinio išsivystymo žmogus pajunta skirtumą tarp draudimo kategoriškumo, sakykime, mokyklos žaidimų aikštelėje, zoologijos sode ar gatvėje. Tiriamasis to suprasti nesugeba, kaip ir negali suvokti skirtumo tarp slaptų moters motyvų žaidimo metu ir tada, kai tai įvyksta visiškai netikėtai. Dėl to jis praktiškai nesuprato esminio situacijos momento ir, teisiškai žiūrint, nėra kaltas.

Ši ekspertizė atskleidžia preciziškumą, būdingą dabartinei teismo ekspertizei. Dar prieš porą dešimtmečių ekspertas psichologas dėtų visas pastangas, kad įvertintų, koks apskritai stiprus yra protinis atsilikimas. Jeigu pastarasis nelabai žymus (kaip buvo aptartuoju atveju), jis būtų linkęs manyti, kad kaltinamasis galėjo suvokti situaciją. Jeigu labai stiprus, jis būtų pripažintas nepakaltinamu.

Dabartiniam ekspertui protinio išsivystymo įvertinimas – tai tik įžanginė tyrimo stadija. Tiek nustatęs nežymų protinį atsilikimą, tiek žymų jis ieškos atsakymo į daug siauresnį, bet daug svarbesnį klausimą: kokių konkrečių sugebėjimų kaltinamajam reikėjo būtent šioje situacijoje. Siekdamas tai nustatyti ekspertas bando sumodeliuoti problemą, su kuria susidūrė kaltinamasis. Tuo tikslu sukuriama „hipotetinės situacijos“ ir eksperimentuojama, kaip jose elgėsi bandomasis. Aptariamuoju atveju eksperimentas parodė, kad jaunuoliui trūksta vieno, bet šioje situacijoje svarbaus sugebėjimo. Dėl to jis paprasčiausiai nesugebėjo pasielgti taip, kaip reikalauja įstatymas.

Kaltinamojo b sena nusikaltimo situacijoje ir staigus didelis susijaudinimas

Netikėtas ir nepelnytas įžeidimas gali sukrešti žmogų, ir dėl šio jausmo jis gali padaryti tai, į ką niekada nebuvo linkęs. Vyras staiga sužinojęs abejonių nekeliantį faktą, kad jo žmona neištikima, pirmąją akimirką gali nesuvaldyti jausmų. Jį „apima“, „užvaldo“ įniršis. Natūralu, kad šiuo ir panašiais atvejais įstatymų leidėjas numato mažesnę atsakomybę. Didelio susijaudinimo sukelti neteisėti nukentėjusiojo veiksmai gali būti švelninanti aplinkybė bet kokio nusikaltimo atveju.

Įstatymų leidėjas išskiria vieną itin svarbų atvejį, kai didžiai susijaudinus nužudoma. 107 BK straipsnis „Tyčinis nužudymas, didžiai susijaudinus“ nustato, kad „Tyčinis nužudymas, staiga didžiai susijaudinus dėl nukentėjusiojo pavartoto priešingo įstatymams smurto ar sunkaus įžeidimo, baudžiamas laisvės atėmimu iki penkerių metų arba pataisos darbais iki dvejų metų“. Tai žymiai švelnesnė sankcija palyginti su 104 BK straipsniu, už pa-

prastą nužudymą numatančiu laisvės atėmimą nuo penkerių iki dvylikos metų.

Staiga kilęs didelis susijaudinimas – teisinis terminas, kuriuo pažymimas tam tikras psichologinis reiškinys – afektas, „emocinis sproginimas“. Jis gali trukti gana trumpai, tačiau tai labai sudėtinga emocinė reakcija. Galime išskirti keletą afekto vystymosi stadijų.

Įžanginė, parengiamoji. Tai psichikos procesai, vykę prieš afektą ir daug kuo nulėmę, kad jis atsirastų. Vokiečių psichologas H. Sassas išskiria du dalykus: tam tikrą „priešistorę“, t. y. individo santykių vystymąsi, lėmusį „konflikto kumuliaciją“, bei afekto „sustingimą“ (šis periodas gali trukti ilgai – metus ir mėnesius, bet gali būti ir daug trumpesnis).

Pasirengimas „sprogti“. Ilgas išgyvenimų kaupimas sukelia emocinę įtampą. Mintyse pasirengiama atitinkamiems veiksams. Individas gali agresyvius veiksmus išgyventi vaizduotėje.

Diskutuotina, ar įžanginis etapas išgyvenamas visada. Galima manyti, kad, sakykime, staigus ir netikėtas įžaidimas taip pat gali sukelti afektą. Tačiau palankiausia dirva afektui atsirasti yra konfliktinių santykių istorija, kai individas negali išreikšti jausmų ir kartu nemato išeities iš susidariusios situacijos. Lygiai tokia pati dirva gali būti tam tikros individo savybės, asmenybės problemos. Individas, turintis savęs vertinimo problemų, jautresnis bet kokiems savo asmenybės vertinimams, į staigų ir netikėtą įžaidimą reaguos žymiai aštriau¹.

Emocinio sproginimo stadija. Tai pagrindinė afekto stadija. Aptarsime ją labiausiai būdingus procesus.

Sąmonės susiaurėjimas. Emocinio sproginimo stadijoje žmogus mato ir suvokia tik tai, kas tiesiogiai susiję su afektu: įžaidimą, skriaudą. Apimtas afekto žmogus nieko kito nemato, negirdi (todėl ir sakoma, kad įniršis yra „aklas“). Žmogus nejaučia skausmo, nekreipia dėmesio į savo žaizdas, nereaguoja į aplinkinių žodžius. Jis nemato paprastų būdų savo tikslams pasiekti. Jo dėmesys sutelktas į įžaidimą ir su juo tiesiogiai susijusius momentus. Žmogus gali nepastebėti pavojaus, negalvoti apie padarinius. Užtat įžaidimas arba skriauda jo sąmonėje šviečia visu ryškumu. Šią sąmonės būseną vokiečių tyrinėtojas U. Undeutschas vaizdžiai pavadino „afekto tuneliu“².

Elgesio sutrikimai. Sumažėja sugebėjimas valdytis. Ne asmuo valdo emocijas, bet jos jį valdo. Elgesys darosi primityvus, nelankstus, stačiokiškas. Dominuoja automatiški veiksmai. Individas duria peiliu ne vieną, o daugybę kartų. Jis gali tai tęsti net aukai nustojus priešintis, net po jos mir-

¹ Sass H. Affektdelikte // Fachtagung der Arbeitsgemeinschaft für forensische Psychologie und forensische Psychiatrie. Stuttgart, 1988.

² Undeutsch V. Schuldfähigkeit unter psychologischem Aspekt // Eisen G. (Hrsg.) Handwörterbuch der Rechtsmedizin. Stuttgart: Enkc, 1974. S. 91–115.

ties. Judesiai tampa staigūs ir labai stiprūs. Žmogus sugeba įveikti kliūtis, kurių paprastai jokių būdu neįveiktų. Šiai stadijai būdingi „akli“, beprasmiški poelgiai, kurių vėliau žmogus negali nei prisiminti, nei paaiškinti.

Tipiška emocijos dinamika. Emocija iš karto pasiekia maksimumą¹. W. Raschas mano, kad yra įvairių emocinio sproginimo tipų. Gali būti, kad emocijos augimas vyksta kaip kylanti banga².

Vegetatyviniai afekto pasireiškimai. Stiprūs ir labai ryškūs odos spalvos pokyčiai: žmogus „mirtinai išbąla“, paskui oda tampa visiškai raudona. Bal-sas tampa kimus.

Išsekimo stadija. Per sproginimo stadiją žmogus praranda tiek energijos, kad psichiškai išsenka. Jį apima kraštutinis išsekimas, nuovargis, sutrikimas, dažnai – gailstis dėl poelgio, gailstis nukentėjusiajam. Neretai afektą patyrę asmenys pasilieka įvykių vietoje, apie įvykį patys praneša policijai arba klajoja be tikslo ir maršruto.

Afekto būseną gali iš esmės apriboti asmens sugebėjimą valdyti savo veiksmus. Koks stiprus tas apribojimas? Aišku, tai priklauso nuo afekto stiprumo. Kuo jis stipresnis, tuo labiau „afektas valdo žmogų“. Specialiojoje psichologijos ir psichiatrijos literatūroje skiriama keletas afekto stiprumo laipsnių. Kiekvienas iš jų pasižymi visais minėtais požymiais, tačiau jie yra skirtingo stiprumo. Aukščiausio laipsnio yra „patologinis afektas“. Žodis „patologinis“ neturi mūsų klaidinti. Jis jokių būdu nereiškia ligos. Šiuo terminu siekiama pabrėžti, kad tokio laipsnio afektą išgyvenantis žmogus elgiasi visai kitaip nei normalus. Šis afektas priskiriamas prie „kraštutinių būsenų“³. Jam atskirti nuo kitų afekto laipsnių taikomi kraštutinumą išreiškiantys epitetai. „Kalbant apie pataloginį afektą, – rašo vienas pagrindinių Rusijos psichologinės ekspertizės tyrinėtojų I. A. Kudriavcevas, – jo pagrindiniu skiriamuoju požymiu visi jį tiriantys autoriai vienbalsiai laiko gilų sąmonės aptemimą afekto sproginimo stadijoje, po kurio seka visiška dezorientacija, vidinių išgyvenimų nuoseklumo ir ryšių tarp minčių nutrūkimas, stipriausias psichologinis susijaudinimas, daugelio veiksmų automatizmas ir beprasmė agresija“⁴. Kaip matome, skiriamieji bruožai tokie patys kaip ir esant silpnesniems afektams (sąmonės aptemimas, susi-

¹ Sass H. Ten pat. 1983. S. 563.

² Megargee E. I. Undercontrolled and Overcontrolled Personality Types in Extreme Antisocial Aggression // Psychological Monographs, 1966. Vol. 80. (3). P. 611; Rasch W. Tötung des Intimparters. Stuttgart: Enke, 1964; Rasch W. Forensische Psychiatrie. 1987; Rasch W. Die Zuordnung der psychiatrisch-psychologischen Merkmalen der 20, 21 StGB // Psychiatr. Praxis. 1983. N 10. S. 170; Rasch W. Die psychiatrisch-psychologische Beurteilung von Affektdelikten. NJV, 1980. S. 489.

³ Кудрявцев И. А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза. Москва, 1999. С. 206.

⁴ Ten pat. P. 206.

jaudinimas ir pan.), bet jie skiriasi žodžiais „gilus“ (sąmonės aptemimas), „pilna“ (dezorientacija), „stipriausias“ (psichologinis susijaudinimas), „daugelis“ (automatiškai atliekamų veiksmų).

Silpnesnio laipsnio yra fiziologinis afektas. Terminas fiziologinis taip pat jokių būdu nereiškia, kad afektas yra fiziologinis, o ne psichinis reiškinys. Pavadinimas „fiziologinis“ atsirado tik kaip „patologinio“ priešprieša. Pavadinimu norima pabrėžti, kad šio laipsnio afektas pagal savo pasireikškimą visgi yra „normalesnis“ negu patologinis. Jam būdingi tokie patys bruožai, bet jie pasireiškia ne taip stipriai: ne toks stiprus sąmonės veiklos sutrikimas („aptemimas“), ne visiška individo dezorientacija, nekraštutinis psichologinis susijaudinimas ir pan.

Afektas (abi jo formos) atskiriamas nuo emocinių reakcijų (būsenų), nesiekiančių afekto lygio, bet iš esmės apribojančių elgesio suvokimą ir kontrolę¹. Po jų seka emocinės reakcijos, nedarančios esminio poveikio elgesio suvokimui ir kontrolei“. Šiuos laipsnius vieną nuo kito atskirti yra labai svarbu nagrinėjant subjektyviąją nusikaltimo sudėties pusę. Nustačius patologinį afektą padaręs nusikaltimą individas gali būti pripažintas nepakaltinamu. Nustačius fiziologinį afektą, jis gali būti pripažintas kaltę švelninančia aplinkybe.

Psichologai, psichiatrai ir teisininkai dėjo nemažai pastangų, ieškodami formalių kriterijų, leidžiančių atskirti tikrai stiprius, nesuvaldomus afektus nuo silpnesnių. Buvo kreipiamas dėmesys į tai, kiek išsekęs individas po emocinio sprogo (pvz., užmiega ar ne), kiek gali atsiminti, kas įvyko (yra didelės prisiminimo spragos ar atsimena viską), kiek buvo keistų poelgių, pasisakymų ir panašiai. Tačiau nuodugnesnis afektų tyrimas rodo, kad visi šie požymiai nėra labai stipriai susiję nei su afektu, nei vienas su kitu. Neretai pasitaiko stiprių afektų, po kurių žmogus ne tik nepraranda gebėjimo atsiminti, bet, priešingai, nepaprastai aiškiai atsimena kiekvieną savo elgesio detalę. Antra vertus, sugebėjimas suvokti ir kontroliuoti savo elgesį nėra paprastas reiškinys. Vienus savo poelgius individas gali visgi neblogai kontroliuoti net ir labai stipraus afekto būsenos, kitus jis blogai kontroliuoja net ir visai nebūdamas susijaudinęs. Todėl kaip ir kitais būsenų nustatymo atvejais teisėjas turi pats suvokti, ką jautė kaltinamasis, pažvelgti į įvykį jo akimis ir tuo remdamasis (o ne pavieniais formaliais elgesio požymiais) nustatyti, kiek žmogus galėjo valdyti savo elgesį. Psichologas ekspertas šioje situacijoje gali tik padėti jam kaip įmanoma detaliau apibūdinamas kaltinamojo elgesį ir išgyvenimus. Tačiau psichologas jokių būdu neišlaisvina teisėjo nuo pareigos suprasti kaltinamąjį. Tik tuomet jis gali morališkai ir teisiškai įvertinti jo poelgį. Kiek psichologas gali prisidėti prie

¹ Ten pat. P. 202–203.

kaltinamojo būsenos nusikaltimo darymo metu supratimo galime pamatyti iš skyrelio „Nužudymas staigiai didžiai susijaudinus“.

Pavyzdys.

Nužudymas staigiai didžiai susijaudinus

V. V., 40 m. vyras, kaltinamas žmonos nužudymu šeimyninio konflikto metu. Iš baudžiamosios bylos medžiagos, pokalbio su V. V. žinoma, kad jis patyrė ilgalaikę šeimyninių santykių krizę (žmona kelerius metus piktnaudžiavo alkoholiu, neprižiūrėjo vaikų, nesirūpino namais, pastaruoju metu išgėrimai tapo dažnesni ir intensyvesni, prieš nagrinėjamą įvykį girtavo kelias dienas iš eilės). V. V. skyrė daug bevaisių pastangų šiai problemai spręsti. Lemtingas paskutinis konfliktas kilo, kai V. V. sužinojo, jog žmona pragėrė visas šeimos santaupas ir pardavė vestuvinį žiedą. Ekspertams buvo pateikti klausimai: „Ar V. V. emocinę būseną prieš pat nusikaltimą galima vertinti kaip didelį susijaudinimą? Kokia buvo jos trukmė? Ar ji pasiekė fiziologinio ar patologinio afekto ribą? Ar V. V. galėjo suprasti savo veiksmų esmę? Ar galėjo juos valdyti?“.

Papildomai pateiktas išrašas iš suaugusiųjų poliklinikos apie V. V. būklę, kuriame nurodoma: „Ligonis skundėsi nemiga, smilkinių spaudimu, nerimu, ryškiu nuovargiu, galvos skausmais, prasta nuotaika. Ligonio žodžiais, šie požymiai vargina po žmonos žūties. Dėl žmonos nužudymo patrauktas į teismą. Nustatyta reakcinės depresijos diagnozė. Vienas augina 6 ir 5 metų vaikus, jam padeda tėvai. Galvos traumas neigia. Psichikos ligų nepaveldėjęs. Elgiasi ramiai, orientuojasi, kontaktas pakankamas. Judesiai sulėtėję. Mąstymas nuoseklus, kiek lėtesnis mąstymo tempas. Psichozės požymių neturi. Emocijos labilokos, nuotaikos fonas silpnesnis, be ryškių svyravimų. Dėmesio koncentracija klampoka. Suicidinių minčių neturi. Kritika pakankama. Nuo š. m. vasario 17 d. poliklinikoje lankosi reguliariai, buvo koreguojamos vaistų dozės, būklės pagerėjimas nežymus – sumažėjo nerimas, kiek pagerėjo nuotaika, lieka kiek lėtesnio mąstymo tempo, judesių, žemesnio nuotaikos fono. Diagnozė: įtariamas reaktyvinio pobūdžio vidutinio sunkumo depresinis epizodas. Tiriamojo žodžiais, dirba, vaistus vartoja reguliariai, pažymi savijautos pagerėjimą – „depresija praėjo nuo vaistų“.

Psichiatro išvada

Tvarkingos išvaizdos. Sulėtėjusių judesių. Sąmonė aiški, orientuojasi teisingai ir visapusiškai. Pokalbio metu kalba tyliu balsu, skundžiasi galvos skausmais, padidėjusiu jautrumu, neramiu miegu, vargina nežinomybė dėl

savo ateities. Mąstymas sulėtėjęs, samprotavimai logiški, primityvoki. Kliesių ir suvokimo sutrikimų nekonstatuojama. Emocijos gyvos, adekvacijos, labilios. Nuotaika pagal situaciją žemesnė, sunkiai išveria emocinę įtampą, norėtų, kad greičiau išsprendėtų juridinė situacija, „kažkas paaiškėtų, nes taip gyventi sunku“, suicidines mintis neigia – „man reikia auginti vaikus“. Dėmesį koncentruoja gerai, šiurkščių atminties sutrikimų nenustatyta. Inkriminuojamos veikos neneigia, savo elgesį motyvuoja pykčiu ir nuoskauda, ypač sužinojus, kad žmona užstatė vestuvinių žiedą, o pinigus pragrėrė. Teisingai supranta pateiktą kaltinimą, juridinius situacijos padarinius, pasiruošęs atlikti bausmę. Atliktas papildomas psichologinis tyrimas.

Psichologo tyrimo išvados

Asmenybė gana primityvi, nebrandi, stokoja lankstumo ir paslankumo, pasyvi, sentimentali ir drovi, pasižyminti padidėjusiu jautrumu ir pažeidžiamumu, neatspari neigiamam aplinkos poveikiui, linkusi kaupti ir slopinti neigiamus išgyvenimus, nemokėdama jų išreikšti socialiai priimtinais būdais, silpni sugebėjimai greitai priimti sprendimus ir aktyviai, ryžtingai veikti, menkas heteroagresyvumo lygis, ribotos socialinio prisitaikymo galimybės. Šiuo metu būdinga aiški vidinė įtampa, nerimas, prislėgta nuotaika, depresinio pobūdžio išgyvenimai dėl neišspręstos juridinės situacijos. Apie baudžiamosios bylos nagrinėjamus įvykius V. V. pasakoja sunkiai, lėtai, skurdžiai apibūdina savo išgyvenimus, nepilnai atkuria įvykio detales. Iš baudžiamosios bylos medžiagos, pokalbio su V. V. žinoma, kad jis patyrė ilgalaikę šeimyninių santykių krizę (žmona kelerius metus piktnaudžiavo alkoholiu, neprižiūrėjo vaikų, nesirūpino namais, pastaruoju metu išgėrimai tapo dažnesni ir intensyvesni, prieš nagrinėjamą įvykį girtavo kelias dienas iš eilės) ir bevaisės pastangos šią problemą konstruktyviai išspręsti kėlė „nepasitenkinimą, subjektyvų **nevilties**, bejėgiškumo, situacijos neišsprendžiamumo jausmą, ilgainiui kaupėsi nuoskauda, pyktis, emocinė įtampa, o tai pasireiškė dirglumu, nepastovia nuotaika, sunkiais vidiniais išgyvenimais, sugebėjimo realiai vertinti susidariusią padėtį ir kontroliuoti emocijas susilpnėjimu, t. y. bendra dezadaptacija.

Išnagrinėjus duomenis apie V. V. elgesį nusikaltimo metu ir po jo matyti, kad nagrinėjamų įvykių metu V. V. išgyveno **stiprių emocinį sukrėtimą, pasireiškusį iškrovos forma** („buvau labai įtūžęs, kažkas man darėsi, nebesusivaldžiau“), dėl to **sumažėjo jo** sugebėjimas kritiškai ir teisingai vertinti esamą situaciją (nepaisydamas, kad žmona buvo „labai girta“, atkakliai reikalavo jos pasiaiškinimų, sprendimų) bei **atitinkamai organizuoti savo veiklą** (elgesys neadekvatus situacijai), atsirado V. V. **nebūdingos elgesio formos** (impulsyvumas, agresyvumas) ir **emocinės reakcijos** (audrin-

gas nekontroliuojamas pyktis, įniršis dėl eilinio, beveik kasdieninio dirgiklio), pasireiškė **pažintinės veiklos sutrikimai** (mąstymo kritiškumo susilpnėjimas, susiaurėjęs dėmesys, aplinkos suvokimas, dalinis įvykių išstūmimas).

Šie požymiai (dalinis afektogeninis sąmonės susiaurėjimas, elgesio dezorganizacija, paradoksalus emocinis reagavimas, nebūdingų elgesio ir emocijų išraiškos formų atsiradimas, krizinis išgyvenimų pobūdis nusikaltimo išvakarėse) liudija, kad įvykių metu V. V. galėjo būti emocinio susijaudinimo, įgavusio afektinės iškrovos formą, būsenos, kuri turėjo esminės įtakos jo elgesiui, t. y. apribojo sugebėjimą kritiškai, pilnai ir teisingai suvokti aplinką ir valingai, racionaliai kontroliuoti savo elgesį joje. Ši būsena nesiekė fiziologinio afekto ribų.

Tokia afektinės iškrovos reakcija gali trukti tol, kol pašalinami susikaupę neigiami išgyvenimai (paprastai nuo kelių iki keliolikos minučių). Iš nusikaltimo situacijos aprašymo matyti, kad galėjo būti dvi tokios iškrovos. Po pirmosios V. V., pajutęs, kad „kažkas man darosi“, bandė nusiraminti, susitvarkyti, išėjo parūkyti. Galima daryti prielaidą, kad iki to laiko susikaupusi emocinė įtampa nebuvo pilnai pašalinta, nes sugrįžęs į kambarį ir pradėjęs kalbėti su žmona tiriamasis vėl prarado savitvarką. Kiek truko pertrauka tarp šių dviejų emocinių būsenų, nėra aišku, todėl įvertinti afektinių reakcijų trukmę pagal bendrą nusikalstamos veikos laiką nėra galimybės. Pažymėtina, kad įvykių metu V. V. dar sugebėjo suprasti **savo veiksmų** motyvą ir tikslą (išsiaiškinti su žmona, iš kur ji gavo pinigų gėrimui, ką ji pati galvoja apie girtavimo problemą), bet dėl emocinės būsenos įtakos nesugebėjo rasti adekvačių konstruktyvių įgyvendinimo būdų bei numatyti galimų savo veiksmų padarinių, t. y. negalėjo jų kontroliuoti.

Teismo psichiatrų ir psichologų ekspertų komisijos išvados

1. Klausimas, ar V. V. emocinę būseną prieš pat nusikaltimo įvykį galima vertinti kaip didelį susijaudinimą ir nurodyti jo trukmę, priklauso juristų kompetencijai. V. V. emocinę būseną galima vertinti kaip turėjusią esminį poveikį jo elgesiui ir trukusią iki pilno emocinės įtampos pašalinimo.

2. V. V. paminėta emocinė būsena nesiekė fiziologinio nei patologinio afekto ribos.

3. V.V. dėl emocinės būsenos prieš nusikaltimo įvykį ir įvykio metu galėjo suprasti savo veiksmų esmę, tačiau negalėjo pilnai jų kontroliuoti ir atsisakyti arba nutraukti savo veiksmus.

Pavyzdžio komentaras

Ekspertizę atliko psichologas ir psichiatras. Matome, kad psichologas siekė atskleisti pačią kaltinamojo emocinę būseną lemtingo paskutinio konflikto metu. Skaitydami V. V. būsenos prieš patį nusikaltimą aprašymą mes ne tik įsitikiname, kad jo emocijos tikrai stiprios ir daro esminį poveikį jo elgesiui, bet ir pradedame intuityviai suvokti jo elgesį, „pažvelgiame kaltinamojo akimis“, pradedame jį suprasti. Žinodami, kokia stipri buvo kaltinamojo emocinė reakcija, galime įsivaizduoti ir tai, kiek ji buvo valdoma, kiek pats individas galėjo ją suvaldyti. Psichologas ekspertas taip pat bando atskleisti faktus, kurie galėtų aiškiai parodyti, kiek individas realiai kontroliavo savo elgesį. Jis atskleidžia kaltinamojo bandymus kontroliuoti savo elgesį. Matome, kad tie bandymai buvo nesėkmingi, todėl psichologas daro išvadą, kad V. V. „prarado savikontrolę“.

Nors ši psichologo eksperto nuomonė labai svarbi, tačiau paskutinis žodis nustatant, kiek nuoširdus buvo V. V. bandymas išlaikyti savikontrolę, ar jis viską padarė, kad jos neprarastų, visgi priklausys teisėjui.

Baudžiamasis procesas. Asmens sugeb jimas dalyvauti baudžiamajame procese

Baudžiamasis procesas jo dalyviams kelia įvairius ir neretai gana sunkius reikalavimus. Įtariamąjį, kaltinamąjį, teisiamąjį jis verčia gintis, paneigti savo kaltumo įrodymus. Jiems tenka spręsti labai sudėtingus ir labai atsakingus klausimus. Dėl to baudžiamasis (kaip ir kiti procesai) numato proceso sustabdymą, dėl vienokių ar kitokių priežasčių kaltinamajam negalint dalyvauti procese.

Psichologinis tyrimas tuo atveju siekia išaiškinti, kaip gerai individas orientuojasi, kas vyksta teisme, kas yra pagrindiniai teismo nagrinėjimo subjektai, kokie yra jų tikslai. Be to, siekiama nustatyti, kaip gerai individas įsivaizduoja savo veiksmus ir savo elgesį bei jų reikšmę ir padarinius. Paprastai individo gynybą vykdo advokatas. Dėl to itin svarbu, kad individas sugebėtų bendradarbiauti su savo advokatu. Kaltinamasis ir teisiamasis turi būti geri savo advokatų „padėjėjai“, sugebėti greitai suprasti, ko iš jų tikisi advokatas, pateikti jam reikalingą informaciją, suprasti jo patarimus ir nurodymus. Nieko nuostabaus, kad pats sugebėjimas dalyvauti teismo procese neretai sutapatinamas su sugebėjimu bendradarbiauti su advokatu.

Visus šiuos sugebėjimus įvertinti nelengva. Tai labai priklauso nuo vertinančiojo, nuo jo empatijos, sugebėjimo pamatyti visą procesą kaltinamojo akimis, nuo to, kaip tiksliai ekspertas įsivaizduoja teismo procesą, jo keliamus reikalavimus.

Psichologai nemažai padarė, siekdami sukurti patikimesnes metodikas, nustatančias, kaip individas supranta teismo procesą. Viena iš jų – McGarry, Lipsitto ir kt. sukurta metodika¹. Ji vadinasi CST (*Competency Screening Test* – kompetencijos patikrinimo testas).

Metodika susideda iš 22 nebaigtų sakinių. Pavyzdžiui, „Kai esu teisme, advokatas turi...“, „Jeigu teismas nustatys, kad aš kaltas, tai...“, „Fredas mano, kad jo advokatas...“, „Jeigu teigiama, kad žmogus nekaltas, kol neįrodyta priešingai, aš...“.

Kiekvienas atsakymas įvertinamas pagal skalę nuo 0 iki 2. Kuo tiriamojo reakcija adekvatesnė gynybos teisme tikslams, tuo didesnę balą jis gauna. Pavyzdžiui, jeigu sakinį „Liudytojui liudijant prieš mane, aš...“ tiriamasis užbaigia žodžiais „...labai atidžiai klausyčiau“, gauna 2 balus. Jeigu jis tiesiog pasako „...jo klausyčiau“, gauna tik 1 balą. Metodikos autoriai nustatė, kad jeigu tiriamasis surenka 20 ir mažiau balų, jis nepakankamai supranta tai, kas vyksta teisme.

Testo tyrimas parodė, kad jis nėra labai tikslus. Pagal jį dažnai nustatoma mažesnė negu iš tikrųjų individo kompetencija. 14–28 proc. tiriamųjų klaidingai priskiriami prie nepakankamai kompetentingų².

Viena svarbiausių priežasčių yra tai, kad sugebėjimas dalyvauti teisme čia faktiškai sutapatinamas su teigiamu požiūriu į teismą. Pavyzdžiui, jeigu tiriamasis baigia sakinį „Jackas mano, kad teisėjas...“ žodžiais „...yra teisingas“, toks tiriamasis „uždirba“ 2 kompetencijos balus. Jeigu pasako „neteisingas“, gauna 0 balų.

Taigi CST naudingas vertinant kaltinamųjų sugebėjimą dalyvauti teisme. Tačiau, kita vertus, metodika dar ne tokia tiksli, kad būtų galima remtis tik ja.

Naujas žingsnis vertinant sugebėjimą stoti prieš teismą – McGarry sukurta interviu metodika CAI (*Competency Assessment Instrument* – kompetencijos nustatymo priemonė). Ją sudaro gana detalus pokalbio su tiriamuoju planas. Gautoji medžiaga panaudojama 5 balų skale vertinant 13 individo sugebėjimų. Tarp jų – „galimų gynybos planų įvertinimas“, „sugebėjimas duoti parodymus“, „sugebėjimas numatyti gynybos strategiją“ ir pan. Metodikos autoriai siekė apibendrinti visą egzistuojančią praktiką ir patirtį, suteikti realią galimybę išmokti nustatyti minėtą kompetenciją. Metodikos vadovėlyje aprašomi įvairiausi tiriamojo sugebėjimų vertinimo atvejai, papildomi klausimai, duodama daugybė įvairiausių praktiškų pata-

¹ Lipsitt S., Lelos S., McGarry S. Competency for Trial: A Screening Instrument // American Journal of Psychiatry. 1971. Vol. 128. P. 105.

² Psychological Evaluation for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers / Malton. G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobigin Ch. New York, London: The Guilford Press, 1987. P. 82.

rimų. Galima manyti, kad šiuo metu tai perspektyviausia šios srities metodika.

**Pavyzdys.
tariamąjo sugebėjimo adekvatai elgtis proceso metu
ekspertinis tyrimas¹**

S. S. – nepilnametis. Kaltinamas, kad įsibrovė į degalinės dispečerinę, išpylė ant grindų benzino bei padegė dispečerinę, t. y. tyčia ją sunaikino.

Abejonių dėl S. S. sugebėjimo suvokti baudžiamąjį procesą sukėlė nemotyvuoti ir spontaniškai nepilnamečio veiksmai: jis spontaniškai, be jokio aiškaus pagrindo keitė parodymus, prisipažindavo ir neigdavo padegęs. Jis taip pat paviršutiniškai, be aiškaus pagrindo keitė savo veiksmų apibūdinimą, nurodavo vis kitus motyvus. Visa tai kartu su duomenimis apie nepilnamečio psichinį atsilikimą bei galvos smegenų traumą leido manyti, kad nepilnametis nepilnai suvokia proceso ir savo veiksmų jame prasmę.

Teismo nutartimi jam buvo paskirta psichologinė ekspertizė.

Ekspertui buvo užduoti tokie klausimai:

1. Ar galėjo S. S., atsižvelgiant į individualias bei amžiaus ypatybes ir į konkrečias sąlygas, kuriomis vyko apklausa, kurios metu jis prisipažino padaręs nusikaltimą, teisingai suvokti aplinkybes, turinčias reikšmės bylai, ypač – savo prisipažinimą?

2. Ar yra protinio S. S. atsilikimo požymių. Jei yra, kaip konkrečiai jie pasireiškia?

3. Ar galėjo nepilnametis, atsižvelgiant į jo išsivystymo lygį, visiškai suprasti savo veiksmų reikšmę?

4. Ar S. S. būdingos individualios psichologinės savybės (emocijūvalios, motyvacinės, intelektualios, charakteriologinės), galėjusios padaryti esminę įtaką jo prisipažinimui apklausiant kaip įtariamąjį?

Ambulatorinė teismo psichologinė ekspertizė S. S. paskirta teismo nutartimi, kadangi tiriamasis yra nepilnametis, ir kilo abejonių dėl jo sugebėjimo teisingai vertinti esamą padėtį bei duoti teisingus ir nuoseklius parodymus.

Iš baudžiamosios bylos medžiagos medicininės dokumentacijos bei tiriamojo pasakojimų yra žinoma, kad gimė sveikas, augo ir vystėsi normaliai. Vienuolikos metų susirgo reumatu, jam buvo nustatytas aortos vožtuvų nepakankamumas. Dėl šios ligos buvo pripažintas III grupės invalidu. Tu-

¹ Pateikti pavyzdžiai neskirti atspindėti realius asmenis ir bylas. Pavardės, bylų ir ekspertinio tyrimo aplinkybės pakeistos. Bet kokie sutapimai su tikromis bylomis yra atsitiktiniai.

rėjo galvos traumą. Mokyklą pradėjo lankyti laiku, mokslai sekėsi sunkiai. Dėl ligos praleido daug pamokų, kartojo 3 ir 4 klasės kursą. Buvo nedrausmingas. Konsultuotas vystymosi sutrikimų diagnostikos tarnyboje. Tyrimo metu diagnozuota trauminė cerebroastenija. Psichologinio tyrimo metu nustatyti ribinio lygio intelektualiniai sugebėjimai, ribotas socialinis supratingumas, sunkumai skiriant esmines ir antraeiles savybes, sunkesnis žodinių sąvokų suvokimas, silpna trumpalaikė girdimoji atmintis. Tarnybos specialistai rekomendavo S. S. mokyti pagal adaptuotą (supaprastintą) bendrojo ugdymo programą.

Artimųjų ir pažįstamų charakterizuojamas teigiamai, apibūdinamas kaip tylus, ramus, geras ir paslaugus. Jų žodžiais tariant, jis negalėjo padaryti inkriminuojamo jam nusikaltimo.

Psichologinis tyrimas

S. S. intelektas atitinka ribinį lygį. Pažintinės funkcijos išsivysčiusios netolygiai: stokoja elementarių mokyklinių žinių, bendro išsilavinimo, mąstymas konkretus, silpni sąvokų apibendrinimo sugebėjimai, nežymiai susiaurėjusi dėmesio ir trumpalaikės atminties apimtis. Tačiau tiriamasis pasižymi geru erdvinio suvokimu, sugeba nustatyti priežasties–pasekmės ryšius tarp gana sudėtingų įvykių, dėmesio koncentracija pakankama, atmintis nesutrikusi. Gana ryškus skirtumas tarp intelekto verbalinių (jie yra lengvo protinio defekto lygio) ir konstrukcinių (atitinka normos ribas) sugebėjimų vertinimų rodo socialinį ir pedagoginį tiriamojo apleistumą. Asmenybė nebrandi, infantiliška, ribotų interesų. Socialinėje aplinkoje priklausomas, nesavarankiškas, patiklus, naivokas, nebrandus jo atsakomybės jausmas. Elgesys pasyvus, orientuotas į socialinių normų laikymąsi, tiriamasis sugeba adekvačiai vertinti savo elgesį, gerai susigauja praktinėse gyvenimo situacijose, kuriose gali parodyti savarankiškumą, iniciatyvą, lankstumą, gerai prisitaikęs savo aplinkoje. Emocijos nebrandžios, banalios. Subjektyviai nesuprantamose, nepažįstamose situacijose gali sutrikti, lengvai atsisako savo nuomonės ir gali pasiduoti aplinkinių įtakai, stengdamasis jiems įtikti.

Remiantis S. S. parodymais bei jo psichologinių tyrimų duomenimis galima daryti išvadą, kad pagal savo individualias psichologines bei amžiaus ypatybes S. S. galėjo teisingai suvokti esmines faktines bylos aplinkybes bei suprasti savo veiksmų prisipažinimo metu reikšmę. Nors, jo teigimu, apklausų metu jis buvo išsigandęs, tai netrukdė jam suprasti, kokia yra situacija (iš tardytojo žodžių suprato, kad jo kaltė jau įrodyta), ko iš jo reikalaujama (prisipažinimas savo noru palengvins kaltę) ir atitinkamai veikti. Apklausos metu jis netgi savo noru pateikė įvairių papildomų nusikaltimo

situacijos detalių. Taigi sugebėjo pagal turimą informaciją numatyti ir planuoti savo veiksmus bei įvertinti galimus jų padarinius. Jis moka naudotis priešastiniais ryšiais „jeigu – tai“. Jis suprato prisipažinimo priešastinius ryšius „jeigu prisipažinsiu, mane gali pasodinti į kalėjimą“ ir „jeigu prisipažinsiu, gali nubausti ne taip griežtai“. Tačiau tiriamasis aiškiausiai neįvertino minties „jeigu nekaltas, tai nereikia prisipažinti“.

Teismo psichologo eksperto išvados

1. Atsižvelgiant į S. S. individualias bei amžiaus ypatybes, į konkrečias sąlygas, kuriomis vyko jo apklausa, jos metu jis galėjo teisingai suvokti aplinkybes, turinčias reikšmės bylai, būtent – savo prisipažinimą.

2. S. S. intelektiniai sugebėjimai yra ribinio lygio dėl socialinio ir pedagoginio apleistumo, bendro išsilavinimo stokos ir pasireiškia menkomis žiniomis, siauru žodynu, konkrečiu mąstymu.

3. S. S., atsižvelgiant į jo protinio išsivystymo lygį, galėjo suprasti savo veiksmų reikšmę.

4. S. S. būdingos individualios psichologinės savybės (bendrų žinių ir gyvenimiškosios patirties stoka, nesavarankiškumas, polinkis pasiduoti aplinkinių įtakai atsisakant savų tikslų ir ketinimų) galėjo turėti įtakos jo prisipažinimui apklausiant kaip įtariamąjį.

Pavyzdžio komentaras

Matome, kad atsakydamas į klausimus psichologas ekspertas apibendrina visą bylos informaciją apie nepilnamečio elgesį, ankstesnių tyrimų duomenis ir atliko naujus tyrimus. Ši medžiaga parodė, kad nepilnamečiui iš tikrųjų būdingi esminiai intelekto ir kitų asmenybės struktūrų defektai, kurie veikia jo elgesį, taip pat ir tardymo metu.

Ekspertas konstatuoja nesavarankiškumą, polinkį lengvai pasiduoti svetimai įtakai. Šie bruožai darė didžiausią įtaką nepilnamečiui prisipažinant, o paskui (turbūt dėl kitų įtakų) spontaniškai keičiant savo elgesį. Eksperto tyrimas rodo ir tai, kad nepilnametis iš tikrųjų turi problemų suvokti socialinę realybę. Menkas intelekto lygis, žodinio intelekto defektas, nesugebėjimas suvokti sudėtingesnius socialinius reiškinius – visa tai iš tikrųjų verčia kruopščiai patikrinti, ar jis pilnai suvokia savo veiksmų reikšmę.

Kartu ekspertizė parodė, kad kaip tik ta intelekto dalis, kuri yra svarbiausia vertinant savo veiksmus proceso metu (ypač minėtąjį prisipažinimą) – praktinis šio nepilnamečio intelektas išsivystęs pakankamai, kad jis suprastų minėtus veiksmus ir jų padarinius.

Liudytojo sugeb jimas duoti parodymus ir jo psichologin ekspertiz

Viena svarbiausių kaltinamojo, liudytojo, nukentėjusiojo dalyvavimo procese formų yra parodymų davimas. Jie turi informacijos, kuri gali būti labai svarbi spendžiant bylą. Parodymų davimas yra liudytojo ir nukentėjusiojo pareiga, juos gali duoti ir kaltinamasis. Jis gali ir atsisakyti duoti parodymus.

Parodymų davimas teismo ar tardymo metu yra sudėtinga ir neretai sukelianti frustraciją situacija. Kaltinamajam tai yra situacija, kai iš jo bandoma sužinoti faktus, kurie gali būti nukreipti prieš jį. Liudytojui tenka atlaikyti gynybos ir kaltinimo klausimus, priešintis bandymams sudaryti įspūdį, kad jų parodymai melagingi. Liudytojas išpėjamas apie atsakomybę (taip pat ir baudžiamąją) už neteisingų parodymų davimą. Kartu parodymai teisme – esminis liudytojo santykių su kaltinamuoju momentas. Taigi sugebėjimo duoti parodymus nustatymas pirmiausia svarbus pačiam kaltinamajam, užtikrinant jo gynybos teises. Kita vertus, tai svarbu ir teismui, užtikrinant nešališką bylos tyrimą, pavyzdžiui, vertinant kaltinamojo (teisiamojo) parodymus ir jo veiksmus teismo metu. Ta pati problema atsiranda ir kitų teismo proceso dalyvių: liudytojo, nukentėjusiojo, atžvilgiu. Mat jų parodymai labai svarbūs nustatant nusikaltimo padarymo aplinkybes. Teismui svarbu, ką žino liudytojas. Tačiau teismui ne mažiau svarbu, kiek *dabartinė* liudytojo ar nukentėjusiojo būseną leidžia remtis jo parodymais.

Tardytojo klausimas ekspertui tokiu atveju gali būti suformuluotas taip: „Ar liudytojo (įtariamojo, kaltinamojo) psichologinės savybės ir jo būseną trukdo jam duoti pilnus ir teisingus parodymus?“ Pateikime tokios ekspertizės pavyzdį.

Pavyzdys.

Nukent jusiosios sugeb jimo duoti parodymus ekspertiz

Iš baudžiamosios bylos medžiagos žinoma, kad B. A. buvo rasta namo rūsyje, užrakintame savo sandėliuke, jai buvo padaryta dauginių galvos traumų. Šiuo nusikaltimu įtariamas jos name atliekantis remontą A. U.

Ekspertams pavesta išspręsti šiuos klausimus:

1) Ar B. A. praeityje sirgo psichine liga, jeigu taip, kokia buvo diagnozė? Ar B. A. sirgo psichine liga jai padaryto nusikaltimo padarymo metu, jei taip, tai kokia?

2) Ar šiuo metu B. A. serga psichine liga, ar jai diagnozuotas psichikos sutrikimas, jeigu taip, kokia diagnozė, ar šie psichikos pokyčiai susiję tiesioginiu priežastiniu ryšiu su jos atžvilgiu padarytu nusikaltimu, kūno sužalojimu?

3) Ar B. A. atžvilgiu padaryto nusikaltimo padarymo metu ji buvo laikinos liguistos psichikos veiklos sutrikimo būsenos, jeigu taip, kaip tai pasireiškė?

4) Ar nusikaltimo jos atžvilgiu padarymo metu B. A. galėjo, atsižvelgiant į jos individualias bei amžiaus savybes, įvykio vietą (daugiabučio namo sandėliukas) bei tai, kad ji buvo užpulta netikėtai, teisingai suprasti įvykio aplinkybes ir duoti apie jas objektyvius parodymus liudytojo apklausos metu. Jeigu ne, tai kokias įvykio aplinkybes sureiškina ar nuvertina?

5) Ar B. A. būdingas padidėjęs polinkis fantazuoti, jeigu taip, kaip tai pasireiškia, ir ar jos vaizduotė remiasi realiai išgyventais įvykiais?

6) Ar pagal dabartinę savo psichinės sveikatos būklę B. A. gali suprasti savo veiksmus, teisingai suprasti jos atžvilgiu padaryto nusikaltimo esmę, pobūdį ir aplinkybes bei dalyvauti tardymo veiksmuose ir duoti teisingus parodymus apie jos atžvilgiu padarytą nusikaltimą?

7) Ar B. A. padaryti sužalojimai, pasikeitusi emocinė būklė sukėlė jos operatyvinės, trumpalaikės ir ilgalaikės atminties pakitimų, jeigu taip, kaip tai pasireiškia? Ar B. A. prisimena visas įvykio aplinkybes, ar jos sąžmonė neblokuoja kokių nors įvykio aplinkybių kaip nemalonių ir sukeliančių emocinės būsenos pokyčius? Jei taip, kokios tai aplinkybės?

Tyrimas

Sunkus galvos smegenų sumušimas. Dauginiai kaukolės lūžiai, kilo abejonių dėl jos psichikos visavertiškumo.

Iš baudžiamos bylos medžiagos, medicininės dokumentacijos ir tiriamosios brolio pasakojimų žinoma, kad tiriamoji gimusi ir augusi Kaune tarautojų šeimoje. Jaunesnė iš 2–jų vaikų. Psichikos ligų nepaveldėjusi. Po vidurinės mokyklos įstojo į VVU, vienerius metus mokėsi prancūzų kalbos. Pradėjusi dirbti dailės muziejuje neakivaizdiniu būdu mokėsi Leningrado Repino skulptūros, architektūros ir tapybos institute, įgijo menotyrininkės specialybę. Baigusi dirbo menotyrininke Profesinių sąjungų dailės rūmuose, dailės fonde. Nuo 1993 m. pensininkė, paskutinius ketverius metus dirbo paminklosaugos komisijoje referente. Anksčiau priepuolių, galvos traumų nebuvo. Nerūkė. Alkoholio nevartojo. Negimdžiusi. Menopauzė nuo 50 metų. Sirgusi akių uždegimu, sinusitu, peršalimo ligomis. Jaunystėje buvusi trumparegė.

Psichoneurologinio tyrimo metu jai nustatyta sunkios formos galvos smegenų kontuzija, dauginiai kaukolės lūžiai.

Psichologo išvada

Mąstymo ir vykdymo funkcijų lygių skalėje pastebimi ryškūs sutrikimai, pacientė atpažįsta veidus ir pažįstamus objektus, pagrindines formas, nukopijuoja paprastas geometrines figūras. Pastebimi ryškūs dėmesio koncentracijos lygių sutrikimai, dėmesio koncentracija – 5–10 min. Negali atlikti loginių užduočių. Jai sunku kalbėti, nustatytas dalinis atminties praradimas (amnezija).

Ambulatorinės psichiatrinės ir psichologinės išvados

B. A. yra tvarkingos išvaizdos, sąmoninga. Į klausimus atsako lėtai, vangiai, daro pauzes. Ilgai galvoja, neranda žodžių mintims išreikšti. Mąstymas sulėtėjęs. Kalba sutrikusi – nesugeba pasakyti kai kurių daiktų pavadinimų, išstarti kai kurių žodžių, kai kurių žodžių nesupranta. Atmintis ir dėmesys nepakankami. Žymiai susiaurėjusi fiksacinės atminties apimtis, sutrikęs mechaninis įsiminimas, dėmesys išsenkantis. Emocijos labilios. Kliedėjimo idėjų, suvokimo sutrikimų neišsakė. Nustatytas intelekto smukimas.

Bendras psichikos veiklos tempas žymiai sulėtėjęs, darbingumas ir produktyvumas silpnas. Dėmesio apimtis siaura, koncentracija silpna, pasunkėjęs dėmesio perkėlimas bei paskirstymas. Ryškiai susiaurėjusi fiksacinės atminties apimtis, visiškai neefektyvus tiek mechaninis, tiek loginis įsiminimas, tačiau tiriamosios ilgalaikė atmintis be žymesnių sutrikimų – ji gerai atsitema iki patirtos traumos buvusius įvykius. Intelekto rodmuo – 10–79 (*Iqv* – 84, *Iqk* – 72). Kai kurių intelekto funkcijų mažesni įvertinimo rezultatai tiesiogiai susiję su atminties ir dėmesio nepakankamumu. Tiriamoji nesugeba atlikti elementarių aritmetinių veiksmų, susiorientuoti daugiau įvykių ar detalių apimančiose situacijose, įsiminti naujos medžiagos, naujose situacijose pritaikyti turėtus įgūdžius. Tyrimo metu nenustatyta, kad tiriamajai būtų būdingas padidėjęs polinkis fantazuoti, ji nepainioja realybės su vaizduote.

Įvertinus turimus duomenis galima teigti, kad tyrimo metu nustatyti tiriamosios pažintinių funkcijų sutrikimai, būdingi trauminiam CNS pakėlimui ir galėjo atsirasti kaip patirtos galvos smegenų traumos padarinys. Ypač ryškūs pokyčiai nustatyti atliekant fiksacinės ir operatyvinės atminties tyrimą, tačiau ilgalaikė atmintis be žymesnės patologijos. Kadangi tiriamoji neatsitema nagrinėjamo įvykio detalių ir negali išsamiai jo apibūdinti, o

baudžiamosios bylos medžiagoje apie įvykį nėra jokių duomenų, tai į klausimą, ar ji galėjo teisingai suprasti įvykio aplinkybes, atsakyti nėra galimybės. Psichologinis tyrimas nedisponuoja metodais, leidžiančiais įvertinti tiriamo žmogaus pasąmonės turinį, todėl negalima atsakyti į klausimą, kokias aplinkybes ir pan. blokuoja tiriamosios pasąmonė.

Apibendrinus pateiktą medžiagą bei įvertinus dabartinę tiriamosios psichikos būseną nustatyta, kad atmintis sutriko po galvos smegenų traumos, diagnozuota sunkios formos galvos smegenų kontuzija, dauginiai kaukolės lūžiai, atlikta operacija, tačiau liko sutrikusi kalba, atsirado dalinė motorinė afazija. Nustatyta silpna dėmesio koncentracija, emocijų labilumas, intelekto smukimas. B. A. konstatuojama demencija (F02.8), nulemta galvos smegenų traumos – intrakraninio sužalojimo.

Teismo psichiatrų ir psichologų ekspertų komisijos išvados:

1. B. A. praeityje bei jai padaryto nusikaltimo metu psichikos liga nesirgo.

2. Šiuo metu B. A. serga lėtine progresuojančia psichikos liga – demencija, atsiradusia po galvos smegenų traumos.

3. Baudžiamojoje byloje duomenų, leidžiančių vertinti B. A. psichikos būseną jos atžvilgiu padaryto nusikaltimo metu, nėra.

4. Duomenų, leidžiančių įvertinti nukentėjusiosios sugebėjimą teisingai suvokti įvykio aplinkybes nusikaltimo jos atžvilgiu metu, nėra.

5. B. A. nebūdingas padidėjęs polinkis fantazuoti, ji nepainioja vaizduotės paveikslų su realiais įvykiais.

6. Šiuo metu serga lėtine progresuojančia psichikos liga – demencija, atsiradusia po galvos smegenų traumos. Dėl ligos negali suprasti savo veiksmų esmės ir jų valdyti, teisingai suprasti jos atžvilgiu padaryto nusikaltimo esmę, pobūdį ir aplinkybes, negali dalyvauti tardymo veiksmuose ir duoti parodymus.

7. Tyrimo metu B. A. nustatyti dėmesio bei atminties sutrikimai galėjo atsirasti dėl padarytų sužalojimų. Visų įvykio aplinkybių tiriamoji neatsimena. Metodai, leidžiantys įvertinti tiriamosios pasąmonės turinį, teismo psichologiniame tyrime nenaudojami (nepriklauso teismo psichologo eksperto kompetencijai).

Pavyzdžio komentaras

Ekspertizė yra gera psichologo ir psichiatro bendradarbiavimo iliustracija. Psichologinis tyrimas parodo tiriamosios psichikos – mąstymo, atminties, dėmesio, emocijų būseną. Matome, kad dėl jų pokyčių B. A. negalės dalyvauti teismo posėdyje **ir duoti parodymus**. Esant jos astenijos lygiui

dalyvauti teisme jai – per sunki užduotis. Tam jai neužtenka sugebėjimo valdyti dėmesį, mąstyti ir pan. Visi šie psichologiniai pokyčiai turi labai ryškia medicininę priežastį – galvos smegenų traumą ir dėl jos išsivysčiusią lėtinę progresuojančią demenciją.

Ekspertizė atsako ir į klausimą apie polinkį fantazuoti. Galima manyti, kad teismo dėmesį patraukė kažkokie ryškūs, tačiau sukeltys nepasitikėjimą B. A. parodymai. Fantazavimo (pseudologijos) reiškinys gerai žinomas ir psichologams, ir psichiatriams. Jiems gerai žinomi jo pasireiškimai. Ir vienas, ir kitas mokslas aprašo įvairias fantazavimo formas, būdingus kiekvienos jų požymius. Tai suteikė abiejų specialybių atstovams galimybę kruopščiai patikrinti teisininkų pastebėtą požymį ir patikimai jį paneigti. Tai svarbi informacija tardymui ir teisminiam tyrimui, versianti kitaip vertinti B. A. parodymus, kurie jiems pasirodė fantazavimas.

Įdomi ekspertų reakcija į teisininko klausimą apie „išstumtą“ atminties medžiagą. Ji parodo, kad psichologinė ekspertizė yra greitai besivystanti sritis. Mat užsienio šalyse ekspertai vis dažniau taiko įvairias atminties „išblokavimo“ priemones.

tariamojo ir kaltinamojo sugeb jimo suvokti ir panaudoti savo teis atsisakyti duoti parodymus ekspertiz

Jeigu individui pateiktas kaltinimas, jis gali gintis, neigti savo kaltę. Teisės istorija parodė, kad teisė gintis yra labai svarbi ne tik kaltinamajam, bet ir įstatymui, teisingumui. Aktyvi gynyba svarbi užtikrinant tiesos išaiškinimą. Tik aktyvios gynybos sąlygomis galime tikėtis, kad bus išaiškintos visos įvykio aplinkybės, tiek liudijančios apie individo kaltumą, tiek sakančios, kad jis nekaltas. Todėl nuo pirmosios proceso minutės kaltinamajam turi būti užtikrinta galimybė laisvai rinktis: prisipažinti, tylėti, aktyviai padėti teismui ir pan.

Prisipažinti kaltinamajam yra daugeliu atžvilgių lengviau negu gintis. Gintis – reiškia atlaikyti intelektualinį ir psichinį spaudimą. Nėra lengva atsakyti į vis naujus ar besikartojančius klausimus, atsakinėti žinant, kad kiekvienas neatsargus žodis gali būti nukreiptas prieš save, matyti, kad tardytojas ar kvotėjas netiki nė vienu žodžiu. Nelengva atsispirti pagundai įtikti tardytojui, nuo kurio dabar priklauso viskas. Pagaliau, nėra lengva ilgą laiką gyventi nuolatinės nežinomybės atmosferoje. Didelė pagunda prisipažinti, pasakyti taip, kaip nori tardymas, taip iš karto užbaigiant nežinomybės ir įtampos būseną. Tačiau toks prisipažinimas toli gražu ne visada reiškia, kad atskleidžiama „tiesa, tik tiesa ir nieko, išskyrus tiesą“. Tai gali

būti nekaltojo prisipažinimas arba toks įvykių pavaizdavimas, kurio nori kaltinimas.

Taigi jeigu prisipažinimas ir daromas, sprendimą darantis asmuo turi būti: informuotas (tai yra individas turi labai gerai žinoti apie savo teisę ir suprasti, kad jos atsisako), sprendimas turi būti racionalus, o ne spontaniškas ir atliktas laisva valia (o ne dėl spaudimo ir grasinimų).

Kaip žinoma, suimant įtariamąjį jam turi būti perskaitytos jo teisės. Jeigu šis būtinas veiksmas neatliktas, teismas gali nenagrinėti tokiu būdu surinktų įrodymų. Todėl daugelis šalių numato specialiai išpėti kaltinamąjį, kad jis gali neatsakinėti į tardytojo klausimus ir kad viskas, ką jis pasakys, gali būti panaudota prieš jį. JAV suimamam asmeniui perskaitomas specialus Mirandos išpėjimas, kurio svarbiausia dalis kaip tik ir yra pranešimas, kad suimamasis gali tylėti, ir kad viskas, ką pasakys, gali būti panaudota prieš jį.

Tokios procedūros įvedimas buvo didelis žingsnis į priekį užtikrinant tiek individo teises, tiek teisingumą. Tačiau ar šis išpėjimas užtikrina, kad individas iki galo supranta savo teisę gintis, neigti jam keliamus kaltinimus? Tyrimai parodė, kad toli gražu ne.

Amerikiečių mokslininkas Grisso tyrinėjo, kiek nepilnamečiai supranta minėtą išpėjimą. Paaiškėjo, kad jis suprantamas nepilnai. Suėmimo situacijoje būdamas kraštutinio susijaudinimo būsenos, žmogus tiesiog nesugeba išsigilinti į jam greitai skaitomo teksto turinį. Nemaža apklaustųjų dalis nesupranta kai kurių žodžių. Neaiškus lieka ir kai kurių sakinių turinys. Pavyzdžiui, miglotai suprantama labai svarbi frazė „gali būti panaudota prieš jus“. Tas pats pasakytina ir apie žemesniųjų visuomenės sluoksnių žmones. Ypač netikėti buvo tyrimo duomenys, parodę, kad patirtis nepadedą geriau suprasti išpėjimą, pakartotinai suimti asmenys minėtą oficialų išpėjimą supranta nė kiek ne geriau negu asmenys, suimami pirmą kartą.

Tai davė gynybai naują galingą įrankį. Kiekvieną kartą, kai kaltinamiesiems perskaičius jų teises jie, nepaisant teisės tylėti, visgi davė parodymus policijai, jų advokatai imdavo įrodinėti, kad jų ginamieji jiems skaitant jų teises buvo pavargę, išsigandę, patyrė policijos spaudimą ir todėl nesuprato savo teisių. Tuo remiantis buvo reikalaujama, kad jiems būtų atlikta psichologinė ekspertizė. Teismai pradėjo jas skirti, prašydami ekspertą nustatyti, ar galėjo kaltinamasis suprasti jam skaitomas jo teises. Pradėjo vystytis tokios ekspertizės atlikimo metodika.

„Ekspertas turi žingsnis po žingsnio, – rašoma populiariame vadovėlyje, – sužinoti iš kaltinamųjų, ką jie atsimena apie apklausą policijoje, ką jie galvojo atsisakydami savo teisės tylėti, kokios buvo alternatyvos. Gana paprastais metodais buvo nustatoma, ką individas suprato ir ką jis apskritai

apie šią savo teisę žino. Ekspertas gali pateikti teismui savo išvadas apie tai, kiek kaltinamasis žino savo teises dabar ir kiek žinojo anksčiau“¹.

Civilinis procesas. Veiksnumo vertinimas

Civilinis įstatymas suteikia individui daugybę įvairiausių teisių. Jų dėka jis gali disponuoti savo turtu, apginti savo nuosavybės teises, sudaryti sandorius ir pan.

Civiliniai santykiai nuolatos tampa vis sudėtingesni. Vis didesni reikalavimai keliami individui, jo sugebėjimui tinkamai naudotis šiomis savo teisėmis. Kartu vis daugiau gali atsirasti aplinkybių, galinčių sutrukdyti jam tai daryti. Svarbiausia tarp jų – psichikos sutrikimai. Nemaža jų dalis didesniu ar mažesniu mastu apsunkina individo orientaciją savo civilinių teisių ir pareigų sferoje, jo sugebėjimą priimti adekvatų sprendimą. Oligofrenija sutrukdo individui spręsti sudėtingesnes problemas, psichozės (šizofrenija, senilinė psichozė) sutrikdo tikrovės vaizdą, depresija atima iš individo valią ir norą užsiimti savo reikalais, tvarkyti savo gyvenimą. Visais šiais atvejais susiduriama su būtinumu įvertinti, ar individas gali pats pasirūpinti savimi. Jeigu jis nesugeba arba sugeba nepakankamai, kyla klausimas dėl globos ar rūpybos paskyrimo. Pasirūpinti individu, už jį ir jo vardu tvarkyti jo reikalus turi kažkas kitas.

Individo neveiksnumo pripažinimas yra viena iš sudėtingiausių teismo užduočių. Individo veiksnio panaikinimas arba apribojimas siejamas su psichikos liga arba alkoholizmu (narkomanija). Tačiau psichikos sutrikimo konstatavimas (kaip ir pakaltinamumo atveju) neveikia automatiškai. Daugeliu atvejų psichikos ligomis sergantys žmonės sugeba prisitaikyti prie gyvenimo reikalavimų, gyventi savarankiškai. Taigi sprendžiant klausimą apie neveiksnumo pripažinimą tenka nustatyti, ar iš tikrųjų psichikos sutrikimas taip pažeidžia individo sugebėjimą spręsti savo problemas savarankiškai, kad reikalingas pripažinimas neveiksniu ar veiksnio apribojimas.

Pagrindinis sunkumų šaltinis yra tai, kad nėra vienodų ir aiškių standartų, nustatančių, kokiais atvejais turime pripažinti neveiksnumą, kokie faktai turi įtikinti teismą, kad asmuo tikrai neveiksnius. Sakykime, individas sugeba susitvarkyti su kasdieniniais reikalais, bet daro tai draugų ar šeimos narių padedamas. Ar turime jį pripažinti neveiksniu vien todėl, kad jis nesugeba to daryti vienas?

Kitas pavyzdys, individas tvarko savo turtinius reikalus tik pakenčiamai, nepalyginti blogiau, negu tai daro visi kiti. Ar turime jį pripažinti neveiks-

¹ Psychological Evaluation for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers / Malton G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobigin Ch. New York, London: The Guilford Press, 1987. P. 96.

niu dėl to, kad jo veiksnio lygis aiškiai neatitinka bendrų standartų? Sakykime, asmuo sugeba pragyventi, bet daro tai blogiau negu, teismo nuomone, turėtų būti. Ar tai duoda teismui teisę pripažinti asmenį neveiksniu?

Įsivaizduokime, kad asmuo labai neprotingai investuoja, ir dėl to jo turtas greitai mažėja. Kaip turi elgtis teismas, kai jam pateikiami įrodymai, kad asmens padaryti investiciniai sprendimai buvo labai nevykę? Ar teismas turi pripažinti jį neveiksniu ir atimti arba bent apriboti jo turtines teises?

Teismų praktikoje rasime nemažai pavyzdžių, kai teismai į minėtus klausimus atsakydavo teigiamai, ir nemažai tokių, kai jie atsakydavo neigiamai. Kyla didelių problemų, kai teismas prašo psichologą ekspertą atsakyti į klausimą, ar asmuo yra veiksnus. Atsakymas į šį klausimą žymiu mastu priklauso nuo to, kaip teismas supranta neveiksnumą. Jis teismo gali būti suprantamas labai skirtingai. Skirtingas gali būti atsakymas į klausimą, kokie gyvenimo uždaviniai yra labai svarbūs ir kokie nelabai. Antra vertus, skirtinga gali būti ir nuomonė apie tai, kur baigiasi veiksnumas ir prasideda neveiksnumas. Žmogų, sugebantį savarankiškai pasirūpinti savimi, bet blogai tvarkantį tam tikras finansines problemas, vienas teismas pripažins neveiksniu, kitas priims kitokį sprendimą. Šioje situacijoje psichologinė ekspertizė gali būti sėkminga, jeigu teismas sugeba tiksliai suformuluoti, kas konkrečiu atveju laikytina veiksniumu ar neveiksnumu. (Pavyzdžiui, toliau pateiktoje ekspertizėje tai yra sugebėjimas tvarkyti finansinius reikalus. Teismas tiksliai nurodė, kokie individo veiksmai, jo nuomone, liudijo apie nesugebėjimą tvarkyti reikalus. Tai psichologui suteikė galimybę sumodeliuoti reikiamus uždavinius ir iširti, kiek individas sugeba juos spręsti).

Tačiau neretai teismas visgi negali suformuluoti klausimo labai konkrečiai. Esant mažesniai apibrėžtumui psichologo eksperto užduotis yra kuo tiksliau apibūdinti, kaip individas susitvarko su įvairiausiomis gyvenimo užduotimis. Susipažinus su tokios ekspertizės medžiaga teismui bus lengviau susiorientuoti, kurie iš pateiktų jam duomenų yra svarbesni, kurie mažiau svarbūs.

Vienas iš tokiu atveju taikomų ekspertizės atlikimo būdų pagrįstas asmens kasdieninio gyvenimo tyrimu. Individo prašoma apibūdinti savo dieną (pvz., maisto įsigijimas ir paruošimas, sąskaitų apmokėjimas ir pan.). Dažniausiai asmens sugebėjimas tvarkyti savo reikalus geriausiai matyti nagrinėjant, kaip jis tvarko savo finansinius reikalus. Asmeniui užduodami klausimai, iš kurių aiškėja, kaip tiksliai jis vertina savo turto dydį, pajamas, išlaidas, jų santykį, galimus savo sprendimų padarinius ir t. t.¹

¹ Psychological Evaluation for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers / Malton G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobigin Ch. New York, London: The Guilford Press, 1987. P. 249.

Bandymas sisteminti ir standartizuoti tokios ekspertizės atlikimą yra psichologinė metodika, kurią sukūrė St. Louiso universiteto tyrinėtojų grupė. Metodika siekia apibrėžti pagrindines individo realaus gyvenimo sferas ir įvertinti, kaip individas sugeba tvarkytis kiekvienoje iš jų. Metodika turi 16 skalių: suvokimas (problemų sprendimas), kraštutinės situacijos, pinigų gavimas, pinigų tvarkymas, bendravimas, sugebėjimas naudotis medicina, atmintis, dieta (maitinimasis), asmens mobilumas, asmens higiena, naudojimas transportu, sugebėjimas skaičiuoti ir kt.

Klausinėdami asmenį bei stebėdami, kaip jis sprendžia kasdieninio gyvenimo užduotis, galime nustatyti asmens sugebėjimo tvarkytis savarankiškai „profilį“ – matysime, su kokiais kasdieniais uždaviniais individas susitvarko geriau, su kokiais blogiau. Šio profilio analizė padės teismui susidaryti vientisą vaizdą, kiek asmuo gali tvarkyti savo reikalus ir rūpintis savimi. Tai kartu su informacija apie patį individą ir jo gyvenimą leis teismui susiorientuoti, kiek svarbūs yra atskiri uždaviniai, ar individas tikrai gali gyventi savarankiškai.

Pavyzdys.

Sugeb jimas tvarkyti finansinius reikalus¹

Dorothy Dyer, 32 metų, JAV.

Būdama 22 metų amžiaus teismo sprendimu ji buvo pripažinta nesugebanti tvarkyti savo finansinių reikalų dėl jai nustatyto protinio atsilikimo. Jos advokatas Richardas Perkinsas, tvarkęs jos šeimos reikalus, buvo pakirtas jos globėju.

Šiuo metu ji mano, kad jau sugeba pati tvarkyti savo finansinius reikalus ir globa jai nebereikalinga. Jos prašomas advokatas nukreipė ją atlikti psichologinę ekspertizę nustatyti jos sugebėjimą savarankiškai tvarkyti finansus ir, jeigu ji tai sugeba pakankamai, panaikinti rūpybą.

Pateikiame dvi eksperto ataskaitos dalis.

Bendras adaptacijos įvertinimas

Siekiant įvertinti jos adaptyvaus funkcionavimo lygį buvo panaudota informacija, kurią suteikė Jean Smart, prižiūrinti p. Dyer vaiką, Farah James, Sveikatingumo departamento auklė, taip pat informacija, gauta iš pačios D. Dyer.

¹ Psychological Evaluation for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers / Malton G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobigin Ch. New York, London: The Guilford Press, 1987. P. 392–396.

Remiantis jų pranešimais p. Dyer sugeba tinkamai rūpintis savo vaiku. Sarah Smith, jos viršininkė, papildomai pranešė, kad p. Dyer gerai sekasi ir darbe. Susipažinus su kasdieniniu jos gyvenimu paaiškėjo, kad p. Dyer turi pakankamai savitarnos įgūdžių. Ji sugeba valgyti, palaikyti švarą, prižiūrėti savo drabužius, pasirūpinti savo išvaizda. Papildomai ji informavo, kad moka naudotis autobusu bei taksi. Ji taip pat pranešė, kad žino, kaip naudotis telefonu ir susirasti reikiamą telefono numerį... Ji pranešė, kad pati kasdien apsipirka, žino, kaip naudotis banko paslaugomis.

Sugebėjimas tvarkyti finansinius reikalus

Buvo įvertinta, kaip tiksliai ji supranta finansinius reikalus, kiek teisingi yra P. Dyer sumetimai, kuriais ji vadovaujasi planuodama savo finansinius reikalus.

Jai buvo užduota keletas specialių klausimų apie tai. Gauta informacija buvo palyginta su ją globojančio p. Perkinso pateiktomis žiniomis.

P. Perkinsas pranešė, kad p. Dyer kas savaitę tiesiai iš darbdavio gauna čekį. Jis taip pat informavo, kad tam tikrą pinigų sumą darbdavys perveda į banko sąskaitą. R. Perkinsas nuima nuo šios sąskaitos nedideles pinigų sumas tais atvejais, kai p. Dyer ir jos vaiko išlaidos pasirodo didesnės, ir tiesiai iš darbdavio gautų pinigų neužtenka. Be to, p. Dyer turi santaupų, kurias jai paliko jos tėvai. Jų suma sudaro per 7000 JAV dolerių.

Kai p. Dyer buvo klausinėjama apie jos finansinius reikalus, paaiškėjo, kad ji nepilnai juos išivaizduoja. Ji žinojo, kad jos savaitinis čekis sudaro 101 JAV dolerį, tačiau ji nežinojo papildomai pervedamų pinigų kiekio ir kiek turi pinigų banke. Ji žinojo, kad ten turėtų būti didelė tėvo palikta suma. Ji pasakė, kad, jos nuomone, tėvas paliko didelę sumą, kurios turėtų užtekti iki gyvenimo pabaigos.

P. Dyer sugeba labai detalai apibūdinti savo sąskaitas ir papasakoti, kaip ji apmoka kiekvieną iš jų. Pavyzdžiui, ji pranešė, kad gauna 101 dolerių čekį, kurį iškeičia į grynuosius pinigus čia pat darbovietėje. Maisto produktai kas savaitę kainuoja maždaug 30 dolerių, kuriuos ji apmoka grynais. Kas savaitę ji 20 dolerių moka auklei. Ji taip pat pranešė, kad kiekvieną savaitę atideda likusius pinigus, kad mėnesio gale galėtų apmokėti komunalines paslaugas ir kitas išlaidas (pvz., batus). Nors ji planuoja ateitį, tačiau neturi jokios sistemos, pavyzdžiui, ji nebando kiekvienai išlaidų grupei numatyti paskirti tam tikrą pinigų sumą. Tiesiog jeigu reikia papildomų lėšų, pavyzdžiui, aprangai, ji praneša p. Perkinsui, kuris išrašo jai čekį arba organizuoja tiesioginį apmokėjimą pardavėjui.

Nors ji pati neišrašo čekių, bet, anot jos, žino, kaip tai daryti.

P. Dyer psichologinio tyrimo metu demonstravo savo sugebėjimą tvar-kyti pinigus.

Jai buvo duota pinigų ir sąskaita, ir ji turėjo „sumokėti“ už kažkokią prekę. Kai kuriais atvejais ji sugebėdavo nustatyti, kiek ir kokių asignacijų reikia apmokėti, pavyzdžiui, 30 dolerių sąskaitą. Ji žinojo, kad tam reikia trijų 10 dolerių banknotų arba vienos 20 ir vienos 10 dolerių kupiūros. Tačiau ji nesugebėdavo nustatyti, kiek reikia 5 dolerių banknotų. Tai parodė, kad nors p. Dyer gali operuoti grynaisiais pinigais, jos sugebėjimas yra ribotas. Ji nesugeba operuoti abstrakčiomis piniginiėmis sąvokomis. Ji negalėjo pilnai suprasti skirtumo tarp 500 ir 5000 JAV dolerių. Ji tik pasakė, kad antroji suma yra didesnė už pirmąją. Ji neišsivaizdavo, ką galima pirkti už tą sumą (pvz., mašiną, namą).

Nors p. Dyer atskleidė turinti praktinių prekių pirkimo žinių ir galėjo detalai papasakoti apie kasdienes savo išlaidas, ji negalėjo suvokti sudėtingesnių sąvokų, reikalingų operuojant didelėmis pinigų sumomis. Pavyzdžiui, ji negalėjo suprasti skirtumo tarp einamosios ir taupymo sąskaitos.

Išvados ir rekomendacijos

Paaikškėjo keletas stipriųjų ir silpnųjų p. Dyer operavimo finansais savybių. Jos intelektas yra nežymaus protinio atsilikimo lygio. Ji turi kalbos defektą. Tačiau nepaisant kalbos defekto ir protinio atsilikimo ji gerai adaptavosi savo socialinėje aplinkoje. Ji sugeba efektyviai dirbti ir rūpintis savo vaiku, sugeba naudotis visuomeniniu transportu, atsakingai disponuoja pinigais, apmoka sąskaitas, perka drabužius ir maistą. Ji atideda pinigų, kad mėnesio gale apmokėtų sąskaitas.

Aišku, kad ji išmoko prisitaikyti savo aplinkoje. Tačiau intelekto trūkumas riboja jos sugebėjimą operuoti abstrakčiomis ir simbolinėmis sąvokomis, taip pat ir piniginiėmis. Ji geriau susitvarko tik su konkrečiomis kasdininėmis situacijomis, o ne išsivaizduojamomis, abstrakčiomis, kai reikia, pavyzdžiui, planuoti ateitį. Ji taip pat nesugeba atlikti aritmetinių operacijų su didelėmis pinigų sumomis. Nors visi šie trūkumai netrukdo jai operuoti pinigais dabar, bet dėl jų kils problemų, kai ji operuos didelėmis pinigų sumomis bei atlikdama operacijas su negrynaisiais pinigais.

Pavyzdžio komentaras

Ekspertas skyrė nemažai pastangų, kad išryškintų problemas, su kurio- mis susiduria tiriamoji, ir įvertintų, kaip ji sugeba tas problemas spręsti. Gavęs šios ekspertizės rezultatus teismas gerai orientuosis situacijoje. Pa-

vyzdžiui, jis gali neleisti jai pačiai operuoti didelėmis pinigų sumomis (palikti viską taip, kaip dabar). Bet teismas gali ir leisti, tačiau tada jis tiksliai žinotų šio sprendimo „silpnąsias vietas“, ir imtis atitinkamų apsaugos priemonių.

Ši ekspertizė įdomi ir kitu atžvilgiu – psichologas surinko labai detalius tiriamosios gyvenimo duomenis. Jis atliko jos protinių sugebėjimų testą, išaiškino jos protinio išsivystymo lygį. Tačiau svarbiausias tyrime buvo modelio avimas tos konkrečios situacijos, kurioje tiriamajai labiausiai reikia mokėti operuoti finansais. Tai buvo užduotis apmokėti sąskaitą įvairaus dydžio banknotais. Juk svarbiausia teismui yra ne abstraktus „bendras“ protinio išsivystymo lygis, o labai konkretus ir specifinis sugebėjimas susidoroti su labai siaura ir specifine užduotimi. Pasirinktas metodas suteikia galimybę aiškiai atsakyti į teismo klausimą.

??? Savikontrol s klausimai ???

Kas gali skirti psichologinę ekspertizę?

Kokiais atvejais gali būti paskirta psichologinė ekspertizė?

Kaip skiriama psichologinė ekspertizė?

Kokie teisės šaltiniai reglamentuoja psichologinės ekspertizės atlikimą?

Kaip teisiškai reglamentuota psichologinės ekspertizės paskirtis ir jos santykis su psichiatrine?

Kuo ypatinga psichologinė ekspertizė, kurios pagrindinė funkcija – asmens sugebėjimų tyrimas?

Kuo ypatinga psichologinė ekspertizė, kurios pagrindinė funkcija – bendras asmenybės pažinimas?

Pateikite psichologinės ekspertizės, skirtos asmenybės sutrikimams tirti, pavyzdį.

Kokie klausimai buvo užduoti ekspertui? Kokie buvo atsakymai? Kokios reikšmės jie turėjo bylai?

Pateikite psichologinės ekspertizės, skirtos kaltinamojo būsenai nusikaltimo situacijoje ir staigiai didžiai susijaudinus, pavyzdį. Kokie klausimai buvo užduoti ekspertui? Koks buvo atsakymas? Kokia reikšmė jie turėjo bylai?

Pateikite psichologinės ekspertizės, skirtos individo sugebėjimui dalyvauti baudžiamajame procese tirti, pavyzdį. Kokie klausimai buvo užduoti ekspertui? Kokie buvo atsakymai? Kokią reikšmę jie turėjo bylai?

6.6. Pratybos. Psichologinės ekspertizės skyrimas (dalykinis žaidimas)

!!! Tikslai !!!

Suformuoti psichologinės ekspertizės skyrimo įgūdžius

Nurodymai

Užduotys atliekamos grupėje.

Įžanginėje dalyje dalyviai suskirstomi į tris grupes. Kiekviena gauna po vieną bylos, kurioje gynėjas prašo skirti ekspertizę, fabulą.

Kiekvienos grupės nariai aptaria fabulą ir formuluoja klausimus ekspertui.

Parengus visus klausimus prasideda dalykinis žaidimas.

Kiekviena grupė pristato savo klausimus „ekspertui“. Šį vaidmenį atlieka kita grupė. Tuo tarpu trečia vaidina „teismo“ vaidmenį.

Žaidimo taisyklės

Klausianti grupė gali užduoti papildomus klausimus ekspertui.

Klausianti grupė gali pareikalauti, kad „ekspertas“ pagrįstų savo išvadą.

Klausianti grupė gali paskirti pakartotinę ekspertizę – tuo atveju turi būti pateikti papildomi nurodymai – kaip ji turi būti atlikta.

„Teismas“ prižiūri, kad nebūtų pažeistos ekspertizės atlikimą reglamentuojančios teisės normos.

„Teismas“ savo ruožtu gali užduoti papildomus klausimus, skirti ir teikti pakartotinės ekspertizės nurodymus.

Baigus nagrinėti ekspertizę teismas turi pasakyti, kokią reikšmę jos išvados turės bylai.

Baigus nagrinėti vienos grupės ekspertizę viskas lygiai taip pat kartojama su antrąja ir trečiaja.

Pratybų pabaiga – visi kartu rengia kolektyvinį dokumentą „Patarimai teisėjui ir kitiems proceso dalyviams, rengiantiems klausimus psichologui ekspertui“.

Kiekvienas teikia savo pasiūlymus, kokie patarimai turėtų būti įtraukti į tokį dokumentą.

7. TIKROVĖS VAIZDO REKONSTRUKCIJA TEISMINIO NAGRINĖJIMO METU

!!! Tikslai !!!

Suprasti psichologinius procesus, vykstančius teismo, tardymo, kvotos metu bandant rekonstruoti įvykį.

Išmokti atpažinti veiksnius, veikiančius už sąmonės ribų ir iškraipiančius tikrovės rekonstrukcijos procesą.

7.1. Tikrovės rekonstrukcija (atkūrimas). Samprata

Perskaitykite modulį. Jūsų tikslas – suvokti, kas yra įvykio rekonstrukcija. Svarbu, kad suvoktumėte, koks didelis skirtumas tarp tikro įvykio ir jo atvaizdo teismo proceso dalyvių sąmonėje.

Įvyko nusikaltimas. Šalis neįvykdė prievolės ir teismas turi išnagrinėti nusikaltimo aplinkybes – teismas sprendžia civilinį ginčą.

Nuo šio momento iki momento, kai tardytojas, kaltintojas, advokatas, teisėjas ima tirti šį faktą, bando jį suprasti, praeina tam tikras laikas. Lietus nuplauna pėdsakus, mačiusieji pamiršta, kaip kas buvo, supainioja tikrovę su spėliojimais, faktus su savo nuomone... Įvykis ima skęsti užmaršties upėje.

Tačiau prasideda teisinis tyrimas, ir viskas turi atgimti. Laiko juosta turi būti „atsukta“ atgal. Dingę faktai, jausmai, mintys, ketinimai – visa tai turi atgimti teismo nagrinėjimo metu.

Procese dalyvavusių asmenų veiklą galima palyginti su restauratorių darbu. Jie turi surasti ir surinkti išmėtytas nuolaužas, dalis, plytas, iš kurių buvo pastatytas seniai sugriuvęs namas, padėti kiekvieną į tą vietą, kurioje buvo, ir sutvirtinti vieną su kita tuo cementu, kuris kažkada buvo naudojamas.

Tačiau yra svarbus ir skirtumas tarp namo restauracijos ir teismo nagrinėjimo rezultato: „namas“, atstatomas teismo proceso metu (kad ir koks realus, tikslus jis būtų), yra tik mūsų sąmonėje. Tai „psichinis namas“. Plytos, iš kurių jis pastatytas, yra ne patys faktai, o mūsų žinios, mūsų įsitikinimai dėl jų. Teismo salėje nužudymas neįvyksta iš naujo. Tiesiog visų teismo nagrinėjimo dalyvių vaizduotėje atsiranda labiau ar mažiau ryškus, labiau ar mažiau tikslus vaizdinys to, kas vyko tą praeities dieną.

Plytos, iš kurių viskas pastatyta, – subjektyvūs vaizdiniai. Tai labai svarbu. Kiekvieno mūsų mąstymas skirtingas. Dėl to kiekvieno žmogaus vaizduotės plytos padarytos iš „skirtingos medžiagos“. Pavyzdžiui, vieni žmonės gerai išivaizduoja svorį. Jei bando išivaizduoti, kaip krenta plyta, tai ryškiai „pamato“ ir sunkų plytos „smūgį“ į žemę. Kitas blogai išivaizduoja svorį. Jo nukritusi plyta lengvai paliečia žemę.

„Cementas“, sutvirtinantis „vaizduotės plytas“ – mums žinomus faktus, tai mūsų mąstymas, išvados, prielaidos, logika, kuria mes naudojames ir kuria siekiame suprasti, kas ir kaip buvo. Vadinasi, toje pačioje situacijoje vienas teisėjas tiki, kitas ne. Vienam tardytojui atrodo įtartina, kitam ne. Visa tai daro labai svarbią įtaką teismui nagrinėjimui. Taigi nuo mūsų mąstymo, vaizduotės, įsitikinimų ir panašiai priklauso, kaip giliai ir visapusiškai sugebėsime atkurti, suprasti ir teisiškai įvertinti įvykius.

Dar vienas mokslas, tiriantis teisinę tikrovės rekonstrukciją, yra kriminalistika. Kriminalistas įvykio vietoje ieško įvykio pėdsakų, siekia nustatyti faktus. Kriminalistikos mokslas tiria, kaip nusikaltėliai daro nusikaltimus, kaip jie elgiasi, kokius jie naudoja nusikaltimo būdus, įrankius, kokie būna motyvai, kokius palieka pėdsakus ir kaip pagal tuos pėdsakus juos galima susekti. Tačiau nustatęs faktus, padaręs išvadas kriminalistas turi visu tuo remdamasis savo vaizduotėje sukurti bendrą įvykio vaizdą. „Aha! – sako tardytojas, apžiūrėdamas įvykio vietą. – Čia nusikaltėlis įėjo, šitą jis pamatė, o tai pagalvojo“. Bendrą įvykio vaizdą kartu su įrodymais jis pateikia teismui, kuris savo ruožtu turi išivaizduoti visa tai, palyginti su turimais faktais ir patikėti arba nepatikėti. Apie bendro vaizdo kūrimo psichologinę pusę daugiau papasakos psichologas.

7.2. Istorijų kūrimas kaip tikrovės rekonstrukcijos pagrindas

Skaitydami šį modulį turite suvokti, kas yra „istorija“. Pastebėsite, kad šio termino samprata psichologijoje nelabai skiriasi nuo mums įprasto – pasakoji-mas apie vieną arba keletą tarpusavyje susijusių įvykių. Kartu turite atkreipti dėmesį į kai kurias naujas ir šiek tiek neįprastas istorijų taikymo teismo pro-cesų metu tendencijas. Istorija – pagrindinis „įrankis“ aiškinant faktus.

Skaitydami Šerloko Holmsio nuotykius susipažįstame su jo „dedukciniu metodu“. Doktorą Vatsoną dažnai matome sutrikusį, susidūrusį su nesusi-jusiais faktais: legenda apie baisų šunį, šuns kaukimas pelkėse, paslaptingi signalai, kuriuos namo tarnaitė rodo kažkam naktį, lordo palikimas, neti-kėtai pamatyta nesuprantama scena tarp paslaptingo namo gyventojų arba keistas susitikimas miške. Doktoras Vatsonas nežino, ką ir galvoti. „Tai juk elementaru, Vatsonai, – pasako Šerlokas Holmsas, – pasitelkite paprastą dedukcinį metodą ir viską suprasite!“ Tada jis viską paaiškina, ir įvyksta tikras stebuklas: Vatsonui akimirksniu viskas paaiškėja. Jis ne tik mato, kad jo draugui pavyko išpainioti mįslę, bet dar ir nuoširdžiai nustemba, kaip jis pats visko nesuprato – juk viskas buvo kaip ant delno. Paskutinėje scenoje Šerlokas Holmsas susitinka su nusikaltėliu, kuris dar neprisipažino ir tikisi, kad nusikaltimas nebus išaiškintas. Bet detektyvas papasakoja jam, kaip viskas buvo. Nusikaltėliui tai daro triuškinantį įspūdį. Jis viską prisipažįsta ir dar papasakoja papildomų detalių.

Tai, ką darė Holmsas, neturi nieko bendro nei su dedukcija, nei su lo-gika apskritai. Psichologai tai vadina „istorijos kūrimu“. Jis kaip ir Vats-onas turėjo reikalą su nesusijusiais faktais. Tačiau skirtingai nei Vatsonas, jis sugebėdavo atrasti istoriją, kuri „jungia“ tuos faktus. Istorija paaiškina faktus, faktai paaiškina istoriją. Tai būtų galima palyginti su kreivės, jun-giančios taškus, parinkimu. Vatsonas matė vien taškus (faktus), Holmsas pamatydavo ir liniją, kuri juos jungia.

Istorijos kūrimas yra tai, kuo užsiima kiekvienas tardytojas, kvotėjas, teisėjas, bandydami nustatyti nusikaltimo, sutarties neįvykdymo, administ-racinio nusižengimo aplinkybes. Būtent istorija (kriminalistai ją vadina ver-sija, teisėjai – aplinkybėmis) vaidina pagrindinį vaidmenį aiškinantis praei-ties įvyki. Tačiau minėtas „istorijų kūrimas“ ne mažiau svarbus įrodinėjant ir vertinant turimus įrodymus.

Nužudymas. Kaltinimas pateikia vieną įrodymą po kito: peilis, lavono nuotrauka, liudininko, kuris pro priešais esančio namo langą viską matė, parodymus ir visu tuo „ilustruoja“ istoriją, kaltinimo versiją: „Štai peilis, kurį griebė kaltinamasis, peiliu padaryta ši žaizda, štai testamentas, kuris sudarė nusikaltimo motyvą, štai liudininkas ir jo pasakojimas“.

Teisėjas visa tai išklauso ir turi „įvertinti įrodymus“. Tai taip pat yra istorijų kūrimas, tačiau istorijos jau kitos. Tai istorijos apie tai, kaip dar galėjo atsirasti pateikiami įrodymai. Štai jis vertina peilį su kaltinamojo pirštų atspaudais. „Tikrai, šie atspaudai galėjo atsirasti dėl to, kad šiuo peiliu buvo nužudyta. Taigi šiuo atveju peilis su kaltinamojo pirštų atspaudais patvirtino kaltinimo versiją. Tačiau tie patys atspaudai galėjo atsirasti visai kitaip. Jie galėjo pasilikti nuo to laiko, kai kaltinamasis paskutinį kartą skuto bulves arba pjaustė šnicelį“. Taigi vertindamas įrodymus teisėjas pirmiausiai susipažino su istorija, kurią išdėstė kaltinimas, tada sukūrė alternatyvią. Jo vaizduotėje sužibėjo scena, kai kaltinamasis vakare alkanas grįžo namo, nerado žmonos, užėjo į virtuvę, atsiduso, nutarė išsikepti omletą su bulvėmis, išsitraukė keletą bulvių, pasiėmė tą peilį ir pradėjo skusti bulves. Jis aiškiai įsivaizduoja šią sceną – ji atrodo jam visai įtikima.

Istorijos kūrimas ne tik padeda „sujungti faktus“. Jis nemažiau svarbus nukreipiant teisėjo ar tardytojo dėmesį į vienus ar kitus faktus. Sakykime, klausomasi liudininko parodymų. Teisėjas pamato, kaip piktai liudininkas kalba apie kaltinamąjį. Vertindamas jo pasakojimą bando suprasti, kiek ten tiesos, o kiek fantazijos, gimsta istorija apie seną konfliktą ir kerštą, kuriam dabar pasitaikė puiki proga. Taip pagalvojęs teisėjas iš karto atkreipė dėmesį ne tik į piktą toną, bet ir į didelį norą liudyti bei į jų tarpusavio santykių istoriją. Taigi „dedukcinis metodas“ iš tiesų yra istorijų kūrimas.

Ginčas teisme (ypač nustatant ir įvertinant bylos faktines aplinkybes) – tai ginčas, kuri istorija (istorijos) teisinga. Pasirinkę istoriją visi bando „dirbti su ja“, įsivaizduoti, kaip viskas galėjo įvykti, ką galvojo jos dalyviai, ką sakė, kaip reagavo. Tai ir yra „rekonstruoti realybė“, su kuria, kaip kalbėjome, susiduria ir teismas, ir bet koks kitoks teisinis procesas.

Policininkas sustabdė greitį viršijantį vairuotoją. Policininko istorija: „Nedrausmingas vairuotojas, nesilaikantis eismo taisyklių, negerbiantis policijos ir dar bandantis išsisukti nuo baudos“. Šioje istorijoje yra viskas: ir pagrindinis veikėjas – vairuotojas–pažeidėjas, ir jo charakteris – nerūpestingas, patenkinantis savimi, ir jo elgesys – be jokio reikalo, tiesiog dėl malonumo važiuoja neleistinu greičiu. Ir netgi jo požiūris į įstatymą, į policiją – nesiskaitymas.

Tačiau pažeidėjo istorija visai kitokia. Jos pagrindas – karštai mylima teta, kuriai bloga, kuri netikėtai paskambino ir kurią jis skuba gelbėti. Šios istorijos šviesoje visai kitaip atrodo vairuotojas, jo asmenybė (rūpestis dėl

artimųjų toks didelis, kad net pamiršamas savo paties saugumas), jo ketinimai kuo kilniausi. Lygindamas vieną ir kitą istoriją policininkas atidžiai žiūri į pažeidėją, į jo veidą, aprangą, mašiną ir kuria subistorijas, kurios susieja įvairias išvaizdos detales su savo ar pažeidėjo istorija. Pavyzdžiui, jis mato, kad vairuotojas paskubomis rengėsi, tai rodo neužsegto sagos ir pan. Tikrai tikėtina, kad jis išvyko iš namų labai skubėdamas...

Iš kur tardytojas, policininkas, teisėjas ir, pagaliau, pažeidėjas ima tas istorijas? Jokiamе kriminalistikos vadovylyje nėra parašyta, kad žmogus, skubantis gelbėti mylimą tetą, gali neužsisiegti sagų. Tai žinoma iš patirties. Mes žinome ir įsivaizduojame, ką reiškia skubėti. Kiekvienas gali gana smulkiai papasakoti, kaip būna, kai jums netikėtai paskambina ir turite nedelsdamas išvykti: kaip blaškotės po kambarį, darote viską iš karto, daiktus paliekate kur papuola, pamirštate išjungti dujas ir pan.

Bet kokios bylos pagrindas yra tam tikra istorija. Asmeniui padarytas sunkus kūno sužalojimas. Įvykis paaiškėja, kai kažkas mums papasakoja, kaip susiginčijo ir susimušė du išgėrę draugai.

Banko apiplėšimas – tai irgi istorija apie tai, kaip viskas vyko tą rytą, kai į banko patalpas staiga įsibrovė kaukėti vyrai. Dažniausiai bylos turinį sudaro netgi ne viena istorija, o keletas istorijų. Pavyzdžiui, banko apiplėšimas – tai ne tik istorija apie tai, kaip buvo įsiveržta į banką, bet ir kita – kaip kilo sumanymas tai padaryti, kaip buvo gauti ginklai, kaip apiplėšimo organizatoriai ėjo apžiūrėti būsimojo nusikaltimo vietą ir pan.

Aišku, kad visų proceso dalyvių, kurių veikla turi prisidėti prie tiesos byloje nustatymo (policininko, kvotėjo, tardytojo, teisėjo), priklauso nuo jų sugebėjimo kurti istorijas ir jas nagrinėti.

Istorijos kūrimas

Kai Šerlokas Holmsas pasakoja daktarui Vatsonui, kaip padarytas nusikaltimas, daktaras Vatsonas išgirsta tik pradinį ir paskutinį istorijos kūrimo etapus. Pradinis – Vatsonas mato tarpusavyje nesusijusius faktus. Paskutinis – pasakojama istorija, kaip viskas įvyko, ir jis tampa sužavėtas jos aiškumo ir įtikinamumo. Jis nežino, kas vyko tarp tų dviejų momentų. Būtent apie tuos tarpinius etapus kalbėsime toliau.

??? Savikontrol s klausimas ???

1. Ką reiškia istorijos palyginimas su „kreive, jungiančia taškus“?

7.3. Scenarijus kaip istorijos pagrindas

Šis modulis padės suprasti dar vieną svarbią sąvoką – istorijos scenarijus.

Scenarijumi psichologijoje vadinamas tam tikrų tipišku gyvenimo situacijų išvaizdavimas. Pavyzdžiui, pusryčiai, svečių priėmimas, vizitas pas viršininką, važiavimas visuomeniniu transportu, skandalas šeimoje ir pan.

Mes visi turime „scenarijų sandėlių“. Kiekvienas iš mūsų išvaizduoja tokius įvykius, kaip vizitas pas uošvę, apsilankymas restorane, šeiminis skandalas, vizitas pas gydytoją, nužudymas iš pavydo, pavėlavimas į paskaitą ir pan. Kiekvienas scenarijus turi savo tipišką pradžią ir pabaigą, tipišką eigą, veikėjus, tipiškus jų elgesio motyvus, poelgius, mintis, norus ir pan. Pavyzdžiui, šeimos vizitas pas uošvę. Galima paminėti visus įvykius, iš kurių susideda toks vizitas: atėjimas, pasisveikinimas, arbatos gėrimas, naujienų aptarimas ir pan.

Terminą „scenarijus“ dažniausiai taikome kalbėdami apie kino scenarijus. Kino ir mūsų kasdieniniai scenarijai labai panašūs. Ir vieni, ir kiti yra kažkokių įvykių schema. Ir vienu, ir kitu atveju tų įvykių pagrindas yra tam tikri žmonių veiksmai ir santykiai. Ir vienu, ir kitu atveju „suvaidinti“ tuos įvykius gali įvairiausi žmonės. Įvairių žmonių vizitas pas uošvę gali atrodyti gana vienodai. Tačiau abiem atvejais scenarijus – tai tik pagrindinė įvykių schema („kaip paprastai būna“, „kodėl paprastai taip būna“, „kokios paprastai būna priežastys“, „ką paprastai jaučia žmonės“). Realiame gyvenime tą schemą „užpildo“ realūs žmonės, jausmai, žodžiai. Gyvenimiški scenarijai gerokai palengvina mums gyvenimą. Atėję į kirpyklą žinote, kas toliau vyks. Kviečia viršininkas – galite išvaizduoti pagrindinę šio vizito schemą. Scenarijus padeda žmogui suprasti netgi kas vyksta jam pačiam. Žmogų krečia drebulys prieš pasirodymą publikai – jis daro išvadą: „jaudinuosi“, nes žino, kad atlikėjo jaudinimasis prieš pasirodymą – įprasta scenarijaus „pasirodymas publikai“ dalis (nors iš tikrųjų drebulys gali būti susijęs su tuo, kad patalpoje šalta).

Būtent tokius tipiškus įvairiausių įvykių scenarijus mes saugome atmintyje. Juos prisimename norėdami paaiškinti kažkokius įvykius. Matome išlaužtą buto spyną, išmėtytus daiktus – iš karto atpažįstame buto apiplėšimo vaizdą. Rasti pėdsakai iškomponuoja į tipišką buto apiplėšimo vaizdą. Matome, kad vagys pirmiausiai išlaužė spyną, po to ieškojo pinigų ir vertingų daiktų. Tam jie griebė daiktus, peržiūrėjo ir nieko neradę metė ant grindų.

Taigi, kai reikia atpažinti, suprasti, paaiškinti kažkokį įvykį, iš atminties iškviečiamas scenarijus.

??? Savikontrol s klausimas ???

1. Koks skirtumas tarp tikro įvykio, istorijos apie jį, ir tipiško šios istorijos scenarijaus?

7.4. Istorijos (versijos) vertinimas

Susipažindami su tam tikra istorija mes labiau ar mažiau ja tikime arba netikime. Šis tikėjimas arba netikėjimas yra sudėtingas reiškinys. Tai ir nuomonė, ir jausmas, ir tam tikri atminties veiksmai. Be to, jis įvairių žmonių gana skirtingas. Šio modulio tikslas – padėti gerai suvokti jo turinį. Teisininkui tenka dažnai susidurti su įvairiomis istorijomis. Jam dažnai tenka įvertinti, kiek jos panašios į tiesą. Taigi reikia gerai suvokti vertinimo struktūrą, sudėtinės jo dalis. Šis modulis turi padėti tai padaryti.

Studentas pavėlavo į paskaitą. Įėjęs jis paaiškino, kad jam važiuojant sugedo troleibusas. Auditorija pagyvėjo, dėstytojas nusišypsojo. Nieks nepatikėjo, nors tai buvo tiesa. Štai jeigu studentas pasakytų, kad pramiegojo, visi patikėtų, nors tai būtų netiesa.

Kaip mes vertiname versijas? Kaip susiformuoja nuomonė, kas tiesa ir kas netiesa?

Mes „jaučiame“, kad viena istorija tikėtina, o kita mažai tikėtina. Pavyzdžiui, vargu ar patikėsime medžiotojo istorija, kad jis nesugebėjo atidaryti butelio, nes niekas neturėjo kamščiatraukio. Tai, kad kažkuri istorija tikra, mums sako savotiškas „tikroviškumo jausmas“. Įstatymas tai vadina „vidiniu įsitikinimu“. Spręsdamas, ar tikrai nusikaltėlis padarė konkretų nusikaltimą, teisėjas privalo vadovautis savo vidiniu įsitikinimu ir teisine sąmone.

Pasigilinkite į save – ką jūs jaučiate, kai tikite kažkokia istorija. Tai aiškumo, pasitenkinimo, priėmimo, tikrumo jausmas. Aiškumo – jaučiatės mažiau sutrikęs, pasitenkinimo – jums pagerėja nuotaika, priėmimo – versija tampa „jūsų“, jūs jos neatmetate, tikrovės – nesakysite, kad tai pasivaideno, sugalvota ir pan. – istorijos įvykius įkomponuojate į realią tikrovę. Lyg ir turime savotišką „termometrą“ ar „svarstyklės“, pasakančias, ar kaž-

kas yra „tikėtina“, „realu“. Tačiau vidinio įsitikinimo „svarstyklės“ ar „manometras“ tikrovėje neegzistuoja. Jie egzistuoja tik mūsų sąmonėje. Tai tam tikras kiekvieno iš mūsų kažkokio įvykio tikrumo ar netikrumo jausmas. Dėl to ir šio prietaiso „rodmenys“ gana skirtingi. Vienas žmogus „labai patiklus“, lengvai „priima“ kiekvieną istoriją, patiki ja. Kito gi istorijos tikrumą matuojantis prietaisas suderintas kitaip – jis linkęs „nepriimti“ istorijų, kuriomis patiki daugelis žmonių. Panagrinėkime „dalis“, iš kurių susideda istorija.

Išankstinis tik jimas istorija

Kiekvienas iš mūsų turi išankstinę nuomonę apie kiekvieną scenarijų – kiek juo galima tikėti. Kad ir kas būtų studentas, kokia būtų paskaita ar aukštoji mokykla – tikėtina, kad studentas pramiegojo, neįtikėtina, kad sugedo troleibusas. Esant pirmajai istorijai mūsų vidinio įsitikinimo svarstyklės rodo 100 balų, antrajai – tikriausiai 0.

Jau minėjome, kad kiekvienas iš mūsų turi savotišką įvairiausių gyvenimo įvykių scenarijų sandėlį. Dabar matome, kad kiekvienas scenarijus, saugomas tame sandėlyje, turi tam tikrą žymę: „šio scenarijaus įvykiai labai tikėtini“ arba „šio scenarijaus įvykiai mažai tikėtini“.

Išankstinis tikėjimas vienu ir kitu scenarijumi vaidina nemažą vaidmenį tardymo ir teismo veikloje. Teisėjui nesunku patikėti, kai jam įrodinėjama, kad nužudymas įvyko, nes nusikaltėlis buvo išgėręs arba apimtas pavydo. Nepaprastai sunku būtų patikėti, kad jis įvyko dėl ideologinių nesutarimų ar absoliučiai be jokios priežasties. Lygiai taip pat policininkui nesunku patikėti, kad pažeidėjas viršijo greitį dėl nerūpestingumo, o daug sunkiau, kad dėl mylimos tetos.

Istorij gramatika

Bennetas ir Feldmanas (1981) atliko įdomų eksperimentą. Jie paprašė 58 studentus papasakoti po vieną istoriją. Pusė studentų buvo paprašyti papasakoti tikrą istoriją, kita – išgalvotą. Kiekvieną kartą, kai kažkas pasakojo, kitų buvo prašoma atspėti, ar istorija tikra. Eksperimento metu nustatyti du svarbūs reiškiniai.

Pirmiausiai paaiškėjo, kad sugebėjimas atspėti, kuri istorija tikra ir kuri ne, nėra geresnis už atsitiktinį atspėjimą. Maždaug pusę kartų tiriamieji atspėdavo teisingai.

Ypač svarbus buvo antrasis reiškinys. Paaiškėjo, kad visos istorijos, kuriomis buvo patikėta, turėjo tam tikrus bendrus bruožus. Tai buvo: aiškus

pagrindinis veiksmas, aplinkybės, kurios nedviprasmiškai aiškino, kodėl veikėjas pasielgė būtent taip, o ne kitaip. Pasitikėjimą kelia istorijos, kurių visi elementai susiję su pagrindiniu veiksniu. Visi jie turi papildyti arba paaiškinti pagrindinį veiksmą. Kažkada A. P. Čechovas pasakė, kad geroje pjesėje negali būti nieko nereikalingo. Jeigu pirmame akte ant sienos kabo šautuvas – trečiame jis turi šauti. To paties reikalaujama iš pasitikėjimą sukeliančios istorijos.

Realiame gyvenime taip būna retai. Kiekviename įvykyje yra aibė nereikalingų, neaiškių, viena kitai prieštaraujančių detalių. Tačiau su istorijomis viskas yra kitaip. Istorija, kurioje yra tokių detalių, kelia nepasitikėjimą.

Svarbu ir tai, kaip tiksliai faktai atitinka tam tikrą tipišką scenarijų (žmogus, susipažįstantis su istorija, konstatuoja, kad ji gana „tipiška“, „taip paprastai ir būna“).

Ta pati istorija, tie patys, bet kitaip išdėstyti, faktai padaro visai kitą įspūdį ir sukelia nepasitikėjimą.

Šiuos dėsningumus patvirtino nemažai tyrimų. Visi šie reikalavimai tikėjimo jausmą sukeliančiai istorijai buvo pavadinti „istorijų gramatika“. Kaip kalbos gramatikoje tai – taisyklės, kurių reikia laikytis, norint pasiekti „efektą“ (kalbos atveju – supratimą, pasakojant istoriją – tikėjimą).

Ypač įdomūs ir svarbūs šios gramatikos tyrimai teismo nagrinėjimo atveju. JAV (kaip ir daugelyje kitų šalių, kur veikia prisiekusiųjų teismas) yra specialūs „prisiekusiųjų sąrašai“. Tai piliečiai, kurie prirėkus gali būti iškviesti į teismą prisiekusiojo pareigoms vykdyti. Penningtonas ir Hastie'as (1986) dviem šimtams galimų prisiekusiųjų pateikė nufilmuotą teismo, kurio metu buvo nagrinėjama baudžiamoji byla, posėdį. Teisiamasis buvo kaltinamas nužudymu. Galimi nuosprendžiai buvo pirmojo laipsnio nužudymas (maždaug atitinkantis mūsų sąvoką „kvalifikuotas nužudymas“), antrojo laipsnio nužudymas (čia paprastai priskiriami likę nužudymai, kuriuose nėra kvalifikuojančių aplinkybių), netyčinis nužudymas arba nužudymas vykdant būtinąją gintį. Kiekvienas prisiekusysis turėjo pasirinkti variantą, kuris jam pasirodė teisingas. Šiame tyrime kiekvieną variantą pasirinko beveik vienodas skaičius žmonių. Tada kiekvienas turėjo atsakyti į klausimą, kodėl jis pasirinko būtent šį variantą. Nagrinėdami atsakymus tyrėjai parodė, kad visi apklaustieji savo atsakymais (sąmoningai ar nesąmoningai) siekė įrodyti, kad būtent šis variantas geriausiai atitinka tam tikrus „logikos“ reikalavimus. Jie atskleidė, kad šie reikalavimai yra minėtosios „istorijų gramatikos“ reikalavimai. Būtent šie reikalavimai vertė prisiekusiuosius selektyviai žiūrėti į jiems pateiktus faktus. Iš aibės filmo pateiktų faktų kiekvienas pasirinkdavo tuos, kurie sudarydavo „patikimą istoriją“, o kiti buvo nepastebimi, ignoruojami arba jiems buvo randamas „pa-

aiškinimas“ („tai galėjo būti atsitiktinumas“, „liudininkų parodymai visada skiriasi“ ir pan.).

Teismų darbuotojai gerai pažįsta intuityvaus jausmo, kad žmogus sako tiesą arba meluoja, reikšmę. 30 metų teismo salėje praleidusi JAV psichologė Patsy Weber, įkūrusi savo teisininkų konsultavimo firmą, sako: „Teisme visai nesvarbu, ar liudytojas sako tiesą, svarbu, ar teismas suvokia liudytoją kaip sakantį tiesą. Jeigu teismas suvokia liudytoją kaip meluojantį, tai visiškai neturi reikšmės, ar jis iš tikrųjų sako tiesą, ar ne. Prisiekusieji visais 100 proc. atvejų priimdami nuosprendį visų pirma vadovaujasi emocijomis, o tada jau randa kokią nors racionalią priežastį tam nuosprendžiui pateisinti“ (*Memphis Business Journal*, 10/25/93).

7.5. Kategorizacijos, nepilnos atrankos algoritmas ir istorijų vertinimas

Studentas nemelavo, kad pavėlavo dėl troleibuso gedimo. Tačiau niekas juo nepatikėjo. Taigi istorija buvo įvertinta klaidingai. Jeigu studentui būtų labai svarbu įrodyti, kad jis nemelavo, jis susidurtų su dideliais sunkumais.

Aplinkiniams teisingai įvertinti jo istoriją sutrukdė tam tikri veiksniai. Ar tie veiksniai veikia taip pat ir teismo arba tardymo metu?

Šis modulis kaip tik atsako į šį klausimą.

Skaitydami stenkitės suvokti, kaip veikia istorijos vertinimą trikdantys veiksniai ir įsivaizduoti, kokį vaidmenį tie veiksniai gali suvaidinti reikšmingose situacijose.

Kalbėdami apie psichikos atpažinimo procesus matėme, kad paprastai žmogus radęs gana gerą (kaip jam atrodo) sąvoką (arba paaiškinimą) nelenkęs ieškoti geresnių. Matėme, kad su tuo susiję nemažai percepcijos, atminties, mąstymo reiškinių. Ši psichikos atpažinimo procesų ypatybė labai svarbi minėtuojų atveju. Susipažindami su įvykio detalėmis prisiekusieji bando „atpažinti“ įvykio scenarijų. Jeigu keletas pirmiausiai pateiktų detalių verčia juos patikėti, kad čia geriausiai tinka scenarijus „A“, jie pradeda gana selektyviai suvokti tolimesnę informaciją – per lengvai priima informaciją, patvirtinančią pirminę versiją, ir atmeta prieštaraujančią. Kartu vyksta interpretacijos procesas, žmogus daro išvadas apie tai, ką mato, ir tos išvados prisideda prie faktų apie įvykį visumos.

Aptariamąjį eksperimento metu buvo parodyta, kad šie „nauji“ faktai (atsiradę kaip prisiekusiojo išvada) sudaro net 45 proc. visų tų, kuriais ope-

ravo tiriami prisiekusieji. Nieko nuostabaus, kad tirdami tą patį įvykį įvairūs prisiekusieji prieina visiškai skirtingų išvadų ir (o tai dar svarbiau) kiekvienas gali būti giliai įsitikinęs, kad būtent jo supratimas vienintelis yra teisingas. Mat įvykio rekonstrukcijos procese kiekvieno sąmonėje buvo rekonstruoti skirtingi įvykiai.

Psichikos polinkis priimti pirmą tinkamą scenarijų ir selektyviai žiūrėti į tolimesnius faktus daro prisiekusiuosius labai jautrius faktų pateikimo tvarkai. Pavyzdžiui, jeigu pradžioje bus pateikti vieni faktai, prisiekusieji bus linkę priimti vieną versiją, jeigu kiti – kitą. Aptariamajame tyrime šis efektas buvo labai stiprus. Pakeitus įvykių dėstymo tvarką kitokią įvykių versiją priėmė 31 proc. tiriamų prisiekusiųjų.

7.6. Galimybė įsivaizduoti istoriją ir tikėjimas ja

Tai istorijų vertinimo klaidų šaltinis, teisinėje praktikoje vaidinantis ypač svarbų vaidmenį. Susipažinkite su modulio medžiaga. Pasistenkite gerai įsivaizduoti ir atsiminti kuo daugiau pasiekiamumo euristikos pasireiškimo atvejų.

Tikime tuo, ką lengvai įsivaizduojame. Mums atrodo mažai tikėtina tai, kam mums trūksta fantazijos. Nuo mūsų vaizduotės priklauso ir mūsų nuomonės, ar ji tikėtina, ar ne, kaita. Jeigu iš pradžių negalėjome kažko įsivaizduoti, manėme, kad tai mažai tikėtina. Kai pradėjome geriau įsivaizduoti, labiau tikime, kad istorija yra tikra.

Anksčiau smulkiau aptarėme psichologinius procesus, priklausančius nuo to, kaip gerai žmogus įsivaizduoja tam tikrą objektą, reiškinių.

Matėme, kad žmogus linkęs tikėti įvykiais, kuriuos aiškiai įsivaizduoja, ir netikėti tokiais, kurių neįsivaizduoja. Prisimename ir eksperimentą, kurio metu buvo modeliuojamas teismo procesas. Jo metu „teisėjai“ klausėsi gynybos ir kaltinimo kalbų ir turėjo įvertinti, kurios iš jų atspindi tiesą. Buvo įrodyta, kad „teisėjų“ vertinimas žymiu mastu priklauso nuo to, kaip vaizdžiai šalis dėsto savo įvykių versiją. Matėme, kad ši orientacija į vaizduotę būdinga buitinei, naiviajai psichologijai.

Pasiekiamumo euristika veikia tuomet, kai savo sprendimus grindžiame atmintyje laikoma ir lengvai pasiekama informacija¹. Jeigu su koku nors

¹ Smulkiau žr. Myers D. G. Psichologija. Vilnius, 2000. P. 331–333.

dalyku susiję pavieniai pavyzdžiai lengvai prisimenami, jeigu jie greitai ateina į galvą, darome prielaidą, kad tai yra įprasta. Dažniausiai taip ir yra, bet ne visada. Kad tuo įsitikintumėte, pamėginkite atspėti, ar raidė „k“ dažniau būna anglų kalbos žodžių pirmoji, ar trečioji raidė?

Kadangi žodžiai, prasidedantys raide „k“, greičiau ateina į galvą negu tie, kuriuose „k“ yra trečioji raidė, dauguma žmonių mano, kad daugiau žodžių, kurių k raidė yra pirmoji, o ne trečioji. Iš tikrųjų tikimybė, kad „k“ dažniau pasitaiko kaip trečioji raidė, yra tris kartus didesnė.

Sprendimų klaidos, padarytos naudojant pasiekiamumo euristiką, dažniausiai nedaro žalos, tačiau ne visuomet. Daugelis svarbių sprendimų yra susiję su rizikos įvertinimu. Ar mums priimtinau energiją gaminti naudojant branduolinį kurą, ar anglį iš dalies priklauso ir nuo to, kaip vertiname riziką sveikatai ir aplinkai. Mūsų pastangas užkirsti kelią įvairioms mirtinoms ligoms lemia tai, kaip vertiname jų atsiradimo tikimybę. Mūsų pasirinkimas, leisti ar neleisti pinigų valstybinėse loterijose (kurios laimėjimais gražina tik apie pusę surinktų pinigų), priklauso nuo to, ar nujaučiame turį galimybę laimėti. Žinant, kad tikimybė laimėti didžiausią loterijos prizą yra maždaug viena iš dešimties milijonų, tikimybė laimėti loterijoje atrodo ne ką didesnė kaip būti nutrenktam žaibo.

Tie, kurie įkalbinėja mus apsidrausti gyvybę, sveikatą bei nuo vagysčių, kartais naudojami mūsų polinkiu manyti esą labiau tikėtini yra tie dalykai, kuriuos galima nesunkiai įsivaizduoti (Cialdini ir Carpenter, 1981). Žmonės gali įsivaizduoti savo gedinčią šeimą arba pavogtą turtą, o draudimo agentai geba paryškinti tuos nelaimių vaizdinius, dėl to šie atrodo dar labiau tikėtini. Vadinasi, verta nuo jų apsidrausti.

Vieno eksperimento metu Larry Gregory ir jo kolegos (1982) paprašė įsivaizduoti, kaip gera leisti laiką žiūrint filmus per tam tikrą televizijos kanalą. Tiriamieji, nesunkiai įsivaizdavę save žiūrinčius šį kanalą, daugiau kaip du kartus dažniau buvo linkę tapti jos abonентаis.

Pastebėta, kad kartu pateikus ryškų pavienį atvejį ir tikruosius statistikos duomenis, vėliau žmonėms, išsakantiems savo nuomonę apie gaunamčius socialinę paramą, įsiminęs pavienis atvejis pasirodė esąs įtikinamesnis. Vaizdingas pasakojimas, regis, atstoja tūkstančius statistikos duomenų faktų.

Vienas iš teisiniu požiūriu svarbių pasiekiamumo euristikos padarinių yra atskirų ryškių įvykių poveikis teismo narių sąmonei. Ryškus, „rezonansinis“ atvejis padaro stiprų poveikį vaizduotei, sukelia tam tikrą įvykių scenarijų ir daro teismo narius „aklus“ prieštaringsiems faktams ir argumentams. Dar prieš pradėdant nagrinėti bylą jiems jau susidaro įvykio „vaizdas“. Jie jau nevienodai vertina faktus, patvirtinančius arba paneigiančius susiformavusią versiją.

Į teisės istoriją įėjo teismo procesas nedideliame JAV miestelyje, kur įvyko nužudymas, sukretęs visų gyventojų vaizduotę. Nagrinėjant bylą daugiausiai laiko užėmė prisiekusiųjų atranka. Teisiamojo advokatas sugebėjo nušalinti 150 kandidatų į prisiekusiuosius. Jis tai darė labai paprastai – kiekvienam naujam kandidatui buvo užduodamas klausimas: „Ar jūs jau girdėjote apie įvykį, kurį šiandien nagrinės teismas? Ar jau turite aiškią nuomonę šiuo klausimu?“ Visais atvejais, kai į šį klausimą buvo atsakoma teigiamai ir prisiekusieji sakė, kad jiems aiški kaltinamojo kaltė, gynėjas reikalavo nušalinti tokius prisiekusiuosius, kadangi jie jau yra nusiteikęs kaltinamosios versijos naudai. Atranka truko keletą mėnesių, kol tolimese fermose pavyko rasti žmonių, kurie tikrai nieko negirdėjo apie nužudymą ir neturėjo išankstinės nuomonės.

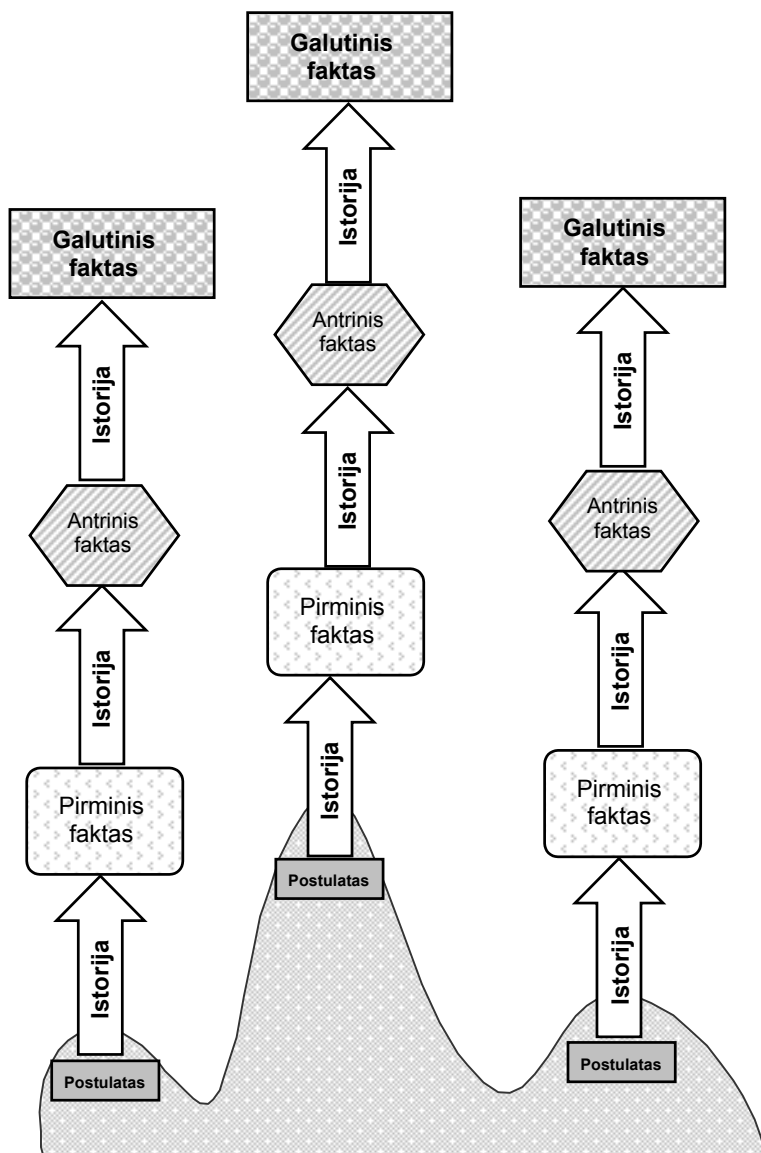
??? Savikontrol s klausimai ???

1. *Kas yra rezonansinė byla?*
2. *Kokie pavojai atsiranda ją nagrinėjant?*
3. *Dažniausiai vyrai žmonas nužudo iš pavydo. Kokie pavojai gresia tardytojui, kurio specializacija – tirti tokias bylas?*

7.7. Sveiko proto postulatai ir istorijos tikrumo pojūtis

Skaitydami šį modulį susipažinsite su labai svarbiu reiškiniu – postulatu. Tai tiesos, kurios subjektyviai atrodo akivaizdžios, nors iš tikrųjų tokios nėra. Postulatai yra nemažas tardymo klaidų šaltinis. Dėl to susipažįstant su modulio medžiaga reikia susidaryti vaizdą ir apie tai, kaip dažnai jie pasitaiko, koks įvairus yra jų pasireiškimas.

Gal jums teko skaityti knygą arba žiūrėti filmą „Rankraštis, surastas Saragoroje“. Veikėjas patiria nuotyki, kurio metu susitinka su kitu veikėju, kuris jam pasakoja savo istoriją, kurioje pasakojama, kaip vienas žmogus susitinka su dar kitu, kuris taip pat pradeda pasakoti jam savo istoriją, kurioje..., ir pan. Taigi viena istorija, įdėta į kitą, kuri įdėta į trečią ir t. t. – kaip svogūnas. Toks istorijų savitarpio ryšys yra įprastas ir gyvenime, ir teisme.

29 pav. Faktų tarpusavio ryšio grandinės

Padarytas nusikaltimas (viena istorija), apie jį liudija įrodymas, pavyzdžiui, liudininko pasakojimas. Kaip liudininkas matė tai, apie ką pasakoja –

antra istorija. Tačiau teisėjui dar neaišku, ar galima tikėti liudininku, gal liudininkui labai nepatinka teisišasis ir jis dabar keršija. Jis užduoda klausimą apie liudininko ir kaltinamojo santykius ir paaiškėja, kad, priešingai, santykiai yra labai geri. Tam patvirtinti liudininkas pasakoja keletą tolimesnių istorijų apie savitarpio pagalbą ir pan. Vienas teisėjas sako sau: „Dabar tikiu šiuo liudininku“. Tačiau kitas, įtarus, mano: „Liudininkas galėjo visas šias istorijas sugalvoti“. Taigi jis užduoda tolimesnius klausimus. Ir atsakydamas į juos liudininkas gali papasakoti apie kitus žmonės, kurie gali paliudyti, kad visa tai tiesa. Tie žmonės vėl pasakoja savo istorijas. Ir vėl teisėjui kyla klausimas – tikėti ar ir toliau abejoti, ir pan. Bet kažkur teisėjas turi sustoti ir pradėti remtis istorija.

Teismo proceso metu gali būti paminėtas faktas. Teisėjas gali reikalauti įrodymo, paskui įrodymo įrodymo, vėliau įrodymo įrodymo įrodymo ir pan.

„Postulatai, – sakoma žodyne, – tai bendrai žinomos tiesos, kurios yra per daug banalios, kad jas reikėtų įrodinėti“. Kad studentai ryte gerai miega, niekam nereikia įrodinėti. Kad troleibusai retai genda – tai irgi akivaizdu. Jeigu žmogus neturi rimtos pavėlavimo priežasties, jis tikriausiai sumeluos – tai irgi visi žino. Taigi versija pradeda tikėti, jeigu per istoriją grandį jį priartėja prie tam tikrų postulatų (žr. 29 pav.).

Postulatas yra tai, ką visi pripažįsta akivaizdžiu reiškiniu. Pavyzdžiui, tvirtinimas „žmogus, kuris su ginklu rankose išiveržė į banką, nori jį apiplėšti“ (iš tikrųjų tai gali būti banko apsaugos darbuotojas, filmo scena, žmogus, bandantis pasislėpti nuo persiekiotojų, ir pan.). Tačiau neturėdami kitos informacijos neapibrėžtumo situacijoje ne tik tikėsime postulatu, bet kita mintis tiesiog neateis į galvą. Tokių postulatų, savaime aiškių dalykų, nemažai yra teismo procese: „Liudininkai visada vienas kitam prieštarauja“, „Kaltas neprisipažįsta. Kuo labiau kaltinamasis kaltas, tuo mažiau nori prisipažinti“. Žmonės (taip pat ir teisėjai) gerokai skiriasi pagal tai, kas jiems yra „savaime aišku“. Tai gali būti ir tokios „fundamentališios tiesos“, kaip „visi čigonai linkę vogti“, „moterys gudresnės už vyrus“, „žmogus, kartą padaręs nusikaltimą, labiau linkęs padaryti ir antrą“, „kuo griežtesnis įstatymas, tuo labiau jo bijo nusikaltėliai“, ir pan. Visos šios tiesos „per aiškios“, „per banalios“, kad pradėtumėme jomis abejoti. Ta abejonė atrodo „dirbtinė“, parodo, kad žmogus nepažįsta gyvenimo. Jeigu gyvenime žmogus sutinka priešingą faktą, pavyzdžiui, dorą čigoną, tai netiki juo, ar, galiausiai, traktuoja kaip išimtį, kuri tik patvirtina taisyklę.

7.8. Vidinis įsitikinimas istorijos tikrumu ir teisėjo motyvai. „Mąstymas norais“

Susipažinsime su dar vienu tikrovės rekonstrukcijos procesų iškreipimo šaltiniu. Stebėdami sporto varžybas aistringai norime, kad laimėtų viena komanda, pralaimėtų kita. Tas noras gerokai keičia mūsų požiūrį į abi komandas. Mylimos komandos nariai atrodo simpatiški, jų norai atrodo kilnūs, esame linke „nepastebėti“ jų pražangų. Susipažinsime su duomenimis, rodančiais, kad tie jausmai „pabunda“ ir teismo nagrinėjimo arba tardymo metu. Ir ne tik stebėtojų, bet ir teisėjų sieloje. Matysime, kad šių jausmų ypatybė ir keliamas pavojus, kad jie dažnai yra nesąmoningi. Tai yra teisėjas pats jų nesuvokia, jam atrodo, kad jis jokios simpatijos vienai šaliai ir antipatijos kitai nejaučia. Jis mano, kad iš tikrųjų viena šalis geresnė, simpatiškesnė, teisesnė, doresnė nei kita.

Šiame modulyje susipažinsite su šiuo reiškiniu ir jo sukeliama psichologiniais procesais. Skaitydami modulį ypač atkreipkite dėmesį į „slaptą“ visų šių veiksmų poveikį. Jų poveikis yra nesąmoningas. Dėl to net ir sąžiningas ir doras teisininkas gali būti beginklis prieš jų veikimą.

Jeigu žmogus gali rinktis, jis daro tai, ką nori. Kuo stipresnis noras, to didesnė tikimybė, kad jis tai darys. Tai būdinga ne tik žmogaus veiksams, kuriuos galime pamatyti, bet ir nematomiems dalykams, pavyzdžiui, mąstymui.

Yra minčių, kurios žmogui patinka, yra dalykų, apie kuriuos jis bijo galvoti. Žmogus elgiasi su nemaloniomis mintimis taip, kaip ir su nemaloniais dalykais – jų vengia. Valgant kotletą nemalonu galvoti apie vargšą gyvulį, kuris buvo užmuštas vardan jūsų pusryčių. Tam netenka daryti kažkokių ypatingų pastangų. Mąstymas pats „atšoks“ nuo nemalonių minčių kaip ranka nuo karšto daikto.

Teisėjas taip pat yra žmogus. Tai, kas būdinga visiems žmonėms, būdinga ir jam. Yra minčių, kurių jis bijo, nekenčia, yra ir tokių, kurios jam patinka, kuriomis jis didžiuojasi, arba, atvirksčiai, gėdijasi. „Mano atmintis sako: „Tai buvo!“ Mano išdidumas sako: „To negalėjo būti!“ ir atmintis nusileidžia“ (F. Nyčė).

Ypač svarbu, kad tai sąmonės nesuvokiama. Teisėjui nelengva suvokti, jog jis jaučiasi nusivylęs, matydamas, kad jam nemalonus žmogus pasirodo nekaltas. Lygiai taip pat jis jaučia pasitenkinimą, pasididžiavimą, jeigu pa-

vyksta rasti kaltės įrodymų žmogaus, kuris iš pat pradžių nekėlė jokios simpatijos.

Įstatymas nustato pagrindus, kuriais turi vadovautis teisėjas, priimdamas sprendimą. Tai darydamas jis turi vadovautis tik siekimu teisingai išspręsti bylą, tiksliai nustatyti, ar teisiąsias yra kaltas.

Kai teisėjas sąmoningai arba nesąmoningai vadovaujasi asmeninėmis simpatijomis ar antipatijomis, noru pelnyti aplinkinių pritarimą, baime, neapykantą ir pan., kalbama apie neteisinius (*extra legal*) motyvus.

Įstatymas siekia apsaugoti teisėją nuo galimo poveikio. Tam tikslui tar nauja teisėjų nepriklausomumo institutas. Numatytos teisėjo ekonominio, organizacinio, teisinio nepriklausomumo priemonės. Teisėjo atlyginimas jokių būdu nepriklauso nuo jo skelbiamų nuosprendžių, įstatymas garantuoja jam procesinį nepriklausomumą (jis neturi vadovo, kuris galėtų įsikišti į teismo procesą, įsakyti vesti jį vienaip ar kitaip, vienaip ar kitaip spręsti bylą).

Tačiau visa tai neužtikrina „psichologinio nepriklausomumo“ – teisėjo sugebėjimo pasipriešinti motyvams, galintiems lemti asmeninį suinteresuotumą.

Tai, kaip veikia šie procesai, už ką sąmoningai ir ypač nesąmoningai nagrinėdamas bylą „serga“ teisėjas, priklauso nuo jo asmenybės, nuo įvairiausių niuansų. Kiekvienam iš mūsų nelengva pasakyti, kodėl pradedame „sirgti“ už vieną ar kitą komandą.

Nieko nuostabaus, kad psichologiniai tyrimai dažnai parodo, jog teisėjo sprendimai priklauso nuo jo asmenybės, tačiau gauti labai skirtingi ir netgi prieštaringi duomenys apie tai, koks tai poveikis. Didelį išpūdį padarė tyrimai, liudiję, kad moterys teisėjos linkusios būti griežtesnės nusikaltėlėms moterims¹. Tačiau vėlesni tyrimai vertė tuo suabejoti.

Taigi aptarėme svarbiausius veiksnius, formuojančius teisėjo vidinį įsitikinimą, kiek tikėtinos įvairios istorijos, kaip tiksliai jos atspindi tikrus įvykius. Teismo nagrinėjimo atžvilgiu ypač svarbu tai, kad psichologiniai veiksniai, formuojantys teisėjo vidinį įsitikinimą istorijos tikrumu, veikia nepriklausydami nuo jo sąmonės. Teisėjas gali jausti, kad tiki tam tikra istorija, tačiau jam nelengva suvokti, kiek tą pasitikėjimą sukėlė istorijos nuoseklumas, kiek jos vaizdingumas, kiek paveikė jos ryšiai su jo sveiko proto postulatais. Dėl to labai svarbu, kad teisėjas gerai išivaizduotų veiksnius, formuojančius tikėjimą istorija, gerai išmanytų jų veikimo mechanizmus bei sugebėtų pastebėti jų poveikį. Tik taip jis gali kontroliuoti jų veikimą.

¹ Sisk G. C., Heise M., Morriss A. P. Charting the Influences on the Judicial Mind: an Empirical: Study of Judicial Reasoning. New York University Law Review, 1998.

7.9. Pratybos. Tikrovės įvykio rekonstrukcija

!!! Tikslas !!!

Supažindinti su psichologiniais reiškinais, vykstančiais tam tikro praeities įvykio rekonstrukcijos metu („istorijų gramatika“ ir kiti).

Padėti būsimajam teisininkui suvokti tuos procesus ir kartu tapti „nepriklausomam“ nuo jų.

Nurodymai

Pratybų schema remiasi garsiu Benneto ir Feldmano (1981) eksperimentu. Dalyviai iš anksto gavo užduotį prisiminti vieną tikrą istoriją ir vieną sukurti. Istorijos turi turėti pavadinimą. Paskaitos pradžioje jos įrašomos į istorijų sąrašą.

Padaroma sąrašo kopijų, kad kiekvienas studentas turėtų po vieną egzempliorių. Kiekvienas studentas susipažįsta su kiekviena istorija ir sąrašė:

- 1. pažymi savo nuomonę, ar istorija tikra, ar išgalvota;*
- 2. įvertina, kiek jis įsitikinęs, kad teisingai nustatė istorijos tikrumą.*

Tada studentų prašoma nurodyti po penkis tikros ar išgalvotos istorijos požymius. Tuomet organizuojamas „požymių aukcionas“. Kiekvienas studentas paskelbia po vieną, jo nuomone, ypač gerą kriterijų. Studentai gali pakartotinai įvertinti kiekvieną istoriją. Tada pratybų dalyviai supažindinami su tikrove – jiems pasakoma, kurios istorijos buvo tikros ir kurios išgalvotos.

Tai atlikus gaunama kita užduotis – nurodyti, kokie kriterijai labiausiai prisidėjo prie klaidingo istorijos tikrumo nustatymo.

8. PSICHOLOGINIS POVEIKIS IR JO TAIKYMAS TEISĖJE. PROCESO DALYVIŲ PSICHOLOGINIS TARPUSAVIO POVEIKIS

!!! Tikslai !!!

Suprasti psichologinio poveikio esmę ir struktūrą.

Padėti išmokti psichologinio poveikio analizės ir taikymo pradmenis situacijose, kur tai įstatymo leidžiama.

Išmokyti nustatyti poveikį, daromą pačiam teisininkui, ir jo saugotis.

8.1. Psichologinio poveikio samprata

Perskaitykite modulį. Įvairiausi tikrovės veiksniai individui daro vienokią arba kitokią psichologinę įtaką – keičia jo mintis, jausmus ir pan. Išsiaiškinkite, kuo skiriasi psichologinis poveikis.

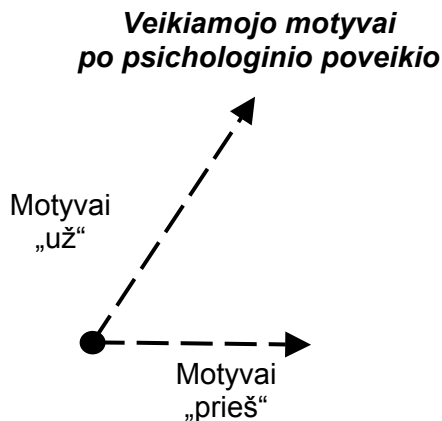
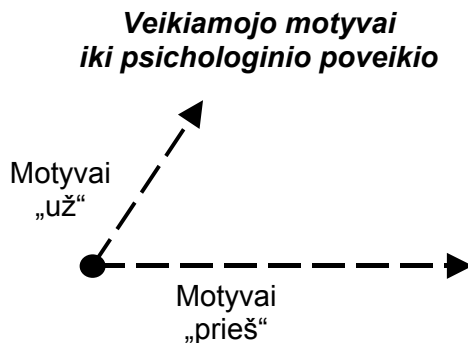
Psichologiniu poveikiu vadinama sąmoninga veikla, kurios tikslas – nukreipti kito žmogaus elgesį reikiama linkme.

Bendra schema tokia (žr. 30 pav.).

Pavyzdžiui, vaikas prašė nupirkti žaisliuką. Pradžioje tėvai nenorėjo net klausytis, bet vaikas panaudojo išbandytą priemonę: baisiai nuliūdo, taip stipriai daužė kojomis į grindis arba taip apkabino tėvelį ar mamytę, kad jie nusileido.

Studentas priėjo prie dėstytojo aiškiausiai norėdamas paprašyti paleisti iš seminaro. Dėstytojui ir taip atrodo, kad iš jo paskaitų per dažnai „bėgama“, jis jau pasirengęs ryžtingai pasakyti „Ne!“ Bet studentas pradeda

žodžiais: „Žinote, man be galo apmaudu, kad tenka išeiti būtent iš jūsų paskaitos. Juk tai mano mylimiausias dalykas“, ir dėstytojo žvilgsnis sušvelnėja.

30 pav. Psichologinio poveikio schema

Nukentėjusioji nuo smurto mergina neištaria nė žodžio. Bet tardytojas pasakoja jai, kaip džiaugsis jos skriaudėjas, kai jam pavyks išvengti pelnytų bausmės, ir ji pradeda kalbėti.

Įtariamasis nenori prisipažinti, liudininkas – liudyti, mokinys – mokytis, draugas – paskolinti, darbuotojai – dirbti, rinkėjai – balsuoti, kai reikia, pirkėjai – pirkti, mergina – tekėti už jai ranką ir širdį siūlančio vaikinio. Ir visais tais atvejais kažkas (tardytojas, viršininkas, pardavėjas, įsimylėjęs vai-

kinas) tuo nepatenkintas ir imasi priemonių, kad būtų pasielgta taip, kaip jam reikia.

8.2. Psichologinio poveikio struktūra

Visi aprašytieji psichologinio poveikio pavyzdžiai labai skirtingi. Tačiau visi atvejai turi tam tikrų bendrų bruožų.

1. Asmuo, darantis poveikį, ir tas, kuriam jis daromas (veikiantysis ir veikiamasis). Yra bent du žmonės, iš kurių vienas elgiasi arba ruošiasi pasielgti tam tikru būdu, o antras nori, kad pirmasis pasielgtų kitaip. Aišku, žmonių, kuriems siekiama padaryti poveikį, gali būti ir daugiau. Oratorius siekia įtikinti savo auditoriją, vadovas siekia geriau paskatinti visus savo pavaldinius, kandidatas į deputatus siekia pritraukti rinkėjus.

2. Psichologinio poveikio būdas ir metodas. Psichologinio poveikio būdu vadinama tai, kas daroma siekiant pakeisti kito žmogaus elgesį.

Vaikas daužo kojomis į grindis, tardytojas vaizduoja nusikaltimo aukai, kaip džiaugsis jos skriaudėjas, kandidatas į deputatus žarsto pažadus. Tam tikras nusistovėjęs poveikio būdas vadinamas metodu.

3. Psichologinio poveikio mechanizmas yra tai, kas daroma siekiant pakeisti kito žmogaus elgesį, sukelia tam tikrus psichologinius procesus, tam tikrus jausmus, mintis ir kt. Taikant minėtus poveikio būdus kaip tik ir buvo siekiama sukelti tokius jausmus, mintis ir pan., kurie paskatintų asmenį pasielgti taip, kaip reikia.

Pasakodamas smurto aukai, kaip džiaugsis jos skriaudėjas, jeigu jam pavyks išvengti bausmės, tardytojas siekia sukelti jos pasipiktinimą. Jis tikisi, kad būtent pasipiktinimas padės merginai susitvardyti ir padėti tarymui.

Žarstydamas pažadus kandidatas į deputatus tikisi, kad rinkėjai juo patikės, susižavės pažadais ir nuspręš balsuoti už jį.

Nuo to, kaip tiksliai sugebėta numatyti, kokius psichinius reiškinius iš tikrųjų sukels poveikio būdas, priklauso, poveikio veiksmingumas. Jeigu rinkėjai yra daug skeptiškesni, nei mano kandidatas, ir nepatikės pažadais, poveikis nepavyks.

4. Psichologinis pasipriešinimas. Tai visuma veiksnių, skatinančių asmenį, kuriam daromas poveikis, pasielgti kitaip, negu nori poveikį darantis žmogus. Tėvai matydami, kaip vaikas daužo kojomis į grindis, pasirengę nusileisti, bet visgi bijo, kad vėliau vaikas visada reikalaus vykdyti jo užgaidas tokiu būdu. Ši jų baimė yra psichologinio pasipriešinimo vaiko „spau-

dimui“ šaltinis. Kaltinamasis, kurį tardytojas skatina pasakyti tiesą, bijo, kad toks prisipažinimas baigsis kalėjimu. Tai jį skatina priešintis tardymui. Pavaldinys, kurį vadovas skatina dirbti intensyviau, linkęs pataupyti jėgas.

8.3. Psichologinis poveikis teisėje

Stebint teisės taikymo procesą „iš išorės“ atrodo, kad čia tikrai pašalinti visokie „neteisiniai“, psichologiniai momentai. Viskas vyksta didingai ir iškilmingai. Kai vartote bylas ar dalyvaujate teismo posėdyje, atrodo, kad tai griežtas mechanizmas, kur kiekviena situacija aptarta, kiekvienu atveju numatyta, kaip reikia elgtis, ir vienintelis tikslas, kurio siekia proceso dalyviai, – kuo tiksliau vykdyti įstatymo reikalavimus. Bet tai tik „išorinė pusė“. Užtenka pasinerti į visą tai, pamatyti iš arčiau, tapti proceso dalyviu, ir bus akivaizdu, kad visi siekia savo tikslų ne tik teisinėmis, bet ir psichologinėmis priemonėmis. Jeigu jūs pats esate proceso dalyvis, nesvarbu, teisėjas, kaltintojas ar įtariamasis, tai matysite nemažai psichologinio poveikio pavyzdžių. Negana to, įsitikinsite, kad juo naudojamesi sprendžiant net ir svarbiausius klausimus.

Pirmiausia matysite, kad psichologinio poveikio taikymas yra **universalus**, kad jį aptinkama kiekviename žingsnyje. Taikymo kryptys ir formos yra labai įvairios. Gali būti nesunku atsispirti pagundai paimti kyšį, bet nelengva – žavingai kaltinamojo šypsena.

Proceso dalyviai nuolat ieško ne tik teisinių, bet ir psichologinių poveikio priemonių. Pavyzdžiui, kaltinamasis ne tik stengiasi įtikinti tardytoją esąs nekaltas, bet ir siekia *patikti* jam kaip žmogus, ne tik įrodyti savo dorumą, bet ir *padaryti* doro žmogaus įspūdį.

Lygiai taip pat kiti proceso dalyviai nuolat siekia atskleisti kitų taikomus psichologinio poveikio metodus ir juos „neutralizuoti“, išvengti nepageidaujamo poveikio.

Išžaginimo byloje nukentėjusiosios advokatas atstovauja merginai, kuriai patinka madingai, viliojančiai rengtis. Jis neleis jai to daryti teisme. Jis paaiškins, kad toks jos elgesys pasisuktų prieš ją. Juk kaltinamasis sakė, kad ji jį suviliojo, ir kiekvienas teismo narys matys, kad nukentėjusioji tai gali. Jos suknelė nėra juridinis faktas, bet advokatas pagrįstai mano, kad tai gali būti svarbu. Dar vienas pavyzdys. Advokatas, išklauses savo ginamojo pasakojimo, sako: „Aš žinau, kad tai, ką jūs sakote, tiesa, bet jeigu jūs pasakosite taip kaip dabar, teismas jumis nepatikės. Pasakoti reikia taip, kad teismas patikėtų“.

Taigi psichologinis poveikis – universalus dalykas teisės taikymo procese. Kiekvienas proceso dalyvis bando padaryti poveikį, patiria jį, stebi kitų bandymus, stengiasi numatyti ir neutralizuoti nepageidaujamą poveikį.

Psichologinio poveikio efektas teisiniuose santykiuose dažniausiai nepačiuopiamas. Labai sunku kiekvienu konkrečiu atveju tiksliai pasakyti, ar apranga padarė poveikį, ar ne. Vargu, ar advokatas sugebės atsakyti, kodėl teisėjas priėmė palankų sprendimą – dėl to, kad teisė buvo jo kliento pusėje, ar taip pat ir dėl to, kad „suveikė“ tinkama jo kliento apranga. Tačiau svarbiuose reikaluose žmonės stengiasi nepraleisti nė vienos progos, nieko, kas padidintų tikimybę pasiekti tai, ko reikia.

Legalus ir nelegalus psichologinis poveikis

Matėme, kad psichologinis poveikis yra labai paplitęs. Jo teisinis statusas gali būti labai skirtingas.

Vienais atvejais jis leidžiamas, kitais – griežtai uždraustas. Akivaizdžiausiai psichologinio poveikio metodai taikomi **advokatų ir kaltintojų kalbose**. Jų teisinis statusas numato, kad jie turi „įtikinti“ teismą. Tiesa, kaip ir kiti proceso dalyviai, advokatas ar prokuroras turi tai daryti teisinėmis priemonėmis. Jeigu jie nukryps nuo bylos teisinio nagrinėjimo, teisėjas juos sustabdys. Tačiau skirtingai nei kiti proceso dalyviai jie gali įvilkti teisinę argumentaciją į „psichologinį rūbą“. Ugningos geriausių advokatų bei prokurorų kalbos atvirai siekia ne tik teisiškai įrodyti, bet ir padaryti reikiamą įspūdį tiek teismui, tiek visiems susirinkusiems į teismo posėdį. O tam panaudojamos psichologinės priemonės. Kai prokuroras užuot paprasčiausiai atkreipęs teismo posėdžio dalyvių dėmesį į faktą, kad tam tikrų nusikaltimų skaičius didėja, iškėlęs ranką klausia: „Kiek dar mes kentėsime šių nusikaltėlių piktadarybes?!“ – jis apeliuoja į proceso dalyvių emocijas, ir tuo tikslu taiko psichologinėje literatūroje aprašytą psichologinio poveikio metodą.

Nieko nuostabaus, kad iki karo Lietuvoje buvo specialiai einama pasiklausyti garsių advokatų ir prokurorų kalbų, norint dalyvauti teismo posėdyje reikėjo pirkti bilietą. Advokatas siekia padaryti reikiamą įspūdį ir savo klientams. Jie turi patikėti, kad jis tikrai daro viską, kas tik įmanoma. Jeigu klientas netiki advokatu ir byla pralaimima, klientas mano, kad tai įvyko dėl blogo advokato darbo. Jeigu jis mano, kad advokatas dirba gerai, tai išvada tuo pačiu atveju bus kita: „net toks geras advokatas nieko negalėjo padaryti“.

Kitais atvejais daryti poveikį įstatymas griežtai draudžia. Įstatymas griežtai draudžia daryti poveikį liudytojui, jis apriboja tardytojo psichinį ir fizinį poveikį kaltinamajam. Tam tikrais atvejais numatomos specialios priemonės proceso dalyviams apsaugoti nuo psichologinio poveikio.

Teisėjo apsauga nuo psichologinio poveikio. Aišku, dažniausiai norima paveikti teisėją. Todėl įstatymas numato nemažai priemonių jo nepriklausomybei užtikrinti. Yra šalių, kur net ribojama spaudos laisvė rašant apie procesą, kad laikraščiai nepadarytų poveikio jautriai teisėjo sielai ir jo sprendimui.

Liudinininko apsauga nuo psichologinio poveikio. Įstatymas numato labai drastiškas priemones (pvz., kardomasis suėmimas), taip siekiama apginti liudytoją nuo poveikio, kurį jam galėtų padaryti kaltinamasis. Dar vienas proceso dalyvių apsaugos nuo psichologinio poveikio pavyzdys – nušalinimo institutas. Šis institutas turėtų užtikrinti, kad neatsirastų žmonių, kurie gali būti suinteresuoti veikti ne pagal teisę, o kažkaip kitaip. Ginčio šalis gali, pavyzdžiui, nušalinti teisėją, prokurorą, ekspertą, jeigu jis kitos šalies giminaitis ir manoma, kad jis gali būti suinteresuotas ir veikti vadovaudamasis ne teise, o „giminystės jausmais“. Pagaliau griežtos taisyklės, pagal kurias vyksta procesas, proceso viešumas, dėl kurio minėtų taisyklių laikymąsi stebi ir kontroliuoja visi jo dalyviai – visa tai sudaro prielaidas „neutralizuoti“ psichologinį poveikį teismui. Taigi siekiant padaryti psichologinio poveikio priemones justicijoje neįmanomas, „sterilizuoti“ procesą imamasi daugybės priemonių.

„Paslėptas“ (neakivaizdus) poveikis

Kas uždraus gražiai moteriai nusišypsoti teisėjui, stengtis jam patikti?! Nieks negali uždrausti Petrauskui paprašyti draugo, kad tas pakalbėtų su teisėju apie jo bylą. Jis – laisvas žmogus ir gali kalbėti su kuo nori. Ir vienu, ir kitu atveju nepažeidžiamas joks įstatymas. Aišku, teisėjas turi nepamiršti, kad jis – teisėjas ir atsiminti, kad jo pokalbiai nagrinėjamų bylų atžvilgiu apriboti tiek teisės, tiek teisėjo etikos normomis. Toks paslėptas, neakivaizdus poveikis dažniausiai pasitaiko proceso dalyvių santykiuose. Kiekvienam iš jų kažko reikia iš kitų, ir todėl kiekvienas stengiasi patikti, padaryti išpūdį, kažkuo įtikinti, imtis tam tikrų veiksmų ir panašiai.

8.4. Psichologinio poveikio metodai

Kuo daugiau žinote psichologinio poveikio metodų taikymo pavyzdžių, tuo lengviau sugalvosite būdą padaryti tokį poveikį, kai jo reikia. Tai padeda ir pažinti tuos metodus, ir apsiginti nuo jų poveikio. Todėl pasistenkite kuo geriau įsivaizduoti pateiktus psichologinio poveikio atvejus, prisiminti jiems analogišku.

Metodas – tai nusistovėjęs būdas kažką daryti siekiant tam tikro tikslo. Kalbėdami apie „skaičiavimo metodus“ turime omenyje nusistovėjusius būdus, kaip kažką suskaičiuoti (pvz., dalybos būdai). Kalbėdami apie statybos metodus turime omenyje nusistovėjusius būdus, kaip statyti. Lygiai taip pat per tūkstantmetę teisės istoriją susiklostė ir nusistovėję tam tikri psichologiniai metodai, kuriuos žmonės taiko, siekdami teisinių tikslų. Galima manyti, kad dabartiniai advokatai duoda tuos pačius patarimus klientams kaip ir prieš 1000 metų, o nusikaltėliai stengiasi tais pačiais būdais padaryti gerą įspūdį teisėjui.

Dalis tų metodų gana panašūs (iš esmės tie patys) kaip ir kitose žmogaus veiklos srityse. Prekeivis, mokytojas ar politikas stebėdamas, kaip veikia advokatas ar tardytojas, sakys: „O, pažįstami būdai!“

Kiti gi, specifiniai, daugiausiai taikomi būtent teisinėje veikloje.

Spontaniško ir nespontaniško poveikio metodai

Įvairiausius teisinėje ir kasdieninėje neteisinėje praktikoje taikomus metodus galima suskirstyti (aišku, labai apytiksliai) į dvi grupes. Svarbus psichologinio poveikio metodų skyrimo būdas – pagal tai, kiek jų veikimą suvokia pats veikiamasis.

Nemaža šių metodų dalis pasižymi „automatiniu veikimu“. Jie daro tam tikrą poveikį, „mechaniškai“ keičiantį atitinkamus psichikos procesus. Mat daug dalykų žmogaus psichikoje įvyksta savaime, spontaniškai, nedalyvaujant mūsų valiai ir kartais sąmonei. „Savaime“ atkreipiame dėmesį į daiktą, kuris savo spalva, forma, garsu išsiskiria iš kitų. Dėl to reklamos specialistai tai panaudoja, kad atkreiptų mūsų dėmesį į savo prekę. Savaime įsime name vienodų skaičių eilę – tuo naudojasi taksi kompanijos, rinkdamosi telefono numerį, tokį kaip 33 33 33. Gerai nusiteikęs žmogus sukalbames-

nis. Tuo naudojasi supermarketo darbuotojai, kurdami šventinę atmosferą: leisdami muziką, šventiškai puošdami parduotuvės vidų. Muzika ir visa kita pagerina kliento nuotaiką ir nuteikia jį pirkti savaimė, be jo žinios.

Visais tais atvejais poveikis pagrįstas kažkokiais „automatiniais“ (nere-tai sąmonės nekontroliuojamais) psichikos veiklos mechanizmais. Žmogus gali neįtarti, kad jam daromas poveikis, jis neinformuojamas, ko iš jo no-rima. Reikiama kryptimi jį nukreipia vidiniai automatiniai procesai.

Būnant JAV autoriui ne kartą teko girdėti istoriją apie advokatą, kuris tokį spontaniško poveikio metodą panaudojo byloje. Į savo cigaretę jis įkišo nedidelį vielos gabalą. Kai atėjo prokuroro eilė kalbėti, advokatas at-sistojo ir užsirūkė. Jis rūkė, o prisiekusieji užuot klausęsi prokuroro kalbos kaip užburti žiūrėjo į advokato cigaretės galiuką, vis laukdami, kada gi nu-kris pelenai.

Priešingai veikia nespontaniško poveikio metodai. Oratorius, norintis įtikinti savo klausytojus už jį balsuoti, pardavėjas, pasakojantis potencia-liam pirkėjui apie prekės privalumus, tartytojas, bandantis įtikinti kaltina-mąjį, kad geriau papasakoti visą tiesą, darbdavys, siekiantis paskatinti savo darbuotojus geriau dirbti – visi jie tiesiai pasako žmogui, ko iš jo tikisi, ir stengiasi įkalbėti tai padaryti.

Spontaniško poveikio metodai

Puikų tokių „automatinių“ poveikio metodų aprašymą pateikė ameri-keičių tyrinėtojai Robertas Čaldinis, Filipas Zimbardo’as ir kt.¹

Robertas Čaldinis aprašė kalakuto patelės reakciją į garsą „cip-cip“, kuriuo ją paprastai šaukia jos viščiukai. Paukščiukų priešas yra šeškas. Pa-mačiusi net jo iškamšą kalakutė nedelsdama jį puola. Bet jeigu prie tos iš-kamšos prijungiamas magnetofonas, iš kurio sklinda garsas „cip-cip“, kala-kuto patelė elgiasi su iškamša kaip su savo vaiku, ją apkabina. Ji liaudavosi tai dariusi iškart, kai tik nutildavo garsas. Kalakutė iš karto puldavo iš-kamšą².

Stebėtina, kiek daug yra atvejų, kai žmonės veikia lygiai taip pat spon-taniškai, neapmąstydami savo veiksmų priežasčių ir tikslų. Pateiksime ke-letą tokių spontaninių reakcijų pavyzdžių.

¹ Чалдини Р. Психология влияния. Санкт-Петербург: Питер, 2000; Зимбардо Ф., Лейне М. Социальное влияние. Санкт-Петербург-Питер, 2000.

² Чалдини Р. Психология влияния. Санкт-Петербург-Питер, 2000. С. 17.

„*Todėl, kad...*“

Harvardo universiteto psichologai E. Langeris, A. Blankas ir B. Charnowitzas atliko įdomų eksperimentą¹.

Prie žmonių, stovinčių eilėje kopijuoti, priedavo eksperimentatorius ir paprašydavo praleisti be eilės. Vienais atvejais jis tiesiog paprašydavo praleisti be eilės, kitais pasakydavo „todėl, kad...“ (pvz., „todėl, kad skubu...“). Pirmuoju atveju sutiko praleisti tik 60 proc. Antruoju – 94 proc. Žmonės, kurie praleido be eilės antruoju atveju, nelabai gilinosi į jiems paminėtą priežastį, net nebandė tikrinti, tikra ji ar netikra, svarbi ar nesvarbi, jie nebandė patikrinti, ar ta priežastis iš tikrųjų egzistuoja. Jie nemąstydami sureaguodavo vien į „todėl, kad...“.

Įdomiausia, kad eksperimento dalyviai nesuprato, kad jiems buvo padarytas poveikis. Jiems tai buvo sunku pirmiausia todėl, kad jie paprasčiausiai nežinojo apie minėtą žmonių reakciją į žodžius „todėl, kad...“

„*Kojų tarpduryje*“ efektas

Kitas spontaniškos reakcijos pavyzdys – vadinamasis „kojos tarpduryje“ efektas. Priemiesčio gyventojų prašė leisti pastatyti prieš jų kotedžus didelį negražų skydą, agituojantį už eismo saugumą. Vienoje grupėje sutiko tik 17 proc. gyventojų. Kitoje sutikimą davė net 76 proc. Taip įvyko todėl, kad antrosios grupės gyventojai prieš porą savaitių buvo paprašyti leisti pastatyti jų kieme nedidelį ir gana gražų skelbimą „Būk drausmingas vairuotojas“.

Žmogus daug sukalbamesnis, jeigu anksčiau įvykdė mažesnę prašymą. Mažas prašymas lyg ir praveria duris didesniui. Scheinas (1956) aprašė paimtų į nelaisvę amerikiečių kareivių psichologinį „apdorojimą“, kuris jiems buvo daromas Kinijoje. „Taktikos esmė buvo priversti žmogų užrašyti klausimą, o paskui raštu pateikti komunistinės ideologijos požiūriu teisingą atsakymą. Jeigu belaisvis atsisakydavo daryti tai pats, jį prašė nusirašyti atsakymą iš draugų sąsiuvinio. Tai atrodė kaip visai nekalta nuolaida“². Kaip ir minėtojo skydo atveju pirmoji nedidelė nuolaida turėjo didelę reikšmę užtikrinant daug didesnę. Svarbu, kad tai įvyksta spontaniškai. Žmogus, sutikęs atlikti nedidelį veiksmą, net neįtaria, kad dabar daug lengviau jį paskatinti ir didesniui.

¹ Langer E., Blank A., Charnowitz B. The Mindlessness of Ostensibly Thoughtful Action: the Role of ‘Placebic’ Information in Interpersonal Interaction // Journal of Personality and Social Psychology. Vol. 36. P. 635–642.

² Cituojama pagal: Чалдини Р. Психология влияния. Санкт–Петербург: Питер, 2000. С. 81.

„Nedidelės paslaugos“ efektas

Vieno Kornelio universiteto profesoriaus Deniso Regano eksperimento metu tiriamasis turėjo laukti profesoriaus priimamajame, kol bus priimtas. Kartu su juo laukė kitas žmogus. Tiriamasis nežinojo, kad tai profesoriaus asistentas. Vienais atvejais asistentas atsistodavo, porai minučių išeidavo iš kambario ir grįždavo su dviem „Coca-colos“ buteliais. Vieną jis pasilikdavo sau, o kitą paduodavo tiriamajam sakydamas: „Aš paklausiau, ar galiu paimti sau „Coca-colos“. Profesorius leido. Be to, jis leido paimti dar butelį jums“. Kitais atvejais asistentas jokios paslaugos tiriamajam nedarydavo, o tiesiog kartu laukė. Po vizito pas profesorių asistentas prašė suteikti paslaugą jam pačiam. Jis prisipažino, kad platina loterijos bilietus, ir prašė pirkti iš jo kuo daugiau.

Skirtumas tarp grupių pasirodė gana reikšmingas. Du kartus daugiau bilietų buvo parduota tiriamiesiems, kuriems buvo padaryta nedidelė paslauga¹.

Įprotis atsakyti paslauga į paslaugą yra gana paplitęs. Jis naudojamas prekyboje, pirkėjams teikiant nemokamas paslaugas, verbuojant žmones į sektas, politinėje veikloje ir pan.²

Didesnis prašymas–atsisakymas–mažesnis prašymas

Sename žydiškame anekdote rabinas liepė besiskundžiančiai savo mažu gyvenamuoju plotu šeimai nusipirkti ožį. Kai šeimos nariai savaitę pagyveno kartu su ožiu, o paskui jį išvarė, jiems jų plotas pasirodė nepaprastai erdvus. Jeigu palaikysite ranką karštame vandenyje, o paskui įmerksite ją į vidutinės temperatūros vandenį, jis pasirodys labai šaltas. Jeigu, atvirkščiai, laikysite ranką šaltame vandenyje, o paskui panardinsite į vidutinės temperatūros vandenį, tas atrodys beveik karštas. Tai yra „įrėminimo“ (*framing*) efektas. Žmogus dažnai neturi pastovaus atskaitos taško, tas taškas gali būti skirtingas, atsižvelgiant į tai, ką žmogus veikė iki palyginimo. Šiuo efektu pagrįstas poveikio metodas „Didesnis prašymas–atsisakymas–mažesnis prašymas“. Įsivaizduokite, kad jums reikia 20 litų. Tikriausiai jums jie nebus paskolinti. Tačiau jeigu jūs pirmiau paprašysite 50 litų, o sulaukę neigiamo atsakymo paprašysite 20, ko gero ši mažesnė suma bus paskolinta. Šis efektas buvo ne kartą patikrintas ir gana plačiai naudojamas.

Vieno tokio eksperimento metu prie koledžo studentų prieidavo eksperimentatorius ir prašydavo keletą valandų prižiūrėti delinkventinius nepil-

¹ Чалдини. Р. Психология влияния. Санкт–Петербург: Питер, 2000. С. 36–37.

² Ten pat, p. 37–49.

namečius jų ekskursijos į zoologijos sodą metu. Dauguma prašytųjų (83 proc.), kaip ir buvo tikėtasi, atsisakė. Tačiau rezultatas buvo kitoks, kai buvo pakeista prašymo forma. Studento pirmiausiai buvo klausama, ar jis nesutiktų dvejų metų laikotarpiu konsultuoti nepilnamečius nusikaltėlius. Kai jis atsisakydavo (o atsisakydavo visi), buvo prašoma mažesnės paslaugos – nueiti su nepilnamečiais nusikaltėliais į zoologijos sodą. Antruoju atveju pagloboti nepilnamečius ekskursijos į zoologijos sodą metu sutiko triskart daugiau studentų¹.

Buvo atskleistas šio efekto panaudojimas prekyboje, politikoje, verbuojant donorus ir panašiai. Pavyzdžiui, žmogus, nusipirkęs stambų pirkinį, lengviau sumoka didesnę kainą už mažesnę. Jeigu žmogus pirmiausia perka striukę, o paskui kostiumą, jis sutiks sumokėti už striukę mažesnę kainą nei tuo atveju, jeigu pirmiau pirktų kostiumą.

Yra žinoma daugybė kitokių spontaninių efektų. Žmogus labiau linkęs sutikti, jeigu atstumas tarp jo ir prašančiojo mažesnis (*distancijos taisyklė*). Norite, kad žmogus sutiktų su jūsų prašymu, prieikite prie jo arčiau. Didesnė tikimybė gauti sutikimą, jeigu žiūrite jam į akis (*akių kontakto taisyklė*). Žmogus linkęs sutikti, jeigu gerai nusiteikęs arba sutrikęs. Taigi prieš prašydami gerai nuteikite jį. Prašymas iš karto (sutikęs žmogų jūs iš karto paprašote, ko reikia) mažiau efektyvus negu pateiktas po ilgesnio paruošiamojo pokalbio. Jeigu pradėsite savo prašymą nuo pokalbio apie orą ir tik tada pereisite prie savo prašymo, teigiamo atsakymo tikimybė bus didesnė. Neįmanoma apžvelgti visų spontaninio poveikio kitam žmogui galimybių. Kiekvienas psichikos veikimo dėsningumas gali būti panaudotas tam, kad paveiktumėme kito žmogaus elgesį.

Spontaniško poveikio metod taikymas vykdant vykių rekonstrukcij

Baudžiamojo, civilinio ir bet kokio kito proceso svarbus tikslas yra nustatyti tiesą byloje. Siekiama atkurti teismo nagrinėjimo dalyvių sąmonėje vientisą praeities įvykio (nusikaltimo, sandorio sudarymo sąlygų, žalos padarymo aplinkybių) vaizdą. Paprastai teismo nagrinėjimo metu tiriamos kelios alternatyvios versijos. Teismo ginčo dalyviai ne tik bando *įrodyti* savo versijos teisingumą (tam jie naudoja kriminalistikos metodus), bet ir siekia *įtikinti* teisėją, kitus proceso dalyvius, kad jų versija verta pasitikėjimo. Nemažai čia taikomų metodų yra spontaninio poveikio. Žmogus keičia nuomonę apie versiją pats gerai nesuvokdamas tikrosios priežasties. Panagrinėkime keletą tokių metodų.

¹ Чалдини Р. Психология влияния. Санкт–Петербург: Питер, 2000. С. 54–59.

8.5. Tikėjimo pagrindine versija sumažinimas pateikiant alternatyvią. Fabuliacija

Susipažindami su moduliu stenkitės įsivaizduoti atitinkamų metodų naudojimą tikrovės sąlygomis. Nuolat užduokite sau klausimą, ar sugebėtumėte pastebėti, kad vyksta psichologinis poveikis, ir nustatyti metodą, kuriuo jis daromas. Šio ir kitų modulių medžiaga dėstoma remiantis advokato kalbos teisme pavyzdžiu. Todėl prieš skaitydamas modulį perskaitykite advokato kalbos ištraukas ir atsakykite į po ištraukomis pateiktus klausimus (žr. „Ištrauka iš advokato kalbos“).

Fabuliacija

Fabuliacijos reiškinį galima pailiustruoti tokiu pavyzdžiu. Sakykime, jums skolinami arba dovanojami labai jums reikalingi pinigai. Jūs pilnas dėkingumo ir šventai tikite, kad ši paslauga padaryta vadovaujantis kuo kilniausiais motyvais. Bet tuo momentu jums kažkas sako: „Žinai, kodėl jis tau dovanoja?“ Ir pamini savanaudišką motyvą, apie kurią jūs net nepagalvojote. Pavyzdžiui, jums sakoma: „Jis nori, kad tu būtum nuo jo priklausomas. Dabar turėsi daryti tai, ko jis tave paprašys“. Įdomiausia tai, kad su dėkingumu priimdamas tuos pinigus jūs tikrai neturėjote jokių duomenų, jokių įrodymų, kad žmogus yra skatinamas kilnių motyvų. Padėtis nesikeičia, kai jums sakoma apie blogus ketinimus. Taigi atsiradus alternatyviai versijai nėra daugiau pagrindo blogai galvoti apie dovaną ir dovanojantįjį negu iki tol. Negana to, tiek prieš įvykį, tiek po jo jūs puikiai žinojote, kad kai kuriais atvejais žmonės daro gera skatinami blogų ketinimų. Taigi nieko naujo jums nebuvo pasakyta. Tačiau jaučiate, kad atsiradus alternatyviai versijai jau mažiau tikite nesavanaudiškais motyvais. Jums reikia nemažai pastangų, kad alternatyvioji versija išnyktų. Taigi alternatyvioji versija tartum „atėmė“ iš pagrindinės dalį patikimumo. Anksčiau individas šimtu procentų tikėjo kilniais padėjusiojo žmogaus motyvais. Dabar jis tiki jau, sakykime, 80 procentų. 20 proc. „atėmė“ alternatyvioji versija. Be to, kažkur greta jos atsiranda ir bloga nuomonė, šiek tiek kitoks požiūris į žmogų, jo praeitį, jo elgesį. Kartu keičiasi ir jūsų „regėjimas“. Dėmesį patraukia tokie bendravimo su padėjusiu žmogumi faktai, į kuriuos niekada nekreipdavote dėmesio. Negana to, netgi kai nuspręsite, kad įtarimai neteisingi, ir ryžtingai juos atmesite, kažkur gilumoje liks klaustukas. Tas „klaustukas“

gali suvaidinti savo vaidmenį, jeigu kažkas atsitiks, jeigu jis kažką „ne taip“ pasakys ir... įtarimai iškils.

Fabuliacija ir yra būdas „atimti“ iš tam tikros versijos patikimumą, sukuriant alternatyvą.

Tai yra spontaniinio poveikio metodas – jis veikia neatsižvelgiant į individo valią.

Fabuliacijos advokato kalboje

Šiame skyriuje psichologinio poveikio metodų taikymą iliustruosime advokato kalbos pavyzdžiu. Jos ištrauka pateikta skyriaus pabaigoje. Rekomenduojame prieš skaitant toliau susipažinti su ja.

Justinas Aleksandravičius, nuo 1968 m. – advokatas, dabar teisėjas. Garsus kaip dalyvavęs Artūro Sakalausko byloje Sankt Peterburge.

Byla, apie kurią dabar kalbėsime, buvo nagrinėjama 1996 m. Advokatas gynė Vievio sanatorinės miško mokyklos direktorių Petrą Marcinką. Jis buvo kaltinamas pagal 105 straipsnio penktąją dalį – ypač žiaurus grupinis nužudymas, kad veikdamas kartu su arklininku K. Dapkumi ypač žiauriai nužudė kūriką J. Važnevičių.

Pagal kaltinimo versiją kaltinamasis buvo stipriai supykęs ant Važnevičiaus dėl konfliktų mokykloje, pagrasino susidorosiąs, kartu su bendrininku sutiko Važnevičių miške ir susiginčijęs ėmė jį mušti. Nuo smūgių nukentėjęsysis parkrito ir kojomis jam buvo padaryti sunkūs kūno sužalojimai, nuo kurių nukentėjęsysis vėliau mirė. Jis įlipo į traktorių, pavažiavo toliau ir pakeliui nuo žaizdų (12 šonkaulių lūžių) mirė.

Negalima sakyti, kad šioje byloje kaltinimas būtų gerai pagrįstas. Kaltinimas rėmėsi praktiškai tik vieno liudininko parodymais ir medicininė ekspertizė akty. Liudininkas iš toli matė, kaip kaltinamasis ir jo bendrininkas spardė nukentėjusįjį. Medicininė ekspertizė nustatė, kad nukentėjusiojo mirties priežastys buvo sumušimų sukelti minėtieji šonkaulių lūžiai.

Advokatas, aišku, dėjo visas pastangas, kad paneigtų tiek liudininkės parodymus (ji neva matė, kaip nukentėjęsysis buvo spardomas), tiek ekspertizę (advokatas įrodinėjo, kad ekspertizės išvadai padarė poveikį kaltinimas). Kaltinamajam apginti pakaktų paneigti kaltinimo įrodymus. Jeigu kaltinimo įrodymai paneigti, gynyba gali remtis *nekaltumo prezumpcija ir siekti kaltinamojo išteisinimo*. Tačiau advokatas čia nesustoja. Jis imasi papildomo (ir teisiniu požiūriu lyg ir nereikalingo) darbo, būtent iškelia savo įvykių versiją – „kontraversiją“. Jo paaiškinimas toks – viskas, kas vyko byloje, nei daugiau, nei mažiau kaip sąmokslas prieš kaltinamąjį. Principingas ir doras direktorius buvo reiklus nesąžiningiems ir nedoriems žmonėms.

Todėl seniai brendo nepasitenkinimas ir tų nedorų žmonių pasipriešinimas. Ir štai buvo pasinaudota neaiškiais aplinkybėmis įvykusi nužudymu, norint apkaltinti dorą žmogų. „Galbūt Jums, – kreipiasi advokatas į teisną, – ne taip greitai linkusiams tikėti kaltinamųjų žodžiais, net įkyrėjo teismojo P. Marcinkos dažnai kartojamas klausimas: „Argi nematote, kad čia sąmokslas?“ Aš, gerbiamieji teisėjai, šios bylos kitaip pavadinti negalėčiau. Tai niekingas, itin žiaurus kerštas principingam mokyklos vadovui už nesitaikstymą su kūrikų girtuokliavimu darbe, kitais darbo drausmės pažeidimais, direktoriui, neleidusiam Akanovičiams užvaldyti tarnybinį butą ir garažą ir pan. Vos tik atsirado lavonas, pikti žmonės tuoj pat sukūrė siužetą apie žmogžudystę, žmogžudžius ir liudytojus. O dar kaip tyčia pasitaikė tinkamas tardytojas – Akanovičių žentas. Ir lyg tyčia sutapo visų jų norai – matyti direktorių už grotų“.

Po advokato kalbos greta kaltinimo versijos „susidorojimas su nukentėjusiuoju“ atsiranda nauja – gynybos versija – „suokalbis“. Svarbu pažymėti, kad gynyba elgiasi su savo „suokalbio“ versija visai kitaip nei kaltinimas su savąja. Kaltinimas bando pateikti kuo daugiau įrodymų savo versijai patvirtinti. Gynyba gi neteikia kažkokių įrodymų, kad sąmokslas tikrai įvyko, nėra liudininkų, kurie jį patvirtintų. Bet stengiamasi ją pateikti kuo vaizdžiau. Neatsižvelgiant į tai, ar tikrai buvo suokalbis, visi proceso dalyviai turi aiškiai „pamatytų tuos įvykius“, t. y. reikia, kad teismo dalyvių vaizduotėje atsirastų ryškus alternatyvus vaizdas. Ši versija reikalinga *psichologiniu* požiūriu. Be jos, tik paneigus kaltinimo versiją, teismui liktų „neaiškumo jausmas“. „Ką gi, – galvoja teisėjas. – To, kuo kaltinamas teisiamasis, nebuvo. Tad kas gi buvo?“ Paneigus kaltinimo versiją toks neaiškumas netrukdo pripažinti kaltinamąjį nekaltu. Tačiau psichologiniu požiūriu mums liktų nepasitenkinimą keliantis jausmas: „kažkas ne taip“, „kažkas neaišku“.

Alternatyvioji versija, kad ir neparemta jokiais įrodymais, advokato psichologiniu apskaičiavimu, turėtų sumažinti teismo pasitikėjimą pagrindine, kaltinimo versija. Kartu ji nuramina teisėją. Vėl turėtumėme pabrėžti, kad tai „psichologinis nuraminimas“. Advokatui iškėlus naują versiją neišryškėjo nė vienas naujas faktas, niekaip nepasikeitė įrodymų struktūra. Tačiau turėdamas alternatyvią versiją teisėjas visgi ramiau paneigia kaltinimo versiją.

Šiam teisėjo „psichologinio nuraminimo“ efektui pailiustruoti gana įdomus yra senesnis V. Čiubarevo tyrimas. Jis ištyrė keletą tūkstančių baudžiamųjų bylų, norėdamas nustatyti kaltinamojo prisipažinimo poveikį nuosprendžio griežtumui. Įstatymas nustatė, kad į kaltinamojo prisipažinimą teismo gali būti atsižvelgta kaip į kaltę švelninančią aplinkybę. Tiriąntysis neabejojo, kad kaltinamieji, kurie savanoriškai prisipažino padarę

nusikaltimą ir padėjo tardymui jį iki galo išaiškinti, paprastai gauna mažesnę bausmę. Pasirodė, kad iš tikrųjų viskas atvirkščiai. Teisiamieji, kurie iki teismo pripažino savo kaltę, gavo didesnę bausmę. Tyrinėtojo paaiškinimas labai paprastas. Prispipažinimas *nuramina teisėją*. Kol prispipažinimo nėra, teisėjas dar abejoja, nepaisant visų įrodymų, galutinio aiškumo nėra. Dėl to kartais pats to nesuvokdamas jis „dėl viso pikto“ bausmę skiria „atsargiau“.

Situacija būna visai kita, jeigu žmogus prispipažįsta. „Prispipažino, – mano teisėjas, – vadinasi jis iš tikrųjų kaltas, ir aš galiu ramiai ir drąsiai skirti bausmę. Reikia pabrėžti, kad tai vien psichologinis efektas. Įstatymas teisiamojo prispipažinimą vertina kaip bet kokią kitą įrodymą byloje. Prispipažinimas neturi „nuraminti“ teisėjo labiau nei koks nors kitas įrodymas. Tačiau šis psichologinis fenomenas dar kartą parodo, kokią vaidmenį byloje turi netikrumas, abejonės. Kiekvienas teisėjas gali papasakoti nemažai atvejų, kai visi įrodymai liudijo, kad teisiამasis kaltas, kai tiesiog nebuvo abejonių, bet paaiškėjo, kad tas vaizdas buvo apgaulingas.

Alternatyviai versijai sukurti reikalinga gera vaizduotė. Ši veikla gimininga rašytojo veiklai. Pastarojo meno pagrindas – sugebėjimas sukurti įtikinamą istoriją. Aišku, kuo geriau advokatas sugeba sukurti vaizdžią alternatyvią versiją, tuo labiau nukentės kaltinimo versijos įtikinamumas. Taigi prieš mus – paradoksali situacija, kai gera vaizduotė, sugebėjimas sukurti alternatyvią versiją gali padaryti tą patį, ką daro įrodymai ar jų paneigimas – sumažinti tikėjimą pagrindine versija.

Panagrinėkime tokį atvejį. Apiplėšta juvelyrinė parduotuvė. Išdaužtas parduotuvės vitrinos stiklas. Pavogti vitrinoje gulėję brangūs juvelyriniai papuošalai. Apžiūrėdamas sudaužyto stiklo gabalus tardytojas aptiko pirštų atspaudų. Paieškojus kartotekoje greitai paaiškėjo, kad atspaudai yra asmens, kuris jau ne kartą buvo teisiamas už juvelyrinių parduotuvių apiplėšimą. Jis kaip tik prieš porą dienų buvo išleistas iš kalėjimo. Asmuo buvo suimtas.

Tardytojas pergalingai šypsodamasis pateikė jam jo kaltę įrodančius įkalčius. Įtariamasis sekundę pamąstė ir pasakė: „Viskas aišku. Parduotuvė yra prie troleibuso stotelės. Kaip tik tą dieną aš laukiau troleibuso, buvau priėjęs prie vitrinos stiklo ir galbūt jį paliečiau. Bet tai viskas. Juvelyrinių dirbinių aš nevogiau“. Tardytojo veidas ištiso. Dar prieš sekundę jis šventai tikėjo, kad įtariamajam nėra kur dėtis, jo kaltė įrodyta ir še tau – staiga atsirado paprastas ir visiškai kitoks įvykių paaiškinimas. Jam teko paleisti įtariamąjį.

Toliau tirdamas šį įvykį tardytojas, savo džiaugsmui, nustatė, kad pirštų atspaudai buvo palikti ne toje vietoje, kur juos paliktų laukiantis troleibuso

ir atsitiktinai priėjęs ir palietęs stiklą žmogus. Sudėjęs stiklus jis nustatė, kad pirštų atspaudai buvo apatinėje vitrinės stiklo dalyje.

Bet ir ši sykį jis džiaugėsi neilgai. Įtariamasis akimirksniu „prisiminė“, kad jį labiausiai sudomino gražus papuošalas prie pat vitrinės stiklo, ir jis pritūpė jį apžiūrėti. „Tuo metu galėjau paliesti ir stiklą,“ – pabaigė jis savo paaiškinimą. „Be to, – pridūrė jis, – aš visada dirbu su pirštinėmis“.

Šis įvykis gerai parodo, kad gynybos ir kaltinimo versijų dvikovoje svarbu ne tik, kuri gali pateikti daugiau įrodymų. Svarbu ir tai, kas turi geresnę vaizduotę, kas kūrybiškesnis. Didysis kriminalistas Hansas Grossas sakė, kad tardytojo (kriminalisto) ir nusikaltėlio dvikovoje nugalai tas, kieno geresnė vaizduotė. Jis ne kartą pabrėžė, kad tardytojo ir nusikaltėlio dvikova – tai, pirmiausia, vaizduočių dvikova.

Ko gero, mūsų aptariamą nusikaltimą visgi padarė šis įtariamasis. Tačiau jis išvengs bausmės būtent dėl sugebėjimo apsiginti. Ir svarbiausias šio sugebėjimo momentas – geresnė negu tardytojo vaizduotė. Ir tardytojas, ir įtariamasis mūsų pavyzdyje sprendė tą patį uždavinį: sugalvoti kuo daugiau to paties įvykio paaiškinimų. Tokio tipo uždaviniai vadinami divergentiniais. Tai reiškia, kad jie turi daug sprendimų, ir reikia rasti visus arba kuo daugiau. Tai iš esmės skiriasi nuo konvergentinių uždavinių, mūsų spręstų mokykloje, kur teisingas buvo tik vienas atsakymas – parašytasis vadovėlio gale.

Pateiksime divergentinio uždavinio pavyzdį. Sugalvokite kuo daugiau versijų apie tai, kas būtų, jeigu žmonės gyventų vandenyje. Pabandę jį spręsti kartu su kitais žmonėmis iš karto pamatysite, kokia skirtinga yra žmonių vaizduotė. Vieni negali „pajudėti iš vietos“, jiems niekas neateina į galvą. Tuo tarpu kiti tuojau pat nupieš puikų ir fantastišką žmonių gyvenimo vandenyje paveikslą.

Mūsų pavyzdyje nusikaltėlis visa galva aukštesnis už tardytoją. Ir būtent ši savybė leis jam likti laisvėje. Jis turi daugiau fabuliacijos sugebėjimų, operatyviai sugalvoja versiją. „Slidus kaip gyvatė, – apie tokius sako tardytojai. – Viskam jis turi paaiškinimą“.

Iš tikrųjų ne tik įtariamasis „slidus“, bet ir tardytojas „silpnas“ – neturi pakankamai vaizduotės ir patirties.

Per pratybas turėsime galimybę detaliau panagrinėti minėtąjį sugebėjimą.

Istorij gramatika ir jos panaudojimas

Vadovėlio skyriuje apie įvykių rekonstrukciją teismo nagrinėjimo metu matėme, kad vidinis įsitikinimas dėl vienos ar kitos įvykių versijos – sudėtingas reiškinys. Tikėjimas istorija veikiamas ir išankstinio tikėjimo

(įsitikinimo, kiek tikėtini joje aprašyti įvykiai), ir daugelio papildomų momentų. Savotiškas šių momentų sisteminimo būdas – vadinamoji „istorijų gramatika“ – istorijos dėstymo ypatumai, kurie padidina tikėjimą ja.

Istorijų gramatikos „taisyklės“ nustatytos neseniai. Tačiau jas intuityviai jautė ir naudojo teisėjai, tardytojai, visi tie, kam tenka prisidėti nustatant tiesą byloje. Lygiai taip pat bandoma panaudoti šias taisykles, išdėstyti istoriją taip, kad ji būtų kuo panašesnė į tiesą.

Vienas iš „istorijų gramatikos“ reikalavimų yra *detalių nuoseklumas* kaip minėtame A. Čechovo posakyje apie dramos kūrinį: „Jeigu pirmame akte kabo šautuvas, trečiame jis turi šauti“. Visos įtikinamos istorijos detalės „tarnauja“ pagrindinei idėjai. Realiame gyvenime, aišku, yra kitaip. Gyvenimo istorijos nepasižymi nuoseklumu, čia pasitaiko visko. Aišku, siekdamas padaryti istoriją įtikinamą advokatas ją „sušukuoja“, padaro nuoseklią. Tam pasitarnauja faktų atranka, jų interpretacija, pagrindinių istorijos personažų charakteristika.

Fakt reinterpretacija

Advokatas turi padėti teismui visur byloje „pamatyti“ faktus, kurie psichologiškai, subjektyviai patvirtina gynybos versiją. Jis tai daro dviem būdais: savo interpretacija įtraukdamas naujus faktus ir teikdamas alternatyvią interpretaciją kaltinimo pateikiamiems faktams – jais pagrįsdamas „suokalbį“ versiją.

Minėtoje byloje tam tikru momentu dalyvavo Nacionalinio saugumo darbuotojai. Jie nenustatė bylos įvykių ryšio su valstybės saugumo interesais ir toliau jų netyrinėjo. Gynėjas primena šį faktą ir suteikia jam naują interpretaciją, kuri atitinka „suokalbį“ idėją. „Nacionalinio saugumo komiteto darbuotojai apklausė žmones, užrašė jų parodymus, bet jų išvados buvo visiškai kitokios negu Trakų rajono apylinkės prokuratūros. Ta tyrimo medžiaga, būdama nepageidaujama, žinoma, kažkur dingo“.

Aišku, tai „suokalbis“, kurio dalyviai yra ir tardymo pareigūnai, piktaivališkai nuslėpę saugumo darbuotojų atliktus tyrimo duomenis. Tie duomenys (leidžia suprasti advokatas), aišku, turėjo patvirtinti, kad tai buvo suokalbis.

Svarbus reinterpretuotų faktų santykis su gynybos versija. Versija ir ją patvirtinantys faktai lyg ir palaiko vienas kitą. Tai yra savitarpio patvirtinimo santykis. Esame linkę patikėti fakto interpretacija, kadangi ji atitinka versiją (apie suokalbį). Lygiai taip pat esame linkę patikėti versija, nes ją patvirtina minėtieji faktai. Tačiau jeigu paaiškės, kad versija neteisinga, ją patvirtinantys faktai iš karto atrods ne tokie akivaizdūs ir įtikinantys. „Kur

buvo mūsų akys! – vėliau stebisi tardymo darbuotojai. – Juk versijos netikrumas ir faktų nepatikimumas buvo akivaizdus“.

Pateiksime dar vieną reinterpretacijos pavyzdį. Minėtoje byloje tardymo metu kaltinamieji patys parodė vietą, kur įvyko lemtingas susitikimas su nukentėjusiuoju. Kaip manote, kurią versiją patvirtina šis faktas – kaltinimo ar gynybos? Bylos nagrinėjimas parodė, kad abu panaudojo šį faktą savo versijai paremti. Kaltinimas interpretuoja tai ir jų elgesį kaip dar vieną netiesioginį įrodymą, kad jie kalti. Tardytojai šią detalę palaikė kaltės įrodymu, o tvirtinimai, kad nemušė, „vertinami kritiškai, kaip noras išvengti baudžiamosios atsakomybės“. Gynyba išvelgia šiame fakte dar vieną įrodymą, kad jie nekalti, ir tardymas jų atžvilgiu („suokalbis“) vyksta labai tendencingai. „Būdami visiškai teisūs, jie neturi ko slėpti, parodė net vietą, kur sutikę J. Važnevičių“, – dėsto advokatas.

Istorijos dalyvi („veik j“) asmenyb s stereotipizacija

Svarbi istorijos nuoseklumo dalis yra jos veikėjų stereotipizacija. Istorija įtikinama, jeigu jos veikėjų asmenybės bruožai atitinka jų poelgius. Keista, jeigu nužudymą padaro geras, švelnios sielos žmogus. Natūralu, jeigu tą patį nusikaltimą padaro žiaurus sadistas, kuriam nėra nieko švento. Taigi pirmoji istorija (švelnios sielos žmogaus padarytas nusikaltimas) kelia nepasitikėjimą, o antroji atrodo gana įtikinama. Todėl atitinkamas veikėjų apibūdinimas – svarbus poveikio metodas siekiant suformuoti proceso dalyvių (ypač tų, kurie priima sprendimus) vidinį įsitikinimą, kad ginama versija yra teisinga. Taip elgėsi advokatas byloje, kurią naudojame kaip pavyzdį.

Gynybos versija yra suokalbis. „Suokalbio“ scenarijus yra gerai žinomas. Jo pagrindiniai veikėjai – žemų paskatų skatinami menkos moralės žmonės, nedorais būdais siekiantys savo tikslo. Jų pastangos nukreiptos į gerus, kad ir per daug naivius, nesavanaudiškus žmones, kurie nieko neįtaria. Taigi advokato tikslas yra parodyti, kad nukentėjusysis ir jo liudininkai tokie ir yra. Jeigu jie tokie – vadinasi jie galėjo suregzti sąmokslą. Taip atsiranda „psichologinio įrodinėjimo dalykas“ – įrodinėjimas, kad kaltinimo dalyviai – blogi, amoralūs žmonės. „Psichologinio įrodinėjimo dalykas“ iš esmės skiriasi nuo teisinio–procesinio įrodinėjimo dalyko. Pastaruoju atveju dėmesio centre yra įstatymo veikos požymių įrodymas arba paneigimas. Pirmuoju gi pagrindas yra ne įrodinėjimas, o įtikinimas, kad kaltinimo dalyviai, sprendžiant iš charakterio ir dorovinio lygio, yra „suokalbininkai“. Advokatas tai daro gana sistemingai, ir tikrai negailėdamas juodos spalvos.

„Aš taip pat manau, kad jūs matėte buvusių darbo drausmės pažeidėjų, kažkada atleistų iš darbo kūrėjų, Janonienės, „daktorkos“ Barauskaitės ro-

domą įniršį direktoriui, kitiems mokytojams. Daugelis jų čia yra pareiškę nenorį atsakinėti į visuomeninės gynėjos mokytojos Malaiškienės klausimus.

Sunku suprasti, iš kur tos gyvenvietės juodadarbių ir stiklelio mėgėjų neapykanta doriems ir dvasingiems mokytojams. Atrodytų, kaimo šviesuomenė turėtų būti gerbiama už vaikų mokymą, jų tempimą iš liūno, tačiau matome priešingą reiškinį. Ar bent kuris iš kaltinimo liudytojų buvo nešališkas, nuoširdžiai norėjo padėti išaiškinti Juliaus Važnevičiaus žūties aplinkybes? To nepasakyčiau nei apie vieną kaltinimo liudytoją, išskyrus atsakiusius ankstesnių parodymų. Ir pakenkti siekta ne menka melagyste, ne vengiant suteikti kokią nors pagalbą, o niekšiškiiausiu melu, kaltinant žmones žiauria žmogžudyste“.

Tokie yra „suokalbininkai“. Priešinga šalis – tai „šventi“, „naivūs“, šviešių idealų žmonės.

Skardžiabalsis dainininkas, muzikantas, itin teigiamai charakterizuojamas ilgametis mokyklos vadovas, beveik pusantrų metų alinamas absurdiškų kaltinimų, bet dar ne visiškai palūžęs, Petras Marcinka yra ypač dėkingas mokyklos arklio paieškų bendražygiui gerbiamajam Klementui Dapkui. Klemento Dapkaus dievobaimingumas, pamaldumas, jo paties dvasios tvirtybė ir Dievo pagalba šiems garbingiems žmonėms padės pasiekti visišką reabilitaciją.

Koks stiprus yra tokio apibūdinimo poveikis?

Vargu ar galime tikėtis, kad teismas šventai patikės, kad bylos dalyviai tokie skirtingi, vieni – šventieji, kiti – klastingi niekšai. Tačiau ryški, spalvinga, nuosekli „suokalbio“ versija lengvai užima vietą teismo narių vaizduotėje. Tokią istoriją lengva įsivaizduoti. Dėl to ji sukelia daugiau pasitikėjimo nei tikra, bet paini istorija, kur (kaip paprastai ir būna gyvenime) daug įvairių prieštarų detalių, ir nėra paprasto atitikimo tarp pagrindinių veikėjų veiksmų ir jų charakterių.

8.6. Distancijos euristika. Konkretizacijos metodas

Neretai pastebime, kad teisinių santykių dalyviai užuot „tiesiai šviesiai“ išdėstę reikalo esmę pradeda apie tai kalbėti ilgai, su „nereikalingomis detalėmis“. Pavyzdžiui (žr. ištrauką iš advokato kalbos), savo kalboje advokatas galėjo paprasčiausiai pasakyti – kaltinančioji pusė siekė kuo žiauriau atkeršyti direktoriui, pažeminti jį. Tačiau klausydamiesi kalbos įsivaizduo-

jame spalvingą vaizdą: „Atrodytų, nekenčiantieji direktoriaus galėtų pasitenkinti pasiekę jo pašalinimo iš pareigų. Tai pasiekti ne taip daug reikia: apkaltinti piktnaudžius tarnybine padėtimi, ką nors pavogus ar mokiniui ausį užsukus, užvožus kūrikui – ir pakaktų. Čia tiems žmonėms tokių kaltinimų per mažai, jie nori krauju, trokšta matyti direktorių sutripta, sugniuždytą, vedžiojamą į teismo salę su didžiausia sargyba, surakintą antrankiais, jie nori reikalauti jam griežčiausios bausmės“.

Kodėl advokatas šioje kalboje taip dėsto „nereikšmingus“ ir teisinės reikšmės neturinčius faktus? Norėdami tai paaiškinti turime prisiminti „pasiekiamumo euristiką“. Kuo aiškiau, detaliau įsivaizduojamas tam tikras įvykis, tuo geriau susidaro išpūdis, kad jis tikras, realus. Kai žmogus pasakoja apie netikrą, išgalvotą vaizdą ir nori pabrėžti, koks ryškus jis buvo, neretai sakoma: „kaip gyvas“, „kaip tikras“. Žmogaus sąmonėje konkretumas, detalumas yra realumo požymiai.

Advokatas žino šį konkretumo poveikį ir panaudoja jį tam, kad įtikintų, jog buvo taip, kaip jis pasakojo.

Pratybos. Konkretizacijos metodus

!!! Tikslas !!!

Padėti suvokti konkretizacijos metodo esmę ir poveikį

Nurodymai

Pratybos vyksta grupėje.

Pateikiama įvykio fabula.

„Piliėtis A. matė tam tikrą įvykį, bet atsisakė duoti apie tai parodymus. Jokios tardytojo pastangos nepaskatino jo pakeisti savo nuomonės. Tardytojas suprato, kad piliečio apsisprendimas neduoti parodymų tvirtas ir tiesą teks nustatyti kitais būdais.“

Praėjus pusvalandžiui po to, kai piliėtis A. išėjo, suskambo telefonas ir pakėlęs ragelį tardytojas išgirdo susijaudinusių piliečio A. balsą: „Ar galėčiau su jumis tuojau pat susitikti? Aš noriu jums viską papasakoti!“

Pratybų dalyviai turi iškelti kuo daugiau versijų, kodėl piliėtis A. taip staiga ir visiškai pakeitė nuomonę. Kiekvienas dalyvis pasiūlo po vieną versiją ir stengiasi įtikinti, kad ji tikra, kad taip tikrai galėjo atsitikti. Visos pasiūlytos versijos surašomos lentoje. Tada seminaro dalyviai balsuodami išrenka labiausiai tikėtiną versiją, mažiau tikėtiną ir pan.

Antroje pratybų dalyje susitelkiama ties mažiausiai tikėtina versija.

1. Patikslinami ją sudarantys įvykiai.

2. *Dalyvių prašoma sukurti ir pasiūlyti šių įvykių „vaizdines detales“, tai yra tokias detales, kurias matytumėme, jeigu stebėtumėme versijos įvykius.*

3. *Dalyvių prašoma sukurti ir pasiūlyti šių įvykių „audiodetalių“, tai yra tokių detalių, kurias mes girdėtume, jeigu stebėtumėme versijos įvykius.*

4. *Prašoma sudaryti įvykių metu esančių daiktų sąrašą ir apytikriai įvertinti kiekvieno svorį, įsivaizduoti to svorio padarinius (pavyzdžiui, kas įvyktų, jeigu tas daiktas nukristų).*

5. *Prašoma įsivaizduoti kiekvieno įvykio dalyvio jausmus. Tuo tikslu prašoma paminėti jausmą ir pateikti jo palyginimą arba paaiškinimą“. Pavyzdžiui, „liudininkas išsigando. Staiga suprato, kad jis pats gali tapti eiline auka“.*

Po parengiamojo darbo mažiausiai tikėtina versija dėstoma iš naujo, panaudojant visas aptartąsias detales. Ją išdėsčius seminario dalyvių prašoma iš naujo įvertinti visų versijų tikėtinumą. Dažniausias rezultatas – mažiausiai tikėtina versija pereina į tikėtinų kategoriją.

Pratybų dalyvių prašoma palyginti jausmą, kurį sukėlė versija, kai tik ji buvo pirmą kartą paminėta, su tuo, kurį patyrė po konkretizacijos. Lyginama naudojantis specialiomis skalėmis.

Vertinimo skalės

1 2 3 4 5 6 7

Keista / Suprantama

1 2 3 4 5 6 7

Reta / Dažna

1 2 3 4 5 6 7

Aišku / Miglota

8.7. Nespontaniniai (reflektyviniai) psichologinio poveikio metodai

Žmonės nuolat bando įkalbėti vienas kitą vienaip ar kitaip pasielgti. Pardavėjas bando įtikinti pirkėją pirkti prekę. Mokytojas aiškina mokiniui, kad reikia daugiau ir geriau mokytis. Vadovas siekia paskatinti geriau dirbti savo pavaldinius, visuomenės veikėjas agituoja aplinkinius įsilieti į judėjimo gretas ir t. t. Tai, ką jie daro, turi skirtingus pavadinimus: įtikinėja, agituoja, įkalbinėja, vilioja, stengiasi patraukti, bando įpiršti, įsiteikia ir t. t.

Tačiau visais šiais atvejais atliekami panašūs veiksmai: bandoma paveikti tai, kaip individas suvokia situaciją (jis nesupranta, kiek jam iš tikrųjų reikalinga prekė ir pardavėjas visai stengiasi jam tai išaiškinti), jo motyvus bei emocinius procesus (bandoma sukelti „apetitą“ prekei), nukreipiamas jo dėmesys (įkalbinėjamo žmogaus dėmesys atkreipiamas į teigiamas pirkinio puses ir nukreipiamas nuo neigiamų), skatinama vaizduotė (padedama įsivaizduoti puikius momentus, kai prekė jau bus nupirkta, ir pirkėjas ja mėgausis). Lygiai taip pat bando išaiškinti padėtį, stimuliuoti motyvus, nukreipti dėmesį, sužadinti vaizduotę mokytojas, kalbėdamas su mokiniu, darbdavys – su pavaldiniais, tarytojas – su kaltinamuoju, visuomenės veičėjas – su savo šalininkais ir t. t.

Psichologiniai įtikinėjimo metodai gana aiškiai skiriasi nuo spontaneo poveikio metodų. Pastarieji veikia „automatiškai“, spontaniškai, lyg paspaudus mygtuką, o psichologiniai įtikinėjimo metodai – tai ilgesnė veikla. Antra vertus, spontaneo poveikio metodų panaudojimo žmogus gali ir nesuvokti. Psichologinių įtikinėjimo metodų atveju viskas yra kitaip. Žmogus žino, ko iš jo norima, jis žino, jog stengiamasi, kad jis to panorėtų.

Spontaneo poveikio metodai psichologiškai paprasti. Jų veikimas pagrįstas konkrečiu psichologiniu dėsningumu. Pavyzdžiui, žinoma, kad žmogus reaguoja į sakinį „todėl, kad...“ ir tai paprasčiausiai panaudojama, jeigu prireikia. Visai kitaip yra psichologinio įtikinėjimo metodų taikymo atveju. Čia poveikis yra įvairiapusis: ir mąstymui, ir emocinei sferai, ir dėmesiui, ir vaizduotei, ir pan.

Gausu literatūros, skirtos psichologinio įtikinimo metodams. Apie juos kalba oratorinio meno vadovėliai, auklėjimo patarimai, veikalai, skirti darbuotojų motyvams stiprinti, prekybos psichologijos knygos ir pan. Viena iš populiariausių knygų apie psichologinį įtikinėjimą yra Deilo Karnegio knyga „Menas turėti draugų ir daryti poveikį žmonėms“. Visa ši literatūra, viena vertus, naudoja tam tikrus psichologinių tyrimų rezultatus, bet, o tai dar svarbiau, taip pat yra įvairių profesijų patirties apibendrinimas. Tai pokalbiai su oratoriais, vadovais, mokytojais, tarytojais, kurie yra pripažinti tiek savo profesijos, tiek įtikinėjimo metodų taikymo meistrai. Jų prašoma pasidalinti savo patirtimi įtikinėjant žmones. Tai sėkmingo poveikio situacijų apibendrinimas. Kiekvienas žmogus gali prisiminti bent vieną atvejį, kai jam būtinai reikėjo kažką įtikinti, kažką padaryti, tai atrodė beviltiška, nes žmogus buvo visai nesuinteresuotas, tačiau visgi pavyko rasti „raktą“ į jį ir pasiekti, kad jis padarytų tai, ko reikia. Pagaliau, svarbus šaltinis yra realių ar sumodeliuotų poveikio situacijų filmavimas ir tolimesnis tyrimas. Paprastai tai daroma taip – sukuriama situacija, kurioje tam tikros profesijos atstovas turi įtikinti savo „klientą“ vienaip ar kitaip pasielgti. Pavyzdžiui, tarytojas tam tikroje byloje turi įtikinti kaltinamąjį papasakoti visą

tiesą, pardavėjas turi įtikinti pirkėją pirkti šaldytuvą, mokytojas įtikina mokinį daugiau mokytis, viešosios policijos atstovas bando įtikinti savo miestelio gyventojus, kad jie jam daugiau padėtų ir panašiai.

„Kliento“ vaidmuo atitenka kitam žmogui. Jis gauna labai paprastą instrukciją: elkitės taip, kaip reaguotumėte, jeigu iš tikrųjų atsidurtumėte tokioje situacijoje. Tuo tarpu tiriamajam pasakoma: „Jūsų užduotis – įtikinti šį žmogų. Tuo tikslu panaudokite visą savo profesinę patirtį. Veikite taip, kaip paprastai veikiate panašioje situacijoje. Tolimesnė scena filmuojama ir nagrinėjama.

Apibendrinant visa tai atsiranda patarimai, taisyklės, metodikos, kurios pasako, kaip turi būti daromas poveikis, taikant psichologinius įtikinėjimo metodus.

Prieš daugiau kaip dešimtmetį bandėme apibendrinti visus tuos patarimus, taisykles ir pan. ir pasiūlyti tam tikrą jų sistemą. Šioje sistemoje buvo siekiama patikslinti psichologinio įtikinėjimo struktūrą ir parodyti įvairiausių poveikio taisyklių, patarimų ir t. t. vietą šioje poveikio struktūroje.

Išdėstysime pagrindinius sistemos momentus. Norint sužinoti smulkiau, reikia susipažinti su atitinkama literatūra¹. Čia išdėstysime tik pagrindines jos sampratas.

Psichologinio poveikio metodų sistemos pagrindas yra jos metodų sistema. Kiekvieno iš aprašomų metodų pagrindą sudaro konkretus *poreikis*, į kurį minėtas metodas nukreiptas. Poreikio supratimas siekia Aristotelio „pirminio noro“ supratimą. Aristotelis samprotavo taip: „Jeigu kažko norime, tai norime to kažkokiam tikslui pasiekti. Tačiau tą tikslą pasiekti mums reikia dar kažkam, tai savo ruožtu suteikia galimybę pasiekti kažkokį tolimesnį tikslą“. Tačiau ši grandinė negali būti begalinė. Kažkur turėsime sustoti priartėję prie tikslo, kuris mums „tiesiog reikalingas“ dėl savęs paties. Sakykime, pinigai mums reikalingi, kad galėtumėme pirkti gražesnių drabužių, gražesni drabužiai reikalingi, kad patiktumėme aplinkiniams. Norime jiems patikti, kad sukeltumėme jų simpatiją. Bet kam gi mums reikalinga kitų žmonių simpatija? Ji tiesiog reikalinga, ji reikalinga dėl savęs pačios, ji reikalinga dėl to, kad esame tokie žmonės, kuriems reikalinga aplinkinių simpatija.

Tokią galutinį tikslų (norų) grandinės tikslą (norą) ir vadiname (aprašomojoje sistemoje) poreikiu. Šio poreikio pavadinimas dažniausiai vienaip ar kitaip paminėtas metodo pavadinime. Pavyzdžiui, „poveikis savigarbos poreikiui“, „poveikis simpatijos poreikiui“, „ramybės poreikio sukėlimas“ ir pan. *Metodais* vadinami įvairūs būdai, kurie siekia panaudoti tam tikrą

¹ Žr., pavyzdžiui, Юстицкий. В. Применение методов психологического воздействия. – Минск, 1986.

poreikį ir juo remiantis suformuoti motyvą, kuris paskatintų individą elgtis taip, kaip veikiančiam reikia.

1 lentelė. **Psichologinio poveikio metodai**

1.	Racionalusis	Tai, ką aš jums patariu, yra jums naudinga. Aš tik rodau būdą, kaip lengviau, greičiau, paprasčiau, mažesne kaina pasiekti tai, ko jūs pats norite.
2.	Poveikis savigarbos poreikiui	Jeigu norite, kad aš jus gerbčiau, kad galėtumėte pats save gerbti, kad jus gerbtų žmonės, kurių nuomonė jums svarbi, turite pasielgti taip, kaip aš jums patariu.
3.	Poveikis simpatijos poreikiui	Jūs sukeliate man simpatijos jausmą. Aš rūpinuosi jūsų likimu. Taip yra todėl, kad turime daug bendro, kad jūs man padėjote. Todėl mano patarimas padiktuotas rūpesčio jumis ir simpatijos jums.
4.	Susidomėjimo sukėlimas	Tai, ką aš jums patariu, labai įdomu. Sužinosite daug naujo ir įdomaus. Patirsite naujų jausmų.
5.	Teigiamas pavyzdys	Būtent taip, kaip aš jums patariu, daro žmonės, kuriuos jūs gerbiate.
6.	Noro lenktyniauti sukėlimas	Žmogus, kuris niekuo už jus negeresnis ir kurio padėtis nėra geresnė nei jūsų, jau pasielgė kaip reikia. Jis lenkia jus.
7.	Pareigos jausmo žadinimas. Etninių bei estetinių jausmų sukėlimas	Privalote taip pasielgti. Taip elgiasi dori žmonės. Tai diktuoja teisybės jausmas. Turi gi būti pasaulyje teisybė, dori, gražūs ir geri žmonių santykiai. Kad taip būtų, reikalingas toks jūsų poelgis.
8.	Ramybės poreikio sukėlimas.	Padarykite taip, kaip aš sakau, ir aš paliksiu jus ramybėje.
9.	Pykčio sukėlimas	Jeigu nepasielgsite taip, kaip reikia, jūsų priešai bus labai patenkinti.
10.	Autoriteto panaudojimas	Aš turiu patirties, žinių, kurios leidžia man duoti jums teisingą patarimą.
11.	Grasėjimas, psichinis spaudimas	Jeigu nepasielgsite taip, kaip reikia, man reiks panaudoti jėgą.

Poveikio metodo formulė vadinamas trumpas veiksmų, naudojamų taikant tam tikrą metodą, esmės suformulavimas. Paprastai ši formulė dėstoma kreipimosi į kitą žmogų forma. Pavyzdžiui, poveikio savigarbos poreikiui formulė tokia: „Jeigu norite, kad aš jus gerbčiau, kad galėtumėte pats save gerbti, kad jus gerbtų žmonės, kurių nuomonė jums svarbi, turite elgtis taip, kaip aš jums patariu“. Tačiau metodo formulės dėstymas tokia forma jokių būdu nereiškia, kad būtent tai ir reikia pasakyti. Formulė dėsto metodo esmę bei aprašo esmę to, ką veikiančiasis sako, rodo, išaiškina ir pan.

Idealusis metodo adresatas. Kiekvienas iš aprašytųjų metodų nukreiptas į tam tikrą poreikį. Dėl to jis gali būti veiksmingas tik tuo atveju, kai tas poreikis stiprus. Jeigu individui visiškai nesvarbu, gerbia jį aplinkiniai ar ne, jam vargu ar gali būti pritaikytas „Poveikis savigarbos poreikiui“, kurio esmė „Jeigu norite, kad aš jus gerčiau ...“ Visai kita situacija, jeigu žmogui aplinkinių pagarba yra svarbiausias gyvenime dalykas, jeigu jis pasirengęs viską padaryti jai užtikrinti. Taigi idealusis metodo adresatas – toks asmuo, kuriam tam tikras metodas yra veiksmingiausias.

Kiekvieno metodo idealusis adresatas yra kitoks. Sakykime, poveikio savigarbos poreikiui idealusis adresatas – žmogus, kuris dieną naktį rūpinasi, kaip aplinkiniai jį vertina, ar pakankamai gerbia. Tuo tarpu trečiojo lentelės metodo idealusis adresatas yra visiškai kitoks žmogus. Tai toks, kuriam svarbu būti mylimam, sukelti simpatijos jausmą.

Žodis „idealusis“ pabrėžia, kad tai yra abstrakcija. Grynujų idealių adresatų tikrovėje nėra. Tačiau jų aprašymas labai svarbus, kad galėtumėme tiksliau nustatyti, kokį metodą reikia taikyti. Kuo žmogus, kuriam reikia daryti psichologinį poveikį, panašesnis į tam tikro metodo idealųjį adresatą, tuo perspektyvesnis metodo taikymas.

Idealiojo adresato psichologinė charakteristika. Tai visapusiškas idealiojo adresato aprašymas. Jį sudaro tokio žmogaus psichologiniai bruožai, santykiai su aplinkiniais, tipiškąs problemas ir pan. Tai aprašymas asmens, kuris turi tik atitinkamą asmenybės bruožą, ir pastarasis pasižymi *visišku pastovumu esant skirtingoms situacijoms*, pasireiškia bet kurioje situacijoje, kur tik šis bruožas gali pasireikšti. Būtent jis nulemia kitus asmenybės bruožus, santykius, problemas. Sakykime, poveikio savigarbos poreikiui metodo idealusis adresatas apibūdinamas taip: „Jis yra žmogus, kuriam svarbiausia – aplinkinių nuomonė apie jį. Jis nuolat rūpinasi, kokį įspūdį daro jo drabužiai, kalba, išorė, ūgis ir pan. Jo draugai dviejų tipų. Pirmieji – „žemesni“ už jį, žiūrintys į jį su pagarba, pavydintys, besistengią užsitarnauti jo pagyrimą. Tuo tarpu antrieji – aukštesnės nei jo padėties, su kuriais bendrauti jam garbė, ir tai sustiprina jo savigarbą. Savo gyvenimą jis tvarko pagal nustatytus standartus. Jam svarbu „pasiekti“ visa tai, ką, jam svarbių žmonių nuomone, turėtų pasiekti žmogus. Jam nelengva būti atviram netgi su geriausiais draugais. Jam trukdo baimė, kad nuoširdumas ar prisipažinimas sumažins pagarbą jam. Jam nėra lengva užmegzti ryšį su nepažįstamu žmogumi. Jam trukdo nežinojimas, kaip tas žmogus jį vertina, kokį daro jam įspūdį, pirmojo kontakto (ypač su tokio lygio žmogumi kaip jis pats arba aukštesniu) metu jaučiasi sukaustytas. Itin skausmingai reaguoja į kritiką. Pirmojo susitikimo metu sudaro didelės savigarbos, oraus, pasitikinčio savimi žmogaus įspūdį. Tai bruožai, kurių demonstravimas turėtų sukelti jam naujo pažįstamojo pagarbą. Tačiau tai tik išorinis įspūdis. Iš tikrųjų jis labai

jautrus, pažeidžiamas, ir jeigu paliečiama jo savigarba, gali reaguoti labai stipriai“.

Tokio idealaus adresato psichologinio portreto aprašymas turi, pirmiausiai, psichodiagnostinius tikslus. Mat psichologinio poveikio metodai taikomi ne laboratorijoje, kur galima specialiais būdais iširti asmenį ir nustatyti, koks metodas jam veiksmingiausias. Kasdieniniame bendravime nėra nei laiko, nei galimybių panaudoti testus, rinkti medžiagą. Susipažinus su nauju žmogumi reikia per trumpą laikotarpį „atpažinti“ jį, suvokti, koks poveikio metodas jam tinkamiausias. Idealiųjų įvairių metodų adresatų aprašymas kaip tik suteikia galimybę pajusti tai, nustatyti, į kokio metodo idealųjį adresatą individas labiausiai panašus.

Charakterologinio poveikio stereotipas. Aišku, kad žmogui didžiausią poveikį galima padaryti taikant jo asmenybę atitinkantį metodą. Sakykime, jeigu žmogui svarbi aplinkinių pagarba, tai bus veiksmingas vienoks metodas. Jeigu svarbiausia šilti santykiai su aplinkiniais ir visuotinė pagarba, paveikesnis bus kitas metodas. Taigi psichologinio poveikio metodas turi atitikti žmogaus, kuriam daromas poveikis (veikiamojo), asmenybę.

Tačiau gyvenime dažniausiai būna ne taip. Bandydami padaryti poveikį aplinkiniams, žmonės naudoja ne tuos metodus, kurie atitinka veikiamojo asmenybę, bet tuos, kurie atitinka *veikiančiojo* asmenybę. Žmogus, kuriam svarbiausias dalykas gyvenime yra garbė, linkęs būtent į šį jausmą orientuotis, norėdamas įkalbėti kitą žmogų. Geras žmogus linkęs visais atvejais veikti geruoju, agresyvus žmogus agresyviai ir pan.

Charakterologinis poveikio stereotipas yra glaudžiai susijęs su gana visuotiniu žmonių polinkiu „kitus vertinti pagal save“, galvoti, kad kiti tokie pat ir nori to paties, ko ir visi.

Patirtis rodo, kad šis charakterologinis poveikio stereotipas yra vienas iš svarbiausių trukdžių įsisavinant psichologinio poveikio metodus. Žmonės labiausia linkę taikyti psichologinio poveikio metodus, kurie geriausiai paveiktų juos pačius, o ne tuos, kurie būtų efektyviausi asmenims, kuriems reikia padaryti poveikį.

Stimuliuojanti situacija. Tai išivaizduojama ateities situacija, kurioje labiausiai pasitvirtina būtinybė, reikalingumas pasielgti taip, kaip pataria poveikį darantis žmogus. Pardavėjas, įkalbinėjantis potencialų pirkėją įsigyti mašiną, tikriausiai nekalbės pirkėjui apie ateities situacijas, kai pirkėjui bus labai reikalingi pinigai, kuriuos jis šiandien rengiasi sumokėti už mašiną. Jis taip pat nekalbės apie situacijas, kai naujoji, brangi mašina galės pakliūti į autoavariją, jis nelabai bus linkęs kalbėti apie automobilių grūstis, apie brangstantį benziną ir pan. Jo dėmesys bus atkreiptas į visai kitas situacijas, pirmiausiai, kaip iškilmingai savininkas privažiuos prie savo namo, lydimas pavydžių kaimynų žvilgsnių ir visos šeimos džiaugsmo. Jis pasakos apie

pirmąją išvyką su nauja mašina, apie pirmą atvažiavimą į darbą, kolegų žvilgsnius ir iš karto padidėjusį pagarbos jausmą. Tokios situacijos ir vadinamos stimuliuojančiomis. Jose itin akivaizdžiai pasitvirtina metodo formulė. Sakykime, žmogui, kuriam svarbiausia yra aplinkinių pagarba, tose situacijose tampa tikrove žodžiai „Jūs gerbs žmonės, kurių nuomonė jums svarbi“.

Lygiai taip pat yra tardytojui, kuris kalba su kaltinamuoju apie tai, kad reikia papasakoti visą tiesą, ir kad teismas gali atsižvelgti į tai ir sušvelninti bausmę. Šis tardytojas tikriausiai nekalbės apie tai, kad po tokio prisipažinimo bausmė visgi bus, jis nekalbės apie dienas ar metus, kuriuos teks praleisti už grotų. Jis kalbės apie laiką, kai dalis bausmės bus jau atlikta, ir kaltinamajam bus labai svarbu, kiek liko, jis džiaugsis, kad pasakė tiesą ir taip sutrumpino sau laisvės atėmimą.

Stimuliuojantis jausmas. Tai jausmas, kurį turi patirti žmogus, kuriam daromas poveikis, kalbėdamas apie stimuliuojančią situaciją, galvodamas apie ją ir ją įsivaizduodamas. Pardavėjas turi pasistengti, kad pirkėjas labai gerai įsivaizduotų išdidumo jausmą, kurį patirs išėdęs į naujutėlę prašmatnią mašiną.

Stimuliuojančios detalės. Tai stimuliuojančios situacijos aprašymo detalės, kurios leis įkalbinėjamajam savo vaizduotėje „pamatyti“ šią situaciją. Viena, jeigu pardavėjas sakys: „Pirkite mašiną ir būsite labai tuo patenkintas“. Visai kas kita, jeigu jis „piešia“ tą situaciją: „Įsivaizduokite ankstyvą rytą. Pavasaris, šviečia saulė, jos atspindžiai švyti jūsų mėlynoje mašinoje, kuri taip tinka prie mėlynos jūsų suknelės. Jūs prieinate, atveriate dureles. Kaimynė klausia: „Tai jūs pirkote šią nuostabią mašiną?“ O pagalvokite apie akimirka, kai ji tyliai ir minkštai pajudės iš vietos, jūs pasuksite vairą ir pajusite, koks jis patogus ir kaip lengvai jam paklūsta mašina“ ir t. t.

Pirmosios ir antrosios kalbos esmė nesiskiria. Ir vienoje, ir kitoje klientei sakoma, kad ji bus patenkina įsigijusi naują mašiną. Negana to, pirmosios kalbos privalumas yra tai, kad „trumpai–drūtai“ dėstoma reikalo esmė.

Tačiau to, kas dėstoma pirmojoje kalboje, negalime pamatyti. Ten sakoma, kad klientė bus patenkinta. Kitaip yra antrosios kalbos atveju. Apie tai, kad klientė bus patenkinta, mes sužinome ne tik protu, bet ir akimis. Antrosios kalbos poveikis dėl to nepalyginti stipresnis. Pirmiausiai, taip bus todėl, kad klientė daug labiau tiki, kad ji tikrai bus patenkinta. Didesnis tikėjimas susijęs su jau aptarta distancijos euristika, pagal kurią žmonės labiau tiki tuo, ką geriau įsivaizduoja. Antra vertus, antroji kalba sukels stipresnę emocinę reakciją. Kaip rodo emocijų tyrimai, sužadintos emocijos stiprumas yra glaudžiai susijęs su ją sukeliančio stimulo konkretumu bei ryškumu. Gerai įsivaizduojamas ryškus būsimąjį pasitenkinimo vaizdas su-

kelia stipresnę emocinę reakciją negu paprastas pranešimas apie būsimąjį pasitenkinimą. Su visu tuo susijusi detalių konkretumo taisyklė.

Detalių konkretumo taisyklė. Jos esmė ta, kad vaizduojant stimuliuojančią situaciją reikalaujama stimuliuojančių detalių konkretumo, t. y. kalbėti tik tai, ką galima (bent vaizduotėje) pamatyti, išgirsti, pajusti. Blogai (taip skelbia taisyklė), jeigu tardytojas sako: „Vėliau tu gailėsi, kad nepasakei tiesos ir todėl gavai didesnę bausmę“. Gerai, jeigu jis sako: „Įsivaizduok, tavo draugas jau ruošiasi į laisvę, lygina kelnes, pasakoja tau, kad pirmą dieną eis pas Birutę, o antrą – pas Marytę. O tu klausysiesi jo ir galvosi: „Būčiau aš buvęs protingesnis kalbėdamas su tardytoju, būčiau pasakęs viską kaip buvo, tai ir aš dabar kraučiau daiktus ir galvočiau, kaip praleisiu kiekvieną dieną laisvėje““. Antrosios kalbos turinį bei kiekvieną detalę galima įsivaizduoti. Labai lengvai įsivaizduojami vaikino jausmai.

Metodo filosofija. Filosofija – tai mokslas, nagrinėjantis bendriausius pasaulėžiūros klausimus. Neretai kalbame apie tam tikro žmogaus „gyvenimiškąją filosofiją“. Tai yra visuma jo įsitikinimų bendriausiais gyvenimo klausimais: kas yra svarbiausia gyvenime, kas yra laimė ar nelaimė, ko labiausiai reikia žmogui ir pan.

Metodo filosofija vadinsime įsitikinimus, kurie svarbiausi taikant tam tikrą metodą. Sakykime, taikant metodą „Poveikis savigarbos poreikiui“ pats poveikį darantis asmuo turi būti giliai įsitikinęs, kad viena didžiausių gyvenimo vertybių yra garbė, o didžiausia nelaimė yra ją prarasti. Reikia tikėti, kad verta gyventi tam, kad užsitarnautum aplinkinių pagarbą. Jeigu taip yra, tai įtikinėjanciojo asmens žodžiai apie tai, ką reikia padaryti vardan aplinkinių pagarbos, skambės įtikinamai, kalbės ne tik žodžiai, bet ir intonacija, akys.

Taikant metodą „Poveikis simpatijos poreikiui“ reikia išties giliai tikėti, kad būtent aplinkinių ir ypač artimųjų meilė ir simpatija – svarbiausia, ko reikia žmogui, kad be jų gyvenimas tuščias ir beprasmis, kad jų pakeisti negali jokios kitos vertybės, kad joms įgyti negaila jokių pastangų. Ir vėl, jeigu taip yra, tai įtikinėjanciojo asmens žodžiai apie tai, ką reikia padaryti vardan aplinkinių meilės ir simpatijos, pagarbos, skambės įtikinamai. „Surasti bendrą kalbą“ – tai ir reiškia surasti dalykus, kuriais tiki ir įtikinėjantysis, ir įtikinamasis asmuo.

Tokios yra pagrindinės aptariamiosios metodų sistemos sąvokos. Remiantis šiomis sąvokomis apžvelgiami ir analizuojami pagrindiniai psichologinio poveikio metodai, aplinkybės, kurios didina arba mažina jų veiksmingumą, nagrinėjama jų taikymo patirtis ir tipiškos klaidos¹.

¹ Žr., pavyzdžiui, Юстицкий В. Применение методов психологического воздействия. – Минск, 1986.

Ištrauka iš advokato kalbos

Atidžiai perskaitykite tekstą ir atsakykite į klausimus.

Sąmokslas prieš direktorių

Vilniaus antrosios advokatų kontoros advokato Justino Aleksandravičiaus ginamoji kalba, pasakyta 1996 m. kovo 22 d. Vilniaus apygardos teisme ginant Petrą Marcinką, kaltinimą pagal BK 116 straipsnio antrąją dalį, 17 straipsnio antrąją dalį, 105 straipsnio 5 punktą.

Trumpas bylos turinys

Viečio sanatorinės miško mokyklos direktorius Petras Marcinka buvo teisiamas už P. Jakonienės lengvą kūno sužalojimą, sukėlusį trumpalaikį sveikatos sutrikimą, kad jis, kaip pareigūnas, akivaizdžiai viršijo įstatymo suteiktas jam teises bei įgaliojimus ir pavartojo fizinį smurtą prieš kūrikus M. Gumbį ir L. Dulieneį ir, veikdamas su arkliniu K. Dapkumi, ypač žiauriai nužudė kūrিকą J. Važnevičių.

Gerbiamieji teisėjai,

galbūt jums, ne taip greitai linkusiems tikėti kaltinamųjų žodžiais, net įkyrėjo teisiavimo P. Marcinkos dažnai kartojamas klausimas: „Argi nematote, kad čia sąmokslas?“

Aš, gerbiamieji teisėjai, šios bylos kitaip pavadinti negalėčiau. Tai niekingas, itin žiaurus kerštas principingam mokyklos vadovui už nesitaikstymą su kūrிகų girtuokliavimu darbe, kitais darbo drausmės pažeidimais, direktoriui, neleidusiam Akanovičiams užvaldyti tarnybinį butą ir garažą ir pan. Vos tik atsirado lavonas, pikti žmonės tuoj pat sukūrė siužetą apie žmogžudystę, žmogžudžius ir liudytojus. O dar kaip tyčia pasitaikė tinkamas tardytojas – Akanovičių žentas. Ir lyg tyčia sutapo visų jų norai – matyti direktorių už groty.

Nesvarbu, kad vienam septyniiasdešimt antri metai eina, kitam jau per šešiasdešimt, kad, kaip P. Dapkus sako: „Mes vos kojas pavalkame, kur ten spardyti galime“. Ir iš tikrųjų, ar pajęgtų kuris iš teisiamųjų įspirti 100 kg jėga, tikiu, kad ir Jūs, gerbiamieji teisėjai, tuo abejojate. Aš taip pat tikiu, kad Jūs matėte buvusių darbo drausmės pažeidėjų, kažkada atleistų iš darbo kūrிகų, Jakonienės, „doktorokos“ Barauskaitės rodomą įniršį direktoriui, kitiems mokytojams. Daugelis jų čia yra pareiškę nenorį atsakinėti į visuomeninės gynėjos mokytojos Malaiškienės klausimus.

Sunku suprasti, iš kur tos gyvenvietės juodadarbių ir stiklelio mėgėjų neapykanta doriems ir dvasingiems mokytojams. Atrodytų, kaimo šviesuomenė turėtų būti gerbiama už vaikų mokymą, jų tempimą iš liūno, tačiau matome atvirkščią reiškinį. Ar bent kuris iš kaltinimo liudytojų buvo nešališkas, nuoširdžiai norėjo padėti išaiškinti Juliaus Važnevičiaus žūties aplinkybes? To nepasakyčiau nė apie vieną kaltinimo liudytoją, išskyrus atsakisčius ankstesnių parodymų. Ir pakenkti siekta ne menka melagyste, ne vengiant suteikti kokią nors pagalbą, o niekšiškausiu melu, kaltinant žmones žiauria žmogžudyste. Atrodytų, nekenčiantieji direktoriaus galėtų pasitenkinti pasiekę jo pašalinimo iš pareigų. Tai pasiekti ne taip daug reikia: apkaltinti piktnaudžiavus tarnybine padėtimi, ką nors pavogus ar mokiniui ausį užsukus, užvožus kūrிகui – ir pakaktų. Čia tiems žmo-

nėms tokių kaltinimų per maža, jie nori kraujo, trokšta matyti direktorių sutryptą, sugniuždytą, vedžiojamą į teismo salę su didžiausia sargyba, surakintą antrankiais, jie nori reikalauti jam griežčiausios bausmės. Ir koks atkaklumas! Ekshumavus J. Važnevičiaus lavoną ir pakartotinės teismo medicinos ekspertizės gydytojų ekspertų komisijai nustačius kitą mirties priežastį, vis tiek tvirtinama, kad šešiasdešimtmetį atšventęs širdininkas, ligotas direktorius Petras Marcinka ir senukas Klementas Dapkus itin žiauriai nužudę Julijų Važnevičių. O Pranciška Jakonienė tiesiai išdrožusi, kad teismo medicinos ekspertizės išvados esančios neteisingos.

Kadaise skardziabalsis dainininkas, muzikantas, itin teigiamai charakterizuojamas ilgametis mokyklos vadovas, beveik pusantrų metų alinamas absurdiškų kaltinimų, bet dar ne visiškai palūžęs Petras Marcinka yra ypač dėkingas mokyklos arklio paieškų bendražygiui gerbiamajam Klementui Dapkui. Klemento Dapkaus dievobaimingumas, pamaldumas, jo paties dvasios tvirtybė ir Dievo pagalba šiems garbingiems žmonėms padės pasiekti visišką rehabilitaciją. Juk kiek Dapkus buvo kurstomas sakyti matęs, kaip direktorius nors pirštu palietė Važnevičių. Jam už tai žadėta laisvė, net keletas litų grįžti į Panerius. Senukas Dapkus atlaikė šėtoniškus gundymus. Jis atsakydavo: „Kaip aš galiu meluoti, jeigu taip nebuvo. Yra parašyta – nekalbėk netiesos. Juk tai sunki nuodėmė, ir aš nenoriu numirti su nuodėme“. Deja, čia girdėjome piktus žmones net prisiekinėjant, dievagojantis sakant tiesą, nors nesunku pajusti, kad jie kalbėję netiesą.

Apie tiesą ir netiesą žinome daugybę priežodžių ir patarlių: „Melo kojos trumpos“, „Melas duris atidaro, bet akis uždaro“ arba „Tiesos maiše nepaslėpsi“.

Visiškai sutinku, kad girtuoklis kūrikas ir doras mokytojas bei dievobaimingasis arklininkas – įstatymai visi lygūs, ir visi turi būti vienodai ginami. Be abejo, iš anksto negalima nusiteikti, kad vieni iš jų sakys tiesą, kiti sukta meluos. Todėl atskirti pelus nuo grūdų bus galima tik vertinant parodymus su kitais objektyviais įrodymais, neabejotinai nustatytais faktais ir įvykiais.

Gerbiamasis prokuroras šioje byloje neižiūrėjo jokie sąmokslu. Kaltintojas, buhalteriskai kruopščiai išvardijęs įrodymų prieštaravimus, atsisakė teisiamuosius kaltinti itin žiauriai nužudžius J. Važnevičių. Deja, gerbiamajam prokurorui nepavyko išvelgti giluminių srovių, o kad pateisintų teisiamojo kalėjime išbūtą laiką, paliko kaltinimo šiukšles: Jakonienės kūno sužalojimą, pareiginių įgaliojimų viršijimą M. Gumbio ir L. Dulienės atžvilgiu.

Visiškai suprantu jausmingą nukentėjusiosios atstovės, kolegės norą žūt būt įrodyti, kad P. Marcinka, avėdamas 42-ojo numerio batais, pašokinėjęs suglaustomis kojomis ant gulinčio J. Važnevičiaus, suspaudė ir deformavo jo krūtinės ląstą, sulaužė 12 šonkaulių, šešių iš jų lūžis dvigubas. Neva šitaip paguldžius J. Važnevičių buvo galima sulaužyti jam šonkaulius keliose atskirose linijose, nepadarant išorinių kraujosruvų. Ką gi, kaip sakoma, žmogaus fantazija neturi ribų, reikia tik noro.

Į ledkalnį irgi galima žiūrėti iš visų pusių ir matyti tik virš vandens iškilusią jo dalį ir visiškai nesusimąstyti, kad po vandeniu slepiasi kelis kartus daugiau, negu matoma vandens paviršiuje. Taip ir šioje byloje. Daug kas pasistengta paslėpti. Juk tam tikrą tyrimą atliko Nacionalinio saugumo komiteto darbuotojai. Jie apklausė žmones, užrašė jų parodymus, bet jų išvados buvo visiškai kitokios negu Trakų rajono apylinkės prokuratūros. Ta tyrimo medžiaga, būdama nepageidaujama, žinoma, kažkur dingo. Deja, šioje byloje užfiksuota daug įvairių pasakų: „aš girdėjau, viena bobutė sakė“.

Taigi įsitikinome, kad tiesioginių įrodymų, grindžiančių K. Dapkaus ar P. Marcinkos kaltę, šioje byloje nėra.

<...> Iš kaltinamųjų aiškinimų, protokolų matyti, kad jie, būdami visiškai teisūs, neturį ko slėpti, parodė net vietą, kur sutikę J. Važnevičių. Tai buvo netoli V. J. Petrausko sodybos. Tardytojai šią detalę palaikė kaltės įrodymu, o tvirtinimai, kad nemušė, „vertinami kritiškai, kaip noras išvengti baudžiamosios atsakomybės“. Deja, nė vienas kaltinamasis negalėjo persiplėšti krūtinės ir parodyti širdies liudydamas sakąs tiesą.

Tardytojai ir P. Marcinkos priešai visas viltis buvo sudėję į V. J. Petrauską, dar tikėjosi ir E. Kotlevskajos melagingų parodymų. „Doktorka“ Barauskaitė prisipažino aplankiusi V. J. Petrauską. Pas Petrauskus lankėsi traktoriumi brolių pavėžėjęs Antanas Važnevičius su savo artimaisiais. V. J. Petrauskas mums papasakojo, ko buvo prašomas, kas jį vežė į Trakų prokuratūrą šaukimo.

Nukentėjusiosios atstovė kaip tvirčiausią įrodymą nurodė suimtųjų artimųjų vizitą pas V. J. Petrauską. Čia buvo pasakyta: „Ko ten važiuoti, jeigu esi nekalnas“. Tačiau pas Petrauskus lankėsi ne tik Marcinkos ir Dapkaus giminės, pas juos lankėsi „Respublikos“ laikraščio žurnalistas E. Juodviršis, Nacionalinio saugumo komiteto darbuotojai, ir Petrauskas jiems prisipažino prokuratūroje liudijęs neteisingai. Pagaliau argi nerūpi kaltinamųjų giminėms pažiūrėti į akis tam, kuris tardytojui yra pasirašęs liudytojo protokolą, neva matęs, kaip direktorius P. Marcinka ir K. Dapkus spardė parkritusį J. Važnevičių netoli šio sodybos: „Dapkus buvo nugara į mane, o Marcinka ir Važnevičius – veidu į mane. Marcinka buvo jam už nugaros. Spardė abu. Taip apstoję buvo apie 1 minutę. Aš arčiau nepriėjau, nes nieko bloga nepagalvojau“.

Čia buvo daug dėmesio skirta, daug klausinėta, ar Petrauskas galėjo iš didelio atstumo per aukštą žolę matyti savo pasakotą vaizdą. Be to, kelio juosta yra daug gilesnė palyginti su kitu žemės paviršiumi. Deja, tardomojo eksperimento nebuvo, parodymai šiuo aspektu netikrinti, tardytojams tai nebuvo naudinga.

Taigi kaip nepažiūrėti tokiam netiesos sakytojui į akis?

??? Savikontrol s klausimai ???

Kuo psichologinis poveikis skiriasi nuo psichologinės įtakos?

Koks skirtumas tarp teisinio ir psichologinio poveikio?

Kaip teisėjas saugomas nuo psichologinio poveikio?

Kaip liudytojas saugomas nuo psichologinio poveikio?

Psichologinio poveikio metodų vaidmuo teisės taikymo procese?

Pratybos. Psichologinio poveikio teisiniuose santykiuose pavyzdys

Advokatas prieš teismo posėdį kalba su savo klientu.

Pateikite pavyzdį, kai psichologinis poveikis teisiniuose santykiuose neaki-vaizdus.

Pateikite pavyzdį, kai psichologinis poveikis teisiniuose santykiuose matomas, bet neapčiuopiamas.

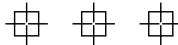
Pateikite pavyzdį, kai psichologinis poveikis teisiniuose santykiuose nelegalus.

Pateikite psichologinio poveikio metodų taikymo pavyzdį advokatų ar kaltintojų kalboje.

Pateikite psichologinio poveikio metodų taikymo pavyzdį priimant teisinius sprendimus.

Pateikite psichologinio poveikio metodų taikymo pavyzdį santykiuose tarp teisininko ir jo kliento.

Pateikite psichologinio poveikio metodų taikymo pavyzdį vykstant nusikaltimo išaiškinimui ar tardymui.

9. TEISINGUMO PSICHOLOGIJA. TEISINIŲ GINČŲ SPRENDIMO PSICHOLOGINIAI ASPEKTAI

!!! Tikslai !!!

Suteikti žinių apie teisės proceso nagrinėjimą ir jo metu vykstančius psichologinius procesus.

Padėti suvokti teisybės įvertinimo psichologinius veiksnius.

Suteikti žinių apie psichologines sąlygas, nuo kurių priklauso, kaip teisingai suvokiamas ginčas ir jo sprendimas.

9.1. Procesinis teisingumas ir subjektyvus jo vertinimas

Perskaitykite modulį. Baigę skaityti turite sugebėti apibūdinti procesinį teisingumą ir jo subjektyvųjį vertinimą, pateikti jų pavyzdžių.

Justicija asocijuojasi su teisingumu. Teisingumo dievaitė vienoje rankoje laiko kardą, o kitoje svarstyklės, kuriomis turi tiksliai pasverti kiekvienos šalies kaltę. Jos akys užrištos – jai nesvarbu, kas prieš ją stovi. Jai svarbi tik teisybė. Kartu teisybė – tai, ko iš jos norima. Būtent teisingo justicijos sprendimo tikisi tiek konkretus žmogus, tiek apskritai visuomenė.

Justicijos institucijos visada sukeldavo nemažai kritikos ir nepasitenkinimo. Nepasitenkinimo šaltiniai buvo nagrinėjimo lėtumas, taikomų procedūrų formalizmas ir biurokratizmas. Nuo Č. Dikenso iki F. Kafkos teismo procesas vaizduojamas kaip gigantiškas, beveidis, abejingas ir šaltas

mechanizmas. Tačiau žmonės sugebėdavo atleisti teismo procesui nemažai jo nuodėmių, jeigu manė, kad jis yra teisingas, kad visi formalumai ir lėtumas iš tikrųjų reikalingi teisingam sprendimui užtikrinti. Ši teisybė nėra kažkoks abstraktus idealas. Tai žmonių, visuomenės įvertinimas, jie sprendžia, ar vienoks arba kitoks sprendimas yra teisingas. Jie tai daro vadovaudamiesi savo teisingumo jausmu. Išeinantis iš teismo žmogus, tiek laimėjęs, tiek pralaimėjęs šalis, turi būti įsitikinęs, kad su juo pasielgta teisingai, jis turi išeiti jausdamas, kad teisėjas teisė „pagal teisybę“, kad jo sprendimas buvo „teisingas“.

Bet kokia justicijos sistema deda nemažai pastangų šiam subjektyviam įsitikinimui sukurti. Į tai nukreipta visa teismo ir justicijos simbolika ir retorika: teisėjų togos, teismo proceso metu vykdomi ritualai. Teisėjų, kaltintojų, gynybos kalbos ir elgesys turi nepalikti abejonių, kad vienintelis dalykas, kurio siekiama teisme – tai teisybė. Teisybės vardan kaltinama, baudžiama, išteisinama. Taigi teisingumo jausmas, subjektyvus įvertinimas, kad procesas vyko teisingai, turi būti vienas svarbiausių bet kokio teismo nagrinėjimo rezultatų. Net jeigu ginčas objektyviai išspręstas teisingai, bet jo dalyviai jaučia, kad buvo sprendžiama neteisingai, galima teigti, kad nagrinėjimas nepasiekė savo tikslo. Šis subjektyvus teisingumo įvertinimas yra ne tik labai svarbus, bet ir sunkiai apibrėžiamas bei valdomas reiškinys.

Pirmiausiai visi bandymai patikslinti, kas yra teisybė, kuo tiksliau ją apibrėžti rodo, koks neapibrėžtas ir sunkiai apčiuopiamas yra šis reiškinys. Dabartinė teisės teorija, etika, filosofija siūlo aibę įvairiausių apibrėžimų. Tačiau nepaisant visų pastangų nėra jokio sutarimo dėl to, kas yra teisybė iš tikrųjų ir kuo ji skiriasi nuo neteisybės.

Nemažiau sunku patikslinti subjektyvius kriterijus, kuriais žmonės vadovaujasi sprenddami apie vieno ar kito poelgio teisingumą ar neteisingumą. Tačiau intensyvių psichologinių tyrimų objektu šis jausmas tapo palyginti neseniai.

1960 m. J. S. Adamsas ir jo kolegos pradėjo tyrinėti vadinamąjį distribucinį teisingumą¹. Šis reiškinys atsiradavo žmonėms skirstant tam tikras gėrybes. Akivaizdu, kad kai kas nors dalijama, kiekvienas žmogus suinteresuotas gauti kuo daugiau. Aišku ir tai, kad kuo labiau jam tai pasiseka, tuo labiau jis patenkintas paskirstymu. Tačiau J. Adamso ir jo kolegų tyrimai parodė, kad tai toli gražu ne vienintelis momentas, nuo kurio priklauso pasitenkinimas paskirstymo (distribucijos) rezultatais. Stebėtinai svarbus buvo žmonių įvertinimo, kiek teisingas buvo pasiskirstymas, vaidmuo.

¹ Adams J. S. Toward an Understanding of Inequity // Journal of Abnormal and Social Psychology. 1963. Vol. 67. P. 422–436; Adams J. S. Inequity in Social Exchange // I. Berkowitz (Ed.) Advances in Experimental Social Psychology. New York: Academic Press. 1965. Vol. 2. P. 267–299.

Net individai, skirstant gavę neproporcingai daug, blogiau vertina paskirstymo rezultatus, jeigu jie neatitinka jų teisingumo jausmo. J. Adamso teorija suvaidino nemažą vaidmenį išaiškinant tokius politinius ir psichologinius fenomenus, kaip masinis pasipriešinimas, sukilimai ir pan.¹

1970 m. naują žingsnį žengė amerikiečių tyrinėtojai J. Thiboutas ir L. Walkeris². Jie dėmesį sutelkė jau ne į paskirstymo rezultatus, o į pačią paskirstymo *procedūrą*, būdus, kurie taikomi nustatant, kam kiek turi tekti. Tų procedūrų yra labai daug. Kai nustatome, kas teišus, kas neteišus, kiek kam turi tekti (pvz., sprendžiant ginčą) atliekame daug veiksmų: surenkame tam tikrą informaciją apie ginčo šalis ir ginčo objektą, bandome patikslinti pasiskirstymo kriterijus, išaiškiname šalių pozicijas ir argumentus, atliekame įvairiausių kitus veiksmus, kurių dėka galiausiai turi būti priimtas teisingas sprendimas. Visi tie veiksmai ir vadinami sprendimo priėmimo *procedūromis*.

Ikį J. Thibouto ir L. Walkerio tyrimo buvo manoma, kad paskirstymo procedūros vertinimas nėra savarankiškas momentas ir tiesiogiai priklauso tik nuo tikro arba išivaizduojamo jų taikymo rezultato. Pavyzdžiui, buvo manoma, kad jeigu žmogus supranta teisingumą kaip situaciją, kai visi gauna po lygiai, tai jis pripažins teisingomis ir tokias paskirstymo procedūras, kurios užtikrintų, kad kiekvienas gautų po lygiai. Tačiau J. Thiboutas ir L. Walkeris atskleidė, kad taip nėra. Jų tyrimai parodė, kad procedūrų teisingumo vertinimas dažnai nepriklauso nuo jų taikymo rezultato. Žmogus gali vertinti ginčo sprendimo procedūrą kaip teisingą ir kartu neigiamai vertinti jos taikymo rezultata.

Paprastai savo eksperimento metu procedūrų vertinimui išsiaiškinti J. Thiboutas ir L. Walkeris sukurdavo ginčo situaciją. Tiriamieji turėdavo spręsti kažkokį ginčą. Vienoje grupėje tyrėjai liepdavo spręsti ginčą taikant vieną procedūrą, kitoje – kitą. Po to eksperimentatoriai išsiaiškino, kiek kiekvienos grupės tiriamieji patenkinti ginčo sprendimu, jo rezultatais. Pagaliau buvo išsiaiškinamas grupės dalyvių požiūris į ginčo sprendimo procedūrą. Eksperimentų rezultatai, viena vertus, rodė, kad ginčo sprendimo vertinimas tikrai priklauso nuo to, kiek, grupės dalyvių požiūriu, teisingas

¹ Moore B. Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt. New York: White Plains, 1978; Sharpe. Muller E. N. Aggressive Political Participation. New York: Princeton University Press, 1979; Muller E. N., Jukam T. O. On the Meaning of Political Support // American Journal of Political Science. 1977. Vol. 27. P. 785–807.

² Thibaut J., Walker L. Procedural justice: A Psychological Analysis. Hillsdale. New York, 1975; Thibaut J., Walker L. A Theory of Procedure // California Law Review. 1978. Vol. 66. P. 541–566; Thibaut J., Walker L., LaTour. S., Houlden. P. Procedural justice as fairness // Stanford Law Review. 1974. Vol. 26. P. 1271–1289; Thibaut J., Walker L., Lind E. A. Adversary Presentation and Bias in Legal Decision Making // Harvard Law Review. Vol. 86. P. 386–401.

ginčo sprendimo *rezultatas* (tai visiškai atitinka J. Adamso teoriją). Tačiau (tai buvo nauja) kartu jie įtikinamai įrodė, kad ginčo sprendimo vertinimas priklauso ne tik nuo jo rezultato, bet ir nuo to, kaip vertinamos jo sprendimo procedūros, nuo ginčo dalyvių nuomonės, ar tos procedūros buvo teisingos. Šie rezultatai turi nepaprastai didelę praktinę, socialinę, politinę reikšmę. Ginčas, konfliktas yra kasdieniniai mūsų gyvenimo reiškiniai. Svarbiausių socialinių, ekonominių, politinių ir pan. santykių tarp žmonių metu nuolat kyla konfliktinės situacijos. Kiekvienas toks konfliktas turi būti išspręstas taip, kad šalims liktų pasitenkinimo sprendimu jausmas. Jeigu tai neįvyksta, konfliktas aštrėja, daro destruktivyvų poveikį. Minėtieji eksperimentai parodė, kad tas pasitenkinimas priklauso ne tik nuo to, kieno naudai išspręstas konfliktas, ne tik nuo to, ką kiekviena šalis gavo išsprendusi konfliktą, bet ir nuo to, *kaip* jis buvo sprendžiamas.

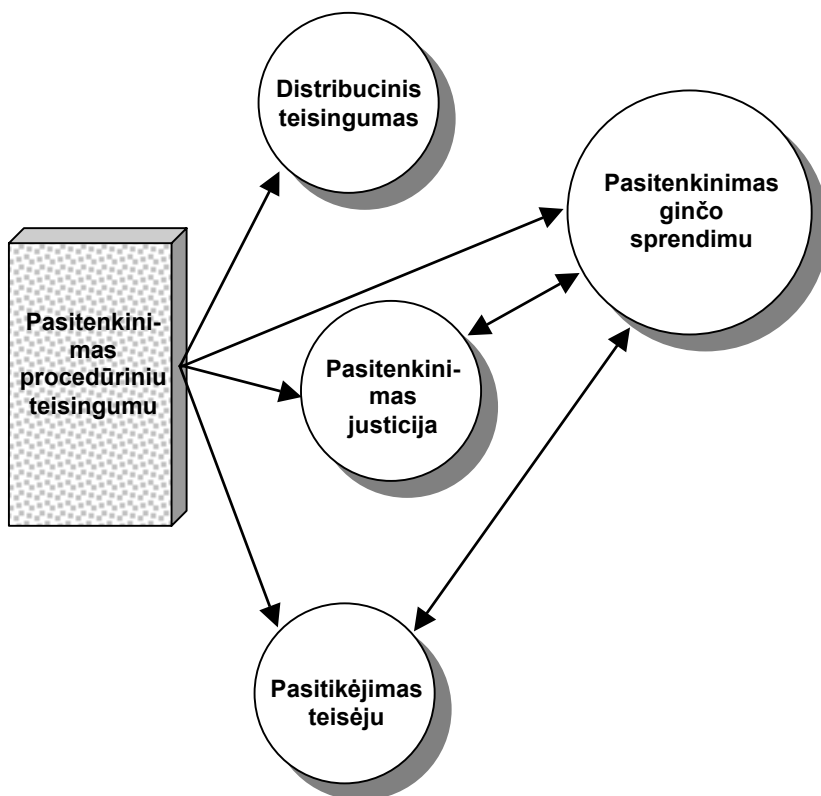
Atsižvelgiant į tai, kaip buvo sprendžiamas konfliktas, visiškai toks pats sprendimo rezultatas vienais atvejais gali tik paaštrinti šalių savitarpio priešiskumą, palikti ir vieną, ir kitą nepatenkintą, o kitais – pagerinti santykius, sukelti pasitenkinimą. Dėl to teisingų konflikto būdų taikymas veikia integruojančiai, o neteisingų – dezintegruojančiai.

Ypač svarbus yra atvejis, kai ginčas sprendžiamas ne individo naudai. Būtent tokio „pralaimėjusio“ individo įsitikinimas, kad viskas buvo teisinga, yra svarbus „buferis“, sušvelninantis smūgį, sumažinantis nusivylimą ir nepasitenkinimą, padedantis tokiam individui susitaikyti su nesėkme. Tokiu atveju itin svarbu gerai išmanyti, kaip atsiranda įsitikinimas, kad ginčas buvo sprendžiamas teisingai. Juk tai žinant lengviau padaryti viską, kad pralaimėjęs žmogus būtų įsitikinęs, jog jo atžvilgiu buvo pasielgta teisingai.

Akivaizdu, kad tai labai svarbi visuomeninių ir ypač teisiųjų santykių tobulinimo kryptis. Nieko nuostabaus, kad prasidėjo labai intensyvūs procedūrinio teisingumo tyrimai. Buvo atlikti šimtai eksperimentų, apklausų, pasirodė daug straipsnių ir knygų. Ypač svarbios buvo dvi tyrimo kryptys. Pirmoji – procedūrinio teisingumo padarinių tyrimas. Buvo siekiama patikslinti, kas įvyksta, jeigu žmogus mano, kad jo atžvilgiu elgiamasi teisingai, kaip tai veikia jo savijautą, elgesį, santykius. Kita kryptis – veiksmų, sukeliančių teisingumo jausmą, tyrimas. Buvo siekiama patikslinti, ką reikia daryti, kad žmogus manytų, jog ginčas buvo išspręstas teisingai. Apžvelgus abi kryptis.

9.2. Pasitenkinimo procedūriniu teisingumu padariniai

Perskaitykite modulį. Skaitydamas prieš akis turėkite paveikslą „Pasitenkinimo procedūriniu teisingumu psichologiniai padariniai“¹. Baigę skaityti pasiroškite smulkiai pakomentuoti paveikslą.

31 pav. Pasitenkinimo procedūriniu teisingumu psichologiniai padariniai

¹ Lind E., Tyler T. The Social Psychology of Procedural Justice. New York, London, 1988. P. 51–59.

Paveiksle matyti, kad pasitenkinimo procedūrinio teisingumu poveikis yra gana sudėtingas. Tai, viena vertus, *tiesioginis poveikis*. Teigiamas procedūrinio teisingumo įvertinimas tiesiogiai veikia pasitenkinimą ginčo sprendimo rezultatu. Tačiau, kita vertus, nemažą vaidmenį vaidina ir netiesioginio poveikio būdai. Mat pasitenkinimas teisinio ginčo sprendimo rezultatais priklauso ir nuo to, kiek žmogus apskritai pasitiki justicijos institucijomis ir kiek jis linkęs pasitikėti konkrečiu teisėju. Procedūrinis teisingumas padidina ir viena, ir kita. Jeigu žmogus mano, kad ginčas buvo sprendžiamas teisingai, tai padidina jo pasitikėjimą ir justicija, ir konkrečiu teisėju. Tai, savo ruožtu, padidina pasitenkinimą ginčo sprendimo rezultatais. Taigi kaip matome ryšiai abipusiai. Aptarsime juos.

Procedūrinis teisingumas ir bendras pasitenkinimas

Matėme, jog įsitikinimas, kad „su manimi pasielgta teisingai“ tiesiogiai veikia individo pasitenkinimą arba nepasitenkinimą.

Ypač įdomų „teisingumo poveikio“ pavyzdį aprašo tarybinis teisininkas Eleonskis. Šis mokslininkas, net neįtardamas apie teisingumo efekto egzistavimą, tyrinėjo nuteistųjų adaptaciją laisvės atėmimo vietoje. Apklauso metu jis užduodavo tiriamiesiems sakramentalų klausimą: „Ar jūs teisingai nuteistas?“ Žinome, kad nemaža dalis nuteistųjų įsitikinę (pagrįstai arba nepagrįstai), kad nuteisti neteisingai. Nemažai žmonių teigia, kad jie iš viso nekalti. Kiti pripažįsta kaltę, tačiau teigia, kad bausmė per griežta, ne visai teisingai paskirta arba nebuvo atsižvelgta į kažkokias, žmogaus nuomone, svarbias aplinkybes. Tačiau buvo ir tokių žmonių, kurie pripažino tiek kaltę, tiek bausmės paskyrimo teisingumą.

Šie nuomonių pareiškimai buvo fiksuojami. Be to, buvo tiriami nuteistųjų dezadaptacijos požymiai: konfliktai, nepasitenkinimas, psichogeniniai susirgimai ir pan. Atrodytų, kad žmogus, kuris nepripažįsta savo kaltės, turi geriau jaustis ir turėti mažiau problemų. Jo nekankina sąžinės priekaištai, jis nesijaučia nusikaltėlis, ir tai, kas jam įvyko, jis žiūri kaip į atsitiktinumą arba nesusipratimą. Tačiau apibendrinus duomenis paaiškėjo, jog tarp pripažinimo, kad nuteista buvo teisingai, ir psichologinės adaptacijos laisvės atėmimo vietoje buvo paradoksalius ryšys. Paaiškėjo, kad žmonės, manantys, jog nuteisti teisingai, lengviau išgyvena laisvės atėmimą, geriau adaptuojasi, patiria mažiau konfliktų su aplinkiniais, turi mažiau sveikatos problemų. Teisingumo jausmas čia veikia lyg gydytojas, psichoterapeutas, teikiantis paguodą šventikas.

Panašų efektą aprašė ir kiti tyrinėtojai¹.

Pasitik jimas justicija ir jos pareig nasis ir proced rinio teisingumo efektas

Jeigu tikime teisėju, jeigu jis atrodo doras ir sąžiningas žmogus, jeigu apie jį žinome tik gera, būsime linkę kiekvieną jo sprendimą suprasti kaip teisingą. Jeigu netikime juo, jeigu jis neatrodo doras ir sąžiningas ir ne kartą girdėjome, kad jis šališkas, korumpuotas, tuos pačius sprendimus suprasime visai kitaip. Situacijų, kai dėl mūsų pasitikėjimo arba nepasitikėjimo priklauso, kaip skirtingai suprantame teisėjo sprendimus, yra labai daug. Mat daugeliu atvejų įstatymas teikia jam plačią nuožiūrą. Remdamasis šia nuožiūra teisėjas gali gana įvairiai išspręsti tą patį klausimą, ir niekas neturi teisės reikalauti, kad jis įrodytų, jog būtent šis sprendimas vienintelis buvo teisingas. Tačiau tai nereiškia, kad žmogus negali turėti savo nuomonės apie teisėjo sprendimą, jo tikrus motyvus, teisingumą. Ši nuomonė nemažai priklauso nuo to, ką žmogus mano ir apie šį teisėją, ir apie teisėjus apskritai. Dėl šios išankstinės nuomonės kiekvienas tą patį teisėjo sprendimą vertins kitaip. Žmogus, kuris blogai galvoja apie šį teisėją, ras blogų motyvų, dėl kurių teisėjas taip pasielgė, ir sprendimas jam dar kartą patvirtins, kad teisėjas – blogas žmogus. Kitam tie patys poelgiai liudys visiškai priešingai.

Dėl to (žr. 31 pav.) pasitikėjimas arba nepasitikėjimas teisėju sukelia pasitenkinimą arba nepasitenkinimą sprendimu. Pastarasis savo ruožtu daro atsakomąjį poveikį ir padidina pasitenkinimą arba nepasitenkinimą teisėju. Jeigu akivaizdžiai matome, kad teisėjas elgiasi teisingai, tai gali gerinti mūsų netgi labai neigiamą nuomonę. Ypač didelį vaidmenį čia gali turėti teisėjo sprendimas, kuris tiesiogiai veikia mus. Niekas taip stipriai neveikia mūsų įsitikinimų, kaip asmeninė patirtis. Jeigu individas akivaizdžiai mato, kad jo paties atžvilgiu elgiamasi teisingai, jo pasitikėjimas teisėju didėja.

Taigi turime savotišką „veiksnių grandinę“, kuri susideda iš trijų sąveikaujančių veiksnių: procedūrinio teisingumo, pasitikėjimo kriminalinės justicijos pareigūnu ir pasitenkinimo ginčo sprendimu (žr. 31 pav.).

Tokia „veiksnių grandinė“ veikia ne tik teisėjo, bet ir bet kokio kito justicijos pareigūno (policijos, prokuratūros, tardytojo ir pan.), taip pat ir bet kurio arbitro atžvilgiu. Dar daugiau, tokia pat grandinė veikia ir visos institucijos, kuriai jis atstovauja, atžvilgiu. Nepasitikėjimas teisėju kelia nepasitikėjimą teismu ir atvirkščiai.

¹ Lind E., Tyler T. The Social Psychology of Procedural Justice. New York, London, 1988. P. 73.

Šią „veiksnių grandinę“ ir jos vaidmenį kitų ryšių sistemoje tyrė keletas psichologų. Tai, pirmiausiai, keletas T. Tylerio tyrimų¹.

1987 m. T. Tyleris apklausė 652 Čikagos gyventojus, turėjusius reikalų su kriminaline justicija. Tyrimas atskleidė savotiško piliečio „pasitikėjimo kreditą“ (*cushion of support*) reiškinį. Jis pasireiškia tik tada, kai pareigūno sprendimas piliečio atžvilgiu yra jam nepalankus. Jo esmė: jeigu pilietis pasitiki pareigūnu, tai iki tam tikros ribos linkęs pripažinti pareigūno sprendimo teisingumą. Ši riba priklauso nuo išankstinio pasitikėjimo pareigūnu, pareigūno atstovaujama institucija, įstatymu. Tas pasitikėjimas ir sukuria „pasitikėjimo kreditą“ – pilietis priima net ir nepalankų sprendimą tikėdamas, kad jis yra teisingas. Šis tikėjimas, kaip ir finansinis kreditas, turi savo ribas. Tačiau tarp šių ribų, kol „pasitikėjimo kreditas“ dar neišsekęs, pilietis linkęs „priimti“ kad ir nepalankų sprendimą, būti patenkintas net ir juo. Dėl to tokių žmonių nepasitenkinimas nepalankiais sprendimais daug mažesnis. Jeigu „pasitikėjimo kreditas“ nėra arba jis išseko (buvo per daug nepalankių sprendimų), atsiranda stipri tendencija laikyti nepalankų sprendimą neteisingu. Žmogus praranda pasitikėjimą įstaiga ir pradeda „kitomis akimis“ žiūrėti į kiekvieną pareigūno poelgį, visur randa požymių, kad pareigūnas elgiasi neteisingai. Dėl to ir anksčiau minėtas „švelninantis efektas“ nepalankaus sprendimo atveju neatsiranda.

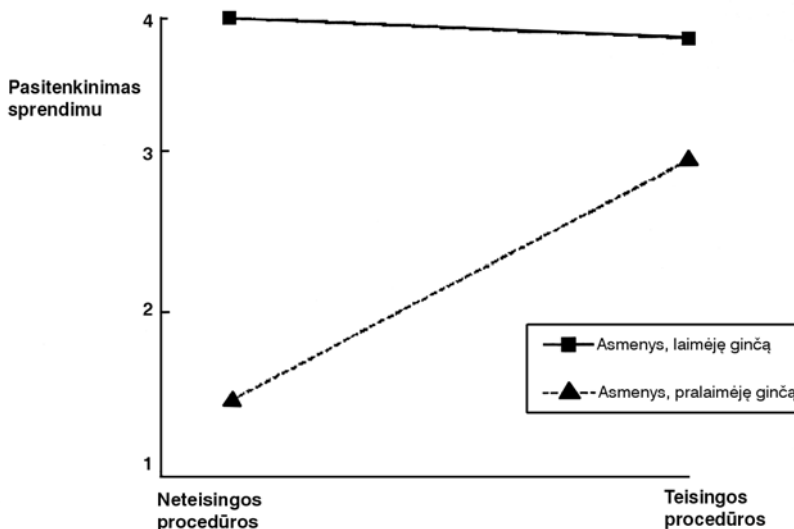
Taigi pasitikėjimas justicijos pareigūnu veikia jo taikomų procedūrų vertinimą. Ne mažiau svarbus ir grįžtamasis poveikis. Nuomonė, kad procedūros yra teisingos, veikia pareigūno, jo įstaigos ir įstatymo teisingumo vertinimą.

J. W. Adleris, D. R. Hensleris ir C. E. Nelsonas tyrė arbitražo praktiką². Kaip žinoma, arbitražinių sprendimų procedūros yra labai įvairios. Taigi jų tyrimas suteikia daug galimybių apčiuopti pasitenkinimo procedūromis efektą. Ne mažiau įvairūs yra ir žmonės, kurie atliko arbitro vaidmenį. Ty-

¹ Tyler T. R. The Role of Perceived Injustice in Defendant's Evaluations of their Courtroom Experience // *Law and Society Review*. 1984. Vol. 18. P. 51–74; Tyler T. R. Procedural Justice in Organizations / Lewicki R., Bazerman M., Sheppard B. (Eds.) *Research on Negotiation in Organizations*. Greenwich, CT: JAI Press. 1986. Vol. 1. P. 7–23; Tyler T. R. Conditions Leading to Value Expressive Effects in Judgments of Procedural Justice: A Test of Four models // *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 52. P. 333–344; Tyler T. R. Why Citizens Follow the Law: Procedural Justice, Legitimacy and Compliance. Northwestern University, 1987; Tyler T. R., McGraw K. Ideology and the Interpretation of Personal Experience: Procedural Justice and Political Quiescence // *Journal of Social Issues*. 1986. Vol. 42. P. 115–128; Tyler T. R., Rasinski K., Griffin E. Alternative Images of the Citizen: Implications for Public Policy // *American Psychologist*. 1986. Vol. 41. P. 970–978; Tyler T. R., Rasinski K., McGraw K. The Influence of Perceived Injustice on Support for Political Authorities // *Journal of Applied Social Psychology*. 1985. Vol. 15. P. 700–725.

² Adler J. W., Hensler D. R., Nelson C. E. *Simple Justice: Pittsburgh Court Arbitration Program*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1983.

rinėtojai pastebėjo gana ryškų „pasitikėjimo kredito“ pasireiškimą. Žmonės, kurie laimėdavo ginčą, pasitikėjimo arbitru problema nekildavo. Jie pareiškė visišką pasitenkinimą tiek procedūra, tiek jos rezultatais. Tačiau jeigu šalis pralaimėdavo, procedūrų vertinimas lemdavo viso ginčo vertinimą (žr. 32 pav.).

32 pav. Ginčo sprendimo procedūrų vertinimas ir pasitikėjimo kredito formavimasis

Šis efektas aiškiai pavaizduotas 32 paveiksle. Bylą laimėję žmonės patenkinti tiek arbitražo rezultatais, tiek taikytų procedūrų teisingumu. Pasitenkinimas susidūrimu su arbitražu „teisingos procedūros“ atveju lieka didelis, neatsižvelgiant į bylos rezultatą, tačiau jis stipriai mažėja, kai ginčo procedūros nesuvokiamos kaip teisingos“.

Taigi pasitikėjimas pareigūnu sukelia pasitikėjimą jo taikomomis procedūromis. Kita vertus, pasitenkinimas procedūromis sukelia pasitikėjimą tiek pareigūnu, tiek įstaiga, kuriai jis atstovauja, tiek, pagaliau, ir įstatymu, kurį jis taiko.

Savo 1987 metų tyrime T. Tyleris su kolegomis pabandė smulkiau pa-nagrinėti kaip tik šį reiškinių aspektą. Itin svarbūs du tyrimo rezultatai.

Pirma, jis patvirtino prielaidą, kad piliečio nuomonė apie taikomų procedūrų teisingumą stiprina arba silpnina pasitikėjimą pačiu teisingumu.

Antra, buvo nustatyta savotiška poveikio stiprumo hierarchija. Jeigu pilietis mano, kad jo atžvilgiu taikytos procedūros neteisingos, tai labiausiai sumenkina procedūras taikančio pareigūno (pvz., teisėjo) vertinimą, mažiau – jo institucijos (pvz., teismo) ir dar mažiau – įstatymo. Tokia neteisimumo efekto hierarchija labai svarbi. Ji saugo labai svarbų visuomenės pagrindą – piliečio pagarbą įstatymui. To dėka pilietis, susidūręs su neteisimumo atveju, linkęs manyti, kad tai nereiškia, jog visuomenėje kažkas apskritai yra blogai. Jis, greičiausiai, pagalvos, kad neteisy yra konkretus pareigūnas. Dėl to jis manys, kad šis neteisybės pasireiškimas yra tik netipiškas, pavienis epizodas. Todėl toks epizodas labiausiai mažina „pasitikėjimo konkrečiu pareigūnu kreditą“, tačiau žymiai mažiau paliečia teisės psichologinius pamatus – pasitikėjimą teisinėms institucijoms ir įstatymu.

Aišku, aptardami tokio tyrimo rezultatus negalime pamiršti, kad jis atliktas JAV – šalyje su tvirtomis teisinėmis tradicijomis. Turime kruopščiai patikrinti, ar panašūs efektai veikia ir Lietuvoje. Galime susidurti su priešingu reiškiniu, kai bet koks nepasitikėjimas konkrečiu pareigūnu nedelsiant tampa nepasitikėjimu justicija ir valstybe apskritai.

Gin o reikšm individui ir proced rinio teisingumo efektas

Teisinių normų taikymo ir procedūrinio teisingumo vertinimas itin reikšmingas tada, kai ginčo sprendimas yra labai svarbus individui. Mes sugebame būti daugiau ar mažiau objektyvūs, jeigu ginčas mums asmeniškai yra nelabai svarbus. Tačiau kai ginčas liečia mūsų gyvybiškus interesus, kai nuo jo sprendimo priklauso visas mūsų likimas, laisvė ar net gyvybė, sunku tikėtis tokio objektyvumo. Galima manyti, kad tokiais atvejais „ne teisingumas galvoje“, „kiekvienas kovoja tik už save“, todėl vargu ar galima tikėtis švelninančio procedūrinių normų teisingumo poveikio. Sužinoti, ar iš tikrųjų taip yra, teisingumui ypač svarbu. Juk būtent tokiems gyvybiškai svarbiems ginčams jis skiria daugiausiai dėmesio.

Nieko nuostabaus, kad būtent ši situacija sulaukė didelio tyrinėtojų dėmesio¹. Buvo tiriami žmonės, kurie padarė rimtus nusikaltimus ir už tai buvo nuteisti, taip pat individai, kurie teismo nutarimu turėjo mokėti dides baudas. Tyrimų rezultatai buvo gana netikėti. Net ir gyvybiškas suin-

¹ *Heinz A. M. Procedure v. Consequences // S. Talarico (ed.) Courts and Criminal Justice. Beverly Hills, CA: Sage, 1985; Heinz A. M. Plea Bargaining, Participant Satisfaction, and System Support: Paper Presented at the Law and Society Association. San Diego, 1985; Landis J. M., Goodstein L. When is Justice fair? // American Bar Foundation Research Journal. 1986. P. 675–708.*

teresuotumas išvengti didelės bausmės nemenkina švelninančio procedūrinio teisingumo efekto.

Tai būtų galima paaiškinti pirmiausiai tuo, kad kuo rimtesnė situacija, kuo didesnė grėsmė kyla individo gyvybiškiems interesams, kuo bejėgiškesnis jis jaučiasi, tuo svarbesnė jam tampa teisybė. Taigi individas labiau linkęs taikyti teisingumo kriterijus esant rimtai situacijai.

Galima aiškinti ir kitaip. Galima manyti, kad rimtas įstatymo pažeidimas ir visi jo padariniai suaktyvina nusikaltėlio sąmonėje visa tai, kas iki nusikaltimo padarymo jam nebuvo labai svarbu: teisybė, sąžinė ir pan. Tai sustiprina jo dėmesį teisybei apskritai, taip pat procedūriniam teisingumui. Pagaliau, tai gali būti susiję ir su tuo, kad rimčiausi įstatymo pažeidimai iš tikrųjų tiriami daug kruopščiau, elgiamasi daug atsargiau, kiekvienas žingsnis pagrindžiamas daugiau negu smulkaus pažeidimo atveju.

Tie duomenys prieštarauja nusistovėjusiam stereotipui, kad žmogus, padaręs rimtą nusikaltimą, yra kitoks negu visi kiti, kad jis turi mažiau sąžinės, mažiau linkęs vadovautis dorovės, teisybės kriterijais, kad jis „negirdi dorovės ir teisingumo balso“. Tas požiūris neretai taikomas siekiant pagrįsti žiaurias bausmes jų atžvilgiu.

9.3. Pasitenkinimo procedūrinio teisingumu šaltiniai. Arbitro vaidmuo kaip procedūrinio teisingumo vertinimo šaltinis

Perskaitykite modulį. Turite suvokti arbitro vaidmens prieštarumą ir sąlygas, kada ginčo dalyviai visgi psichologiškai „priima“ arbitrą.

Gin o proced r kontrol s formos – skirtumai, priklausantys nuo tre iosios šalies dalyvavimo masto

Neretai kilus ginčui jo šalys pačios randa sprendimą. Ginčo dalyviai patys nustato ginčo objektą (dėl ko reikia susitarti), procedūras (kokia tvarka aptarti, ką aptarti anksčiau ir ką vėliau), ribas (kokių dalykų aptarimas peržengia ginčo ribas), būdus (kaip galima tartis ir apskritai elgtis ginčo metu ir kaip ne) ir pan.

Esant teisiniam ginčui atsiranda „trečioji šalis“ – ginčo arbitras – teisėjas. Jis gali perimti daugumą minėtųjų funkcijų. Sakykime, teismo posė-

džio metu teisėjas vykdydamas procesinio įstatymo nuostatas atlieka visas anksčiau minėtas funkcijas. Atsižvelgiant į ginčo pobūdį ir teismą gali skir-
tis funkcijų perdavimo arbitrai (teisėjui) mastas.

Mediacija (tarpininkavimas) – trečioji šalis tik siūlo įvairius sprendimus, tačiau nei patys sprendimai, nei jų aptarimo tvarka šalims nėra privalomi. Šalys gali priimti visai kitokį sprendimo variantą negu siūlo tarpininkas.

„*Moot*“ (mokomasis teismas). Tai teisės specialybės studentams gerai žinomas mokomasis teismas. Jame yra visi vaidmenys (teisėjo, ieškovo, atsakovo, liudininko, eksperto ir pan.). Tokio teismo metu nagrinėjamas ir sprendžiamas tam tikras teisinis ginčas. Po to įvyksta bendras teismo aptarimas. Visas procesas ir priimtas sprendimas įvertinami. Remiantis bendra nuomone jie pripažįstami blogais arba gerais.

Taigi šiuo atveju trečiosios šalies vaidmuo jau didesnis. Priimamas toks ginčo sprendimas, kuriam pritaria ir abi šalys, ir „teisėjas“.

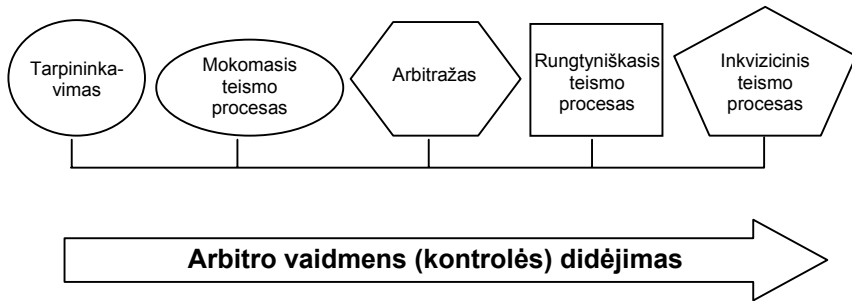
Rungtyniškasis procesas (bendrosios teisės šalyse). Tai jau teismo procedūra. Teismui pirmininkauja teisėjas. Tačiau jis pasyviai stebi šalių ginčą. Čia pačios šalys dėsto savo įvykių versiją, pateikia įrodymus, užduoda kitai šaliai klausimus, vykdo liudininkų apklausą, ieško eksperto. Teisėjas šiuo atveju nenustato ginčo eigos. Šalys gali vienaip ar kitaip pakreipti proceso eigą. Būtent nuo šalių klausimų ir atsakymų priklauso, kas bus aptariama anksčiau, o kas vėliau, kam bus skiriama daug dėmesio, o kam mažai ir pan. Tačiau galutinį ginčo sprendimą priima teisėjas, ir šis sprendimas šalims privalomas.

Inkvizicinis procesas labiausiai būdingas kontinentinės teisės šalims. Šiuo atveju teisėjas aktyvus. Jis pats apklausia šalis, užduoda reikiamus klausimus. Jis pats planuoja nagrinėjimo eigą. Itin tipiškas šiuo atžvilgiu yra Prancūzijos civilinis ir administracinis teismas. Šalys raštu pateikia visus sumetimus ir įrodymus. Teisėjas savarankiškai, šalims nedalyvaujant nagrinėja juos ir nustato, ką jam reikia papildomai sužinoti. Jis pats nutaria, kokia kryptimi ir kaip tirti. Teisminio nagrinėjimo metu teisėjas apklausia šalis ir liudininkus, priima sprendimą.

Kombinuotas procesas (rungtyniško ir inkvizicinio proceso junginys). J. Thiboutas ir L. Walkeris aprašė ir savotišką kombinuotą inkvizicinio ir rungtyniškojo proceso formą. Šiuo atveju pirmiausiai procesas vyksta pagal rungtynišką scenarijų (šalys pačios nukreipia teisminį nagrinėjimą), teisėjas tik pasyviai stebi šį procesą. Antrajame etape jis perima iniciatyvą ir išsiaiškina neaiškias aplinkybes.

Pagrindinis skirtumas tarp tų procedūrų yra tai, kokių vaidmenį vaidina arbitras ir pačios šalys.

Arbitras (žr. 33 pav.) mažiausiai teisių turi tarpininkavimo, daugiausia – inkvizicinio tyrimo atveju.

33 pav. Ginčo sprendimo procedūrų pasiskirstymas pagal arbitro vaidmenį (jo kontrolės mastą)

Gin o arbitro reikšm sprendžiant gin ir gin o teisingumo vertinimas

Procedūrinio teisingumo tyrimai parodė, kad būtent arbitro reikšmė sprendžiant ginčą, tai, kiek teisių jis turi lemdamas nagrinėjimo eigą ir priimdamas galutinį sprendimą – itin svarbus pasitenkinimo teisminėmis procedūromis momentas.

Nuo J. Thibouto ir L. Walkerio knygos pasirodymo praėjo per 30 metų. Per tą laiką buvo atlikta daugybė eksperimentų, kuriu metu tiriamieji turėjo spręsti ginčą ir galėjo tam tikslui rinktis vieną iš anksčiau minėtų ginčo sprendimo procedūrų. Buvo atlikta ir nemažai eksperimentų, kurių metu įvairios tiriamųjų grupės turėjo spręsti tą patį ginčą, taikydamos įvairias sprendimo procedūras. Šie tyrimai patvirtina tą pačią tiesą – kuo mažiau valdžios turi arbitras, tuo labiau šalys yra linkusios vertinti ginčo sprendimo procedūras kaip teisingas.

Nepasitikėjimas arbitru auga kartu su jo valdžia. Kaskart, kai padidėja jo vaidmuo sprendžiant ginčą, mažėja šalių pasitikėjimas jo veiksmiais¹.

Ši išvada įstatymų leidėjui nepaprastai svarbi. Skiriant teisinių ginčų sprendimo procedūras jam tenka nustatyti šalių ir ginčo arbitro teises ir pareigas. Iš anksčiau aprašytų psichologinių tyrimų matyti, jog norint, kad procedūros būtų suvokiamos kaip teisingos, reikia kuo daugiau teisių pa-

¹ Thibaut J., Walker L. A theory of Procedure // California Law Review. 1978. Vol. 66. P. 541–566; Thibaut J., Walker L., LaTour S., Houlden P. Procedural Justice as Fairness, 1974 // Stanford Law Review. 1978. Vol. 26. P. 1271–1289; Thibaut J., Walker L., Lind E. A. Adversary Presentation and Bias in Legal Decision Making // Harvard Law Review. 1972. Vol. 86. P. 386–401.

likti šalims. Įstatymų leidėjas turi suvokti, kad už kiekvieną jų teisių apribojimą, kad ir kokių svarbių sumetimų jis būtų skatinamas, tenka mokėti labai brangią kainą – augančiu proceso dalyvių nepasitikėjimu teismo procedūrų teisingumu.

Ši išvada yra labai svarbi ir proceso dalyviams. Tai dar vienas svarus argumentas neteisinėms, ypač psichologinėms ginčo sprendimo procedūroms diegti. Derybos, psichologinis tarpininkavimas yra greitai besivystanti ginčų sprendimo priemonė. Apytiksliais skaičiavimais, JAV iš 100 ginčų, kuriuos galėtų nagrinėti teismas, tik vienas realiai jį pasiekia. Visi kiti sprendžiami šalių ar jų atstovų derybomis. Iš anksčiau minėtų psichologinių tyrimų matyti, kad ši tendencija padidina pasitenkinimą ginčų sprendimais.

Tai svarbu ir renkantis teisinius ginčo sprendimo būdus. Ginčo šalių advokatai turi daryti viską, kad ginčas būtų sprendžiamas šalių pastangomis, o jeigu tai neįmanoma, kad būtų pasirinkta ginčo sprendimo forma, paliekanti daugiausiai galimybių šalims aktyviai dalyvauti sprendžiant ginčą. Šiuo atžvilgiu tarpininkavimas geriau už arbitražą, o arbitražas geriau už teisminį nagrinėjimą.

Bendroji ir kontinentin teis . Amžinas gin as: kas geriau – rungtyniškos ar inkvizicin s proced ros

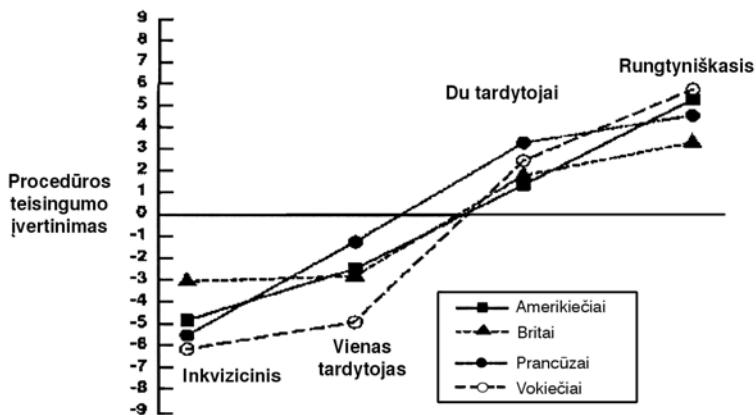
Aptarti tyrimai suteikia galimybę sugrįžti prie „amžino ginčo“ tarp dviejų teisinių sistemų – kontinentinės ir bendrosios dėl to, kokia teisinių ginčų sprendimo sistema yra geresnė – rungtyniškoji ar inkvizicinė. Kaip matėme anksčiau, šios sistemos labiausiai skiriasi tuo, kiek valdžios turi teismo ginčo arbitras – teisėjas. Rungtyniškojo proceso atveju jis gana pasyviai stebi ginčą. Aktyviai veikia ginčo šalys. Inkvizicinio proceso atveju teisėjas pats aktyviai nukreipia teisminį nagrinėjimą.

Ginčas, kuri iš šių procedūrų yra geresnė, trunka jau ne vieną šimtmetį. Nemažai argumentų buvo išsakta ir vieno, ir kito proceso naudai. Aptarti tyrimai verčia manyti, kad rungtyniška procedūra turi būti suvokiama kaip teisingesnė, kadangi leidžia būti aktyvesnėms ginčo šalims.

Šią prielaidą patvirtino jau pirmieji tyrimai¹. Turėdami galimybę rinktis tarp inkvizicinės ir rungtyniškos procedūros tiriamieji teikia pirmenybę rungtyniškajai. Jeigu vienos tiriamųjų grupės ginčas sprendžiamas taikant rungtyniškąją procedūrą, o kitos inkvizicinę, paaiškėja, kad pirmoji grupė geriau vertina procedūros teisingumą.

¹ Houlden P., LaTour S., Walker L., Thibaut J. Preferences for Modes of Dispute Resolution as a Function of Process and Decision Control // Journal of Experimental Social Psychology. 1978. Vol. 14. P. 13–30.

Aišku, negalime pamiršti, kad tie tyrimai vyko bendrosios teisės šalyse. Taigi kyla klausimas, ar tik šie rezultatai nėra susiję su teisinėmis šalies tradicijomis. Juk būtent rungtyniškąjį nagrinėjimą JAV ar Didžiosios Britanijos gyventojas mato žiniasklaidoje ir kasdieniniame gyvenime. Norėdami patikrinti šią hipotezę J. Thiboutas ir L. Walkeris organizavo lyginamąjį tarptautinį tyrimą. Jame pagal vienodą metodiką buvo ištirti ir bendrosios, ir kontinentinės teisės atstovai (amerikiečiai, britai, prancūzai ir vokiečiai). Buvo lyginamas jų požiūris į rungtyniškąją ir inkvizicinę procedūrą. Taip pat be „grynųjų“ rungtyniškosios ir inkvizicinės buvo suformuotos dvi „tarpinės procedūros“ vieno tarytojo (ikiteisminio tyrimo rezultatus teismui pristato vienas teismo paskirtas tarytojas) ir dviejų tarytojų (ikiteisminį tyrimą atlieka du vienas nuo kito nepriklausomi tarytojai). Tyrimas parodė, kad visų keturių tautų atstovai reagavo vienodai – didėjant teisėjo aktyvumui nagrinėjant ginčą mažėjo pasitikėjimas procedūromis¹.

34 pav. Pasitenkinimas rungtynišku ir inkviziciniu sprendimu įvairiose šalyse

Taigi subjektyviai rungtyniškasis procesas visuotinai suvokiamas kaip teisingesnis.

¹ Lind E., Tyler T. The Social Psychology of Procedural Justice. New York, London, 1988. P. 34.

Kaip minėjome, būtinas reikalavimas teisminiam procesui yra tai, kad jis turi būti tiek objektyviai, tiek subjektyviai teisingas. Ginčo šalys turi išeiti iš teismo salės įsitikinusios, kad jų ginčas buvo sprendžiamas „teisingai“. Šiuo atžvilgiu geresnes sąlygas sudaro rungtyniškasis procesas.

Tačiau sukelti subjektyvųjų įsitikinimą nėra vienintelis teismo nagrinėjimo tikslas. Svarbi yra ir objektyvioji pusė – kiek teismo nagrinėjimo procedūros užtikrina nagrinėjimo nešališkumą bei visų bylai svarbių aplinkybių išaiškinimą.

Svarbus argumentas inkvizicinio proceso naudai yra prielaida, kad aktyvus teisėjas – profesionalas sugeba kryptingiau, vadinasi, geriau išspręsti ginčą. Iš tikrųjų, kai šalys ginčijasi, o teisėjas tik pasyviai stebi, toks „nevaldomas“ ginčas gali vystytis neproduktyvia kryptimi. Tokio nevaldomo ginčo metu gali neiškilti aplinkybės, kurios iš tikrųjų yra labai svarbios ginčiui spręsti.

Kitai yra, pasak šio požiūrio šalininkų, kai ginčiui aktyviai vadovauja teisėjas. Jis yra „aukščiau“ už šalis, dėl to „mato visą ginčą iš šalies“, jis pastebės, kad į šalių akiratį nepakliuvo vienos ar kitos svarbios aplinkybės.

Jeigu tai yra tiesa, tai inkvizicinis procesas identiškame ginče turi išaiškinti daugiau faktų negu rungtyniškasis. Rungtyniškojo proceso šalininkai su tuo nesutinka. Jie mano, kad svarbiausia aplinkybėms išaiškinti yra tai, kad tai darytų asmuo, labai suinteresuotas jas išaiškinti. Būtent tokią galimybę jam suteikia rungtyniškasis procesas. Kiekviena ginčo šalis yra gyvybiškai suinteresuota išsiaiškinti visas aplinkybes, kurios gali patvirtinti jos tiesą. Taigi įgalinę ją tai daryti galime būti ramūs – visi tokie faktai bus išaiškinti. Lygiai taip pat yra ir su priešinga šalimi. Abi šalys suinteresuotos nepalyginti daugiau negu teisėjas, kuriam ši byla – tik viena iš daugelio ir kuris suinteresuotas tik tiek, kiek jį skatina profesinės pareigos jausmas.

Taigi kuri iš teisminių procedūrų yra objektyviai geresnė? Psichologai bandė išsiaiškinti ir šį momentą. Eksperimentas buvo suprojektuotas taip, kad būtų galima kuo tiksliau nustatyti, kas pilniau išaiškina ginčo aplinkybes: rungtyniškasis ar inkvizicinis metodas.

Keletas tiriamųjų grupių turėjo nagrinėti tas pačias bylas. Jų fabula buvo suprojektuota taip, kad būtų vienodas argumentų kaltinamojo naudai ir nenaudai skaičius. Buvo tirama, kaip „arbitrai“ išnaudos tuos argumentus, ką jie išnaudos aktyviau – argumentus „už“ ar „prieš“. Gera procedūra tokia, kurioje į arbitro akiratį pakliūva visi argumentai – ir „už“, ir „prieš“. Bloga procedūra yra, sakykime, tokia, kurioje atsiranda vienoks ar kitoks tendencingumas, kuri skatina arbitrą daugiau kreipti dėmesį į argumentus „prieš kaltinamąjį“ negu „už“. Taigi tyrimo metu buvo siekiama išsiaiškinti, kiek kiekviena iš pagrindinių procedūrų užtikrina, kad neatsi-

rastų tendencingumo, pavyzdžiui, kai atsižvelgiama tik į kaltinamajam palankias arba tik į nepalankias aplinkybes.

Tendencingumas, nuo kurio turi apsaugoti gera ginčo procedūra, gali atsirasti įvairiai. Pirmiausiai, arbitro išankstinis įsitikinimas kaltinamojo kaltumu arba nekaltumu. Jis jau girdėjo apie ginčą ir jau susidarė kažkokią nuomonę, jam nelabai patiko viena šalis ir pan. Pats to nesuvokdamas arbitras atidžiau ir palankiau klausys vienos šalies argumentų ir kritiškiau kitos.

Ekspertatoriai bandė sumodeliuoti šią situaciją. Pusei „arbitrų“ buvo parodyti panašūs atvejai, nagrinėti anksčiau, ir jiems buvo sukuriamas įspūdis, kad paprastai tokiose bylose kaltinamasis būna iš tikrųjų kaltas, pavyzdžiui, jie matė, jog visose panašiose bylose kaltinamasis buvo galiausiai pripažintas kaltu. Kitai pusei tokie atvejai nebuvo rodomi. Ir pirmųjų, ir antrųjų viena dalis nagrinėjo bylą taikydami rungtynišką procedūrą, kita – inkvizicinę.

Ekspertimentas parodė, kad rungtyniška procedūra gerokai atsparesnė iškreipiančiam išankstinio įsitikinimo poveikiui¹. Ir tie, kuriems buvo formuojamas išankstinis nusistatymas, ir tie, kuriems nebuvo tai daroma, teismo nagrinėjimo metu išsiaiškino vienodą aplinkybių „už“ ir „prieš“ skaičių. Inkvizicinė procedūra pasirodė daug jautresnė išankstiniam arbitro nusistatymui. Čia atsirado esminių skirtumų tarp tų arbitrų, kurie buvo iš anksto nusistatę, ir tų, kurie nebuvo.

Kitas klausimas, kylantis lyginant abi procedūras – išaiškinamos svarbios informacijos kiekis. Kuri procedūra leidžia išaiškinti didesnę dalį bylai svarbių aplinkybių? Ekspertatoriai bandė palyginti, kaip veikia abi procedūros, kai kaltinamojo naudai yra mažai faktų, kai jų yra tiek pat, kaip ir jo nenaudai, ir, pagaliau, kai jų daug. Ekspertimentas parodo, kad abiejų procedūrų veikimas skiriasi tik labai svarbiu atveju – kai kaltinamojo naudai yra mažai argumentų. Šioje situacijoje rungtyniškoji procedūra stipriai padidina gynybos aktyvumą, gynyba pradeda dėti itin daug pastangų naujiems faktams savo naudai rasti. Rezultatas – kaltinamojo pozicija stiprėja. Pavyzdžiui, iš tikrųjų tam tikroje byloje 25 proc. faktų yra kaltinamojo naudai ir 75 proc. – jo nenaudai. Bet šie faktai objektyviai egzistuoja. Dar reikia, kad visi jie „išplauktų“ teismo ginčo metu. Taip pat reikia, kad ir arbitras (teisėjas) priimdamas galutinį sprendimą atsižvelgtų tiek į palankius, tiek į nepalankius faktus. Būtų blogai, jeigu tokioje situacijoje paaiškėtų (kaip, deja, neretai atsitinka realiame teisme), kad jeigu daugiau faktų yra kaltinamojo nenaudai, tai teismas nustoja pastebėti faktus, bylojančius jo naudai.

¹ Lind E., Tyler T. The Social Psychology of Procedural Justice. New York, London, 1988. P. 21.

Atlikti eksperimentai parodė, kad rungtyniška procedūra ir šiuo atžvilgiu „pajėgesnė“. Reikia pabrėžti, kad atvejis, kai nagrinėjimo metu daugiau kaltinamajam nepalankių faktų ir pradeda formuotis arbitro įsitikinimas, kad jis kaltas, ypač svarbus teisingumui. Čia ypač lengvai gali įvykti teismo klaida. Rungtyniškos procedūros taikymas „išlaiko“ tikrą argumentų „už“ ir „prieš“ santykį. Sakykime, minėtojo eksperimento metu byloje iš tikrųjų buvo 25 proc. argumentų „už“ ir 75 proc. „prieš“. Pirmojoje eksperimento dalyje ginčas buvo nagrinėjamas rungtyniavimo būdu. Patikrinus, kiek faktų „už“ ir „prieš“ buvo išaiškinta teismo ginčo metu ir į kiek iš jų atsižvelgta priimant sprendimą, paaiškėjo, kad 26 proc. buvo kaltinamojo naudai ir 74 proc. jo nenaudai. Taikant inkvizicinę procedūrą tuo pačiu atveju (objektyviai 25 proc. už ir 75 proc. „prieš kaltinamąjį“) nagrinėjimo ir sprendimo priėmimo metu santykis buvo jau kitoks (už jį buvo 20 proc., prieš – 80 proc.)¹. Matome, kad inkvizicinė procedūra „skandina“ kaltinamąjį, padaro jį labiau kalta, negu jis iš tikrųjų yra.

Taigi rungtyniškoji procedūra ir objektyvių parametrų atžvilgiu turi svarbių privalumų.

Psichologinis pakantumas arbitro kontrolei

Esame pripratę, kad ne viskas pasaulyje vyksta taip, kaip mums norėtusi. Jeigu suprantame, kad kitaip neįmanoma, atsiranda pakantumas – neišvengiamo blogio „priėmimas“. Svarbu, kad tokiu atveju įvyksta vertinimo standartų pokyčiai. Į klausimą, ar esame patenkinti, atsakome „Taip“. Mūsų atsakymas nereiškia, kad iš tikrųjų mums patinka tai, kas vyksta. Jis reiškia, kad žinome, jog geriau negali būti, ir niekam neturime dėl to pretenzijų. Jeigu manytumėme kitaip, jeigu tikėtumėme, kad gali būti geriau, būtume nepatenkinti, mūsų nepasitenkinimas kartu būtų pretenzija tiems, kurie dėl to kalti. Taigi psichologinis pakantumas tam, kas negali būti kitaip ir dėl ko niekas nekaltas lyg ir „neutralizuoja“ neigiamą nepasitenkinimo poveikį.

Kažkas panašaus vyksta ir nagrinėjant bei sprendžiant ginčus. Apskritai ginčo šalys įtartina žiūri į arbitrą, joms labiau patiktų pačioms spręsti ginčą. Tačiau yra situacijų, kai jis yra neišvengiama būtinybė, ir šalys visgi mano, kad geriau turėti ginčo arbitrą.

¹ Lind E., Tyler T. The Social Psychology of Procedural Justice. New York, London, 1988. P. 24.

Veiksniai, lemiantys šali požiūri arbitro kontrol

Kokiomis aplinkybėmis šalys pradeda teikti pirmenybę ginčo sprendimui su arbitru?

Procedūrinio teisingumo tyrinėtojai šiam klausimui skyrė nemažai dėmesio. Iš daugelio veiksnių trys pasirodė itin svarbūs: didelis laiko trūkumas, labai prieštaringi šalių interesai ir aiškių tokių ginčų sprendimo standartų buvimas¹.

J. Thiboutas ir L. Walkeris tuos rezultatus komentuoja taip: „Autokratinės procedūros (taip autoriai vadina ginčo procedūras, kurios taikomos dalyvaujant arbitrai – autoriaus pastaba) pageidaujamos žmonių, kurie skuba, bet turi bendrą tikslą ir sutaria dėl standartų (kredo ar ideologinių kanonų), kuriuos reiktų panaudoti šalinant nesutarimus.

Tokių pat procedūrų pageidauja žmonės, kurie neturi idėjų, kaip išspręsti ginčą, kurie jaučia, kad jau nekontroliuoja jo eigos ir kuriems reikia tą ginčą kuo greičiau išspręsti.

Ir priešingai, mažiausiai linkę pasikliauti arbitru žmonės, turintys pakankamai laiko savarankiškai sukurti ginčo sprendimo standartus ir laiko diskusijoms“².

Praktiniai išvados

Šios išvados reikšmingos ir įstatymų leidėjui, ir taikytojui, ir vykdytojui.

Jos patikslina sąlygas, kai arbitro dalyvavimas sprendžiant ginčą nemažina šalių įsitikinimo, kad taikomos teisingos procedūros. Jos nusako problemas, kurias reikia išspręsti norint nagrinėti ginčą be arbitro: tai laiko ir bendrų interesų radimas. Būtent tuo keliu paprastai eina ir įvairiausi ginčų tarpininkai. Savo darbą tarpininkaujant ginčo sprendimui jie pradeda ne nuo paties ginčo, bet nuo sąlygų jam spręsti sukūrimo. Jie siekia organizuoti ginčo aptarimą aplinkoje, kur ginčo šalys jaučiasi patogiai ir neturi skubėti. Net ir užtikrinus tokią aplinką jie neskuba pradėti svarstyti ginčą, o, pirmiausia, stengiasi išsiaiškinti kuo daugiau šalis vienijančių aplinkybių. Kitaip tariant, prieš svarstant tai, kas ginčo šalis skiria, supriešina, pirmiausia išsiaiškinama, kas jas vienija.

¹ Lind E., Tyler T. *The Social Psychology of Procedural Justice*. New York, London, 1988. P. 15; Houlden P., LaTour S., Walker L., Thibaut J. Preferences for Modes of Dispute Resolution as a Function of Process and Decision Control // *Journal of Experimental Social Psychology*. 1978. Vol. 14. P. 13–30.

² Thibaut J., Walker L. *Procedural justice: A Psychological Analysis*. Hillsdale, New York: Erlbaum, 1975. P. 16.

9.4. Įsitikinimai dėl būdo, kuriuo turi būti išspręstas konfliktas. Psichologiniai teisinių įsitikinimų šaltiniai

Sakykime, kad šalys pripažįsta, jog dalyvauti arbitrai sprendžiant jų ginčą yra būtina. Jūs esate arbitras. Iš anksto planuojate savo elgesio strategiją.

Pabandykite iš anksto numatyti taisykles, kurių laikysitės sprendamas ginčą. Tada perskaitykite modulį. Palyginkite, kiek jūs patirtis ir įsitikinimai sutampa su psichologinių tyrimų išvadomis.

Įsitikinimai dėl būdo, kuriuo turi būti išspręstas konfliktas, prigimtis

Yra ginčų, kurie kyla retai, todėl tik jiems kilus šalys ieško jų sprendimo būdo.

Tačiau yra ir pastovių konfliktų ir ginčų, kuriems spręsti egzistuoja pastovūs būdai – standartai.

Tipiški yra teisiniai ginčai, ypač ginčai viešojoje sferoje – baudžiamosioje ir administracinėje teisėje. Konfliktas tarp nukentėjusiojo ir nusikaltėlio vadinamas nusikaltimu ir sprendžiamas baudžiamosios teisės metodais. Kai įvyksta vagystė, plėšimas ar nužudymas, žinome, kad vienintelis būdas teisybei atkurti yra baudžiamasis persekiojimas ir baudžiamoji bausmė. Tiesiog neįsivaizduojame, kad tokį konfliktą tarp šalių būtų galima spręsti kažkaip kitaip. Taip yra todėl, kad esame išaugę visuomenėje, kur tokie konfliktai visada taip sprendžiami. Tačiau toli gražu ne visada toks panašių konfliktų sprendimo būdas buvo vienintelis ir savaime suprantamas.

Arabijoje toks pats savaime suprantamas buvo „atsiskaitymas“ už padarytą skriaudą. Įstatymas ir papročiai netgi nustatydavo konkrečias „kainas“ (Donald Black). Buvo apibrėžtos „kainos“ už vyro, moters, vaiko nužudymą. Žudikas žinojo, kiek kupranugarių kiekvienu tokiu atveju jis turi perduoti nukentėjusiai pusei.

Taigi visais tokiais atvejais egzistuoja tai, kas anksčiau buvo pavadinta konkrečiais ginčo sprendimo standartais. Tie standartai egzistuoja dviem pavidalais: teisiniu ir psichologiniu.

Teisiniai – tai teisės numatyti būdai, kuriais visuomenėje sprendžiami tam tikri konfliktai. Psichologiniai – tai gyventojų įsitikinimai apie tai, kaip turi būti sprendžiami tie patys konfliktai.

Santykiai tarp teisinio ir psichologinio lygio gali būti įvairiausi.

Vienas variantas – visiškas sutapimas. Konfliktai sprendžiami tiksliai taip, kaip jie, pagal gyventojų įsitikinimus, turi būti sprendžiami. Tai optimalus variantas. Žmonės tiki teisinių procedūrų teisingumu, nes tos procedūros visiškai atitinka jų įsitikinimus.

Kitas variantas – neatitikimas. Teisinės procedūros neatitinka gyventojų įsitikinimų. Matėme, kad vienas svarbiausių procedūrų parametrų yra tai, kiek teisių suteikiama arbitrai. Taigi labai svarbu, ar čia sutampa teisinis ir psichologinis lygiai.

Jeigu šalyje linkusios spręsti ginčą savarankiškai, o teisė nustato, kad ji turi spręsti arbitras, galime sakyti, kad teisė atima iš ginčo dalyvių galimybę patiems spręsti ginčą, „primeta“ joms arbitrą. Aišku, kad šiuo atveju šalyje bus linkusios suvokti visą procedūrą kaip neteisingą.

Toks neatitikimas lengvai gali kilti teisės srityse, kur vyrauja legitimumo principas, nustatantis, kad įstatymą taikyti būtina kiekvieną kartą, kai atsiranda jo hipotezėje nurodytos aplinkybės. Taip yra, pavyzdžiui, su baudžiamuoju įstatymu. Mat baudžiamosios teisės teorija teigia, kad nusikaltimas – ne tik šalių (nukentėjusiojo ir nusikaltėlio) reikalas. Nusikaltimas kelia grėsmę ir svarbioms visuomenės vertybėms.

Pavyzdžiui, kai užmušamas žmogus – ne tik padaroma žala jam, jo šeimai. Dar svarbiau, kad padaroma žala visai visuomenei. Taip yra dėl to, kad nužudymas – tai smūgis bendrajam įsitikinimui, kad žmogaus gyvybė yra neliečiama. Jeigu galima nužudyti vieną žmogų, vadinasi, galima nužudyti ir kitą. Pažeidžiama tai, kas vadinama teisės saugomomis vertybėmis. Dėl to įstatymas atima iš šalių teisę tokiais atvejais pačioms savarankiškai aptarti konfliktą ir jį išspręsti.

Tarybiniais laikais ne kartą tekdavo susidurti su tokia situacija. Kompanija – keletas vaikinių ir mergina – linksmai kartu leidžia laiką. Nemažai išgeriama. Vaikiniai išprievartauja merginą. Sugrįžusi namo ji su ašaromis viską papasakoja savo mamai. Mama paduoda pareiškimą į policiją. Išsiganę vaikinių tėvai greitai surenka pinigų, kurių pakaktų nupirkti merginos šeimai mašiną. Jie nuvyksta su minėtają sumą pas nukentėjusiosios tėvus, pinigai priimami, ir visi kartu vyksta atsiimti pareiškimo. Tačiau policijoje paaiškėdavo, kad pareiškimo atsiimti jie negali. „Įvyko nusikaltimas, – paaiškėdavo jiems pareigūnas, – o tai jau ne tik jūsų, bet labiau valstybės reikalas“. Šalys grįždavo namo jausdamos, kad įvyko neteisybė. Tai neteisybė, pirmiausia, nukentėjusiosios atžvilgiu. Lengvoji mašina leistų pamiršti jai padarytą skriaudą. Kartu tai buvo skriauda ir nusikaltėliams. Iš jų

buvo atimta galimybė ištaisyti savo klaidą ar bent kompensuoti padarytą žalą.

Tokiais atvejais galime konstatuoti aiškų gyventojų įsitikinimų dėl teisingo ginčo sprendimo būdo (psichologinis lygis) ir teisinių procedūrų neatitikimą.

Žymus norvegų tyrinėtojas Nilsas Christie šią situaciją pavadino „vagyste“ – iš ginčo šalių pavagiamas jų konfliktas. Jis teigia, kad bet koks konfliktas visada yra šių šalių nuosavybė, ir tik jos turi teisę spręsti, ar turi trečioji šalis (arbitras) dalyvauti jį sprendžiant. Minėtuojau atveju iš konflikto šalių atimama galimybė pačioms nutarti, kaip spręsti konfliktą.

Subjektyvi įsitikinimų dėl teisingo ginčo sprendimo būdo teisingumo tyrimas

Demokratinėje šalyje labai svarbu, kad teisinės procedūros atitiktų gyventojų psichologinius įsitikinimus. Norėdamas kurti tokias teisinių ginčų sprendimo procedūras, kurias gyventojai vertina kaip teisingas, įstatymų leidėjas turi gerai iširti jų psichologinius įsitikinimus. Tuo tikslu suformuluojamos ginčų fabulos, su kuriomis susiduria kriminalinė justicija, jos pateikiamos gyventojams, ir jie turi atsakyti į klausimą, kokių būdu ginčai turi būti sprendžiami. Toliau nagrinėjama, kiek gyventojų nuomonė atitinka teisės nuostatas.

Kaip pavyzdį galima pateikti vokiečių tyrinėtojo Klausio Sessaro atliktą tyrimą.

Tyrimo tikslais buvo suformuluota keletas situacijų. Kiekviena iš jų vaizdavo nusikaltimą ir jo padarinius nukentėjusiajam. Tiriamieji turėjo nutarti, kaip turi būti sprendžiamas toks konfliktas: teikiant ginčo dalyviams galimybę patiems išspręsti jų konfliktą (pvz., savitarpio susitarimu, susitarimu tarpininkaujant arbitrai) ar atimant iš jų tą teisę (pvz., teisme, taikant baudžiamosios teisės procedūras).

Toliau pateikiami situacijų aprašymai ir ginčo sprendimo variantai, kuriuos galėjo rinktis tiriamieji.

2 lentelė. Subjektyvių įsitikinimų dėl teisingų teisinių ginčų sprendimų būdų tyrimo pavyzdys¹

Eilės nr.	Teisės pažeidimas	Ginčo sprendimo variantai ²					
		Šalių tarpusavio susitarimas	Šalių susitarimas tarpininkaujant įprastam arbitrai	Šalių susitarimas vadovaujant arbitrai – kriminalinės justicijos pareigūnui	Bausmės sušvelninimas	Kriminalinė bausmė	Iš viso
1	2	3	4	5	6	7	8
1	T. išplėšia praeiviui iš rankų rankinę, kurioje yra 180 DM.	13.4	21.0	16.8	23.8	25.1	100.0
2	T. išeina iš restorano neapmokėjęs 72 DM sąskaitos.	51.2	25.8	8.7	9.5	4.8	100.0
3	Praeidamas T. griebia nuo prekystalio du bananus, kurių bendra vertė 15 DM, ir pabėga.	67.8	18.0	4.6	6.3	3.3	100.0
4	Išvykos metu T. susipyko su savo kolega. Jie susikimba. Kad išsivaduoję nuo kolegos, T. smogia jam į pilvą. Kolega susilenkia, krenta, mirtinai susitrenkia galvą į laiptus.	2.3	6.6	35.8	28.0	27.4	100.0
5	T. pro langą įlenda į fabriką ir pagrobia instrumentų ir įrangos, kurių vertė 400 DM.	3.4	12.2	23.7	34.2	26.4	100.0
6	T. važiuoja miesto traukiniu be bilieto, kuris kainuoja 3,40 DM.	50.9	30.3	7.2	6.5	5.1	100.0
7	Kai buto gyventojas buvo darbe, T. norėjo įeiti į jo butą. Didelių pastangų dėka T. pavyko išlaužti spyną. Jis išnešė iš buto pinigų ir kitų daiktų, kurių vertė – 1200 DM.	0.5	3.3	14.2	26.2	55.7	100.0

¹ Klaus S. Wiedergutmachen oder strafen Einstellungen in der Bevölkerung und der Justiz Ein Forschungsbericht Centaurus-Verlagsgesellschaft Pfaffenweiler, 1992. S. 98

² Smulkesnį sprendimo variantų aprašymą žr. po lentelės.

1	2	3	4	5	6	7	8
8	T. sužino, kad jo dėdė nori parduoti 800 DM vertės stereoaparaturą. Jis susitaria su dėde dėl pirkimo, ima aparatūrą ir pažada kitą dieną atnešti pinigus, nors puikiai žino, kad neturi tam jokių lėšų. Kitą savaitę viskas iškyla aikštėn.	68.1	18.3	6.8	4.0	2.8	100.0
9	Saugomojoje automobilių aikštelėje T. atidaro automobilio bagažinę ir išima 620 DM vertės fotoaparata.	1.5	13.0	26.6	28.2	30.7	100.0
10	Po kino pasisiūlo moteriai, žiūrėjusiai tą patį filmą, ją palydėti. Pakeliui jis pradėjo kibti prie jos. Moteris priešinosi. Tada T. nutempė ją į artimiausius krūmus ir išžagino.	2.2	2.8	7.4	16.4	71.3	100.0

Konflikto sprendimo variantai.

1. **Šalių tarpusavio susitarimas.** Nusikaltėlis ir auka turi tarpusavyje (jeigu reikia, tai ir su trečiojo asmens pagalba) susitarti dėl žalos atlyginimo ir susitaikymo.

2. **Šalių susitarimas tarpininkaujant įprastam arbitrai.** Nusikaltėlis ir auka turi su oficialiai paskirto arbitro pagalba susitarti dėl žalos atlyginimo ir susitaikymo.

3. **Šalių susitarimas vadovaujant arbitrai – kriminalinės justicijos pareigūnui.** Kriminalinės justicijos pareigūnas turi organizuoti susitaikymą ir toliau stebėti arba prižiūrėti, kaip jis vykdomas.

4. **Baumės sušvelninimas.** Nusikaltėlis turi būti nubaustas. Kai jis nukentėjusiam atsilygina, į tai gali būti atsižvelgta švelninant bausmę arba iš viso ją panaikinant.

5. **Kriminalinė bausmė.** Nusikaltėlis turi būti nubaustas. Net jeigu jis ir atlygins žalą, tai neturi švelninti bausmės.

Minėtos situacijos buvo pateiktos Vokietijos gyventojų atrankai. Nagrinėdami jų atsakymus matome, kad didelė apklaustųjų dalis linkusi teikti pirmenybę tokiam sprendimui, kai šalys savarankiškai sprendžia savo ginčą nedalyvaujant arbitrai ir, juo labiau, kriminalinei justicijai. Taip pat nesunku pamatyti, kad kriminalinės justicijos dalyvavimo būtinybę tiriamieji

įžiūri tada, kai nusikaltimas yra sunkus ir sunkiai atlyginamas. Pavyzdžiui, dauguma sutaria, kad dėl smulkesnio turto grobstymo nusikaltėlis ir nukentėjęsysis turi patys susitarti. Tačiau esant didelės vertės turto grobstymui didesnė tiriamųjų dalis mano, kad būtinas kriminalinės justicijos pareigūnų įsikišimas. Antra vertus, kuo didesnę pasipiktinimą sukelia nusikaltimas, kuo daugiau jis gali liudyti, kad nusikaltėlis – niekšingas žmogus, tuo daugiau žmonių mano, kad būtų neteisinga leisti tartis su juo ir jį reikia būtinai nubausti.

Kaip žinoma, itin svarbų vaidmenį formuojant ir taikant teisines ginčo sprendimo procedūras vaidina kriminalinės justicijos pareigūnai: teisėjai, advokatai, policijos ir prokuratūros pareigūnai. Dėl to tyrėjas ištyrė ir jų psichologinius įsitikinimus taikytinų procedūrų atžvilgiu.

Tyrimas parodė, kad minėtieji psichologiniai įsitikinimai gali gerokai skirtis. Tai priklauso nuo pareigūno vietos ir jo asmenybės bruožų, ypač amžiaus ir lyties. Pagrindinė išvada: jaunos moterys pareigūnės, ypač tos, kurios daugiausiai susijusios su gynyba, linkusios kaip įmanoma mažiau taikyti baudžiamąjį sprendimą, leisti nusikaltėliui ir nukentėjusiesiems patiems spręsti savo konfliktą. Vyresnio amžiaus vyrai, kaltinimo atstovai, priešingai, linkę padidinti arbitro (baudžiamojo teismo) vaidmenį.

Šis ir panašūs tyrimai taip pat rodo, kokios turi būti baudžiamosios procedūros, kad atitiktų teisybės jausmą. Tai pirmiausiai privataus kaltinimo institutas. Tai baudžiamojo įstatymo nuostatos, apibrėžiančios nusikaltimus, pagal kuriuos byla gali būti iškelta tik esant nukentėjusiojo skundai. Ši nuostata skatina nusikaltėlį susitarti su nukentėjusiuoju. O tai įmanoma tik jiems susitarus dėl nusikaltimo padarytos žalos atlyginimo.

Tai, antra vertus, įstatymo nuostatos, leidžiančios nukentėjusiajam atsakyti baudžiamojo persekiojimo vėlesnėse nusikaltimo tyrimo stadijose.

Arbitro taikomos procedūros ir subjektyvusis teisingumo vertinimas

Panagrinėkime situaciją, kai sprendžiant ginčą dalyvauja arbitras. Pastarasis gali elgtis įvairiai, pavyzdžiui, gali smulkiai komentuoti kiekvieną savo veiksmą, gali pasitarti su šalimis, išklausti visus jų pasiūlymus, o gali ir nutaisyti neįžvelgiamą miną ir kaip kariuomenės vadas komanduoti, vengti bet kokių paaiškinimų ir reikalauti besąlygiškai paklusti kiekvienam savo sprendimui. Įvairus gali būti ir arbitro požiūris į informaciją, kurią jam teikia šalis. Jis gali leisti abiem šalims pačioms kalbėti ir atidžiai išklausti viską, ką jos sako, gali klausytis tik to, kas, jo nuomone, turi ryšį su ginču ir gali galų gale pats nurodyti, kokia informacija jam reikalinga. Skirtingas

gali būti jo elgesys, manieras, mandagumas. Jis gali būti labai mandagus, kiekvieną kartą prieš užduodamas klausimą ar pasakydamas savo nuomonę atsiprašyti, o gali elgtis „vyriškai ir ryžtingai“ – trumpai–drūtai pareikšti savo nuomonę. Jis gali elgtis kaip lygus su lygiais, o gali būti ir „viršesnis už šalis“.

Kyla klausimas, kaip procedūrų teisingumo vertinimas priklauso nuo įvairių arbitro elgesio ypatumų? Atsakymas į šį klausimą labai reikšmingas norint atsakyti į dar svarbesnį klausimą – *kaip turi elgtis arbitras*, kad jo ginčo sprendimo procedūros būtų šalių subjektyviai vertinamos kaip teisingos.

9.5. Procedūrų teisingumo vertinimo ir arbitro elgesio savitarpio ryšiai

Šali informuotumas ir teisingumo vertinimas

Sena teisininkų legenda pasakoja, kad kartą išmintingas karalius nutarė įvykdyti didelę teisinę reformą. Pateikdamas nurodymus komisijai, kuri turėjo parengti naujus įstatymus, karalius pasakė: „Turite parengti tokius aiškius įstatymus, kad paprastiems žmonėms nereikėtų klausinėti“. Po savaitės komisija paprašė audiencijos pas karalių. „Jūsų didenybe, – kreipėsi jie. – Mes galime parengti tokius aiškius įstatymus. Bet žinokite, kai paprasti žmonės pradės suprasti įstatymus, klausimų bus daug daugiau“.

Klausimas, kiek informuoti ginčo ir apskritai proceso dalyviai, yra amžinas. Praėjusiais šimtmečiais buvo laikomasi nuomonės, kad kuo mažiau žmonės išmano apie teisę ir teismą, kuo paslaptingesni jie atrodo, tuo daugiau pagarbos jiems jaučiama ir daugiau pasitikima jų sprendimais. Tais pačiais sumetimais buvo itin stengiamasi slėpti nuo jų teisingumo „virtuvę“ – tikras sprendimų priėmimo procedūras. Liaudis turėjo matyti tik teisingumo fasadą, jo simbolinę ir iškilmingąją pusę. Buvo manoma, kad tik taip galima palaikyti pagarbą teisingumui, vadinasi, ir tikėjimui, kad jis vykdomas teisingai. XX a. plečiantis demokratijai papūtė kiti vėjai – vis daugiau kalbama apie skaidrumą, viešą kontrolę ir pan. Dabar jau taip pat šventai tikima priešinga nuomone, kad būtent visiškas aiškumas gali užtikrinti tiek patį teisingumą, tiek liaudies tikėjimą juo.

O kaip gi yra iš tikrųjų?

Šis klausimas aktualus ne tik kuriant įstatymus, bet ir juos taikant, pavyzdžiui, teismo veikloje. Bet koks teisėjas ir apskritai ginčo arbitras gali rinktis iš dviejų variantų, jis gali viską komentuoti ir aiškinti kiekvieną savo žingsnį, pasakoti, ką rengiasi daryti. Be to, jis gali leisti kiekvienam proceso dalyviui bet kuriuo metu užduoti bet kokį klausimą. Išgirdęs tokį klausimą jis gali nuoširdžiai bandyti kuo išsamiau ir aiškiau į jį atsakyti. O gali elgtis ir priešingai – stengtis kuo mažiau informuoti ir kažką sakyti tik tada, kai tai absoliučiai būtina. Be to, jis gali neleisti užduoti klausimų, o jeigu jie užduodami, neatsakyti į juos, arba atsakyti taip, kad klausiantys nieko nesusprastų.

Pirmas „atviras“ teisėjas gali kelti pasitikėjimą savo atvirumu, tačiau lengvai pamatome ir kiekvieną jo darbo trūkumą, todėl mums gali kilti įvairiausių abejonių dėl jo veiksmų teisingumo. Antrasis neleidžia pašaliniam pamatyti nieko, kas sukeltų jų abejones. Kokia taktika geresnė?

Siekiant atsakyti į šį svarbų klausimą buvo atlikta nemažai tyrimų. Buvo lyginamas pasitenkinimas žmonių, su kuriais pareigūnas (pavyzdžiui, policijos) noriai kalbėjo, ir tokių, su kuriais laikėsi santūriai. Buvo lyginamas pasitenkinimas grupėse, kur arbitras sprendamas ginčą plačiai komentavo savo veiksmus ir atsakydavo į klausimus, su nuomone tų grupių, kuriose tai nebuvo daroma.

Dvi tyrimų išvados yra ypač svarbios:

1. Tyrimai vienareikšmiškai parodė, kad atviras, informatyvus arbitro elgesys sukelia daugiau pasitikėjimo ir procedūrų, ir rezultatų teisingumu.

2. Tyrimai parodė, kad informatyvus arbitro elgesys yra ypač stipriai veikiantis veiksnys. Jis padaro daug stipresnę poveikį negu daugelis kitų.

Informavimo svarbą gerai iliustruoja T. Tylerio tyrimas¹. Jis lygino, kokį poveikį daro keturi veiksniai, kurių kiekvienas turėtų mažinti pasitikėjimą arbitru. Tiriamieji turėjo duomenų, kad arbitras yra žmogus, turintis nacionalinių ir kitokių prietarų, jiems buvo sudarytos prielaidos manyti, kad arbitras pats suinteresuotas ginčo rezultatais ir kad ginčo rezultatai labai svarbūs tiriamiesiems. Vieniems tiriamiesiems nebuvo leista bendrauti su arbitru, jis neleidavo ginčo dalyviams pasisakyti, kitiems tai buvo leidžiama.

Tyrimo rezultatai buvo gana netikėti. Atrodytų, kiekvienas iš minėtų momentų yra svarbus ir turėtų daryti įtaką pasitenkinimui. Tačiau iš tikrųjų svarbus pasirodė tik galėjimas bendrauti su arbitru. Čia tiriamieji pasižymėjo ypatingu jautrumu. Jeigu tiriamasis jautė, kad jam neleidžiama pasisakyti, kad jam neteikiama informacijos, kad su juo nekalbama, jo nuo-

¹ Tyler T. R. Conditions Leading to Value Expressive Effects in Judgments of Procedural Justice: A Test of Four Models // Journal of Personality and Social Psychology. 1987. Vol. 52. P. 333–344.

monė apie taikomų procedūrų teisingumą iš karto žymiai blogėjo. Kodėl šis momentas toks svarbus?

Natūralu manyti, kad tai turėtų būti susiję su galimybe kontroliuoti ginčo sprendimo procesą. Iš tikrųjų, kad darytumėme įtaką ginčo sprendimui, kad galėtumėme koreguoti tai, kas, mūsų nuomone, yra neteisinga, reikia pirmiausiai turėti informacijos apie tai, kas ir kam daroma. Taigi galime manyti, kad tiriamiesiems informuotumas tuo svarbesnis, kuo daugiau duoda galimybių paveikti ginčo eigą.

Tyrimai parodė, kad tai ne visai taip. Paaiškėjo, kad dažniausiai tiriamiesiems ne tiek svarbu kontroliuoti ginčo sprendimą, *kiek tiesiog išsakyti savo nuomonę* apie procedūras. Neretai galimybė pasisakyti yra labai svarbi net jeigu tiriamasis tiksliai žino, kad tai neturės jokio poveikio ginčo sprendimo procedūroms ir galutiniam sprendimui.

L. Musante'as., M. A. Gilbertas, J. Thibautas specialiai tyrė šį momentą (1983)¹. Jie suskirstė savo tiriamuosius į keletą grupių. Kiekviena grupė turėjo spręsti tą patį ginčą. Buvo nustatoma tam tikra procedūra, pagal kurią turėtų vykti aptarimas. Ši procedūra buvo aptarta kiekvienoje grupėje. Bet vienoms grupėms buvo pasakyta, kad į šio aptarimo rezultatus bus atsižvelgta nustatant galutinę ginčo nagrinėjimo tvarką, kitose – kad aptarimas neturės poveikio ir reikalingas tik tam, kad grupės nariai geriau suprastų procedūrą. Pagaliau buvo grupių, kur joks aptarimas nevyko. Tiriamieji turėjo suprasti procedūrą ir ją vykdyti. Eksperimento rezultatai parodė, kad:

1. pasitenkinimas ginčo procedūromis yra didesnis, jeigu ginčo dalyviai gali jas iš anksto aptarti;
2. tas efektas pasireiškia ne tik tada, kai tikimasi, jog į pasiūlymus bus atsižvelgta, bet ir tada, kai ginčo šalys tikrai žino, kad to nebus.

Pati galimybė išreikšti savo nuomonę, įsitikinimus žmogui labai svarbi. Tai „ekspresyvioji“ procedūrų aptarimo pusė. Įsivaizduokime žmogų, kuris nesutinka su procedūra, kritiškai ją vertina, mano, kad viską reiktų organizuoti kitaip, tačiau jis vis tiek privalės ją naudoti sprenddamas ginčą. Aišku, jis vertins tokia procedūrą neigiamai. Tačiau minėtieji tyrimai rodo, kad tai ne viskas. Jeigu tokiam žmogui būtų suteikta galimybė pareikšti savo nuomonę, plačiai pasisakyti apie procedūrą ir savo įsitikinimus jos atžvilgiu, nepasitenkinimas būtų žymiai mažesnis. Pavyzdžiui, studentai, kuriems bus leista dalyvauti aptariant egzamino procedūrą, bus labiau patenkinti, net jeigu į jų nuomonę nebus atsižvelgta².

¹ Musante L., Gilbert M. A., Thibaut J. The Effects of Control on Perceived Fairness of Procedures and Outcomes // Journal of Experimental Social Psychology. 1983. Vol. 19. P. 223–238.

² Lind T., Tyler T. R. The Social Psychology of Procedural Justice. New York, London, 1988. P. 103.

Rezultatas nebus toks netikėtas, jeigu prisiminsime, kaip dažnai gyvenime mums svarbus ne mūsų veiksmų ar pasisakymų praktinis rezultatas, o pati galimybė kažką daryti bei išreikšti savo nuomonę. Susidūrę su neteisybe mes išreiškiame pasipiktinimą ją tiesiog todėl, kad jį jaučiame. Mes protestuojame ir tada, kai manome, kad tai padarys reikiamą poveikį, ir tada, kai neturime jokio pagrindo tuo tikėti. Tai ir yra „ekspresyvinė funkcija“ – veikimas tam, kad kažką išreikštume, o ne tam, kad gautumėme kažkokį praktinį rezultatą.

Kai išreiškiame savo jausmus arba nuomonę, mums svarbu, kad į tai būtų *atkreiptas dėmesys*. Jeigu protestuojame, mums reikia, kad kiti žmonės, kuriems skiriamas mūsų protestas (tiek priešai, tiek draugai) atkreiptų dėmesį į jį, kad tai jiems padarytų įspūdį, priverstų susimąstyti. Tai svarbu net jeigu nebus jokio praktinio rezultato.

Atlikti tyrimai patvirtino šio momento svarbą. Paaikškėjo, kad net jeigu žmonės abejoja arbitro objektyvumu, jie labai jautrūs tam, kaip atidžiai išklaudyta jų nuomonė, taip pat kiekvienam požymiui, kad ta nuomonė padarė įspūdį, kad buvo apmąstyta, apsvarstyta ir pan.¹

Galimybė išreikšti savo nuomonę – plati sąvoka. Svarbus ir kiekybinis, ir kokybinis aspektas – kiek ir kaip leidžiama pasakyti savo nuomonę. Kuo labiau apribojama ši galimybė, kuo labiau siekiama šį pasisakymą išprausti į tam tikras formas, tuo labiau ginčo dalyvis gali jausti, kad jam neduodama pasisakyti ir kad jo pasisakymas ignoruojamas.

Tas momentas itin svarbus vertinant teisinę procedūrą. E. Lindas ir T. Tyleris iliustruoja šį momentą tokiu pavyzdžiu. Sakykime, išsinuomojote butą, buto savininko reikalavimu iš anksto sumokėjote užstatą tam atvejui, jeigu padarytumėte butui žalos. Pasibaigus nuomos laikui ir jums išsikraustant iš buto šeimnininkas negrąžina jums užstato, įrodinėdamas, kad čia nuomos mokesčio dalis. Jūsų skundas svarstomas teisme. Jums gali atrodyti, kad labai svarbu pranešti teismui, jog šeimnininkas, paėmęs užstatą buto saugumui užtikrinti, pats visą tą laiką saugumu nesirūpino, kad labai sunku buvo išreikalauti, kad jis atliktų reikiamus remontus. Teismas, vadovaudamasis santykinumo principu, tikriausiai neleis apie tai kalbėti, nes tai neturi aiškaus ryšio su nuomos byla. Žmogus, kuriam neleista pasisakyti šiuo, jo nuomone, labai svarbiu klausimu, manys, kad ginčo procedūros nėra teisingos.

Šiuo atžvilgiu labai svarbus buvo W. M. O'Barro ir J. M. Conley (1985)

¹ Tyler T. R. Conditions Leading to Value Expressive Effects in Judgments of Procedural Justice: A Test of Four Models // Journal of Personality and Social Psychology. 1987. Vol. 52. P. 333–344.

tyrimas¹. Jie smulkiai išnagrinėjo skirtumus tarp laisvos žmonių pasisakymų formos (kaip žmonės siekia išreikšti savo nuomonę arba pranešti faktus) ir teisminių pasisakymo standartų. (Prisiminkime garsų vaiko liudininko – ketverių metų mergaitės apklausos protokolą, kur liudijimai prasidėjo tokiomis žodžiais: „Dėl man užduotų klausimų esmės galiu pranešti šiuos faktus...“).

Griežtos ir labai formalizuotos liudininkų apklausos procedūros formavosi šimtmečiais. Yra nemažai priežasčių, kodėl jos būtent tokios, kokios yra dabar. Tačiau aptariamieji tyrimai rodo, kad turime būti labai atsargūs, formalizuodami teisminių nagrinėjimą, kad turime išnaudoti visas galimybes leisti šalims pasisakyti, pareikšti nuomonę dėl svarstymo ir padaryti tai taip, kaip jos pageidauja.

Apibendrinami minėti tyrimai E. Lindas ir T. Tyleris rašo: „<...> net jeigu manote, kad teisėjas neobjektyvus, visgi vertinsite teismines procedūras kaip teisingas, jeigu teisėjas ar teisėja suteikė jums galimybę papasakoti savą įvykių versiją ir jeigu ją apsvarstė. Kita vertus, blogiau vertinsite tas pačias procedūras, jeigu jūsų pasakojimo turinys ar forma bus apriboti ir matysite, kad jam nebuvo skirta reikiamo dėmesio“².

Arbitro manieros (etiketas) ir subjektyvus procedūrinis teisingumo vertinimas

Įstatymas reikalauja pagarbos teismui ir teisėjams. Iškilmingi teismo proceso ritualai („Prašau stot! Teismas eina“), teismo salės apipavidalinimas (valstybės herbas virš teismo narių galvų), apranga (teisėjų, prokurorų ir advokatų togos) – viso to tikslas – suformuoti ir palaikyti pagarbą teismui ir teisingumui. Proceso dalyvis, parodęs nepagarbą teismui, gali būti griežtai nubaustas. Tokios pat pagarbos sau reikalauja „valstybės atstovas“ – policijos pareigūnas. Jo uniforma ir kiti jo valdžios atributai labai svarbūs formuojant piliečių pagarbą tiek jam pačiam, tiek valstybei, kuriai jis atstovauja.

Žymiai mažiau pabrėžiama priešinga pusė – teismo ir teisingumo pagarba piliečiui. Taip yra iš dalies dėl to, kad pagal socialinį ir teisinį statusą teismas yra „aukštesnis“ už pilietį. Tai ypač ryšku, kai pilietis yra kaltinamasis ar teisiamasis, tai yra beveik pripažintas nusikaltėliu.

¹ O'Barr W. M., Conley J. M. Litigant Satisfaction versus Legal Adequacy in Small Claims Court Narratives // Law and Society Review. 1985. Vol. 19. P. 661–701.

² Lind E., Tyler T. The Social Psychology of Procedural Justice. New York, London, 1988. P. 106.

Taip yra ir todėl, kad priimta galvoti, jog teisingumui svarbiau, kad jis būtų gerbiamas. Kuo aukščiau teismas ir žemiau teisiamasis, kuo didesnis yra jų statusų skirtumas, tuo svaresnė yra teismo nuomonė ir teisiamasis labiau bus linkęs patikėti sprendimo teisingumu. Taigi manoma, kad šalių pagarba teismui nepalyginti svarbesnė negu teismo teisiamajam.

Aptariamieji psichologiniai tyrimai leido patikrinti ir šią prielaidą. Daugiausia dėmesio buvo skiriama arbitro elgesio ypatybėms, kurios neturėjo tiesioginio ryšio su ginčo sprendimu, bet išreiškė teigiamą arbitro požiūrį į ginčo šalis¹. Tai kreipimosi į šalis forma, reakcija į prašymus, mandagumas, pagarba jų teisėms. Visi kartu jie vadinami arbitro elgesio „etika“.

Aiškinantis šio aspekto reikšmę itin svarbūs buvo du tyrimai. Pirmasis – tai stambi T. Tylerio Čikagos gyventojų apklausa. Tyrėjas klausinėjo gyventojus apie jų susidūrimus su teismu ar policija. Po to specialiu matematinio aparatu buvo aiškinamasi įvairių momentų reikšmę vertinant šiuos susidūrimus. Tarp klausimų buvo tokie: kaip, apklaustųjų nuomone, nuosekliai elgiasi teisėjas, kiek jis nešališkas, kokia jo sprendimų kokybė, ar sugeba priimti gerus sprendimus, kokia galimybė apskūsti teisėjo priimtą sprendimą. Visi jie buvo daugiau ar mažiau susiję su procedūrinio teisingumo vertinimu. Tačiau vertinimas glaudžiausiai buvo susijęs su pareigūno elgesio etika.

3 lentelė. Procedūrinį teisingumą lemiantys veiksniai²

Procedūros savybės	Beta koeficientas ³
Atstovavimas ⁴	.38 ⁿ
Nuoseklumas	.12*
Nešališkumas	.06
Sąžiningumas	.15**
Pastangos spręsti teisingai	.07
Priimto sprendimo kokybė	.16*
Apeliacijos galimybė	.04
Etika	.21**

¹ Lind E., Tyler T. The Social Psychology of Procedural Justice. New York, London, 1988. P. 109.

² Ten pat, p. 108.

³ Standartiniai regresijos beta koeficientai. Jais nustatomas „grynasis ryšys“ tarp dviejų kintamųjų. Tai yra ryšys atmetus („neutralizavus“) kitų veiksmų poveikį. Kuo beta koeficientas didesnis, tuo glaudesnis kintamųjų ryšys ($\bullet p < .05$ $^n p < .01$).

⁴ Atstovavimas reiškia, kad arbitras priėmė tokį sprendimą, kurį priimtų ir pats apklausiamasis bei kiti žmonės, kurių nuomonė jam reikšminga.

Matome, kad arbitro etikos reikšmė toli lenkia kitus momentus. Kuo daugiau pagarbos teisėjas ar kitas justicijos pareigūnas parodo piliečiui, tuo labiau pastarasis linkęs manyti, kad ginčo sprendimo procedūros teisingos. Ši išvada atitinka sveiko proto intuiciją: „Nori, kad kiti tave gerbtų, gerbk juos“. Ji atitinka nuostatą, kad pagarba (kaip ir daugelis kitų vertybių) yra kažkas, kuo žmonės apsieičia, ko negalima gauti nieko neduodant.

Kartu ši išvada yra nauja ir netikėta, nes prieštarauja senai ir gana svariai teisės tradicijos nuostatai, kad justicija gali pelnyti piliečio pagarbą ir pasitikėjimą keldama save „virš jo“.

Aptariamieji tyrimai atlikti JAV. Kyla svarbus klausimas, ar jų rezultatas pasitvirtintų kitose pasaulio šalyse, su kitomis tradicijomis ir teisės sistemomis. Į šį klausimą atsako vokiečių E. Barrett–Howardo ir H. Lammo (1986) tyrimas¹, atliktas pagal tą pačią metodiką. Vokietijoje justicijos pareigūno etika liko pirmojoje vietoje. Šiuo atžvilgiu vokiečiai ir amerikiečiai panašūs. Gerokai didesnė, palyginti su JAV, arbitro nuoseklumo reikšmė. Jis beveik prilygsta etikai.

Proced rin teisingum lemian i veiksn i apžvalga

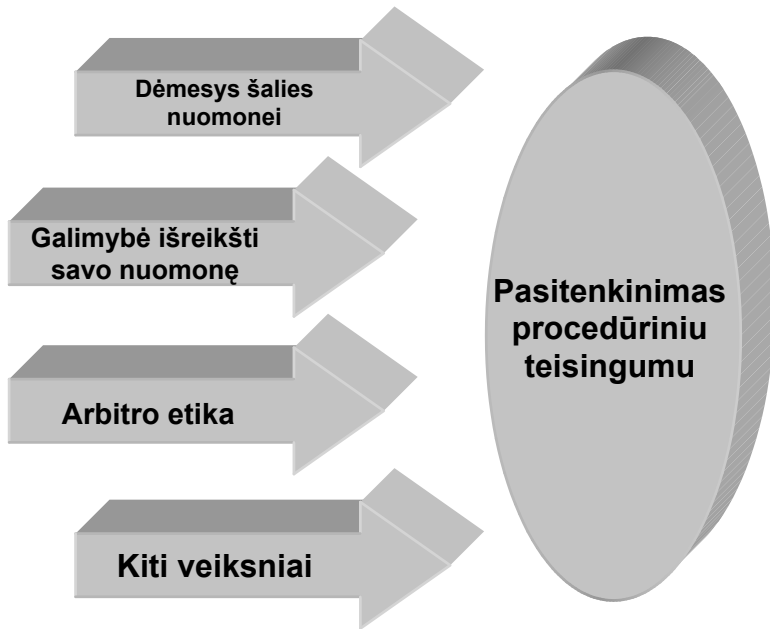
Praėjo beveik 30 procedūrinio teisingumo tyrimo metų. Dabar jau galime apčiuopti pagrindinius veiksnius, nuo kurių labiausiai priklauso ginčo sprendimo procedūrų vertinimas. Žinome, kad ginčo šalis nuolat teikia pirmenybę procedūroms, kur arbitro vaidmuo yra kuo mažesnis. Esant ypatingoms aplinkybėms (nesutaikomas interesų prieštaravimas, laiko stoka, paprastų ir aiškių taisyklių buvimas) žmonės gali pripažinti arbitro būtinybę.

Jeigu procedūra jau nustatyta ir ginčo sprendimui vadovauja arbitras, svarbus yra jo elgesys. Ypač svarbūs pasirodė trys momentai: kiek arbitras leidžia žmonėms pasisakyti, kiek, ginčo šalių požiūriu, šis pasisakymas patraukia dėmesį ir nagrinėjamas, arbitro etiškumas. Be to, galima išskirti grupę mažiau reikšmingų veiksnių. Kiekvienas iš jų rodo tam tikrą ryšį su procedūriniu teisingumu. Tas ryšys nėra labai stiprus. Jis nepalyginti silpnas negu anksčiau apibūdintų veiksnių. Tačiau kartu jie daro esminį poveikį procedūrų vertinimui.

Kai kurie iš jų parodyti 3 lentelėje. Tai arbitro elgesio nuoseklumas (jis panašiose situacijose elgiasi panašiai), sąžiningumas, nuoširdžios pastangos kuo sąžiningiau išspręsti bylą, galimybė apskusti ir pan.

¹ Barrett–Howard E., Lamm H. Procedural and Distributive Justice: Definitions and Beliefs of West German University Students: Unpublished manuscript. Northwestern University, 1986.

Galutinė procedūrinio teisingumo schema atrodo taip (žr. 35 pav.).

35 pav. Veiksniai, lemiantys šalių pasitenkinimą ginčo sprendimo procedūromis

9.6. Teismo posėdžio procedūros ir subjektyvus įsitikinimas jų teisingumu. Situacija Lietuvoje

Susipažinote su psichologinių tyrimų duomenimis pagrįstais ginčų sprendimo procedūrų reikalavimais. Pagalvokite, ką jais remdamiesi galime rekomenduoti teisminiam nagrinėjimui.

Tada perskaitykite modulį ir palyginkite rekomendacijas, kurias pateiktumėte remdamiesi savo nuomone, su psichologiniais tyrimais pagrįstomis rekomendacijomis.

Taigi tam, kad ginčo nagrinėjimas būtų suvokiamas kaip teisingas, svarbūs jo sprendimo procedūros bruožai. Matėme, kad itin svarbūs momentai yra:

- ginčo šalių galimybė išdėstyti savo požiūrį į reikalo esmę. Kaip buvo parodyta, tai yra gana sudėtinga. Turima galvoje ir apskritai galimybė pasisakyti, ir galimybė patiems nutarti, ką sakyti, ir laiko aspektas, tai yra galimybė pasisakyti tik tam tikru momentu arba bet kada ir pan. Matėme, kad čia svarbi jau pati galimybė išreikšti savo nuomonę, savo įsitikinimus. Tai svarbu net jeigu šalis nemano, kad pasisakymas darys tiesioginį poveikį šalių teisėms, nukreipdamas teisminį nagrinėjimą;
- įsitikinimas, kad šalies nuomonei bus skirta dėmesio (kad arbitras rimtai apsvarstys šią nuomonę, skirs reikiamą dėmesį);
- „etika“ – tai, kiek ginčo arbitras (pvz., teisėjas) laikosi mandagumo taisyklių, rodo pagarbą šalims;
- kiti veiksniai: tai, kiek šalys gali veikti proceso eigą, įrodymų nagrinėjimo eigą, specialistų kvietimą, galimybė atmesti sprendimą (apeliacija).

Lietuvos teisė priklauso kontinentinei tradicijai. Kaip jau kalbėjome, šiai tradicijai būdingas inkvizicinis procesas. Tokiam procesui paprastai būdinga ginčo arbitro „persvara“ šalių atžvilgiu. Matėme, kad psichologiniai tyrimai rodo tam tikrą rungtyniškojo proceso pranašumą inkviziciniu atžvilgiu. Taip pat svarbūs faktai, atskleidžiantys, kad daugiausiai privatumą turi „kombinuotas“ procesas, tai yra toks, kuris jungia rungtyniškąjį ir inkvizicinį (pvz., pirmiausia tyrimas vyksta kaip rungtyniškas, po to tai, ko nepavyko išsiaiškinti rungtyniškai, išsiaiškinama inkviziciniu būdu).

Kokie bruožai būdingi teisminiam nagrinėjimui Lietuvoje?

Gin o šali galimyb išd styti savo poži r

Matėme, kad tai galimybė pasakyti tai, ko šalis nori, ir tada, kada ji nori.

Mūsų baudžiamojo proceso apžvalga rodo, kad jis labiausiai panašus į kombinuotą modelį, susideda iš rungtyniškojo ir inkvizicinio modelių junginio. Jis, viena vertus, numato šalims dideles galimybes suvokti tai, kas vyksta, ir pateikti savo nuomonę, argumentus, prašymus. Kita vertus, teisėjui suteikiama galimybė būti aktyviam ir „inkviziciškai“ vadovauti procesui.

Teisminio posėdžio *pradžia* mūsų šalyje yra „rungtyniškojo“ pobūdžio. Lietuvos Respublikos Baudžiamojo proceso kodekso 309 straipsnis, reglamentuojantis teismojo apklausos tvarką, nustato „rungtynišką“ teisminio tyrimo pradžią. Teisiamajam suteikiama galimybė išdėstyti tiriamo įvykio aplinkybes bei savo požiūrį į kaltinimą. „Teismojo apklausa pradedama pirmininkaujanciojo pasiūlymu teisiamajam duoti parodymus apie pareikštą jam kaltinimą ir žinomas jam bylos aplinkybes“.

Įstatymas šiuo atžvilgiu nustato būtent tai, kas (kaip rodo minėti eksperimentai) labiausiai skatina taikomas procedūras vertinti kaip teisingas – galimybę išdėstyti savą įvykių viziją.

Tolimesnis teisminis nagrinėjimas taip pat vyksta pagal rungtyniškojo proceso nuostatas. Teisiamojo apklausoje gali dalyvauti visi proceso dalyviai (taip pat ir nukentėjusieji). 309 straipsnis taip pat nurodo, kad teisiamajam išdėdėcius įvykio aplinkybes ir savo požiūrį į kaltinimą „jį apklausia prokuroras, visuomeninis kaltintojas, nukentėjusysis ir jo atstovas, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas ir jų atstovai, įstatyminis teisiamojo atstovas, gynėjas ir visuomeninis gynėjas. Paskui teisiamajam klausimus gali duoti kiti teisiamieji, įstatyminiai jų atstovai, gynėjai ir visuomeniniai gynėjai“. Tuo būdu siekiama, kad teisminiam tardymui svarbius faktus galėtų išaiškinti būtent tie proceso dalyviai, kurie labiausiai suinteresuoti jų išaiškinimu. Nesunku įsivaizduoti, kad kiekvienas iš minėtųjų proceso dalyvių gali užduoti kitokius klausimus, siekti išsiaiškinti kitus momentus.

Proceso įstatymas teisiamajam suteikia galimybę daryti pareiškimus ir kitais proceso klausimais. Jis numato, kad „teisiamasis, pirmininkaujančio leidimu, gali savo parodymus duoti bet kuriuo teismo tardymo momentu“.

Taigi veikiantis proceso įstatymas sudaro pagrindą rungtyniškam šalių elgesiui. Jos gali ginčytis, užduoti klausimus, aptarti įrodymus, siūlyti ir pagrįsti savą įvykių versiją.

Galima sakyti, kad iš esmės, remiantis vien teisine puse, teismo ginčo metu šalių pozicija yra rungtyniška.

Kitaip yra su teisėjo teisiniu statusu. Rungtyniškasis modelis numato teisėjo pasyvumą (jis tik ramiai stebi šalių ginčus). Inkvizicinis – jo aktyvumą (jis pats vadovauja ginčams). Lietuviškasis modelis neseka nei vienu, nei kitu.

Teisėjo vaidmuo prasidėjęs teisminiams ginčams paliktas jo paties nužiūrai. Įstatymas teigia, kad teisėjas gali užduoti savo klausimus bet kuriuo metu. Vadinasi, jis gali užduoti, bet gali ir neužduoti. Jis gali pateikti daug klausimų, tai yra elgtis labai aktyviai (pagal inkvizicinį modelį), o gali ir pasyviai (pagal rungtyniškąjį). Kartu teisėjui dažniausiai suteikiama galimybė pačiam pasirinkti savo „aktyvumo lygį“, elgtis pagal rungtynišką ar inkvizicinį modelį arba, pagaliau, keisti savo elgesį proceso metu. Pradžioje jis gali būti pasyvus, palikti iniciatyvą proceso dalyviams. Kai jie „išieškoja paraką“, jis gali pats pradėti tyrimą.

Tam tikrais momentais įstatymas visgi pats nustato teisėjo elgesio modelį ir įpareigoja teisėją elgtis pagal inkvizicinį modelį. Pasibaigus teisiamojo apklausai ir pradedant nagrinėti įrodymus lietuviškasis tardymo procesas tampa labiau inkvizicinis. Įstatymas tiesiogiai įpareigoja teisėją pir-

mąjį užduoti klausimus liudininkui, nukentėjusiajam, ekspertui. Tik po jų seka kaltintojo, gynybos ir kitų proceso dalyvių klausimai. Kartu teisėjas turi suformuoti savo nuomonę apie įrodymą ir išsiaiškinti visas abejones dar iki kitų proceso dalyvių klausimų. Kaip matėme, rungtyniškasis modelis numato, kad teisėjo nuomonė apie įrodymus turi susiformuoti kitų proceso dalyvių diskusijos pagrindu.

Teisminiai ginčai ir ginčo dalyvių replikos kitame teisminio nagrinėjimo etape vėl suaktyvina rungtyniškumo elementą. Šalys stengiasi pagrįsti savo nuomonę, kiekvienas proceso dalyvis turi teisę pasisakyti, ta teisė papildyta proceso dalyvio replikos teise, įgalinančia jį pareikšti nuomonę dėl kitų dalyvių kalbų.

Taigi turime konstatuoti, kad Lietuvos baudžiamąjį procesą labai sunku vienareikšmiškai priskirti prie rungtyniškojo ar inkvizicinio. Jis jungia vieną ir kitą, taip priartėdamas prie geriausio – „kombinuoto“. Kaip matėme anksčiau, būtent šis modelis labiausiai sukelia ginčo šalių pasitikėjimą, būtent tokios procedūros dažniausiai vertinamos kaip teisingos.

Laikydamišios tos nuomonės turėtumėme pagrindą tikėtis, kad bent taidkomų procedūrų požiūriu mūsų nacionalinis baudžiamasis procesas turėtų būti suvokiamas kaip teisingas. Kartu lietuviškasis procesas pasižymi plačia teisėjo nuožiūra renkantis teisminio nagrinėjimo modelį. Dėl nusistovėjusios praktikos, charakterio, įvairiausių įtakų teisėjas gali pasirinkti labai skirtingus teisminio nagrinėjimo modelius. Pagal tą patį 309 straipsnį teisėjas gali užduoti klausimus bet kuriuo metu. Jis priima arba atmata šalių prašymus, jis nutaria leisti arba neleisti šalims duoti papildomą galimybę pasisakyti. Taigi teisėjo sprendimu procesas bet kuriuo metu gali pasidaryti rungtyniškasis arba inkvizicinis.

Tokiomis aplinkybėmis proceso pobūdis (kartu ir jo poveikis teisingumo vertinimui) priklauso ne nuo įstatymo nuostatų, o nuo momentų, kurie nulemia teisėjo nuožiūros taikymą. Tai yra nusistovėjusi praktika. Partitis rodo, kad ji skiriasi, tai priklauso nuo bylos pobūdžio. Bendras dėsningumas yra toks, kad kuo svarbesnė byla, tuo daugiau ją nagrinėjant atsiranda rungtyniškumo elementų (galimybė pasisakyti šalims ir pan.).

Antras momentas – vadinamoji „teisėjų ideologija“ – būtent, kiek patys teisėjai rūpinasi, kad teisiameji ir kiti proceso dalyviai suvoktų jų sprendimus kaip teisingus. Nuo to priklauso jų pasirengimas išklaudyti proceso dalyvius, siekimas suprasti juos, paaiškinti savo sprendimus ir pan.

Paprastai įstatymas suformuoja nuostatas, kuriomis reikia vadovautis priimant sprendimą, deklaratyvių normų pavidalu. Tačiau mūsų baudžiamojos proceso įstatyme kaip ir kituose (civiliniame, administraciniame) šios nuostatos nėra aiškiai suformuluotos.

Baudžiamasis procesas taip pat numato proceso šalims nemažai galimybių kontroliuoti proceso eigą. Teismo posėdžio pradžioje dalyviams išaiškinamos jų teisės ir pareigos. Pagal 306 straipsnį teismas turi iš karto paklausti kiekvieną proceso dalyvį, ar jis nori ko nors paprašyti. Šie prašymai turi būti kruopščiai apsvarstyti. „<...> Teismas, išklauses kitų teismo nagrinėjimo dalyvių nuomonę, turi apsvarstyti kiekvieną pareikštą prašymą, patenkinti jį, jeigu išaiškintinos aplinkybės turi reikšmės bylai, arba priimti motyvuotą nutartį atmesti pareikštą prašymą. Patenkinęs pareikštą prašymą teismas turi imtis priemonių, kad būtų užtikrintas greitas bylos išnagrinėjimas“. Net ir atmetas prašymas gali būti iš naujo apsvarstytas ir patenkintas vėliau. „Prašymo atmetimas neapriboja to asmens, kurio prašymas atmetas, teisės vėl pareikšti jį vėliau, priklausomai nuo teismo nagrinėjimo eigos“¹.

Anksčiau matyti, jog ginčo teisingumo vertinimui susiformuoti labai svarbu, kad šalis matytų, kad jos nuomonė buvo ne tik išgirsta, bet ir rimtai apsvarstyta. Proceso įstatymas numato gana griežtą reikalavimą, kad kiekvieno prašymo atmetimas turi būti motyvuotas. Tai reiškia, kad teismas atmetimą turi pagrįsti.

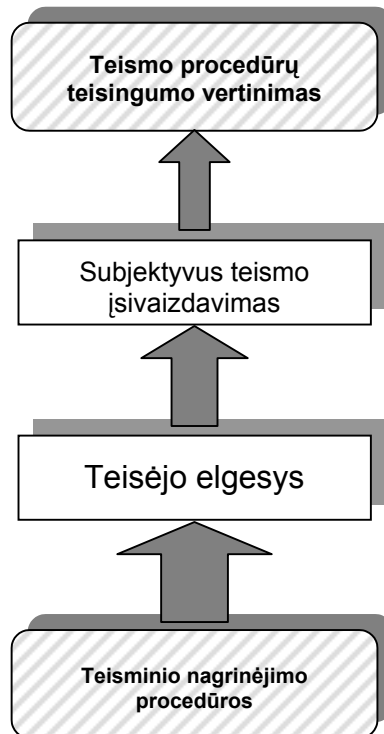
Kaip rodo anksčiau aptarti tyrimai, tai savaime, t. y. neatsižvelgiant į tai, buvo ar nebuvo priimtas prašymas, padidina šalių jausmą, kad jos gali daryti poveikį procesui, o tai, savo ruožtu, sustiprina jų nuomonę, kad procesas vyksta teisingai.

Aiškliai matosi ir antroji baudžiamojo proceso ypatybė – „plati teisėjo nuožiūra pasirenkant teismo nagrinėjimo modelį“. Įstatymas niekaip nepatikslinka, ką reiškia šiuo atveju „motyvuotas“, nekeliami jokie atmetimo motyvo reikalavimai. Įstatymo požiūriu, motyvuotas yra ir toks atmetimas, kai teismo nutartis formaliai nurodo, jog prašymas „nesusijęs su byla“ ir toks, kai atmetimas smulkiai ir nuodugnai pagrindžiamas. Kaip realiai elgiasi teismas, priklauso jau nuo susiklosčiusios praktikos, reikalavimų, kuriuos kelia aukštesnės teisinės institucijos, teisėjo asmenybės ir pan.

Dėl to nagrinėjant įstatymo tekstą labai sunku pasakyti, kaip yra iš tikrųjų, kokį poveikį šalys gali iš tikrųjų daryti teismo posėdžiui. Jeigu teismai paprastai rimtai žiūri į šalių prašymus, įsigilina į juos, procesas labiau panašus į rungtyniškąjį. Jeigu teismas nelabai linkęs atsižvelgti į prašymus ir daro tik tai, ką ir pats rengėsi daryti, bei priima tik tokius prašymus, kurie visiškai atitinka teismo nuomonę, tada procesas labiau panašus į inkvizicinį. Pirmuoju atveju teismo tardymo „variklis“ yra šalių ginčas, jų „rungtyniavimas“, antruoju – paties teismo pastangos.

¹ Lietuvos Baudžiamojo proceso kodeksas. 306 straipsnis.

Ginčo šalis – paprastas pilietis nėra teisininkas. Jis nežino visų procesinio įstatymo niuansų. Jis dažniausiai nesupranta, kodėl teisėjas elgiasi vienaip ar kitaip: dėl to, kad taip liepia įstatymas, ar savo noru. Stebint procesą jam kyla įvairiausių minčių. Vienus dalykus jis gali pastebėti, kitų ne, vienais pasisakymais, paaiškinimais jis gali tikėti, kitais ne. Dėl to vienus dalykus jis mato, kitų ne. Viso to rezultatas – jo *subjektyvus teismo ir teismo nagrinėjimo vaizdas*. Realus teismas ir teismo vaizdas kaltinamojo galvoje – tai du visiškai skirtingi dalykai. Lygiai taip pat skiriasi teismo vaizdas inteligento, turinčio aukštąjį išsilavinimą, neraštingo valkatos, žmogaus, pirmą kartą stojusio prieš teismą, ir „seno vilko“ – recidyvisto sąmonėje. Kiekvienas savaip supranta tai, ką ir kodėl daro proceso dalyviai, kodėl vienaip ar kitaip elgiasi teisėjas ir pan. Pilietis neišmano įstatymo, tačiau turi savo nuomonę, kas jame parašyta.

36 pav. Tarpinės teismo procedūrų vertinimo grandys

Aišku, kad teismo ir teisminių procedūrų vertinimas tiesiogiai priklauso būtent nuo šio subjektyvaus vaizdo. Pavyzdžiui, matėme, kad remiantis

vien teisiniu požiūriu, mūsų teisme yra labai daug rungtyniškų elementų, ir jis yra arčiausiai palankiausio, kombinuoto modelio.

Tačiau teisiamieji teismą gali suvokti visai kitaip. Jiems atrodo (toks bus jų subjektyvus teismo vaizdas), kad procesas yra vien tik inkvizicinis, t. y. viskas sprendžiama nedavus šalims išsakyti savo nuomonės, neatsižvelgiant į jų pasisakymus, kad viskam „totalitariškai“ vadovauja teisėjas. Dėl to ir jo subjektyvusis teismo procedūrų teisingumo vertinimas priklausys nuo šio subjektyvaus vaizdo, o ne nuo įstatymo numatytų procedūrų. Taigi šis subjektyvus teismo vaizdas „tarpininkauja“ realaus teismo poveikiui.

Realios teisinės procedūros teisiamojo sąmonę pasiekia per tarpines grandis, iš kurių svarbiausios dvi – teisėjo elgesys ir teisiamojo subjektyvus teismo vaizdas (žr. 36 pav.).

Teis jo elgesio kultūra ir šalies pasitenkinimas

Matėme, kad ginčo sprendimo vertinimas labai priklauso nuo arbitro elgesio kultūros, nuo to, kaip savo elgesiu jis išreiškia pagarbą ginčo šalims. Teisėjo elgesio kultūra apima daug momentų. Tai pirmiausiai kalbos kultūra. Pagarbą ar nepagarbą gali išreikšti daugybė kalbos aspektų: kreipimosi būdas, kalbos tonas, žvilgsnis ir pan. Teisėjas išklauso ar nutraukia, neleidęs pabaigti žodžio, vartoja mandagumo žodžius (prašau, atsiprašau) ar apsieina be jų, žiūri į pašnekovą, ar vengia jo žvilgsnio, kalba „iš aukšto“ ar su pagarba, išklauso rimtai ir susidomėjęs ar atmetinai ir formaliai ir pan. Visa tai kartu suformuoja teisiamojo ar nukentėjusiojo nuomonę, kaip rimtai, nuodugniai, nešališkai sprendžiami teisminiai ginčiai, kokie jų rezultatai, kiek teisingas yra ginčo sprendimas.

Mūsų šalyje pagarbos teisiamajam, mandagumo reikalavimai nėra kodifikuoti. Jie priklauso nuo teisėjo asmeninės kultūros. Nėra mechanizmų, kuriais remdamasis pilietis galėtų gintis, jeigu asmeninės kultūros lygis nėra itin aukštas.

Koks yra realus „etikos“ lygis? Jeigu apie tai paklaustume teisėjų, jie atsakytų, kad jis yra gana aukštas. Nemažai išgirsime apie tai, kiek ištvermės ir kantrybės rodo teisėjai netgi tiems žmonėms, kurie aiškiausiai to neverti. Jeigu paklausime teisiųjų, išgirsime priešingą nuomonę – apie teisėjų šiurkštumą, panieką, abejingumą. Bus pateikta nemažai tai patvirtinančių istorijų.

Tikrą situaciją gali atskleisti tiesioginiai teismo posėdžio stebėjimai. Jie kartu gali parodyti ir santykį tarp realaus teismo proceso ir subjektyvaus jo vaizdo, atskleisti mechanizmus, kurių dėka susiformuoja subjektyvusis vaizdas.

9.7. Ikiteisminio tyrimo procedūros ir subjektyvus įsitikinimas jų teisingumu. Procedūrinis teisingumas ikiteisminio tyrimo stadijoje

Susipažinote su reikalavimais, keliamais ginčų sprendimo procedūroms, suformuluotais remiantis psichologiniais tyrimais. Pagalvokite, kokias rekomendacijas jais remdamiesi galėtumėte pateikti ikiteisminiam bylos tyrimui.

Tada perskaitykite modulį ir palyginkite rekomendacijas, pagrįstas jūsų nuomone, su psichologiniais tyrimais pagrįstomis rekomendacijomis.

Ikiteisminiu tyrimu vadinami visi teisiniai veiksmai, atliekami iki teismo posėdžio, nagrinėjančio bylą iš esmės. Baudžiamosios bylos atveju tai veiksmai, atliekami kvotos ir tardymo metu, išaiškinant ir tiriant nusikaltimą. Civilinėje ar administracinėje byloje tai – pasirengimas teisminiam nagrinėjimui (ieškinio užtikrinimas, įrodymų rinkimas, pvz., liudininkų radimas ir pan.). Šis etapas itin svarbus baudžiamosios bylos atveju. Iškelus bylą ir pareiškus kaltinimą tardymą vykdantys asmenys įgyja teisę taikyti vadinamąją procesinę prievartą, t. y. imtis *tardymo veiksmų* ir skirti *kardomasias priemones*, kurios labiau ar mažiau apriboja kaltinamojo teises. Tai krata, poėmis, asmens apžiūra, turto areštas. Asmuo privalo dalyvauti tikrinant jo parodymus vietoje, taip pat tardymo eksperimente. Jo atžvilgiu gali būti paskirtos kardamosios priemonės, svarbiausios iš kurių yra rašytinis pasižadėjimas neišvykti, užstatas, namų areštas, kardomasis kalinimas (suėmimas).

Visi šie veiksmai yra dalis ginčo tarp kaltinamojo (įrodinėjančio savo nekaltumą) ir kaltintojų (įrodančių, kad jis kaltas). Vykdydami kiekvieną iš šių veiksmų kaltinimo pareigūnai siekia įrodyti, kad yra kaltę patvirtinančių faktų. Kaltinamasis įrodinėja priešingai. Neatsižvelgiant į tai, kaip baigėsi ginčas, vienas jo rezultatų turi būti pojūtis, kad jis buvo teisingas, kad buvo griežtai laikomasi tiesos principų.

Jeigu visi kratos dalyviai supranta, kad ji buvo reikalinga ir atlikta teisingai, šis veiksmas yra teisingumo ir tiesos principo pergalė ir įtvirtinimas. Jeigu jos dalyviai turi pagrindą manyti, kad to nebuvo, tas pats veiksmas yra smurtas ir dar vienas įrodymas, kad teisybės nėra. Tą patį galima pasakyti apie kiekvieną tardymo veiksmą ir kiekvieną kardamosios priemonės taikymo atvejį.

Teisybės jausmo formavimosi požiūriu ikiteisminis tyrimas dažniausiai yra daug svarbesnis negu teismas. Teismas trunka keletą valandų, ikiteisminis etapas gali trukti daugelį mėnesių. Teismas vyksta *po* kvotos ir tardymo, vadinasi, pastarųjų poveikis yra pirminis. Kaip teisiamasis suvokia teismo procesą, priklauso nuo elgesio su juo kvotos ir tardymo metu.

Matėme, kad ginčo dalyviai sprendžia apie procedūros teisingumą iš įvairių jos požymių. Tai ir apskritai galimybė pasisakyti, ir galimybė pasisakyti be apribojimų (kai pats individas nutaria, ką ir kokia forma jis sakys), ir laiko aspektas – tai yra galimybė pasisakyti tada, kai individas mano, kad reikia, ir pan. Matėme, kad kiekvienas iš minėtųjų momentų yra svarbus. Pavyzdžiui, svarbi yra jau pati galimybė pareikšti savo nuomonę, savo įsitikinimus. Tai svarbu net jeigu šalis nemano, kad pasisakymas darys tiesioginį poveikį teisminiam nagrinėjimui. Matėme, kad ginčo sprendimo teisingumo vertinimas priklauso nuo arbitro etikos – pagarbos, mandagumo ir pan. Nemažą vaidmenį vaidino ir keletas kitų veiksnių. Tai kontrolė – tai, kiek šalys gali veikti proceso eigą, įrodymų nagrinėjimo eigą, specialistų kvietimą, galimybė apskusti sprendimą (apeliacija).

Matėme, kad mūsų teisinės sistemos „vitrina“ – *teisminis nagrinėjimas* – suteikia šalims nemažai galimybių aktyviai veikti, ginti savo teises, išreikšti savo nuomonę ir pan. Dėl to šalims atsiranda nemažai prielaidų subjektyviai vertinti tą nagrinėjimą kaip teisingą. Kitokia tvarka yra teisinės sistemos „virtuvėje“. Teismo proceso „virtuvė“ – kvota ir tardymas – daugeliu atvejų yra priešingos struktūros. Tardymo veiksmų ir kardomųjų priemonių skyrimo procedūros šiuo požiūriu iš esmės skiriasi nuo procedūrų, taikomų teismo nagrinėjimo metu. Didelė dalis jų „sukonstruotos“ visiškai priešingai nei išvados, kylančios iš anksčiau aptartų tyrimų, ir turi požymių, kurie formuoja neteisybės jausmą.

Asmens galimyb išreikšti savo nuomonę I tardymo veiksmo ar kardamosios priemonės vykdymo tvarkos

Matėme, kad:

- galimybė pareikšti savo nuomonę (net jeigu asmuo tiksliai žino, kad į šią nuomonę nebus atsižvelgta) pagerina procedūros teisingumo vertinimą;
- požymiai, rodantys, kad šiai nuomonei skirta pakankamai dėmesio, dar labiau pagerina vertinimą;
- galimybė dalyvauti diskusijoje nustatant, kaip turi būti atlikta procedūra, skatina tolimesnį teisingumo vertinimo gerėjimą;
- galimybė paveikti sprendimą (pvz., apskusti jį aukštesnei instancijai) prisideda prie tolimesnio patenkinimo procedūros teisingumu.

Teisinės procedūros atlikimas skiriant ir vykdant kardomasias priemones ir tardymo veiksmus dažniausiai nenumato nė vieno iš šių momentų. Tiek tardymo veiksmai, tiek ir bet kokia kardomoji priemonė stipriai, o neretai net drastiškai paveikia jo laisvę, pasirinkimo galimybę, sudaro grėsmę jo orumui, sutrikdo jo įprastą gyvenimo ritmą, paliečia intymias jo gyvenimo sferas, jo gyvenimo būdą, jo santykius su kitais žmonėmis. Tuos veiksmus atliekantis pareigūnas nedaug žino apie kaltinamąjį, nenumato daugelio šalutinių jo taikomos priemonės psichologinių, buitinių, moralinių, ekonominių ir pan. padarinių. Aišku, visais šiais atžvilgiais svarbu, kad prieš taikant kiekvieną iš minėtų priemonių ją atliekantis pareigūnas aptartų su asmeniu, kurio atžvilgiu ši procedūra bus taikoma, jos atlikimo tvarką. Asmuo turi suprasti procedūros tikslą, būti supažindintas su savo teisėmis, turėti galimybę pasiūlyti procedūrą, kuri kuo mažiau sutrikdo jo gyvenimą ir kuo mažiau apriboja teises, jis turi turėti galimybę pateikti argumentus, patvirtinančius tokios procedūros tikslingumą. Į šiuos argumentus turi būti atsižvelgta priimant sprendimą dėl to, kaip turi būti atlikta procedūra. Asmuo turi turėti galimybę apskūsti ne tik pačios kardamosios priemonės ar tardymo veiksmo būtinumą (įstatymas tai numato), bet ir jų atlikimo procedūras.

Viso to procesinis įstatymas nenumato. Įstatymas nenumato jokių galimybių asmeniui pasisakyti apie tardomojo veiksmo ar kardamosios priemonės atlikimo procedūras. 101–1, 101–2, 183, 184 ir kiti straipsniai, reguliuojantys įvairių kardomųjų priemonių ir tardymo veiksmų atlikimą, numato, kad asmeniui „paskelbiama“ apie tai, kad bus atliktas tam tikras veiksmas, (žr. taip pat 194–1 str. „Laikinas nuosavybės teisių apribojimas“, 99 str. „Nutarimas ir nutartis skirti kardomąją priemonę“, 100 str. „Rašytinis pasižadėjimas neišvykti“, 104–4 str. „Kaltinamojo supažindinimas su nutartimi paskirti kardomąjį kalinimą (suėmimą)“.

Įstatymas visiškai neįpareigoja pareigūno, atliekančio numatytą veiksmą ar priemonę, informuoti asmenį apie jo teises, supažindinti jį su veiksmų atlikimo planu, paklausti jo nuomonės apie tokio plano tikslingumą ir pan. Santykis tarp pareigūno ir asmens šiuo atžvilgiu labiausiai panašūs į karininko ir kareivio, kur karininkas įsako, o kareivis vykdo įsakymus, net ir nelabai suprasdamas jų prasmę ar tikslingumą.

Savotiška iliustracija galėtų būti buvusių įtariamųjų (verslininkų – vyro ir žmonos) pasakojimas apie kratos atlikimą jų bute. Jiems buvo iškelta baudžiamoji byla dėl nelegalaus prekių pervežimo per sieną. Po savaitės byla buvo nutraukta. Paaiškėjo, kad „signalus“ apie jų „nusikaltimą“ kvotos organas gavo iš jų konkurentų, siekusių sutrikdyti jų veiklą.

„Mes ramiai gerėme arbatą. kažkas paskambino telefonu. Atsiliepėme, tačiau niekas neatsakė. Vėliau supratome, kad taip buvo tikrinama, ar esame

namie. Po minutės pasigirdo ilgas skambutis ir tuoj pat buvo pradėta belstis. Mūsų pirmoji mintis buvo, kad tai nusikaltėliai, norintys apiplėšti mūsų butą. Paklausus, kas ten, buvo atsakyta: „Policija. Tuoj pat atidarykite, kitaip išlausime duris“. Tą akimirką galutinai patikėjome, kad tai nusikaltėliai. Paskambinome 02 ir pradėjome barikaduoti duris. Policija ilgai aiškinosi ir galų gale patvirtino, kad pas mus numatyta atlikti kratą. Skubiai atidarėme duris, nes jau buvo pradėta laužti. Įsibrovė du vyriškiai. Vienas iš jų buvo vyresnis ir daug atžaresnis už antrąjį. Matyt tai buvo vadas. Pareigūnai atrodė nusivylę, pamatę mūsų butą. Jokių turtų mes neturime, sunkiai suduriame galą su galu. Jie pareikalavo, kad mes atiduotumėme prekes, kurias nelegaliai pervežėme per sieną. Pasakėme, kad tai netiesa, tokių prekių nėra nei bute, nei apskritai. Tai įsiutino vyresnįjį. Jis pareiškė, kad suras, net jeigu teks laužti grindis ir sienas. Galite įsivaizduoti, kaip jautėmės. Mes buvome visiškai bejėgiai, buvo aišku, kad jie gali padaryti viską, ir mes nieko niekam neįrodysime. Tai buvo du okupantai, kuriems neveikė jokie įstatymai, kurie negirdėjo mūsų žodžių, kuriems mes buvome priešai ir užkietėję nusikaltėliai.

Jų vizitas buvo visiškai netikėtas. Turėjau skubių reikalų. Po kiek laiko aš paklausiau, kada galėsiu išeiti, nes turėjau eiti pasiimti prekių. Tas klausimas kažkodėl labai nepatiko vyresniajam. „Sėdėsite, kiek reikės, – sušuko jis, – jeigu reikės, tai ir dešimt dienų“. Supratome, kad jis nejuokauja, ir tik nuo jo priklausio, kiek sėdėsime“.

Mūsų butas nedidelis. Jie ieškojo apie valandą. Kai pradėjo pjauti sofą, žmona išėjo į kitą kambarį.

Po dviejų dienų mus iškvietė duoti parodymus. Apklausė tas pats tardytojas. Matyt jis jau suprato, kad buvo padaryta klaida, todėl buvo mandagus ir netgi malonus. Aišku, jokių atsiprašymų ir juo labiau kompensacijų už mums padarytą žalą nebuvo. Mes ir neprieštaravome. Mums buvo svarbiausia, kad tas košmaras kuo greičiau pasibaigtų“.

Akivaizdus kontrastas tarp procedūrų, taikomų teismo posėdyje, ir tų, kurios taikomos ikiteisminio tyrimo metu. Teismo tyrimas yra nagrinėjimo ir ginčų sfera. Ikiteisminio tyrimo metu vyrauja prievartos taikymas.

Pagal taikomas procedūras visas ikiteisminis tyrimas yra pabrėžtinai inkvizicinis. Tardytojas vienvaldiškai nutaria, ką, kada ir kaip daryti. Įtariamajam nenumatyta galimybė pasisakyti, išreikšti savo nuomonę, pateikti prašymą. Jeigu jis pateikiamas, į jį žiūrima įtariai, kaip į bandymą sutrukdyti (prisiminkite kratomo verslininko klausimą dėl galimybės išeiti).

Elgesio etika

Kaip ir teismo posėdžio atveju elgesio kultūros reikalavimai nėra kodifikuoti, nereikalaujama pagarbos. Tai visiškai priklauso nuo veiksmų atlie-

kančių pareigūnų vidinės kultūros. Tačiau yra ir svarbus skirtumas. Teisėjas su teisiamačiu bendrauja daugelio žiūrovų akivaizdoje. Tai riboja elgesio kultūros pažeidimus. Tardytojas ar kvotėjas neretai yra akis į akį su įtariamačiu. Be to, spaudimas įtariamajam dažniausiai yra tardymo ar kvotos taktikos dalis. Įtariamasis turi išsigąsti, suprasti, kad priešintis beviltiška. Šiurkštumas ir pažeminimas tokiais atvejais yra nevieši „kvotos įrankiai“.

Galimyb daryti poveik tardymo veiksmo ar kardomosios priemonės vykdymui

Jau minėjome, kad ikiteisminis tyrimas yra ginčo tarp kaltinimo ir gynybos dalis. Jį vykdant kyla dvejopų problemų.

1. Ar galima atlikti tardymo veiksmą arba pritaikyti kardomąją priemonę?
2. *Kaip tai daryti* (pvz., kaip turi būti atlikta krata, ką jos metu galima ir ko negalima daryti ir pan.)

Mūsų ikiteisminio tardymo paradoksas yra tas, kad vis labiau vystosi reikalavimai pirmuoju atžvilgiu (dėl pačios galimybės atlikti veiksmą ar imtis priemonės), bet lieka nsureguliuotas subjektyviai itin svarbus antrasis aspektas – *kaip tai turi būti daroma*.

Prižiūrint pirmąjį aspektą vis didesnę vaidmenį vaidina teisėjas. Daugėja tardymo veiksmų ir kardomųjų priemonių, kurios negali būti atliktos be jo sankcijos. Dėl antrojo aspekto susidaro keista situacija, kai viena ginčo šalis (kvotėjas, tardytojas) kartu yra ir ginčų arbitras. Jeigu asmuo nepatenkintas tuo, kaip atliekama krata, jis gali pasiskųsti tik pačiam tardytojui arba jo viršininkui. Kartu toks skundas neturės teisinių padarinių dėl to, kad joks įstatymas nenumato, kaip turi būti atlikta krata. Taigi viena ginčo dėl procedūrų šalis – tardytojas yra „vadas, kuris visada teisus“. Jis gali daryti bet kokią žalą kaltinamiesiems, drastiškai apriboti jų teises, remdamasis paprastu paaiškinimu „yra pagrindas manyti“.

Visa tai sudaro klasikinės neteisybės jausmo atsiradimo prielaidas. Galima paminėti nemažai priežasčių, dėl kurių padėtis ikiteisminio tyrimo srityje taip skiriasi nuo teismo posėdžių.

Pirmiausia tai jau minėta šešėlinė ikiteisminio tyrimo padėtis. Skirtingai nei teisės „fasado“ – teismo metu, čia sunkiau įgyvendinami piliečių interesai bei lėčiau prasiskverbia modernesnės, humaniškesnės teisinės formos. Antras svarbus momentas yra ekonominė socialinė ikiteisminio tyrimo pozicija. Tardymo ir kvotos krūvis yra nepalyginti didesnis už jų realias galimybes. „Teisingoji justicija“, gerbianti asmens teises, daug kainuoja ir reikalauja laiko ir aukštos kvalifikacijos. „Kaltumo prezumpcija“ ir spaudimu

besiremiantis ikiteisminis tardymas – tai kvotos ir tardymo reakcija į šią situaciją. Čia išžiūrima vienintelė galimybė išaiškinti nusikaltimus bei gauti įrodymus nusikaltėliams nuteisti.

Pagaliau nemažą vaidmenį vaidina ir ilgaamžė tradicija, kai tardymas buvo vienareikšmiai tapatinamas su kaltinimu.

Ikiteisminio tyrimo tobulinimo perspektyvos ir jo procedūr teisingumo vertinimo gerinimas

Matėme, kad įvairiausių tardymo veikslių ir kardomųjų priemonių atlikimo būdas itin svarbus formuojantis jų teisingumo vertinimui. Galima netgi kelti hipotezę, kad būtent šis aspektas yra ypač svarbus formuojant kriminalinės justicijos procedūrų vertinimą. Kultūringai, mandagiai, su pagarba, atidžiai išklausius žmogų ir kiek įmanoma atsižvelgus į jo nuomonę ir prašymus tardymo veiksmas darys visai kitokį poveikį teisingumo vertinimui negu storžieviškas elgesys, nesiskaitymas su žmogumi ir jo žemimas.

Iš to kyla tolimesnė prielaida, kad būtent čia pirmiausiai turime ieškoti priežasčių, kodėl kriminalinės justicijos veikla vertinama prastai (ypač asmenų, kurie buvo kriminalinės justicijos objektai – įtariamieji, tardomieji, teisiamieji).

Vadinasi, būtent čia reikia ieškoti galimybių kriminalinės justicijos teisingumo vertinimui gerinti. Aptarti psichologiniai tyrimai rodo kryptis, kuriomis reikia ieškoti šio gerinimo galimybių.

1. Šie tyrimai parodė, kad viena svarbiausių procedūrinio teisingumo prielaidų yra galimybė pasisakyti, išreikšti savo nuomonę.

Matėme, kad ikiteisminio tyrimo procedūros iki minimumo sumažina tokias galimybes. Turime pagrindą manyti, kad tai stipriai didina nepasitenkinimą kriminaline justicija ir daro blogesnę jos teisingumo vertinimą. Tie patys tyrimai rodo, kad vien galimybė išreikšti savo nuomonę, dalyvauti aptariant numatytos tardymo priemonės procedūrą reikšminga gerinant procedūros vertinimą.

Pradėdamas bet kokią tardymo veiksmą tardytojas turi ne tik „paskelbti“ asmeniui apie ją, bet ir informuoti apie jos tikslus ir pagrindą, supažindinti su jo teisėmis ir pareigomis, su veiksmo atlikimo planu, aptarti, kaip tai gali būti padaryta minimaliai sutrikdant jo įprastą gyvenimo ritmą bei maksimaliai apsaugant jo teises.

Aišku, kad visi šie reikalavimai turi būti kodifikuoti Baudžiamojo proceso kodekso straipsniais.

2. Pagarbos piliečiui, kurio atžvilgiu atliekami tardymo ir kvotos veiksmai, principas bei pareiga atlikti šiuos veiksmus minimaliai pažeidžiant jo

žmogaus teises bei padarant kuo mažiau žalos turi būti tiesiogiai deklaruoti įstatyme (pvz., Baudžiamojo proceso kodekse).

Šių momentų deklaravimas turėtų labai didelę reikšmę. Atsirastų galimybė duodant sankciją atsižvelgti ir į jos taikymo *tikslingumą*. Kartu atsirastų galimybė nuginčyti tardymo veiksmų atlikimo tvarką ir būdą, jeigu šis principas akivaizdžiai pažeistas. Tokia galimybė atsirastų, pavyzdžiui, kiekvieną kartą, kai pilietis turi svarių argumentų, rodančių, kad yra aiškus neatitikimas tarp tardymo veiksmo reikšmės tiesai byloje nustatyti ir, kita vertus, padaromos žalos bei žmogaus teisių apribojimų.

Pavyzdys. Teisėjas svarsto, ar skirti sankciją atlikti kratą individualioje įmonėje. Tardymo veiksmo tikslas – rasti papildomų įrodymų, kad produkcijai gaminti naudojama nelegaliai įvežta žaliava. Tikimasi, kad pavyks rasti tokios produkcijos pavyzdžių arba pėdsakų. Atsižvelgdamas į nedidelį nusikalstamos veiklos pavojingumą (epizodinis įvežimas), ribotą tikimybę, kad įmonė iš tikrųjų pažeidė įstatymą, nedidelę tikimybę, kad bus rasta įrodymų, ir taikydamas tikslingumo principą tardytojas apriboja kratos apimtį, leisdamas tik tokius veiksmus, kurie nedaro jokios žalos ir jokių būdu nesutrikdo įmonės veiklos. Tardytojui neleidžiama ardyti baldų, paimti firmos kompiuterių, ardyti sienų ar grindų.

Kartu tai suteiktų įmonei galimybę ginti savo teises nuo netikslingo jų pažeidimo. Esant akivaizdžiam tardymo veiksmų ir padaromos žalos neatitikimui atsiranda galimybė nuginčyti tardytojo veiksmus, sustabdant juos arba reikalaujant kompensuoti žalą.

3. Baudžiamojo proceso įstatymas turi numatyti teisę fiksuoti tardymo veiksmo atlikimą. Policijai atliekant kratą asmuo, kurio atžvilgiu šis veiksmas atliekamas, turi teisę daryti policijos veiksmų vaizdo arba garso įrašus.

Ši priemonė užtikrintų proceso „skaidrumą“ ir asmens galimybę parodyti, kad vykdant veiksmą nebuvo laikomasi pagarbos asmeniui principo.

4. Kriminalinės justicijos pareigūnų sugebėjimas elgtis taip, kad tai formuotų pasitikėjimą jos teisingumu, turi tapti jo kvalifikacinių reikalavimų sudėtine dalimi. Pareigūnas turi ne tik užtikrinti nusikaltimo išaiškinimą ir visų tam reikalingų procesinių veiksmų atlikimą. Svarbus reikalavimas jam – sugebėti tai daryti taip, kad tai maksimaliai užtikrintų jo veiksmų teisingumo supratimą.

Tam tikslui reikalingas specialus pareigūnų apmokymas. Pareigūnai turi tiksliai išivaizduoti ne tik teisinius, bet ir psichologinius savo veiksmų padarinius. Tam turi veikti mechanizmai, parodantys, kiek teisingais piliečiai laiko vykdomus teisinius veiksmus, kaip susidaro subjektyvusis jų vertinimas. Tai, savo ruožtu, suteiks galimybę tobulinti ir šį veiklos aspektą.

??? Savikontrol s klausimai ???

Ką aptaria teisingumo psichologija?

Kas yra subjektyvusis teisingumo vertinimas?

Kokie yra nepasitenkinimo procedūriniu teisingumu padariniai?

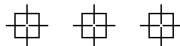
Kokie yra pasitenkinimo procedūriniu teisingumu padariniai?

Koks yra ginčo šalių požiūris į arbitrą? Nuo ko jis priklauso?

Kokios yra pagrindinės ginčo sprendimo procedūros? Kaip jos vertinamos psichologiniu požiūriu?

Kokios rekomendacijos Lietuvos teismui kyla iš psichologinio procedūrinio teisingumo tyrimo?

Kas rekomenduojama ikiteisminiam tyrimui?

LITERATŪRA

Pagrindin :

1. **Handbook** of Psychology and Law / Ed. by Kagehiro D. K., Laufer W.S. New York: Springer Verlag, 1992.
2. **Handbook** of Psychology in Legal Contexts / Ed. by Bull R. and Carson D. Chichester: Wiley & Sons, 1995.
3. **Myers D.** Psichologija. Vilnius, 2000.
4. **Psychological** Evaluations for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers / Melton G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobogin Ch. New York; London: The Guilford Press, 1987.
5. **Psychological** Perspectives on Justice: Theory and Applications / Edited by Mellers B. A., Baron J. Cambridge: Cambridge Univ. press, 1993.
6. **Valickas G., Suslavičius J.** Socialinė psichologija teisėtvarkos darbuotojams. Vilnius, 1999.

Papildoma:

1. **Adams J. S.** Toward an Understanding of Inequity // Journal of Abnormal and Social Psychology, 1963. Vol. 67. P. 422–436.
2. **Adams J. S.** Inequity in Social Exchange // L. Berkowitz (Ed.) Advances in Experimental Social Psychology. New York: Academic Press. 1965. Vol. 2. P. 267–299.
3. **Adler J. W., Hensler D. R., Nelson C. E.** Simple Justice: How Litigants Fare // Pittsburgh Court Arbitration Program. Santa Monica, Ca: Rand Corporation. 1983.
4. **Aisnworth P.** Psychology and Policing in a Changing World. Chichester, 1981.
5. **Alexander S., Ruderman M.** The Role of Procedural and Distributive Justice in Organizational Behavior // Social Justice Research. 1987. Vol. 1. P. 117–198.
6. **Alexander S., Russ T. L.** Procedural and Distributive Justice Effects: The Role of Social Context: Paper presented at the Meeting of the American Psychological Association, Los Angeles, 1985.

7. **Alexander S., Ruderman M., Russ T. L.** The Nature of Procedural Justice and its Influence on Organizational Behavior: Paper presented at the Meeting of the American Psychological Association. Toronto, 1984.
8. **Allport G. W., Postman. I.** The Psychology of Rumor. New York, 1947.
9. **Anderson C. A., Lepper M. R., and Ross L.** Perseverance of Social Theories: The role of Explanation in the Persistence of Discredited Information // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1980. Vol. 39. P. 1037–1049.
10. **Anton T. J.** Roles and Symbols // The Determination of State Expenditures // *Midwest Journal of Political Science*. 1967. Vol. 11. P. 27–43.
11. **Arntzen F.** Vernehmungpsychologie. Psychologie der Zeugenvernehmung. München, 1989.
12. **Austin W., Tobiasen J. M.** Legal Justice and the Psychology of Conflict Resolution // Folger R. (Ed.) *The Sense of Injustice*. New York: Plenum Press, 1984. P. 227–274.
13. **Austin, W., Friedman J. S., Martz R. A., Hooe G. S., Ball K. P.** Responses to Favorable Sex Discrimination // *Law and Human Behavior*, 1978. Vol. 1.
14. **Austin W., Williams T. A., Worchel S., Wentzel A. A., Siegel D.** Effect of Mode of Adjudication, Presence of Defense Counsel, and Favorability of Verdict on Observers' Evaluations of a Criminal Trial // *Journal of Applied Social Psychology*. 1981. Vol. 11. P. 281–300.
15. **Barrett–Howard E., Lamm H.** Procedural and Distributive Justice: Definitions and Beliefs of West German University Students: Unpublished manuscript. Northwestern University, 1986.
16. **Barrett–Howard E., Tyler T. R.** Procedural Justice as a Criterion in Allocation Decisions // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1986. Vol. 50. P. 296–304.
17. **Bartlett J. C., Leslie J.** Aging and Memory for Faces versus Single View of Faces // *Memory and Cognitions*. 1986. Vol. 14. P. 371–381.
18. **Bavelas A.** Communication Patterns in Task-oriented Groups // *Journal of the Acoustical Society of America*, 1950. Vol. 22. P. 725–730.
19. **Bender R., Warteman F.** Vernehmung. Kriminalistik. Handbook fuer Praxis und Wissenschaft. Herausgegeben von Prof. Dr. jur. Edwin Kube et al. Stuttgart, Muenchen, 1992. B. 1. S. 631–632.

20. **Berkowitz L., Walster E.** (Eds.) *Equity Theory: Toward a General Theory of Social Interaction // Advances in Experimental Social Psychology*. New York: Academic Press, 1976. Vol. 9.
21. **Bies R. J.** *Identifying Principles of Interactional Justice: The Case of Corporate Recruiting: Paper presented at the Meeting of the National Academy of Management*. Chicago, 1986.
22. **Binet J.** *La science du tomoigne // Annee Psychologique*, 1905.
23. **Birnbaum C.** *Über psychopathische Persönlichkeiten*. Wiesbaden, 1909.
24. **Black D.** *Sociological Justice*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1989.
25. **Boon J. C., Davies G. M.** *Rumors Greatly Exaggerated: Allport and Postman's Eksperimental Study // Canadian Journal of Behavioral Science*. Vol. 19. P. 430–440.
26. **Bonnie, Slobogin.** *The Role of Mental Health Professionals in the Criminal Process: The Case of Informed Speculation*. 1980. Vol. 66.
27. **Bothwell R., Deffenbacher K., Brigham J.** *Correction of Eyewitness Accuracy and Confidence: Differences in Eyewitness Memory // Journal of Applied Psychology*. 1987. Vol. 72. P. 691–695.
28. **Bothwell R. K., Brigham J. C., Malpass R.** *Cross-racial Identification // Personality and Social Psychology Bulletin*. 1989. Vol. 15. P. 19–25.
29. **Brown E., Deffenbacher K., Sturgill W.** *Memory for Faces and Circumstances of the Encounter // Journal of Applied Psychology*. 1977. Vol. 62. P. 311–318.
30. **Bruck M., Ceci S.** *Amicus Brief for the Case of New Jersey v. Margaret Kelly Michaels presented by Committee of Concerned Social Scientists // Psychology, Public Policy and Law*. 1995. Vol. 1. P. 272–322.
31. **Bussey K., Lee K.** *Lies and Secrets: Implications for Children's Reporting of Sexual Abuse // G. S. Goodman and B. I. Bottoms. Child Victims, Child Witness: Understanding and Improving Testimony*. New York, 1993.
32. **Christie N.** *Nusikaltimų kontrolė kaip pramonė: į Gulagą Vakarų stiliumi*. Vilnius: Eugrimas, 1999.
33. **Cognitive Psychology and its Implications / Anderson J. R.** New York: Freeman, 1985.
34. **Conclin J.** *Criminology*. New York: MacMillan Publishing Company, 1986.

35. **Davies G. G.** Children on Trial? Psychology, Videotechnology and the Law // *Howard Journal*. 1991. P. 179–180.
36. **Derdeyn G.** Child Custody Consultation // *Am. J. of the Psychiatry*, 1975. Vol. 45. P. 791.
37. **Diamond R., Carey S.** Developmental Changes in the Representation of Faces // *Journal of Experimental Child Psychology*. 1977. Vol. 23. P. 1–22.
38. **Diges M., Rubio M. E., Rodriguez M. C.** Eyewitness Memory and Time of Day // Lösel and al. (eds) *Psychology and Law. International Perspectives*. New York, 1992.
39. **Dooley J.** *Modern Tort Law: Liability and Litigation*. (Rev. Ed. By Lindahl), 1982.
40. **Dunn J., Plomin R.** *Separate Lives: Why Siblings are so Different*. New York: Basic Books, 1990.
41. **Durham Nc. Sheppard B. H., Vidmar N.** Adversary Pretrial Procedures and Testimonial Evidence: Effects of Lawyer's Role and Machiavellianism // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1980. Vol. 39. P. 320–332.
42. **Esquirol J. E. D.** *Allgemeine und spezielle Pathologie und Therapie der Seelenstörungen*. Leipzig, 1838.
43. **Ethics For Bureaucrats: An Essay on Law and Values / Rohr J. A.** New York: Oxford Univ. Press, 1989.
44. **Fisher R., Geiselman R.** *Memory Enhancing Techniques for Investigative Interviewing: the Cognitive Interview*. Springfield, 1992.
45. **Freeman P.** *Procedural Fairness and Work Group Responses to Performance Evaluation Procedures: Unpublished Masters Thesis*. University Of Illinois, Champaign. 1985.
46. **Fromm E.** *Escape from Freedom*. New York, 1965.
47. **Functional Psychological Testing. Principles and Instruments / Ed. R. Cattell, R. Johnson.** New York, 1986.
48. **Furby L.** *Psychology and Justice // Cohen R. L. (Ed.) Justice: Views from Social Sciences*. New York: Plenum Press. 1986.
49. **Goldberg L. R.** *Language and Individual Differences: The Search for Universals in Personality Lexicons // Wheeler L. (Ed.) Review of Personality and Social Psychology*. Beverly Hills, Calif: Sage, 1981.
50. **Goldberg L. R.** *An Alternative „Description of Personality“: The Big-Five Factor Structure // Journal of Personality and Social Psychology*. 1990. Vol. 59. P. 1216–1229.

51. **Goldberg L. R.** The Development of Markers for the Big-Five Factor Structure // *Psychological Assessment*. 1992. Vol. 4. P. 26–42.
52. **Goldberg L. R.** The Structure of Phenotypic Personality Traits // *American Psychologist*. 1993. Vol. 48. P. 26-34.
53. **Goldberg L. R., Saucier G.** So what do you Propose we Use Instead? A Reply to Block // *Psychological Bulletin*. 1995. Vol. 117. P. 221–225.
54. **Goodenough D. R., Vitkin G.** *Cognitive Styles: Essence*. New York, 1982.
55. **Graham F.** Should our Courts Reject Hypnosis? // *Parade Magazine*, October 25, 1981. P. 10.
56. **Gudjansson G. H.** *The Psychology of Interrogations, Confessions and Testimony*. Chichester, 1992.
57. **Greenwald A. G.** The Totalitarian Ego. Fabrication and Revision of Personal History // *American Psychologist*. 1980. Vol. 35. P. 603–618.
58. **Haaga D. A.** Mood–state–dependent Retention Using Identical or Nonidentical Mood Induction at Learning and Recall // *British Journal of Clinical Psychology*, 1989. Vol. 28. P. 75–83.
59. **Handbook of Offender Assessment and Treatment** / Ed. C. Hollin-Chichister. New York, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley and Sons, LTD, 2001.
60. **Hart H.** *Punishment and Responsibility*, 1968.
61. **Hartshorn H., May M. A.** *Studies in the nature of character. I: studies indecent*. New York: MacMillan, 1928.
62. **Heinz A. M.** Procedure v. Consequences // S. Talarico (Ed.) *Courts and Criminal Justice*. Beverly Hills, CA: Sage, 1985.
63. **Heinz A. M.** Plea Bargaining, Participant Satisfaction, and System Support: Paper presented at the Law and Society Association. San Diego, 1985.
64. **Hetherington.** Divorce: A Child's Perspective // *Am. Psychologist*. 1979 Vol. 34. P. 851.
65. **Houlden P., LaTour S., Walker L., Thibaut J.** Preferences for Modes of Dispute Resolution as a Function of Process and Decision Control // *Journal of Experimental Social Psychology*. 1978. Vol. 14. P. 13–30.
66. **Joseph V., Rev. L.** The Causation Issue in Workers' Compensation Mental Disability Cases: An Analysis, Solutions, and a Perspective. 1983. Vol. 36.
67. **Justice in Social Relations** / Cohen R. L., Greenberg J. (Eds.) New York: Plenum Press, 1986.

68. **Justickis. V.** Nepilnamečių teisėtvarkos pažeidėjų charakterių nukrypimai. Kaunas, 1984.
69. **Justickis V.** Kriminologija. I dalis. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 2001.
70. **Juškevičiūtė J.** Specialiųjų žinių panaudojimas tiriant nusikaltimus: būklė ir perspektyvos: Daktaro disertacija. Vilnius, 1998.
71. **Kapardis A.** Psychology and Law. A Critical Introduction. Cambridge, 1997.
72. **Kassin S. A.** Eyewitness Identification: Retrospective Selfawareness and the Accuracy Confidence Correlation // Journal of Personality and Social Psychology, 1985. Vol. 49. P. 88–93.
73. **Kelley D.** The Art of Reasoning / New York; London: Norton, 1988.
74. **Kimberly A., Kingston.** Admissibility of Post-hypnotic Testimony // FBI Law Enforcement Bulletin. April, 1986.
75. **Klaus S.** Wiedergutmachen oder strafen Einstellungen in der Bevölkerung und der Justiz Ein Forschungsbericht Centaurus-Verlags-gesellschaft Pfaffenweiler, 1992.
76. **Koch J. L. A.** Abnorme Charaktere. Wiesbaden, 1900/01;
77. **Kogan N.** Educational Implications of Cognitive Styles // G. S. Lesser (ed.) Psychology and Educational Practice. Glenview, 1971.
78. **Kramer H. T., Buckhout R, Eugenio P.** Weapon Focus, Arousal and Eyewitness Memory // Law and Human Behavior. 1990. P. 167–184.
79. **Kraepelin E.** Psychiatrie. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte. Leipzig, 1909–1915.
80. **Kretschmer E.** Körperbau und Charakter. Berlin, 1922.
81. **Kuehn I.** Looking down a Gun Barrel: Person Perception and Violent Crime // Perception and Motor Skills. 1974. Vol. 39. P. 1159–1164.
82. **Kuhn D. Weinstock M. Flaton R.** How Well do Jurors Reason? Competence Dimensions of Individual Variation in a Juror Reasoning Task // Psychological Science, 1994. Vol. 5. P. 289–296.
83. **Landis J. M., Goodstein L.** When is Justice fair? // American Bar Foundation Research Journal. 1986. P. 675–708.
84. **Lawrence A., Pervin and Oliver P. John.** Personality. Theory and Research. New York.
85. **Leippe M.** The Appraisal of Eyewitness Testimony / Ross D. F. et al. Adult Eyewitness Testimony: Trends and Developments. New York, 1994.
86. **Leonhard K.** Akzentuierte Persönlichkeiten. Berlin, 1976.

87. **Light I.** Memory and Aging: Four Hypothesis in Search of Data // Annual Review of Psychology. 1991. Vol. 42. P. 333–376.
88. **Lind E., Tyler T.** The Social Psychology of Procedural Justice. New York, London, 1988.
89. **Lindsey R. I. C.** Confidence and Accuracy of Eyewitness Performance: Juror s' Verdicts do not Follow their Beliefs // Ross D. F. et al. Adult Eyewitness Testimony: Current Trends and Developments. New York, 1994.
90. **Lindsay R. I. C.** Expectations of Eyerwitness Performance, 1994.
91. **Lipsitt, Lelos, McGarry.** Competency for Trial: A Screening Instrument // American Journal of Psychiatry. 1971.
92. **Loftus E. F. , Zanni G.** Eyewitness Testimony: the Influence of the Wording of a Question // Bulletin of the Psychonomic Science. 1975. Vol. 5. P. 86–88.
93. **Loftus E. F., Palmer J. C.** Reconstruction of Automobile Destruction: Example of the Interaction between Language and Memory // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. 1974. Vol. 13. P. 585–589.
94. **Logie R., Wright R. and Decker S.** Recognition Memory Performance and Residential Burglary // Applied Cognitive Psychology. 1992. Vol. 6. P. 109–123.
95. **Maas A. ir Köhnken G.** Eyewitness Identification: Stimulating the „Weapon Effect“ // Law and Human Behaviour. 1989. Vol. 13. P. 397–408.
96. **Margolin E.** Hypnosis Enhanced Testimony: Valid Evidence or Prosecutor's Tool? // Trial. 1981. Vol. 17. No. 110. P. 43.
97. **Mathiesen T.** Selective Incarceration Revised // Law and Human Behaviour 1998. Vol. 24. P.453–467.
98. **Musante L., Gilbert M. A., Thibaut J.** The Effects of Control on Perceived Fairness of Procedures and Outcomes // Journal of Experimental Social Psychology, 1983. Vol. 19. P. 223–238.
99. **Megargee E. I.** Undercontrolled and Overcontrolled Personality Types in Extreme Antisocial Aggression // Psychological Monographs. 1966. Vol 80 (3). P. 611.
100. **Lind M.** Procedural Justice in Family Court: Does the Adversary Model Make Sense? / Legal Reforms Affecting Child and Youth Services (Ed. Melton G.), 1982.
101. **Messer W., Griggs R. A.** Student Belief and Involvement in the Paranormal and Performance in Introductory Psychology // Teaching of Psychology. 1989. Vol. 16 (4). P. 187–191.

102. **Milgram S.** Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority // *Human Relations*. 1965. Vol. 18. P. 57–76.
103. **Miller A.** The Institutional Focus of Political Distrust: Paper Delivered at The American Political Science Association, 1979.
104. **Miller A.** Is Confidence Rebounding? // *Public Opinion*. 1983. Vol. 6. P. 16–20.
105. **Moore B.** *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*. New York: White Plains, 1978.
106. **Moore M.** *Law and Psychiatry and Law: Rethinking the relationship*, 1984.
107. **Morel B. A.** *Traite de maladies mentales*. Paris, 1860.
108. **Morley S. G.** *The Ancient Medya*. Stanford, 1956.
109. **Munson R.** *The way of words*. Boston: Houghton Mufflin, 1976.
110. **Murphy W. F., Tanenhaus J.** Public Opinion and the United States Supreme Court: A Preliminary Mapping of Some Prerequisites for Court Legitimization of Regime Changes / Grossman J. B. & Tanenhaus J. (Eds.) *Frontiers in Judicial Research*. New York, 1969.
111. **Musante L., Gilbert M. A., Thibaut J.** The Effects of Control on Perceived Fairness of Procedures and Outcomes // *Journal of Experimental Social Psychology*. 1983. Vol. 19. P. 223–238.
112. **Nacoste R. W.** Selection Procedure and Responses to Affirmative Action: the Case of Favorable Treatment // *Law and Human Behavior*. 1985. Vol. 9. P. 225–242.
113. **Nader L.** *Styles of Court Procedure: To Make the Balance* // Nader L. (ed.) *Law in Culture and Society*. Chicago, 1969.
114. **Naylor J. C., Pritchard, R. D., Ilgen D. R.** *A Theory of Behavior in Organizations*. New York: Academic Press, 1980.
115. **NEO Personality Inventory Manual** // Costa P. T., McCrae R. R. (eds.) Odessa, 1985.
116. **Neumann J. V., Morgenstern O.** *Theory of Games and Economic Behavior*: 2nd ed. Princeton: Princeton University Press, 1947.
117. **Newcomb T. M.** *The consistency of certain extrovert-introvert behavior patters in 51 problem boys*. New York: Columbia University, 1929.
118. **O'Barr W. M., Lind E. A.** *Ethnography and Experimentation – Partners in Legal*, 1981.
119. **O'Barr W. M., Conley J. M.** Litigant Satisfaction versus Legal Adequacy in Small Claims Court Narratives // *Law and Society Review*. 1985. Vol. 19. P. 661–701.

120. **Oltman P. K., Raskin E., Karp S. A., Vitkin G.** Manual for the Embedded Figures Test. Palo Alto, 1971.
121. **Okun A. M.** Equality and Efficiency: The Big Tradeoff. Washington, Dc: Brookings,1975.
122. **Ophuls W.** Ecology and the Politics of Scarcity. San Francisco, 1977.
123. **Perry. J. L.** The „Crisis“ In The Courts: Critical Change in the Role of the Judge: Paper Presented At The Annual Meeting Of The Law And Society Association. Chicago, 1986.
124. **Peters D.** Confrontational Stress and Children's Testimony: Some Experimental Findings // Doris J. The Suggestibility of Children's Recollections: Implications for Eyewitness Testimony. Washington, DC, 1990.
125. **Petrella P. & Poythress P.** The Quality of Forensic Examinations: An Interdisciplinary Study // J. Consulting and Clinical Psychology. 1983. Vol. 51. P. 76.
126. **Petrilowitsch N.** Abnorme Personallichkeiten. Basel, 1960.
127. **Pinel P. A.** Treaties on Insanity in which are Contained the Principles of a New More Practical Nosology of Maniacal Disorders. London, 1906.
128. **Popper K. R.** The Logic of Scientific Discovery. New York: Basic Books. 1959.
129. **Powers P. A., Andriks J. I. Loftus E. F.** Eyewitness Account of Females and Males // Journal of Applied Psychology. 1979. Vol. 64. P. 339-347.
130. **Prichard J. C.** On the Different Forms of Insanity in Relation to Jurisprudence. London, 1848.
131. **Prichard J. C.** A Treaties on Insanity and other Disorders Affecting the Mind. London, 1835.
132. **Prothro J. W., Grigg C. M.** Fundamental Principles of Democracy: Bases of Agreement and Disagreement // Journal of Politics, 1960. Vol. 22. P. 276-294.
133. **Psychology Applied to Modern Life / Wayne Weiten** Monterey: Brooks / Cole Publ. Co., 1986.
134. **Rasch W.** Die psychiatrisch-psychologische Beurteilung von Affektdelikten. NJV, 1980.
135. **Rasch W.** Die Zuordnung der psychiatrisch-psychologischen Merkmalen der 20, 21 StGB // Psychiatr. Praxis. 1983. N. 10. S. 170.
136. **Rasch W.** Forensische Psychiatrie, 1987.

137. **Rasch W.** Tötung des Intimparters. Stuttgart: Enke, 1964.
138. **Rasinski K. A.** The Influence of Concerns about Economic Outcomes versus Concerns about Economic Justice on Political Behavior: Unpublished Manuscript. University of Chicago, 1986.
139. **Rasinski K. A.** What's Fair is Fair... Or is it? Value Differences Underlying Public Views about Social Justice // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. Vol. 53. P. 201–211.
140. **Rasinski K. A., Tyler T. R., Fridkin K.** Exploring Dimensions of Legitimacy: The Mediating Effects of Personal and Nonpersonal Legitimacy on Leadership Endorsement and System Support // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1985. Vol. 49. P. 386–394.
141. **Rawls. J. A** Theory of Justice. Cambridge: Harvard University Press. 1971.
142. **Resnik J.** Managerial Judges. *Harvard Law Review*. 1982. Vol. 96. P. 374–458.
143. **Resnik J.** Tiers: *Southern California Law Review*. 1984. Vol. 57. P. 837–1011.
144. **Ross D. E.** Toglia M. Adult Eyewitness Testimony. Current Trends and Development. New York, 1990.
145. **Runnes D. D.** The Selected Writings of Benjamin Ruch. New York, 1917.
146. **Saphire R. B.** Specifying due Process Values // *University of Pennsylvania Law Review*. 1978 Vol. 127. P. 111–195.
147. **Sarat A.** Support for the Legal System // *American Politics Quarterly*. 1975. Vol. 3. P. 3–24.
148. **Sarat A.** Alternatives in Dispute Processing: Litigation in a Small Claims Court // *Law and Society Review*. 1976. Vol. 11. P. 339–375.
149. **Sass H.** Affektdelikte // *Fachtagung der Arbeitsgemeinschaft für forensische Psychologie und forensische Psychiatrie*, 1988.
150. **Savage L. J.** The Foundations of Statistics. New York: Wiley, 1954.
151. **Shachter S.** The Interaction of Cognitive and Psychological Determinants of Emotional States // C. D. Spielberger (ed.). *Anxiety and Behaviour*. New York: Academic Press, 1966. P. 193–244.
152. **Shaver P.** The Public Distrust. *Psychology Today*. 1980.
153. **Shaw M. E.** Some Effects of Unequal Distribution of Information upon Group Performance in Various Communication Nets // *Journal Of Abnormal and Social Psychology*. 1954. Vol. 49. P. 547–553.
154. **Schneider K.** Die psychopathische Persönlichkeiten. Wien, 1946.

155. **Sheppard B. H.** Third-Party Conflict Intervention: A Procedural Framework // Staw B. M., Cummings L. L. (eds.) *Research in Organizational Behavior*. 1984. Vol. 6. P. 141-190.
156. **Sheppard B. H., Lewicki R. J.** Toward General Principles of Managerial Fairness // *Social Justice Research*. 1987. Vol. 1. P. 161-176.
157. **Sheppard B. H., Saunders, D. M., Minton J. W.** Procedural Justice from the Third Party Perspective: Unpublished Manuscript, Duke University, 1986.
158. **Sheppard B. H.** Managers as Inquisitors: Some Lessons From the Law // Bazerman M. H. & Lewicki R. J. (eds.) *Negotiating in Organizations*. Beverly Hills, Ca: Sage, 1983.
159. **Sisk G. C., Heise M., Morriss A. P.** Charting the Influences on The Judicial Mind: An Empirical: Study of Judicial Reasoning. *New York University Law Review*, 1998.
160. **Snyder M., Swann W.** Hypothesis-Testing in Social Interaction // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1978. Vol. 36. P. 1202-1212.
161. **Srull T. K., Wyer R. S.** Category Accessibility and Social Perception: Some Implications for the Study of Person Memory and Interpersonal Judgments // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1980. Vol. 38. P. 841-856.
162. **Srull T. K., Wyer R. S.** The Role of Category Accessibility in the Interpretation of Information about Persons: Some Determinants and Implications // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1979. Vol. 37. P. 1660-1672.
163. **Storms M. D.** Videotape and the Attribution Process: Reversing Actors' and Observers' Points of View // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1973. Vol. 27. P. 165-175.
164. **Stouffer S. A.** *Communism, Conformity and Civil Liberties*. New York: Wiley, 1955.
165. **Sullivan J. L., Piereson J., Marcus G. E.** *Political Tolerance and American Democracy*. Chicago: University of Chicago Press, 1982.
166. **Swanson Ch., Chamelin N., Territo L.** *Criminal Investigation*. New York, 1988.
167. **Tajfel H.** Cognitive Aspects of Prejudice // *Journal of Social Issues*. 1969. Vol. 25, 79-97.
168. **Tajfel H.** *Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Inter-group Relations*. New York: Academic Press, 1978.

-
169. **Thibaut J.** The Development of Contractual Norms in Bargaining: Replication and Variation // *Journal of Conflict Resolution*. 1968. Vol. 12. P. 102–112.
 170. **Thibaut J., Faucheux C.** The Development of Contractual Norms in a Bargaining Situation under Two Types of Stress // *Journal of Experimental Social Psychology*. 1965. Vol. 1. P. 89–102.
 171. **Thibaut J., Walker L.** *Procedural Justice: A Psychological Analysis*. Hillsdale, New York, 1975.
 172. **Thibaut J., Walker L.** A Theory of Procedure // *California Law Review*. 1978. Vol. 66. P. 541–566.
 173. **Thibaut J., Walker L., LaTour. S., Houlden. P.** Procedural Justice as Fairness // *Stanford Law Review*. 1974. Vol. 26. P. 1271–1289.
 174. **Thibaut J., Walker L., Lind E. A.** Adversary Presentation and Bias in Legal Decision Making // *Harvard Law Review*. Vol. 86, P. 386–401.
 175. **Thomassin I., Michael A.** Performance of Eyewitnesses when Giving Evidence and Making Eyewitness Identification // *Canadian Police College Journal*. 1990. Vol. 14. P. 233–246.
 176. **Trankell A.** *Der Realitätgehalt von Zeugenaussagen. Methodik der Aussagenpsychologie*. Göttingen, 1971.
 177. **Treadway M., McCloskey M.** Effects of Racial Stereotypes on Eyewitness Performance: Implications of the Real and Rumored: Allport and Postman Studies // *Applied Cognitive Psychology*. 1989. Vol. 3. P. 53–64.
 178. **Tyler T. R.** The Role of Perceived Injustice in Defendant's Evaluations of their Courtroom Experience // *Law and Society Review*. 1984. Vol. 18. P. 51–74.
 179. **Tyler T. R.** Procedural Justice in Organizations // Lewicki R., Bazerman M., Sheppard B. (eds.) *Research on Negotiation in Organizations*. Greenwich, CT: JAI Press, 1986. Vol. 1. P. 7–23.
 180. **Tyler T. R.** Conditions Leading to Value Expressive Effects in Judgments of Procedural Justice: A Test of Four models // *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 52. P. 333–344.
 181. **Tyler T. R.** *Why Citizens Follow the Law: Procedural Justice, Legitimacy and Compliance*. Northwestern University, 1987.
 182. **Tyler T. R., McGraw K.** Ideology and the Interpretation of Personal Experience: Procedural Justice and Political Quiescence // *Journal of Social Issues*. 1986. Vol. 42. P. 115–128.

183. **Tyler T. R., Rasinski K., Griffin E.** Alternative Images of the Citizen: Implications for Public Policy // *American Psychologist*. 1986. Vol. 41. P. 970–978.
184. **Tyler T. R., Rasinski K., McGraw K.** The Influence of Perceived Injustice on Support for Political Authorities // *Journal of Applied Social Psychology*. 1985. Vol. 15. P. 700–725.
185. **Tolstojus L.** Kreicerio sonata. Vilnius, 1958.
186. **Undeutsch U.** Forensische Psychologie. Göttingen, 1967.
187. **Undeutsch V.** Schuldfähigkeit unter psychologischem Aspekt / Eisen G. (Hrsg.) *Handwörterbuch der Rechtsmedizin*. Stuttgart: Enkc, 1974.
188. **Valickas G.** Psichologinės asocialaus elgesio ištakos: Monografija. Vilnius: LTA, 1997.
189. **Verinis J., Walker V.** Policemen and the Recall of Criminal details // *Journal of Social Psychology*. 1970. Vol. 81. P. 217–221.
190. **Vitkin G., Asch S. E.** Studies in Space Orientation. Perception of the Upright In the Absence of Visual Field // *J. Exp. Psychol.* 1948. Vol. 38. P. 603–614.
191. **Vitkin G.** Perception of Body and of the Position of the Visual Field // *Psychol. Monogr.* 1949. Vol. 63(7). P. 1–46.
192. **Vitkin G.** Perception of the Upright When the Direction of the Force Acting on the Body is Changed // *J. Exp. Psychol.* 1950. Vol. 40. P. 93–106.
193. **Vitkin G. et al.** *Personality through Perception*. New York, 1954.
194. **Warlinder H.** *Psychopathy: A History of the Concepts: Analysis of the Origin and Development of a Family of Concepts in psychopathology*. Uppsala, 1978.
195. **Ziehen T.** *Zur Lehre von cien psychopathische Konstitutionen*. Berlin, 1912.
196. **Айзенк Г. Ю.** *Структура личности*. Москва, Санкт Петербург, 1999.
197. **Анастаси А., Урбина С.** *Психологическое тестирование*. Санкт Петербург: Питер, 2001.
198. **Васильев В. Л.** *Юридическая психология*. Санкт Петербург: Питер, 2000.
199. **Зимбардо Ф., Лейпе М.** *Социальное влияние*. Санкт Петербург: Питер, 2000.
200. **Грановская Р. М.** *Элементы практической психологии*. Ленинград, 1988.

201. **Еникеев М. И.** Психолого–юридическая сущность вины и вменяемости // Сов. государство и право. 1989. № 12.
202. **Фрейдимен Д.** Личность. Теории. Эксперименты. Упражнения. Санкт Петербург, 2001.
203. **Экспериментальная психология / Фресс П., Пиаже Ж.** Москва: Прогресс, 1978. Т. 6. С. 112.
204. **Клейменов М. П.** Уголовно–правовое прогнозирование. Томск, 1991.
205. **Козаченко И. Я., Сухарев Е. А., Гусев Е. А.** Проблема уменьшенной вменяемости. Екатеринбург, 1993.
206. **Коньшева Л. П., Коченов М. М.** Использование следователем психологических познаний при расследовании дел об изнасилованиях несовершеннолетних: Методич. пособие. Москва, 1989.
207. **Костленко А. Н.** Криминальный произвол. Социопсихология воли и сознания преступника. Киев, 1990.
208. **Коченов М. М.** Судебно–психологическая экспертиза. Москва, 1977.
209. **Коченов М. М.** Теоретические основы судебно–психологической экспертизы: Автореферат докт. дисс. Москва, 1991.
210. **Кудрявцев И. А.** Комплексная судебная психолого–психиатрическая экспертиза. Москва, 1999.
211. **Первин Л., Джон О.** Психология личности. Теория и исследования. Москва, 2000.
212. **Леонгард К.** Акцентуированные личности. Киев, 1980.
213. **Личко А. Е.** Психопатии и акцентуации у подростков. Ленинград: Медицина, 1976.
214. **Чалдини Р.** Психология влияния. Санкт Петербург: Питер, 2000.
215. **Халперн Д.** Психология критического мышления. Санкт Петербург: Питер, 2000. С. 60.
216. **Юстицкий В.** Применение методов психологического воздействия. Минск, 1986.

Prof. habil. dr. Justickis, Viktoras

Ju259 Bendroji ir teisės psichologija: Vadovėlis. – Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 2003. – 348 p., 36 paveikslai, 8 lentelės.
Bibliogr.: p. 334–347.
ISBN 9955 – 563 – 08 – 7

Ši knyga – pirmasis mūsų šalyje teisės psichologijos vadovėlis. Jis skiriamas Lietuvos teisės universiteto, Vilniaus, Vytauto Didžiojo universitetų, kitų aukštųjų mokyklų studentams, studijuojantiems teisę, teisę ir valdymą, penitencinę, policijos teisę.

Vadovėlis sudarytas iš dviejų dalių. Pirmojoje gvildenami bendrosios psichologijos taikymo teisėje klausimai. Antrojoje smulkiau aptariamos liudininko psichologijos, teismo nagrinėjimo, procedūrinio teisingumo, psichologinės ekspertizės bei psichologinio poveikio metodų taikymo teisėje problemos.

Vadovėlis turi modulinio mokymosi elementų, suteikiančių studentui galimybę aktyviai dalyvauti mokymosi procese. Toks vadovėlio pobūdis leidžia gerokai padidinti mokymosi efektyvumą, organiškai diegti moderniausius pedagogikos metodus, skatina aktyvų ir probleminių mokymąsi, suteikia galimybę mokymo procesą kompiuterizuoti.

UDK 159.9(075.8)

Viktoras Justickis
BENDROJI IR TEISĖS PSICHOLOGIJA
Vadovėlis

Redaktorė *Gitana Irnienė*
Maketavo *Regina Bernadišienė*
Viršelio autorė *Stanislava Narkevičiūtė*

SL 585. 2003 03 14. 19,84 leidyb. apsk. l.
Tiražas 1000 egz. Užsakymas .

Išleido Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, Ateities g. 20, 2057 Vilnius.

Tinklapis internete www.ltu.lt
Elektroninis paštas leidyba@ltu.lt
Spausdino AB spaustuvė „Aušra“, Vytauto pr. 23, 3000 Kaunas.
Tinklapis internete www.ausra.lt
Elektroninis paštas ausra@ausra.lt